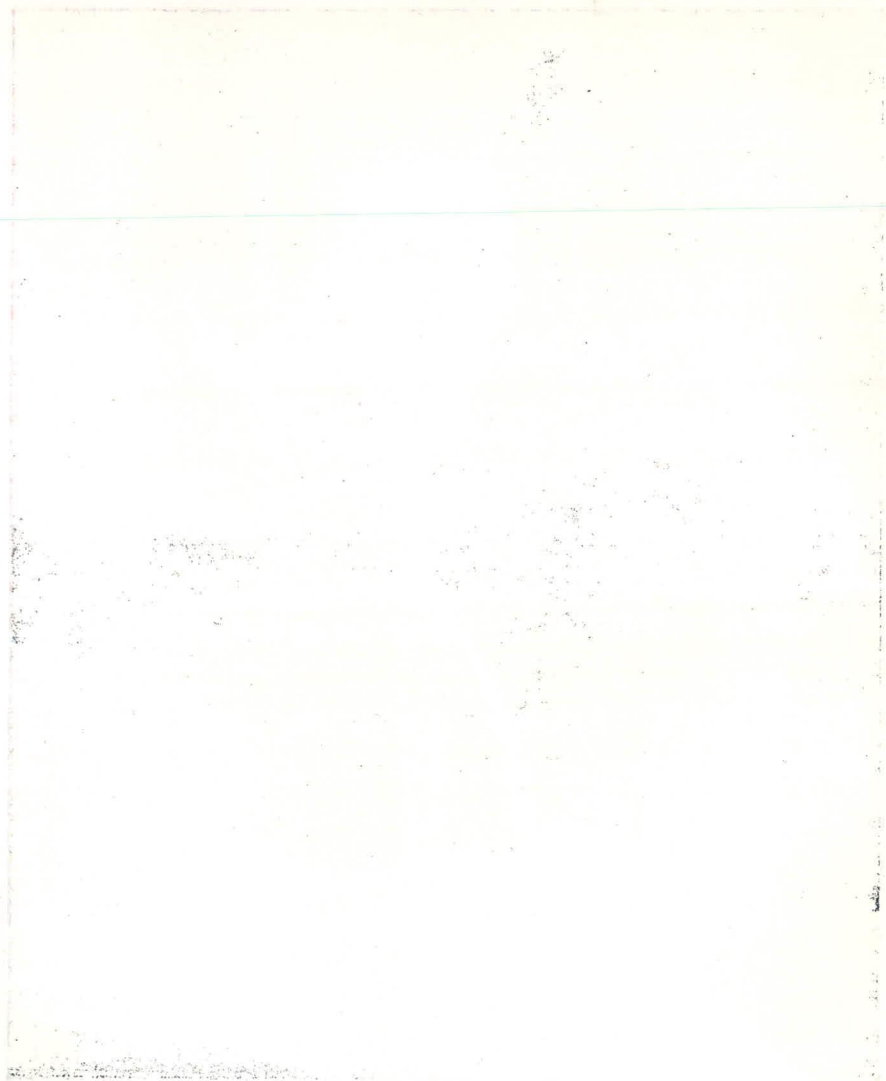

PAUS ADRIANUS VI

1459-1959

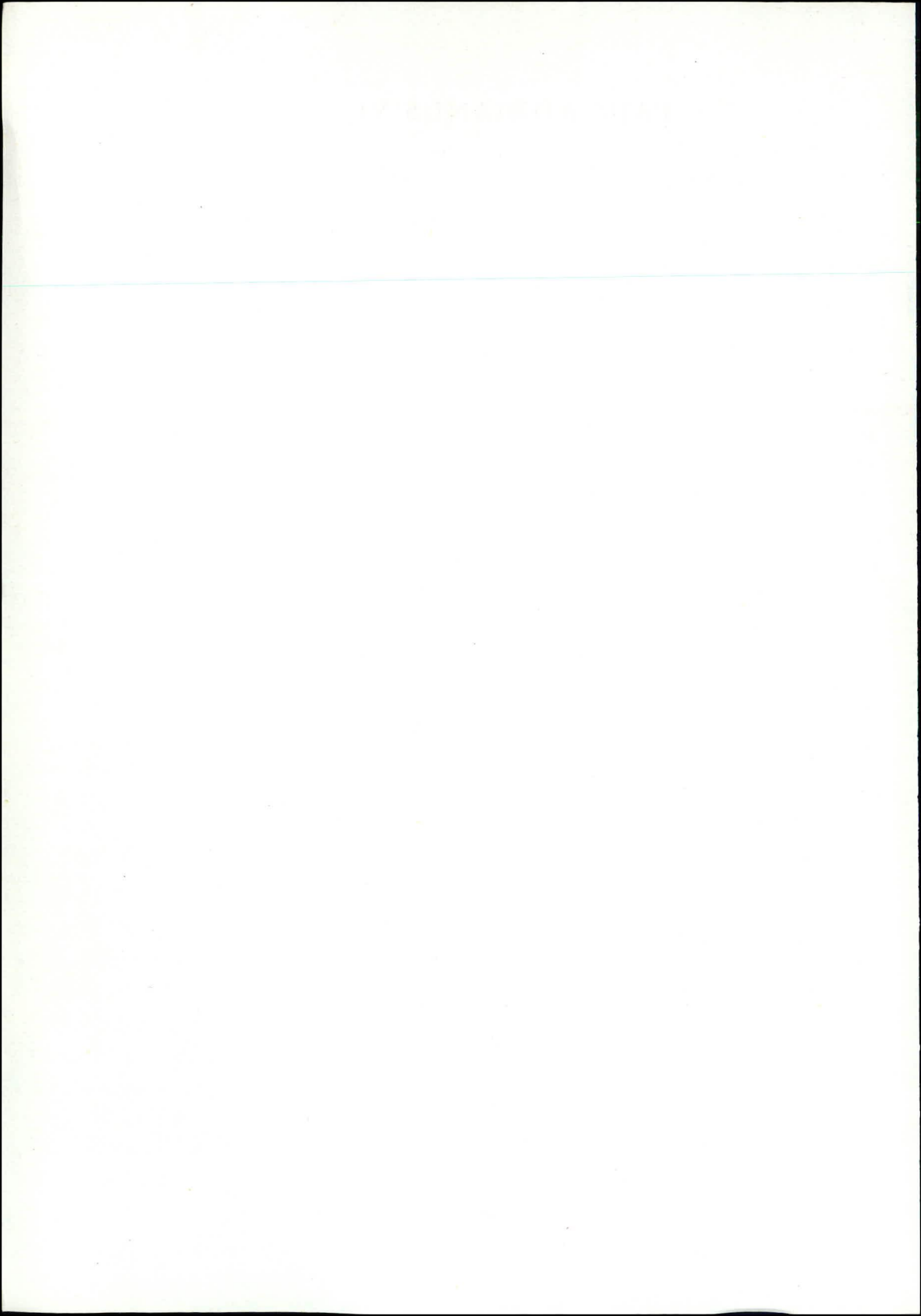

Op het omslag: Portret van Paus Adrianus VI (Cat. 347)
De kleuropname is welwillend afgestaan door de Katholieke Illustratie.

Unk. M. Helman

PAUS ADRIANUS VI

17 SEP 1964

HERDENKINGSTENTOONSTELLING

PAUS

ADRIANUS VI

GEDENKBOEK

CATALOGUS

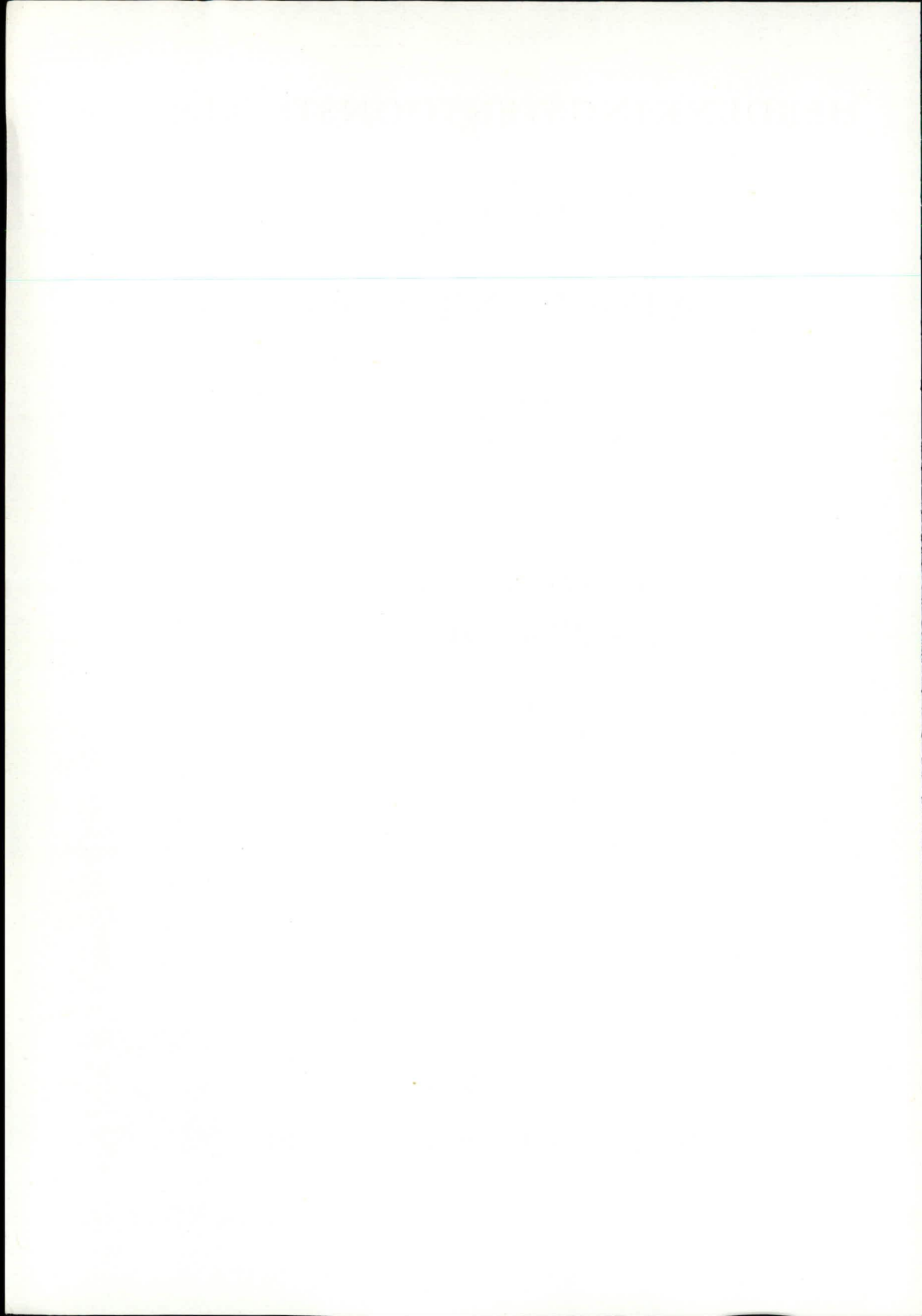
UTRECHT - CENTRAAL MUSEUM

28 SEPTEMBER - 15 NOVEMBER

1959

LEUVEN, STADHUIS

23 NOVEMBER - 20 DECEMBER

BESCHERM-COMITÉ HAUT-PATRONAGE

Zijne Eminentie Josephus Ernestus Kardinaal van Roey, Aartsbisschop van Mechelen, Primate van België, Groot-Kanselier der Katholieke Universiteit te Leuven

Zijne Eminentie Kardinaal E. Pla y Deniel, Kardinaal-Aartsbisschop van Toledo, Kardinaal-Primate van Spanje

Zijne Eminentie Paolo Kardinaal Giobbe

Zijne Hoogwaardige Excellentie Mgr. Prof. Dr. B. J. Alfrink, Aartsbisschop van Utrecht

Nederland

Zijne Excellentie Mr. J. M. A. H. Luns, Minister van Buitenlandse Zaken

Zijne Excellentie Mr. J. M. L. Th. Cals, Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen

Zijne Excellentie Mr. W. F. L. Graaf van Bylandt, Nederlands Ambassadeur te Rome

Zijne Excellentie Jonkheer Mr. P. D. E. Teixeira de Mattos, Nederlands Ambassadeur te Brussel

Zijne Excellentie Mr. W. Cnoop Koopmans, Nederlands Ambassadeur te Madrid

Zijne Excellentie F. R. W. H. M. J. Graaf de Marchant d'Ansembourg, Nederlands Ambassadeur bij de Heilige Stoel

Mr. C. Th. E. Graaf van Lynden van Sandenburg, Commissaris der Koningin in de provincie Utrecht

Mr. H. J. Reinink, Directeur-Generaal voor de Kunsten en voor de buitenlandse Culturele Betrekkingen, Voorzitter van de Gemengde Technische Commissie ter uitvoering van het Nederlands-Belgisch Cultureel Accoord

Jonkheer Dr. M. L. van Holthe tot Echten, President-Curator der Rijksuniversiteit te Utrecht

Prof. Dr. J. Jongbloed, Rector-Magnificus der Rijksuniversiteit te Utrecht 1958—1959

Prof. Dr. J. F. Nuboer, Rector-Magnificus der Rijksuniversiteit te Utrecht 1959—1960

Jonkheer Mr. C. J. A. de Ranitz, Burgemeester van Utrecht

België

Zijne Excellentie de heer P. Wigny, Minister van Buitenlandse Zaken

Zijne Excellentie de heer P. W. Segers, Minister van Verkeerswezen

Zijne Excellentie de heer Ch. Moureaux, Minister van Openbaar Onderwijs

Zijne Excellentie Baron F. X. van der Straten-Waillet, Belgisch Ambassadeur te 's-Gravenhage

Zijne Excellentie Burggraaf Berryer, Belgisch Ambassadeur te Madrid

Zijne Excellentie Baron Poswick, Belgisch Ambassadeur bij de Heilige Stoel
Hunne Hoogwaardige Excellenties de Bisschoppen van België, leden van de beheerraad der Katholieke Universiteit te Leuven

Zijne Hoogwaardige Excellentie Mgr. H. van Waeyenbergh, Hulpbisschop van Mechelen, Titulair-bisschop van Galba, Rector-Magnificus der Katholieke Universiteit te Leuven

De heer J. Kuypers, Gevolmachtigd Minister, Voorzitter van de Gemengde Technische Commissie ter uitvoering van het Belgisch-Nederlands Cultureel Accoord

De heer A. Smets, Burgemeester van Leuven

Spanje

Zijne Excellentie de Hertog van Baena, Ambassadeur van Spanje te 's-Gravenhage

Zijne Excellentie de Graaf van Casa Miranda, Ambassadeur van Spanje te Brussel

Zijne Excellentie D. Jesús Rubio y García Mina, minister van Openbaar Onderwijs

Zijne Hoogwaardige Excellentie Don L. Eijo Garay, Bisschop van Madrid, Patriarch van Westers Indië

Zijne Hoogwaardige Excellentie Don C. Morcillo González, Aartsbisschop van Saragossa

Zijne Hoogwaardige Excellentie Don F. Peralta Ballabriga, Bisschop van Vitoria

Zijne Hoogwaardige Excellentie Don M. Moll y Salord, Bisschop van Tortosa

Vaticaanstad

Zijne Hoogwaardige Excellentie Mgr. E. Forni, Titulair-Aartsbisschop van Darnis, Apostolisch Nuntius te Brussel en te Luxemburg

Zijne Hoogwaardige Excellentie Mgr. J. Beltrami, Titulair-Aartsbisschop van Damascus, Apostolisch Internuntius te 's-Gravenhage

Zijne Hoogwaardige Excellentie Mgr. P. C. van Lierde, Titulair-Aartsbisschop van Porphyrium, Sacrista en Vicaris-Generaal van Zijne Heiligheid voor Vaticaanstad

ERE-COMITÉ COMITÉ D'HONNEUR

België

Z.E.H. Kan. P. Anciaux, President Aartsbisschoppelijk Seminarie, Mechelen — F. Baillion, Conservator Penningkabinet, Brussel — Z.E.Br. Bestuurder, Klooster der Eerw. Br. Alexianen, Leuven — Hoogeerw. H. J. Boel, Prelaat, Abdij Tongerlo — Commissie voor Openbare Onderstand, Leuven — Z.E.H. Deken en Kerkfabriek, St.-Pieter, Leuven — P. Van Damme, Conservator Erasmushuis, Anderlecht — Z.E.H. Kan. J. Dochy, Pastoor St.-Salvators-kathedraal, Brugge — Mevr. Franchomme, Brussel — Eerw. Moeder M. Gerarda, Klooster Zwartzusters Augustinessen, Mechelen — Hoogeerw. H. E. Gisquière, Prelaat, Abdij Averbode — Mej. Cl. Janson, Hoofdconservator Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel — Dr. A. Janssens de Bisthoven, Directeur voor Kunst en Cultuur, Brugge — Z.E.H. Kan. L. De Kesel, President Groot-Seminarie, Gent — Prof. Dr. L. Lebeer, Conservator Prentenkabinet, Brussel — H. Liebaers, Hoofdconservator Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel — P. V. Maes, Kunstschilder, Leuven — F. Masai, Conservator Handschriftenkabinet, Brussel — Hoogeerw. Moeder Maria Agnes, Abdis Klooster der Arme Klaren-Coletienen, Gent — Eerw. Moeder-Overste Groot-Begijnhof, Leuven — Z.E.H. Pastoor en Kerkfabriek, St.-Jacob, Leuven — Prof. Dr. K. C. Peeters, Stadssecretaris, Antwerpen — P. Van den Plas, Conservator Gemeentelijk Museum Vanderkelen-Mertens, Leuven — L. Robin, Wapenkundig raadgever bij het Ministerie voor Buitenlandse Zaken en Handel, Brussel — R. De Roo, Archivaris-conservator, Archief, Mechelen — Dr. E. Sabbe, Algemeen Rijksarchivaris, Brussel — F. Smekens, Conservator Nationaal Scheepvaartmuseum, Antwerpen — Dr. U. Stuyck, Hoofdbibliothecaris Universiteitsbibliotheek, Gent — Mgr. H. De Vocht, Prof.-Emeritus Katholieke Universiteit, Leuven.

Duitsland

Dr. G. von der Osten, Directeur Städtische Galerie im Landesmuseum, Hannover — Dr. H. Rasp, Directeur Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, Darmstadt — Prof. Dr. L. Reidemeister, Generaldirektor Ehem. Staatliche Museen, Berlijn — Dr. H. Möhle, Directeur Kupferstichkabinett, Berlijn.

Frankrijk

Prof. G. Bazin, Conservateur en Chef du Dépt. des Peintures et Dessins, Musée du Louvre, Parijs — P. de Saint-Aubin, Directeur Archives du Nord, Lille — Dr. Méd. P. Trillat, Lyon — Mevr. Tudor Wilkinson, Parijs.

Groot-Brittannië

David Baxandall, Esq., Directeur National Gallery of Scotland, Edinburgh — Lt. Col. W. H. Bromley Davenport, M. P. Capesthorpe, Cheshire —

E. Peter Jones Esq., Chester — Edward Speelman Ltd., Londen — James West Esq., Stratford-on-Avon.

Italië

Archivio di Stato, Mantua — Dr. Luisa Becherucci, Directrice Galleria degli Uffizi, Florence — Dr. A. Giraldi, Directeur Biblioteca Nazionale Centrale, Florence — Prof. B. Molajoli, Directeur Museo e Gallerie Nazionali di Capodimonte, Napels — Dr. Milani, Directeur Museo Civico, Pavia — Prof. Ing. G. de Angelis d'Ossat, Directeur-Generaal voor Oudheidkunde en Schone Kunsten, Rome — Dr. J. J. Poelhekke, Directeur Nederlands Historisch Instituut, Rome — F. Rossi, Soprintendente alle Gallerie per le Provincie di Florence, Florence — Sacra Congregazione della Rev. Fabbrica di S.-Pietro in Vaticano — Dr. Giulia Sinibaldi, Directrice Gabinetto Disegni e Stampe degli Uffizi, Florence — Mgr. J. Weinbacher, Rektor Sta. Maria dell'Anima, Rome.

Nederland

H. P. Baard, Directeur Frans Halsmuseum, Haarlem — Dr. D. P. R. A. Bouvy, Directeur Aartsbisshoppelijk Museum, Utrecht — Dr. L. Brummel, Directeur Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage — Hooogerw. H. J. van der Burg, Plebaan Kathedrale St.-Catharinakerk, Utrecht — Mr. J. W. C. van Campen, Archivaris der Gemeente Utrecht — Dienst van Openbare Werken der Gemeente Utrecht — J. C. Ebbinge Wubben, Directeur Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam — Dr. H. E. Van Gelder, Directeur Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Stenen, 's-Gravenhage — Dr. D. Grosheide, Directeur-bibliothecaris Universiteitsbibliotheek, Utrecht — Mr. H. Hardenberg, Algemeen Rijksarchivaris, 's-Gravenhage — H. J. A. M. van Haaren, Conservator Bisshoppelijk Museum, Haarlem — J. H. A. van Heel, 's-Heerenberg — Dr. A. H. M. C. Kessen, Directeur-bibliothecaris der Universiteitsbibliotheek, Leiden — Dr. A. P. M. Kievits, Bibliothecaris der R.K. Universiteit, Nijmegen — Dr. A. C. F. Koch, Gemeente-archivaris, Deventer — D. F. Lunsingh Scheurleer, Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten, 's-Gravenhage — Th. H. Lunsingh Scheurleer, Directeur afdeling Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid, Rijksmuseum, Amsterdam — Dr. C. Reedijk, Bibliothecaris der Gemeente Rotterdam — Prof. Dr. J. Q. van Regteren Altena, Directeur Rijksprentenkabinet, Amsterdam — Jhr. Dr. D. C. Röell, Hoofddirecteur Rijksmuseum, Amsterdam — Dr. A. F. E. van Schendel, Directeur afdeling Schilderijen, Rijksmuseum, Amsterdam — Mr. H. P. van Schilfgaarde, Rijksarchivaris in de provincie Gelderland, Arnhem — Baron W. R. A. Tuyll van Serooskerken, Voorzitter College van Regenten van de Stichting Slot Zuylen — Dr. A. J. van de Ven, Rijksarchivaris in de provincie Utrecht, beheerder Oud-Katholiek Museum, Utrecht — J. Verbeek, Amsterdam — Prof. Dr. A. C. De Vooy, Directeur Geografisch Instituut der Rijksuniversiteit, Utrecht — Prof. Dr. H. van de Waal, Directeur Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Leiden — Mr. L. J. F. Wijsenbeek, Directeur Dienst voor Schone Kunsten der Gemeente 's-Gravenhage.

Spanje

Excmo. Sr. D. Alvaro Bartlett, Burgemeester van Tortosa — M. I. Sr. D. Antonio Beltrán Martínez, Secretaris-Generaal Universiteit, Saragossa — M. I. Sr. D. Joaquin Blanch, Deken Kathedraal, Tortosa — Excmo. Cabildo de la S.I. Catedral, Burgos — Excmo. Cabildo de la S.I. Catedral Primada, Toledo — Excmo. Cabildo de la S.I. Catedral, Vitoria — Excmo. Sr. D. Juan Cabrera Felipe, Rector-Magnificus van de Universiteit, Saragossa — Rdo. Sr. Cura Párroco de la Iglesia de Santa Engracia, Saragossa — Sr. D. José de la Peña, Directeur Archivo General de Indias, Sevilla — Sr. D. J. M. de Navascués y de Juan, Directeur Museo Arqueológico Nacional, Madrid — Excmo. Sr. Duque de Alba, Madrid — Excmo. Sr. Duque del Infantado, Sevilla — Excmo. Sr. Duque de Maura, President Instituto de Valencia de Don Juan, Madrid — Sr. D. Salvador Euras, Advocaat, Vendrell — Excmo. Sr. D. Fernando Fuertes de Villacencio, Gedelegeerd-directeur Patrimonio Nacional, Madrid — Excmo. Sr. D. Antonio Gallego y Burín, Directeur-Generaal voor Schone Kunsten, Madrid — Excmo. Sr. D. José Antonio García-Noblejas, Directeur-Generaal Archivos y Bibliotecas, Madrid — Sr. D. C. Goicoechea Romano, Directeur-Generaal Biblioteca Nacional, Madrid — Excmo. Sr. D. Luis Gomez Laguna, Burgemeester van Saragossa — Excmo. Sr. D. Luis Ibarra Landete, Burgemeester van Vitoria — Sr. D. Francisco Iñiguez Almech, Commissaris-Generaal Patrimonio Artístico Nacional, Madrid — M.I. Sr. D. Antonio Llorens, Directeur Museo Episcopal, Solsona — Sr. D. Ricardo Magdaleno, Directeur Archivo General de Simancas — M.I. Sr. Presidente del Seminario de San Carlos, Saragossa — Excmo. Sr. D. S. Royo-Villanova, Rector-Magnificus van de Universiteit, Madrid — Sr. D. Luis Sánchez Belda, Directeur-Generaal Archivo Histórico Nacional, Madrid — Excmo. Sr. D. Rafael Sanromá Anguiano, Burgemeester van Tarragona — Excmo. Sr. D. José Sinués, Directeur-Generaal Caja de Ahorros y Monte de Piedad, Saragossa.

Zweden

Dr. Tönnes Kleberg, directeur Universiteitsbibliotheek, Uppsala.

UITVOEREND COMITÉ COMITÉ EXÉCUTIF

UTRECHT

Dr. Maria Elisabeth Houtzager, directrice van het Centraal Museum te Utrecht;

met medewerking van de heren Lic. H. de Smedt en R. van der Sloot, hist. art. drs., en mejuffrouw N. Koomen, hist. art. cand., leden van de wetenschappelijke staf van het Centraal Museum.

LEUVEN

Mgr. J. Coppens, president van het Pauscollege, hoogleraar aan de Universiteit te Leuven;

Eerw. Heer Dr. J. K. Steppe, hoogleraar aan de Universiteit te Leuven;

met medewerking van Mgr. E. van Cauwenbergh, hoofdbibliothecaris en hoogleraar aan de Universiteit; de heer J. Lavalleye, directeur van het Hoger Instituut voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis; de zeereerwaarde heren kanunniken R. Aubert, Pl. Lefèvre, J. M. de Smet, en de heer P. Naster, allen hoogleraar, en de heer F. van Molle, lector aan de Universiteit te Leuven.

VERANTWOORDING

Toen wij in 1953 reeds het idee opvatten een herdenkingstentoonstelling in te richten ter gelegenheid van het vijfde eeuwfeest van de geboorte van Paus Adrianus VI, konden wij nog niet bevroeden, dat deze onderneming de omvang zou aannemen, die zij thans heeft bereikt.

Door de verenigde inspanning van de gemeente Utrecht en de Universiteit alsmede het Stadsbestuur van Leuven, de Spaanse wereldlijke en kerkelijke autoriteiten, en de hartelijke medewerking van zovele openbare instanties en particulieren, is het mogelijk geworden hier een geheel samen te brengen dat, alhoewel uiteraard verre van volledig, een overzicht biedt over het leven en de werkzaamheid van de Nederlandse Paus.

Adrianus bleef Utrecht en Leuven steeds een warm hart toedragen ook in de moeilijkste omstandigheden van zijn korte, maar uiterst bewogen publieke loopbaan, die in hoofdzaak uit grote teleurstellingen en miskenningen heeft bestaan.

Te Utrecht wenste hij zijn leven te eindigen, in het huis, dat hij er zich in de schaduw van de Dom had laten oprichten. Te Leuven bracht hij de gelukkigste periode van zijn leven door en hij dacht meermalen terug aan de Brabantse Universiteit als aan een oase van stille vrede en rustige plichtsbetrachting.

Adrianus keert nu in beide steden terug en zal door middel van deze tentoonstelling gedurende enkele maanden, tenminste spiritueel, onder ons aanwezig zijn. Zo gaat de wens in vervulling, die door een samenloop van omstandigheden, welke niet waren te voorzien, niet kon verwezenlijkt worden tijdens zijn leven.

Utrecht was reeds het toneel van een tentoonstelling van kleinere omvang, die in het Centraal Museum in 1923 bij gelegenheid van de herdenking van het vierde eeuwfeest van Adrianus' dood werd ingericht. Het was toen evenwel niet mogelijk om een groot aantal oorspronkelijke stukken, die op hem betrekking hebben, samen te brengen. In de huidige tentoonstelling zijn de inrichters zo gelukkig geweest in ruime mate te mogen beschikken over voorwerpen en documenten, waarmede vier verschillende afdelingen konden worden samengesteld.

De fazen van Adrianus' leven en werkzaamheid zijn hier voor de bezoekers opgeroepen: zijn jeugd te Utrecht, zijn studie en professoraat te Leuven en zijn leermeesterschap van de jeugdige Karel V te Mechelen; zijn politieke bedrijvigheid in Spanje; tenslotte zijn pontificaat te Rome.

Aanvankelijk was het de bedoeling de tentoonstelling te Utrecht te doen plaatsvinden in Paushuizen, het huis, waarin Adrianus had gehoopt zijn levensavond te kunnen doorbrengen en waar de commissaris der Koningin in de provincie Utrecht, Mr. C. Th. E. Graaf van Lynden van Sandenburg, ons reeds welwillend de benodigde ruimten ter beschikking had gesteld. Helaas heeft door onverwachte omstandigheden de restauratie van dit gebouw meer tijd gevorderd dan tevoren was voorzien, zodat de werkzaamheden niet tijdig beëindigd waren.

Te Leuven zal de tentoonstelling worden ondergebracht in het historische stadhuis, dat, toen Adrianus te Leuven kwam studeren, nog niet lang voltooid was.

Speciale dank dient te worden gebracht aan het gemeentebestuur van Utrecht en aan de Rector Magnificus van de Katholieke Universiteit te Leuven, die in materieel opzicht deze tentoonstelling mogelijk hebben gemaakt. Ook de stad Leuven zijn wij zeer erkentelijk voor de toegekende subsidie.

De Gemengde Technische Commissie voor de Uitvoering van het Nederlands-Belgisch Cultureel Accoord heeft door een milde geste haar bijzondere sympathie voor deze onderneming betuigd.

Onze eerbiedige dank gaat uit naar Hunne Excellenties de Hertog van Baena, Ambassadeur van Spanje te 's Gravenhage, Graaf de Casa Miranda, Ambassadeur van Spanje te Brussel en Burggraaf Berryer, Ambassadeur van België te Madrid, die hun zeer gewaardeerde bemiddeling hebben verleend tot het verkrijgen van vele kunstwerken uit Spanje.

Zeër erkentelijk zijn wij de directies van zovele Nederlandse, Belgische en buitenlandse musea, archieven en bibliotheken, die niet alleen ons met grote bereidwilligheid hun kostbare kunstschaten en documenten hebben toevertrouwd, maar ons eveneens door het verstrekken van waardevolle gegevens zeer van dienst zijn geweest. Ook talrijke particulieren, die zovele kunstwerken in bruikleen hebben willen geven, zijn wij zeer veel dank verschuldigd.

Wij stellen het zeer op prijs dat Prof. Ing. G. de Angelis d'Ossat, directeur-generaal voor Schone Kunsten in Italië en Don Antonio Gallego y Burin, directeur-generaal voor Schone Kunsten in Spanje, toestemming hebben verleend tot het in bruikleen geven van vele kunstwerken uit Italië en Spanje.

Een bijzonder woord van dank zij hier ook gericht tot de heren E. Sabbe, algemeen Rijksarchivaris te Brussel, en Prof. P. Coremans, directeur van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, voor de verleende hulp. Een onbaatzuchtige en doeltreffende medewerking werd ons verleend door Magister Pater P. Polman, die ons toestond zijn treffende herdenkingsrede, op 2 maart van dit jaar te Rome in de Santa Maria dell'Anima uitgesproken, in de catalogus op te nemen; door Mgr. Prof. Dr. R. R. Post, die zo welwillend is geweest voor de catalogus een korte levensschets van Adrianus te schrijven; door Mr. J. W. C. van Campen, gemeentearchivaris van Utrecht, die ons zijn artikel „Adriaan, burger van Utrecht” voor de catalogus afstond; door Dr. J. van de Ven, rijksarchivaris te Utrecht; door onze trouwe vrienden bij het Nederlands Historisch Instituut te Rome, Dr. J. J. Poelhekke en Mevrouw Mr. H. van Dam van Isselt, resp. directeur en onderdirectrice van dit instituut, op wie wij nimmer tevergeefs een beroep deden; door Mgr. H. De Vocht te Leuven, Pastoor J. W. Oostveen en de Eerwaarde Pater G. van Hout, te Utrecht, voor de schat van gegevens, die wij van hen mochten ontvangen; door Don V. Botella Altube, directeur van de *Caja de Aborros y Monte de Piedad* van Vitoria, voor de hulp, verstrekt bij het opzoeken van herinneringen aan Adrianus in deze stad; door de heer G. Finck-Errera, verbonden aan het *Instituto Enrique Florez* te Madrid, voor zijn bemiddeling bij het verkrijgen van documenten

uit de Spaanse archieven; door de heer P. V. Maes, kunstschilder te Leuven, die ons op zeer bijzondere wijze behulpzaam is geweest; door de heer R. Van Schoute, assistent bij de Katholieke Universiteit te Leuven, voor de vertaling in het Frans van de inleidingen op de verschillende afdelingen van de catalogus.

De inrichters van deze herdenkingstentoonstelling zijn er zich ten volle van bewust, dat het hier verwezenlijkte overzicht van Adrianus' leven en werkzaamheid, ongetwijfeld grote leemten vertoont. Maar indien hun bijdrage het uitgangspunt mocht worden voor een hernieuwd wetenschappelijk onderzoek over de grote Utrechtenaar, zou deze onderneming ten volle hare vruchten hebben afgeworpen.

J. Coppens.

M. E. Houtzager.

AVANT-PROPOS

Lorsqu'en 1953, nous conçûmes le projet de réaliser une exposition rétrospective à l'occasion du cinquième centenaire de la naissance du pape Adrien VI, nous ne pouvions nous douter de l'ampleur que cette entreprise atteindrait aujourd'hui.

Grâce aux efforts conjugués de la ville d'Utrecht, de l'Université catholique et de l'Administration communale de Louvain, des autorités civiles et religieuses espagnoles, grâce aussi à la collaboration cordiale de tant d'instances publiques et de particuliers, il a été possible de présenter un ensemble, qui, quoique bien incomplet, permet de se faire une idée de la vie et de l'oeuvre de ce pape originaire des Pays-Bas.

Adrien garda toujours pour Utrecht et Louvain une chaude sympathie, même dans les circonstances les plus difficiles de sa carrière publique, brève mais très agitée, au cours de laquelle il ne rencontra que déception et incompréhension.

Il désirait finir ses jours à Utrecht dans la maison qu'il érigea à l'ombre de la cathédrale. A Louvain, il passa la période la plus heureuse de sa vie; il songeait souvent à l'Université brabançonne comme à une oasis de paix tranquille et laborieuse.

Adrien revient maintenant dans ces deux villes; grâce à cette exposition, pendant quelques mois, il sera présent, tout au moins en esprit, parmi nous. Ainsi se réalise le souhait qu'un concours de circonstances imprévisibles ne lui permit pas d'accomplir de son vivant.

Utrecht a déjà connu une exposition organisée en 1923 dans le *Centraal Museum* à l'occasion du quatrième centenaire de la mort d'Adrien. Mais il n'avait pas été possible de réunir alors un grand nombre de pièces originales qui le concernent.

Pour l'exposition actuelle, les organisateurs ont été fort heureux de pouvoir disposer largement d'objets et de documents. On a pu constituer, de la sorte, quatre sections, où l'on évoque successivement la vie et l'oeuvre d'Adrien: sa jeunesse à Utrecht; ses études et son enseignement à Louvain ainsi que son préceptorat auprès du jeune Charles-Quint à Malines; ses activités politiques en Espagne; enfin, son pontificat à Rome.

On avait d'abord songé à organiser l'exposition à Utrecht dans la maison dite 'du Pape' où Adrien avait espéré finir sa vie, et le Commissaire de la Reine pour la province d'Utrecht, le comte van Lynden van Sandenburg, l'avait déjà mise bénévolement à notre disposition. Malheureusement, par suite de circonstances imprévues, la restauration de ce monument a demandé plus de temps que prévu, de sorte que les travaux n'ont pu se terminer à temps. A Louvain, l'exposition se tiendra dans le vieil hôtel de ville, achevé peu de temps avant l'arrivée d'Adrien.

Nos remerciements vont tout particulièrement à l'Administration communale d'Utrecht et au Recteur Magnifique de l'Université catholique de Louvain, qui ont rendu possible la réalisation matérielle de cette exposition.

Nous sommes aussi très reconnaissants à la ville de Louvain pour le subside qu'elle nous a accordé.

La Commission technique mixte des Accords culturels hollando-belges a manifesté, par un geste généreux, sa sympathie particulière pour cette entreprise.

Notre respectueuse gratitude va à Leurs Excellences le duc de Baena, ambassadeur d'Espagne à la Haye, le comte de Casa Miranda, ambassadeur d'Espagne à Bruxelles, et le vicomte Berryer, ambassadeur de Belgique à Madrid, qui sont intervenus très heureusement pour le prêt de nombreuses oeuvres d'art conservées en Espagne.

Nous sommes très reconnaissants envers les nombreuses institutions scientifiques, hollandaises, belges et étrangères, musées, archives et bibliothèques, qui ne nous ont pas seulement confié avec empressement des objets d'art et des documents précieux, mais nous ont encore rendu grand service en fournissant des renseignements de valeur. Nous assurons aussi de toute notre reconnaissance les nombreux particuliers qui ont bien voulu nous prêter des oeuvres d'art.

Nous apprécions à leur juste valeur les autorisations accordées par le professeur de Angelis d'Ossat, directeur-général des Beaux-Arts en Italie, et par don Antonio Gallego y Burín, directeur-général des Beaux-Arts à Madrid, pour le prêt de nombreuses oeuvres d'art appartenant à leurs deux pays. Nous remercions particulièrement ici Messieurs E. Sabbe, archiviste-général du Royaume à Bruxelles, et P. Coremans, directeur de l'Institut royal du Patrimoine artistique à Bruxelles, pour leur collaboration bénévole.

Une aide désintéressée et efficace nous a été prêtée par le Révérend Père P. Polman, qui permit d'insérer dans le catalogue son discours prononcé à Santa Maria dell'Anima à Rome, le 2 mars de cette année; par Monseigneur R. R. Post, qui a eu l'amabilité d'écrire une courte esquisse de la vie d'Adrien pour ce catalogue; par Monsieur J. W. C. van Campen, archiviste de la ville d'Utrecht, qui nous céda son article intitulé 'Adrien, citoyen d'Utrecht'; par Monsieur A. J. van de Ven, archiviste du Royaume à Utrecht; par nos fidèles amis du *Nederlands Historisch Instituut* à Rome, Monsieur J. J. Poelhekke et Madame H. van Dam van Isselt, respectivement directeur et sous-directrice de cet institut, auxquels nous n'avons jamais fait appel en vain; par Monseigneur H. De Vocht à Louvain, Monsieur l'abbé J. W. Oostveen et le Révérend Père G. Van Hout à Utrecht, qui nous ont fourni une mine de renseignements; par don V. Botella Altube, directeur de la *Caja de Ahorros y Monte de Piedad* de Vitoria, qui nous a aidé dans la recherche de souvenirs d'Adrien en cette ville; par Monsieur G. Fink Errera, attaché à l'*Instituto Enrique Florez* à Madrid, qui intervint pour nous obtenir des documents appartenant à des archives espagnoles; et par Monsieur P. V. Maes, artiste-peintre à Louvain, qui nous a été d'une aide particulièrement efficace.

Un mot de remerciement également à Monsieur R. van Schoute, assistant à l'Université de Louvain, qui a traduit en français les introductions aux différentes sections de ce catalogue.

Les organisateurs se rendent parfaitement compte que cette exposition ne

donne qu'une idée encore incomplète de la vie et de l'oeuvre d'Adrien VI. Mais si leur modeste apport pouvait inciter d'autres chercheurs à entreprendre de nouvelles études sur le grand fils des Pays-Bas, l'oeuvre entreprise par eux aurait pleinement porté ses fruits.

J. Coppens.

M. E. Houtzager.

HERDENKINGSREDE

*uitgesproken 2 maart 1959 door Pater P. POLMAN, O.F.M.
in de kerk S.Maria dell' Anima te Rome,
bij gelegenheid van de kranslegging, namens de Nederlandse
regering en de stad Utrecht, op het graf van Paus Adriaan VI.*

Dat wij bij het graf van Paus Adriaan samenkomen om zijn geboorte te herdenken, lijkt paradoxaal, maar is dit niet. Want pas iemands dood leert ons of zijn geboorte vierenswaardig is. De dood fixeert de trekken van zijn geestelijk gelaat, dat voortaan niet mooier meer worden kan dan het werkelijk was, noch lelijker. De dood geeft de zekerheid, welke het leven ons onthoudt.

Zo moeten wij naar Rome gaan om te weten wat er uiteindelijk van die Adriaan Floriszoon geworden is, die slechts raadsels en mogelijkheden meebracht, toen hij, 2 maart 1459, te Utrecht in de Bourgondische Nederlanden ter wereld kwam. Zijn ouders behoorden tot de gezeten burgerstand. Op zeventienjarige leeftijd ging hij naar Leuven, waar hij bijna veertig jaar zou blijven: als student, deken van de St. Pieterskerk, professor, kanselier en, — enkele malen ook, — rector van de universiteit. Daarenboven ontving hij de eervolle taak, de jonge aartshertog Karel onderricht te geven. Deze Bourgondische prins, geboren te Gent in 1500, was voorbestemd om koning van Spanje te worden en keizer van het Duitse Rijk; hij leeft in de geschiedenis voort als Keizer Karel V. Binnen de grenzen van zijn land was Adriaan dus in bepaalde kringen een geziene persoonlijkheid. Deze grenzen en kringen verwijdden zich aanmerkelijk, toen Karel hem, in verband met zijn aanspraken op de Spaanse troon, naar het Iberisch Schiereiland zond. Het was voor de eerste maal, dat meester Adriaan, reeds 56 jaar oud, zijn vaderland verliet, om het nooit meer terug te zien. In Spanje kwam hij als politieke en als kerkelijke figuur naast kardinaal Ximenes te staan, wiens hervormingsijver het religieuze aanzijn van dat land heeft vernieuwd. Toen de jonge koning, na een kortstondig verblijf aldaar, tengevolge van zijn keuze tot keizer, naar Duitsland moest vertrekken, liet hij zijn vroegere leermeester als stadhouder achter. Tot dusver slechts gewend met boeken om te gaan, kreeg Adriaan thans legers te hanteren teneinde een opstand te dempen, wat hem minder goed lag. In die zeven Spaanse jaren maakte hij ook kerkelijk snel promotie: bisschop van Tortosa, grootinquisiteur en kardinaal geworden, zag hij zich, 9 januari 1522, tot Paus gekozen. Nu waren alle grenzen rondom hem weggevallen: als Stadhouder van Christus op aarde was hij een man van mondiale betekenis.

Het nieuws van zijn verkiezing bereikte hem, die het conclaaf in Rome niet had bijgewoond, veertien dagen later, nl. 22 januari. Verschillende omstandigheden hebben zijn vertrek naar de Eeuwige Stad maandenlang vertraagd. Er moest o.a. een hele vloot worden uitgerust voor een niet alleen waardig maar ook veilig escorte. Pas een half jaar na zijn keuze, 27 augustus, betrad de Paus, die als zodanig zijn doopnaam bleef voeren, te Civitavecchia

het gebied van de Kerkelijke Staat; 28 augustus was hij te Ostia, 31 augustus vond in de St. Pieter de plechtige kroning plaats. Omdat wegens de pest al wie maar enigszins kon de stad verlaten had, duurde het nog wel vier maanden voor Paus Adriaan ernstig aan het bestuur van zijn residentie-stad kon gaan denken. Was hij met zijn bemoeiingen inzake de internationale politiek reeds in Spanje begonnen, zijn Romeinse werkzaamheid bleef tot een acht maanden beperkt, want reeds 14 september 1523 stierf deze laatste niet-Italiaanse Paus. Hij werd in de St. Pieter begraven, doch tien jaar later in plechtige rouwstoet overgebracht naar deze kerk, waar zijn landgenoot Willem van Enckevoirt, de enige door hem gecreëerde kardinaal, hem dit grafmonument heeft gesticht. Ontworpen door Baldassare Peruzzi en uitgevoerd door diens medewerkers, vertegenwoordigt dit praalgraf het eerste belangrijke beeldhouwwerk, dat na de verwoesting der stad in 1527, het z.g. 'Sacco di Roma', tot stand kwam.

De liggende figuur heeft niet meer het naar binnen gekeerde van de middeleeuwse 'gisants', die op hun rug roerloos de dag der Opstanding afwachten. Maar van de andere kant kent zij nog de vermetelheid niet van de eeuwigden uit de tijd der Barok, die boven op hun tombe gezeten zich gedragen als hadden zij de dood overwonnen: een waarlijk voortijdige verrijzenis des vleses. Het grafmonument van de Renaissance staat tussen beide opvattingen in en tracht het strakke middeleeuwse wachten te vermilderen zonder de zelfverzekerdheid van de Barok reeds aan te durven. De figuur bevindt zich nog in liggende houding, maar thans op de zij, terwijl zij ook tekenen van leven vertoont in het optrekken der knieën, het met de hand ondersteunen van het hoofd, het dromend voor zich uitstaren. Deze poging om als het ware dood en leven te combineren kan niet anders dan een indruk van zwaarmoedigheid maken, omdat de gedachte aan de dood blijft overheersen, waardoor die aan het leven een des te schrijnender fictie wordt. Zo ligt hier ook Paus Adriaan, levensgroot, het nobele hoofd met de veel te zware taaar door de linkerhand gestut, dodelijk vermoeid en letterlijk bezwaken onder de hem opgelegde taak.

En alsof het beeld zelf nog niet duidelijk genoeg sprak, de daaronder gebeitelde spreuk helpt de stemming verdiepen. 'Proh dolor! Quantum refert in quae tempora vel optimi cuiusque virtus incidat!' 'Helaas! wat is het voor een mens, zelfs voor de sterkste, belangrijk in welke omstandigheden hij zijn werkzaamheid moet ontplooiën!' Als het geen wonderen, natuurverschijnselen, ziekte of dood betreft, worden de omstandigheden, waarin wij leven, gevormd door de mensen op wie wij bij het nastreven van ons doel zijn aangewezen. En zelfs de sterkste figuur is het niet steeds gegeven hun vrije wil naar eigen inzicht te modelleren. Er ligt geen enkele discriminatie in, wanneer wij het pontificaat van Paus Pius XII het pontificaat van de Kerk der Stilte noemen, of de regering van Koningin Juliana de regering die een imperium zag ten onder gaan. Het waren de omstandigheden die het verloop der gebeurtenissen bepaalden, omstandigheden geboren uit een menselijke wil, die zich niet in de gewenste richting liet dwingen. Zo biedt de spreuk op dit graf, die Paus Adriaan tijdens zijn leven in een of andere variant herhaaldelijk moet hebben gebruikt, een interpretatie van zijn leven

door hem zelf. Hij beklaagt zich over gebrek aan medewerking bij de verwezenlijking van zijn regeringsprogram.

Dit program was tweeledig en werd door hem van meet af, reeds vanuit Spanje, in verschillende brieven en breven duidelijk geformuleerd. Wat, vooreerst, de internationale politiek betreft, wilde hij de vrede onder de Christelijke vorsten herstellen, opdat zij één gesloten front zouden vormen tegen de opmars der Turken in zuid-oost Europa. Wat, vervolgens, de toestand van de Kerk aangaat, zou hij de nodige maatregelen treffen om de misbruiken, welke haar ontsierden, weg te nemen.

De hier bedoelde Christelijke vorsten waren keizer Karel V, koning Frans I van Frankrijk en koning Hendrik VIII van Engeland, drie jonge, begaafde en eerzuchtige heersers, te zamen nog geen tachtig jaar oud, die met elkaar wedijverden in Renaissancistische prachtlievendheid en zelfbewust streven naar onsterfelijkheid door het stellen van stoutmoedige daden. Om zijn aanspraken op Noord-Italië werd Frans I als de grote onruststoker beschouwd, die de beide anderen wel klein zouden krijgen door van alle kanten met hun legers zijn rijk binnen te dringen. De keizer, die zich meer invloed op Adriaans keuze toeschreef dan met de werkelijkheid overeenkwam, rekende vast op diens toetreden tot deze anti-Franse liga, en was hevig verontwaardigd toen de Paus standvastig weigerde. Als Vader van alle Christenen wilde hij boven de partijen staan, om ze tegen de Islam met elkaar te verzoenen. De feiten kwamen weldra uitwijzen hoe noodzakelijk dit was. Nog in 1522 viel het eiland Rhodus, het laatste bolwerk van de Christenen, de Turken in handen, waardoor alle Italianen de schrik om het hart sloeg, wijl nu de weg naar Sicilië open lag. Vertwijfeld deed de Paus een beroep op het geweten der vorsten en beval hij hen zelfs in het aangezicht van dit dreigende gevaar minstens een wapenstilstand te sluiten.

Doch de zaken namen een onverwachte keer, toen ontdekt werd dat de Franse koning, juist op dat kritieke moment, van plan was heel Italië in vuur en vlam te zetten. Hij wilde nl. in Sicilië een opstand tegen het Spaanse bestuur ontketen, welke het sein zou wezen voor de inval zijner troepen in het Noorden. Dat kardinaal Soderini, aan wie hij zijn volledig vertrouwen had geschonken, bij deze onderneming betrokken was, heeft het rechtvaardigheidsgevoel van Paus Adriaan, weinig bedreven in de politiek, diep gekwetst. Een onmiddellijk gevolg hiervan was, dat de kardinaal in de Engelenburcht werd opgesloten. Een verder gevolg, dat de Paus mettertijd zijn neutrale houding liet varen. Dreigbrieven van de Franse koning, waarin Paus en kardinalen werden herinnerd aan het lot van Bonifacius VIII, alsmede het samentrekken van Franse legers aan Italië's noordgrens hebben de doorslag gegeven. De Paus trad toe tot de anti-Franse liga, die echter een zuiver defensief karakter moest dragen. Het behoud van de vrede in Italië zag hij als een noodzakelijke voorwaarde tot het afwenden ener Turkse invasie. Dit Franse optreden, dat zijn plannen kwam doorkruisen, was een eerste teleurstelling, die hem zijn klacht 'Proh! dolor!' heeft ingegeven.

Het tweede punt van Paus Adriaans program bestond in de hervorming van de Kerk door het wegnemen van de haar ontsierende misbruiken. Wij,

twintigste-eeuwen, kunnen ons heel moeilijk een idee vormen van de toestanden welke op kerkelijk gebied heersten in die tijd, toen de Paus als wereldlijk vorst erop bedacht was in weelderigheid van hof en sterkte van leger voor andere vorsten niet onder te doen, en menig bisschop het zwaard makkelijker in de hand lag dan de kromstaf. Ze zijn al honderden malen beschreven, die wereldse prelaten en priesters, voor wie geld het middel was om door aankoop van kerkelijke functies hun bezit te vergroten en de toekomst van hun familie veilig te stellen. Wij geloven het nauwelijks als we lezen van een kardinaal, die enorme sommen beloofde om de taaier machtig te worden en een bevriend vorst suggereerde een afdeling van zijn leger in de buurt van Rome te doen kamperen ter ondersteuning van zijn kandidatuur. Onder Leo X, wiens dood de Utrechtenaar op de pauselijke troon bracht, hadden omkoperij, simonie, nepotisme wel een hoogtepunt bereikt en was diens schitterend hof in het Vaticaan voor allerhande corrupte en eerzuchtige lieden een brandpunt van intriges en erger.

De roep om hervorming in hoofd en leden was geen uitvindsel van Luther, maar had zich reeds voor hem herhaaldelijk doen horen. De hervorming van de Kerk heeft zich in twee etappes voltrokken. Men onderscheidt een periode van particulier initiatief en een periode van gecentraliseerde activiteit.

Het streven naar hervorming is nl. van onderaf begonnen en heeft zó breed om zich heen gegrepen, dat het tenslotte onweerstaanbaar de trappen van het pauselijk paleis durfde bestijgen. De gecentraliseerde activiteit is belichaamd in het Concilie van Trente, valt in de tweede helft der XVIe eeuw, en is te beschouwen als de overname en codificatie, door het hoogste kerkelijke gezag, van het particulier initiatief uit de eerste helft en daarvoor. Dit particulier initiatief openbaarde zich in de meest verschillende vormen en alom in Europa. In Duitsland, de Nederlanden, Frankrijk, Spanje, Italië, overal gloeiden haarden van inkeer, levensverbetering, vernieuwd kerkelijk leven. Geestelijke schrijvers en predikanten, hervormers van seculiere en reguliere geestelijkheid, nobel-gezinde bisschoppen en kardinalen, trachtten op eigen gelegenheid in hun onmiddellijke kring als het ware een epidemie te verwekken van streven naar groter volmaaktheid. Zo heeft Luther, toen hij ijverde voor de invoering der Observantie in zijn Orde, aan de binnenkerkelijke hervorming meegewerkt, alvorens hij kwam tot een buitenkerkelijke. In dit milieu nu van het particulier initiatief heeft men Paus Adriaan te situeren, en wel als een van de grote figuren. Ondanks het feit dat hij het hoogste gezag vertegenwoordigde en de eerste Paus was die aan dit hervormingsstreven, in plaats van een platonische zegen, zijn eigen voorbeeld tot steun gaf, is zijn initiatief chronologisch en geografisch beperkt gebleven.

Uitingen van deze drang naar hervorming waren ook de vele voorstellen en programs, welke de Paus, die men bereid wist dit werk ter hand te nemen, van alle kanten bereikten. In die geest richtten zich de kardinalen Schinner, Campeggio en Carvajal tot hem. Deze laatste, deken van het H. College, reeds bij de eerste huldiging in het kloosterpand van de St. Paulus buiten de Muren, toen de Paus zijn intocht zou houden in de stad, verbeeld op het reliëf aan zijn sarcofaag. Ook landgenoten als Cornelius van Gouda en Erasmus boden zich aan voor advies. Het is interessant deze beide grote Neder-

landers, Adriaan van Utrecht en Erasmus van Rotterdam, die elkaar van Leuven kenden, nu in vernieuwd contact te zien. De grote humanist maakte toen een moeilijke tijd door, wijl men hem achtervolgde met de beschuldiging aan Luthers kant te staan en met de eis zich ondubbelzinnig pro of contra uit te spreken. Hij schreef de Paus een huldebrieftje en zag zich, ten antwoord, uitgenodigd naar Rome te komen als helper bij het werk van de hervorming. Dit nu maakte Erasmus, steeds zo jaloers op zijn onafhankelijkheid, juist kopschuw. In laatste instantie was het hem om niets anders te doen dan om een mooie brief vanuit Rome, die hij zijn vijanden ter beschaming kon voorhouden. En au fond zal Adriaan, die Erasmus wel kende, niet zoveel vertrouwen hebben gehad in de waarde van diens eventueel advies: de hervorming van de Kerk was voor hem een kwestie van levensverbetering en niet van verfijning van geestescultuur.

Zijn ijver richtte zich van meet af op zijn onmiddellijke omgeving, de Romeinse Curie. Hij schafte verschillende voorrechten van de kardinalen af, berispte hen als zij werelds gekleed gingen en wapens droegen, verlangde dat zij geen asielrecht meer zouden verlenen aan misdadigers, alle verdachte elementen uit hun paleis zouden weren en genoeg nemen met een reductie van hun inkomen. Wanneer dit de hoogste prelaten te horen kregen, hoefden lagere instanties zich geen illusies te maken. De ongeveer duizend hovelingen en ambtenaren van Leo X, die het Vaticaan in- en uitliepen en verwend waren door vrolijke maaltijden, toneeluitvoeringen, volksfeesten en optochten, waren de wanhoop nabij. Want zulk een regiem zou het eind betekenen van hun goed leventje, hun intrigues, hun welkome bijverdiensten en dreigde zelfs hun broodwinning in gevaar te brengen.

Wanneer de omstandigheden, waarin wij leven, gevormd worden door de mensen, met wie we verkeren, wij zelf zijn het die goeddeels hun houding tegenover ons bepalen. In zekere zin onbewust reeds door onze persoonlijkheid, die, getrokken binnen de emotionele sfeer, sympathiek wordt geacht of het tegendeel; hieraan valt weinig te veranderen. Doch vaak ook min of meer bewust, door de manier van ons optreden, waarbij licht iets in het spel kan zijn wat aanleiding geeft tot zelfverwijt en kritische zelfcorrectie. In het hovelingen- en gunstelingen-milieu van Leo X moest Paus Adriaan automatisch weerstand oproepen. Hij paste volstrekt niet in dat kader. Hij is altijd vreemdeling gebleven in de Eeuwige Stad. Hij stond mijlen ver van de Romeinen af, wier taal hij niet kende, wier mentaliteit hij niet kon waarderen. Hij toonde geen bewondering voor hun klassieke, en bitter weinig voor hun moderne kunst, had geen neiging en geen geld om als Mécenas op te treden, hield niet van het Vaticaan, die hoogburch van het vlotte en elegante leven.

Men nam hem zijn diepe vroomheid haast kwalijk, ergerde zich aan zijn sobere levenswijze, voelde zich gekrenkt door zijn strikte rechtvaardigheid. Dat het nu juist een vreemdeling, en zulk een 'barbaar' uit het Noorden, moest zijn die hun de les kwam lezen, die hun plezier kwam bederven, die hun kansen op meer luxe kwam vernielen, die de schroeven kwam aandraaien en in plaats van 'panem et circenses' karigheid bracht en tuchtroeden! Als een dreigende boeteprediker in kemelsharen kleed was hij hun pralende en woelige balzaal binnengevallen; geen wonder dat ze, dodelijk

verschrikt, naar alle kanten waren uiteengestoven. En zelf deed Adriaan niets om deze indruk ook maar te verzwakken; zijn overtuiging woog steeds zwaarder dan welke gevoeligheden ook. Zonder aanzien van persoon kapte hij onbarmhartig dierbare sierlijkheden en lieve krullen weg. Radicaal en rechtlijnig, miste hij ten enen male de vaardigheid pillen te vergulden. Zijn omgeving wantrouwend, wilde hij alles zelf doen, sneed hij in zekere zin wie hem anders konden raden de pas af, beperkte hij zijn dagelijkse omgang tot een kleine groep prelaten, meest buitenlanders. Ieder verzoek op een goudschaaltje wegend, om volledig het voor en tegen ervan te keuren, vertraagden hij en zijn sterk gekrompen ambtenarencorps het tempo van de afwikkeling der zaken in die mate, dat er geen doorkomen meer was aan de zich steeds ophopende stapels papier.

Wie als Christus kopers en verkopers uit de tempel verdrijft en hun geldtafels omgooit, heeft geen beter lot te verwachten dan Hem ten deel viel. Wanneer de keuze van de nog onbekende Paus reeds algemeen verbittering te weeg bracht, de nadere kennismaking met zijn persoon en optreden kon die stemming slechts doen stijgen. Het regende dan ook onwaardige schotschriften en bijtende satiren, door Pasquino, die onverbeterlijke spotter, — hij staat hier vlakbij, aan het andere eind van deze *Via dell' Anima*, — wereldkundig gemaakt. Men hekelde en hoonde vooral de bezuinigings- en versoberingsactie van Paus Adriaan, voor het gemak vergetend, dat hij, behalve een lege schatkist, een indrukwekkende hoeveelheid schulden had aan-aangetroffen, en het hem om deze reden op zich al onmogelijk was er een uitgebreide hofstaat op na te houden. Hij mocht blij zijn als hij zo nu en dan eens een of ander kostbaar stuk van Vaticaanse heilkomst uit de lommerd kon terugkopen. Passieve tegenstand, verholen haat, openlijke vijandigheid, niets bleef hem bespaard; niets ook ontging hem, en hij leed daaronder. Maar zelfs een, overigens mislukte, aanslag op zijn leven vermocht niet hem tot ander optreden te bewegen. Wat hij zag als zijn plicht volbracht hij met ijzeren consequentie, en teleurstellingen, hem door gebrek aan medewerking op dit gebied rijkelijk bezorgd, incasseerde hij zuchtend zonder meer. Wederom een reden, die hem zijn 'Proh! dolor!' deed klagen.

Behalve doel in zich, moest sanering van de Curie ook een middel zijn om de Duitse Reformatie haar bestaansrecht te ontnemen. Nergens duidelijker treedt deze bedoeling naar voren dan in de instructie, welke Adriaan zijn gezant, Francesco Chiericati, naar de Rijksdag van Neurenberg nazond en waarvan deze, 3 januari 1523, voorlezing deed. De Paus spoort de daar vergaderde vorsten aan, het tegen Luther uitgevaardigde Edikt van Worms metterdaad te gaan toepassen. Te zelfder tijd zal hij van zijn kant Luthers beroep op de misbruiken in de Kerk krachteloos maken door ze uit de weg te ruimen. Heel de wereld, zo zegt hij zinspelend op die vele uitingen van het particulier initiatief, ziet reikhalzend uit naar Kerkhervorming. Deze zal van bovenaf moeten beginnen, bij de H. Stoel zelf en de Curie. Want daar ligt de oorsprong en het centrum, vanwaaruit alle bederf zich over lagere instanties heeft verbreid. Hij zal dus alles doen om de Curie te saneren, opdat de bron van het bederf ook de bron van de genezing worde. Deze ondubbelzinnige schuldbekentenis, met alle regels van het protocol in strijd,

heeft groter ergernis gewekt dan waardering gevonden. De op de Rijksdag aanwezige prelaten voelden zich beledigd; van de wereldlijke vorsten waren er verschillende ofwel Luthers ofwel Luthers-voorgelicht en -gezind. Men besloot dan ook doorvoering van het Edikt van Worms uit te stellen, wijl de omstandigheden daarvoor niet gunstig werden geacht. Intussen zette Luther zijn propaganda voort, de Paus met een stortvloed van scheldwoorden overladend. Ziehier een derde ontgoocheling die hem zijn klacht 'Proh! dolor!' heeft doen slaken.

Wie in verband met dit pontificaat de term 'mislukking' wil gebruiken, moet dit met onderscheidingsvermogen doen. Slechts wat bereikbaar is kan mislukken. Maar onbereikbaar was voor Paus Adriaan de integrale doorvoering van zijn program. Het terugdringen van de Turken uit Europa en het hervormen van de Kerk waren zó gecompliceerde aangelegenheden, dat de tijd van één jaar zelfs te kort is om ze als mislukt, laat staan om ze als geslaagd te beschouwen. Paus Adriaan kreeg nauwelijks de tijd er een begin mee te maken. Men kan dus niet zeggen, dat zijn pontificaat mislukt is, omdat hij het doel, dat hij zich gesteld had, niet bereikte. En men kan evenmin zeggen, dat hij dit niet bereikte, wijl hem de tijd daartoe ontbrak. Want wie zulk een oorzakelijk verband legt, suggereert daarmee, dat hij zou geslaagd zijn, was hem ruimer tijd toegemeten geweest. Hieromtrent nu zijn wij absoluut onwetend, hetgeen niet te verhelpen is door een sprong in het drijfzand ener hypothetische geschiedschrijving, even contradictoir in zich zelf als arbitrair in haar uitingen.

Eventuele mislukkingen dienen dus te worden gezocht binnen het kader van wat Paus Adriaan in zijn korte regering kon bereiken. Hier heeft het dan ook zin naar de oorzaak ervan te vragen. Hij maakte een begin met de uitvoering van zijn program door de Christelijke vorsten op te roepen tot het vormen van een eenheidsfront tegen de Turken, en de Duitse Rijksstanden tot het toepassen van het Edikt van Worms. Het bewerken van dienovereenkomstige besluiten van de kant der betrokken instanties was zeer wel mogelijk binnen de tijd van een eenjarig bestuur. Toch is Adriaan niet geslaagd, omdat zijn mede-, of liever tegen-spelers bedoelingen hadden welke de zijne doorkruisten. Overigens kan men zich afvragen, of hij aard en omvang van de Duitse Reformatie wel juist heeft getaxeerd. Zag hij, die nooit in Duitsland was geweest, haar niet te veel als een uiting van louter ontevredenheid over kerkelijke misbruiken, welke met het uit de weg ruimen daarvan zou verdwenen zijn? Wijst deze onderschikking niet op een onderwaardering? Bestond er in 1523 nog wel een redelijke kans Luther op deze manier de wind uit de zeilen te nemen? Was de opvatting dat, eenmaal de Curie hervormd, daarmee binnen afzienbare tijd heel de Kerk zou hervormd zijn, wel houdbaar? Het zou niet billijk zijn Paus Adriaan hierom hard te vallen: hij deelde deze zienswijze met vrijwel allen die wat in Duitsland gaande was op een afstand waarnamen en er zich een heel ander oordeel over vormden dan wie daar midden in zat.

Met betrekking tot de hervorming van de Kerk, te beginnen bij de Curie, ligt de kwestie enigszins anders. Veel sterker dan op het niveau der internationale politiek en der Duitse verhoudingen, deed zich hier, in zijn onmid-

dellijke omgeving, Adriaans persoonlijkheid gelden. Per slot van rekening had hij als opperste instantie, maar te bevelen: zijn wil was wet, zelfs al ontmoette hij slechts ontstemming en vijandigheid. Ook op dit terrein kon Adriaan niet veel anders doen dan een begin maken. Dat hij hierbij de ene teleurstelling na de andere oogstte, is nog geen reden om te spreken van een mislukking. De hervorming van de Kerk was, evenals haar stichting, een onderneming op lange termijn. Pas na Adriaans dood is dit werk mislukt, toen het nl. door zijn opvolger Clemens VII niet werd voortgezet. Doch slechts voorlopig mislukt. Want Paulus III nam het weer ter hand: hij heeft de Curie gesaneerd alvorens aan het Concilie van Trente de hervorming van heel de Kerk toe te vertrouwen. Hier dringt zich, wat de tactiek betreft, een suggestieve vergelijking met Paus Adriaan op. De van huis uit diplomatieke Farnese paste nl. een meer indirecte en mildere methode toe. Hij liet het goede als het ware het kwade overwoekeren, door via zijn beroemde kardinaalscreaties het H. College, minder pijnlijk en met meer vrucht, weldadig gezond bloed toe te voeren. Een zich veel ontveinzende maar doeltreffende soepelheid, welke Adriaan vreemd was.

Hieruit blijkt dat het nodig is, bij het hanteren van de term 'mislukking', steeds de menselijke beperktheid indachtig te zijn. Wat voor Adriaan toekomst was en verborgen, is voor ons verleden en kenbaar. Het is dan ook voorzichtiger te zeggen, dat zijn niet geslaagde initiatieven slechts 'menselijkerwijze' als mislukkingen kunnen worden beschouwd. Want van bovenaf gezien waren zij feitelijk étappes op de weg naar de uiteindelijke bereiking van het doel. Wij oordelen gewoonlijk te vlug, louter uit onwetendheid en omdat ons de rust tot afwachten ontbreekt. Gods molen maalt langzaam, maar fijn. Op de val van Rhodus is een slag van Lepanto gevolgd, en de Kerk heeft zich hervormd, dank zij het Concilie van Trente, al was het tóen zéker te laat geworden om de Duitse Reformatie nog te keren. Was de mislukking, door de bezetting van West-Europa in mei 1940 bezegeld, ook niet nog maar pas een eerste halte op een lange weg, die heel ergens anders heen leidde?

Het schijnt wel dat het historische beeld van Paus Adriaan dit marmeren beeld gelijk geeft. De overeenkomst tussen beide is zeer treffend. De periode van verguizing, waaraan vooral Italianen schuld waren, ligt reeds ver achter ons. Men is het er over eens in Paus Adriaan een hoogstaande, integere figuur te zien met een open oog voor de noden van zijn tijd, een helder begrip van wat daartegen gedaan moest worden, en een onverzettelijke 'pereat-mundus'-wil om dat ook inderdaad te doen. Natuurlijk ging hij hierbij uit van zijn eigen beste inzicht, van zijn visie op de aan te wenden middelen en de daarbij te volgen weg. Ook hij was, gelijk wij allen, gebonden aan de grenzen van zijn persoonlijkheid. Hem nu, na zoveel eeuwen, nog lastig te vallen met adviezen omtrent wat beter vermeden of anders gedaan had kunnen worden, is een vrij nutteloos bedrijf, want kan slechts het stellen betekenen van een andere subjectieve zienswijze naast de zijne, en of zij waardevoller is, zal steeds een open vraag blijven. Wij dienen hem te aanvaarden zoals hij is. Per slot van rekening heeft hij zich zelf geofferd en had hij dus het recht dit ook van anderen te eisen. Hun weigering laat de

grootheid van zijn daad onaangetast. Zijn eerste grafschrift getuigde, dat hij het als de ramp van zijn leven zag over anderen te moeten heersen. Hij heeft zijn hoge waardigheid allermint gezocht en ging daaronder gedrukt en gebukt. Hoe gaarne had hij, zoals hij schreef aan een jeugdvriend te Utrecht, zijn laatste jaren, in studie en gebed, in zijn geboortestad gesleten, waar hij zich voor dat doel aan de Nieuwe Gracht een huis had gebouwd, dat hij nimmer mocht betrekken. Doch hij heeft aanvaard, gestreefd, geleden en volgehouden daar waar God hem nu eenmaal had geplaatst. Zelfs voor een Paus bestaat er niets hogers dan Gods wil te volbrengen. En dat heeft Adriaan van Utrecht gedaan ten koste van eigen voorkeur en al moest hij eronder bezwijken. Hierin is zijn kracht als mens gelegen, en ook eigenlijk zijn betekenis als Paus. Want in het volbrengen van Gods wil is hij allen voorgegaan. Het is dan ook bijzonder zinvol, dat het juist de kardinale deugden zijn, die de wacht hebben betrokken bij zijn graf.

ELOGE ACADEMIQUE D'ADRIEN VI

prononcé le 2 mars 1959 en l'église de Santa Maria dell'Anima à Rome par le R. P. Pontien Polman à l'occasion de la commémoration solennelle du cinquième centenaire de la naissance du Pape, organisée par la colonie hollandaise à Rome.

Il peut paraître paradoxal de se réunir autour de la tombe du pape Adrien VI pour commémorer sa naissance. Mais la mort seule nous révèle si la naissance d'un homme vaut une commémoration solennelle. La mort fixe les traits de sa physionomie. La mort nous accorde les certitudes que la mobilité de la vie nous refuse. Ainsi donc, il importait de se rendre à Rome, près de cette tombe, pour méditer sur ce que fut la vie d'Adrien Floriszoon, l'enfant, qui, à sa naissance à Utrecht, dans les Pays-Bas bourguignons, le 2 mars 1459, n'apporta au monde, comme tout nouveau-né, que problèmes et possibilités.

Les parents d'Adrien appartenaient à la bourgeoisie aisée de la ville. A l'âge de dix-sept ans, le jeune homme se rendit à Louvain où il séjournerait presque quarante ans: comme étudiant, doyen de la collégiale de Saint-Pierre, professeur, chancelier et, — à quelques reprises, — recteur de l'Université. En outre, il y reçut la mission honorable mais redoutable de contribuer à la formation et l'éducation de l'archiduc Charles. Ce jeune prince bourguignon, né à Gand en 1500, appelé à devenir roi d'Espagne et empereur d'Allemagne, est connu dans l'histoire sous le nom de Charles-Quint. Adrien était par conséquent devenu dans les milieux influents de son pays une personnalité notable. Les bornes reculèrent tout d'un coup considérablement quand Charles l'envoya en Espagne pour y défendre ses droits à la couronne. C'était la première fois que le professeur de Louvain, alors âgé de 56 ans, quitta sa patrie, qu'il ne devait plus jamais revoir. En Espagne, Adrien prit rang à côté du Cardinal Ximénès, l'éminent homme d'état dont le zèle religieux venait de changer la face du pays. Quand Charles devenu roi quitta, après un bref séjour, son royaume d'Espagne et partit pour l'Allemagne, où il avait obtenu la couronne impériale, il pria Adrien d'y rester comme gouverneur. Habitué jusqu'alors à ne manier que des livres, Adrien se trouva tout d'un coup à la tête d'une armée et d'un pays où il lui fallut réprimer la révolte. Il réussit avec moins de bonheur dans cette tâche. C'est au cours de ces sept années de résidence en Espagne que le représentant de Charles-Quint obtint plusieurs promotions ecclésiastiques: il devint successivement évêque de Tortose, grand-inquisiteur et cardinal. Le 9 janvier 1522, il fut élu au pontificat suprême. A ce moment, le prestige d'Adrien ne connut plus de frontières: comme vicaire du Christ sur la terre, il était devenu un personnage de signification mondiale.

La nouvelle de l'élection ne parvint à Adrien, — qui n'avait pas pris part au conclave, — que le 22 janvier 1522, c'est-à-dire quinze jours plus tard. Plusieurs circonstances empêchèrent le nouvel élu de se mettre en route tout de suite. Il lui fallut notamment réunir une flotte qui pût lui assurer une

escorte à la fois sûre et digne de sa nouvelle condition. Le 27 août, une demi-année après l'élection, Adrien, qui avait conservé son nom de baptême, débarqua à Civitavecchia. Le 28 août, il arriva à Ostie; le 31 août, il se fit couronner dans la basilique de Saint-Pierre. Comme la peste avait éloigné de Rome tous ceux qui avaient les moyens de fuir, le nouveau souverain pontife, faute de collaborateurs, ne put songer avant quatre mois à prendre en mains efficacement les rênes du gouvernement de l'Eglise. Adrien avait déjà amorcé, dès l'annonce de son élection, la politique qu'il comptait suivre sur le plan international; son activité romaine se borna fatalement à huit mois, car, déjà le 14 septembre 1523, le dernier pape non italien rendit son âme à Dieu. Il fut enterré dans la basilique de Saint-Pierre. Dix ans plus tard, sa dépouille mortelle fut solennellement transférée en l'église Santa Maria dell' Anima, où son compatriote, Guillaume d'Enckenvoirt, le seul cardinal qu'il eut l'occasion de créer, lui élevait un monument funéraire. Conçu par Baldassare Peruzzi et réalisé par ses proches collaborateurs, ce monument fut la première oeuvre d'art achevée dans la Ville éternelle après la dévastation qu'elle eut à subir en 1527 (*Sacco di Roma*).

La figure du défunt ne présente plus le recueillement profond des gisants médiévaux, que les artistes ont figés sur le dos dans l'immobilité et dans l'attente du jour de la résurrection. Mais, d'autre part, elle ne manifeste pas encore la témérité des défunts de l'art baroque, qui, debout, se dressent sur leurs tombes comme s'ils avaient déjà vaincu la mort: anticipation vraiment prématurée de la résurrection de la chair! Le monument de la Renaissance se situe, en effet, entre ces deux conceptions. Il tend à adoucir la sévérité et la rigidité des productions médiévales, sans verser dans l'exubérance de l'art baroque. Le défunt reste encore couché, mais il repose sur le côté et présente quelques traits qui rappellent la vie: il relève les genoux, il soutient de la main la tête fatiguée, il laisse errer les yeux comme dans un rêve. Cette tentative de combiner la vie et la mort tend à produire un sentiment de tristesse. Car l'idée de la mort continue à dominer celle de la vie, retenue seulement en sous-ordre et comme en fiction. Nous contemplons le pape défunt en grandeur naturelle. Mortellement fatigué, succombant à la tâche, il soutient de la main gauche la tête qu'incline une tiare trop lourde à porter.

Et comme si la statue n'était pas assez parlante, l'inscription qui l'accompagne renforce l'impression qui se dégage de la pierre: *Proh dolor! Quantum refert in quae tempora vel optimi cuiusque virtus incidat! Hélas! combien importe même au plus fort le temps où l'on est appelé à réaliser sa vie!* Quand il ne s'agit pas de miracles, de phénomènes naturels, de vie ou de mort, nous dépendons, en effet, pour réaliser nos desseins, des hommes au milieu desquels nous sommes appelés à vivre. Or, même les plus forts ne réussissent pas toujours à modeler, conformément à leurs désirs et à leurs préoccupations, les volontés de leurs contemporains ou même celles de leurs sujets. Nous ne portons aucun jugement défavorable sur les personnes engagées dans les événements quand nous appelons, par exemple, le pontificat de Pie XII celui de l'Eglise du silence, ou le règne de la reine Juliana celui qui a vu disparaître un empire. Dans les deux cas, ce

furent les circonstances qui déterminèrent le cours des événements, circonstances issues de volontés qui se révélèrent inflexibles. Le texte de l'épigramme qu'Adrien doit avoir plus d'une fois répété au cours de sa vie, nous fournit, dans la bouche même du défunt, l'interprétation de sa vie. Le pape déplore le manque de collaboration dont il eut à souffrir dans la réalisation du programme qu'il s'était courageusement tracé.

Ce programme comportait deux objectifs. Le nouvel élu l'a formulé dès le début de son pontificat, alors qu'il était encore en Espagne, dans ses lettres et dans ses brefs. En politique internationale, Adrien caressait l'ambition de restaurer la paix entre les princes chrétiens de façon à les unir contre les Turcs, qui se préparaient à marcher à l'assaut de l'Europe méridionale; puis, en ce qui concerne l'Eglise, il était résolu de prendre toutes les mesures qui s'imposaient pour mettre fin aux abus défigurant le visage de l'Epouse du Christ.

Les princes en question étaient l'empereur Charles-Quint, le roi François Ier de France et le roi Henri VIII d'Angleterre, trois souverains jeunes, doués et ambitieux, qui totalisaient à peine quatre-vingts ans et rivalisaient de faste et de témérité dans le désir de se rendre immortels. Par ses visées sur l'Italie du Nord, François Ier apparaissait comme un provocateur. Mais ses deux rivaux se promettaient de l'abattre en lançant leurs armées sur son territoire. L'empereur, qui s'attribuait plus d'influence sur le choix d'Adrien VI que la réalité n'en avait comporté, comptait sur l'adhésion du pape à la ligue anti-française. Quand il apparut que son ancien précepteur refusa de s'incliner devant ses désirs, il en fut tout indigné. Adrien tenait à garder la neutralité, à se placer, comme père de tous les chrétiens, au-dessus des conflits, à réconcilier les adversaires et à les unir contre la menace de l'Islam. Les faits ne tardèrent pas à montrer combien cette union des princes chrétiens s'imposait. En 1522, l'île de Rhodes succomba. Ce désastre effraya les Italiens. Ils se rendirent compte que la voie était désormais ouverte vers leur pays. Bouleversé par l'événement, Adrien fit appel à la conscience des princes. Il exigea même la conclusion d'un armistice en présence d'un danger si grave et si imminent.

Brusquement les affaires prirent un nouveau tournant. Le pape apprit avec stupeur qu'à un moment si douloureusement critique pour toute la chrétienté, le roi de France méditait de mettre l'Italie à feu et à sang. Il s'efforçait, en effet, de déclencher une révolte contre l'autorité espagnole en Sicile et désirait en profiter pour envahir lui-même l'Italie du Nord. Le cardinal Soderini, auquel Adrien avait donné sa confiance, se compromit dans le complot. Le pape en fut d'autant plus profondément blessé que, foncièrement juste et droit, il n'avait guère été habitué aux roueries de la politique. Le pape décida aussitôt d'enfermer le cardinal au château Saint-Ange. Puis, il en arriva à abandonner sa politique de neutralité qui venait de faire faillite. Quand le roi de France envoya au pape et aux cardinaux des lettres pour les menacer du sort jadis infligé à Boniface VIII, puis quand il concentra des troupes aux frontières septentrionales de l'Italie, Adrien VI laissa tomber les dernières hésitations. Il adhéra à ligue anti-

française, toutefois à la condition qu'elle prit un aspect purement défensif. Il estima que le maintien de la paix en Italie était la condition *sine qua non* pour pouvoir s'opposer efficacement à la menace turque. L'attitude du roi de France bouleversant ses plans de défense de l'Europe, fut donc la première grande désillusion du nouveau pape, la première qui lui inspira le *Prob dolor!*, qu'évoque l'inscription de son tombeau.

Le deuxième objectif poursuivi par Adrien concernait la réforme de l'Eglise ou la suppression des abus qui la déformaient. Chrétiens du XXe siècle, nous éprouvons quelque peine à nous représenter quelle était la situation de l'Eglise aux époques où le pape, souverain temporel, se préoccupait de n'être inférieur aux autres princes ni par le faste ni par les armes, et où plus d'un évêque maniait plus dextrement l'épée que la crosse. On les a décrits maintes fois ces prélats mondains qui estimaient l'argent comme le moyen par excellence pour agrandir et multiplier leurs bénéfices et assurer l'avenir de leur famille. Nous avons peine à croire que tel cardinal promettait de distribuer des sommes énormes en gratifications le jour où il obtiendrait la tiare, et suggérait à un de ses amis, prince temporel, de venir camper avec ses troupes dans la banlieue romaine pour appuyer sa candidature à la papauté. Durant le règne de Léon X, auquel succéda Adrien VI, la simonie et le népotisme avaient atteint un degré jusqu'alors inégalé. La cour romaine était devenue un foyer d'intrigues et il s'y rencontrait nombre d'ambitieux, au grand dam de la religion.

L'appel à la réforme 'dans la tête et dans les membres' n'était pas dû à l'initiative de Luther. Cet appel avait résonné à diverses reprises avant que Luther ne levât l'étendard de la révolte. De fait, la réforme de l'Eglise devait se réaliser en deux étapes. Il y eut d'abord une période d'initiatives particulières, puis une période d'activité réformatrice émanant du pouvoir central. Les tendances réformatrices prirent naissance au bas de l'échelle ecclésiastique. Au cours du temps, elles s'amplifièrent et se fortifièrent, au point de graver les degrés du palais pontifical. L'activité réformatrice du pouvoir central se déploya surtout au Concile de Trente. Elle se situe donc dans la deuxième moitié du XVIe siècle. On peut la considérer comme la reprise et la codification, par l'autorité religieuse suprême, des meilleures tentatives particulières de réforme, entreprises dès avant le début du XVIe siècle et poursuivies tout au long de la première moitié du siècle. Les initiatives privées se développaient sous les formes les plus diverses, un peu partout à travers l'Europe. En Allemagne, aux Pays-Bas, en France, en Espagne, en Italie, bref dans tous les pays, s'allumaient des foyers de vie religieuse intense, de dévotion, de pénitence et d'apostolat. Ecrivains religieux et prédicateurs, réformateurs des ordres religieux et du clergé séculier, évêques et cardinaux noblement intentionnés essayaient, par leurs propres moyens, de susciter autour d'eux le désir de la perfection chrétienne. Luther lui-même, avant de provoquer une réforme hors de l'Eglise, prit une part active à ces essais de restauration ecclésiastique, notamment en se consacrant à l'introduction de la stricte observance en son ordre. C'est parmi ces initiatives privées qu'il convient de placer les efforts d'Adrien VI. Il s'y situe comme une des figures les plus éminentes. Car, nonobstant le fait qu'Adrien détenait l'autorité suprême et qu'il prodiguait aux tentatives de réforme beau-

coup plus qu'une bénédiction platonique, mais les encourageait par son propre exemple, ses initiatives doivent être qualifiées de particulières parce qu'elles étaient restreintes tant du point de vue géographique que du point de vue chronologique.

Expressions de la même tendance à réformer et à purifier l'Eglise, tels furent les nombreux programmes et suggestions adressés de tous côtés à un pape que l'on savait prêt à seconder la restauration de l'Eglise. Les cardinaux Schinner, Campeggio et Carvajal se confièrent à lui dans cet esprit. Le dernier s'adressa au souverain pontife lors même de son entrée à Rome, au cours de l'hommage solennel qui lui fut rendu dans le cloître de la basilique de Saint-Paul-hors-les-murs; la scène de cette entrée est représentée en bas-relief sur le sarcophage. Puis des compatriotes d'Adrien, tels Cornelius de Gouda et Erasme, se présentèrent également à lui pour le conseiller. Les deux éminents néerlandais, Adrien et Erasme, qui avaient appris à se connaître jadis à Louvain, renouèrent contact. Le grand humaniste traversait en ce moment une période difficile. On l'accusait de prendre le parti de Luther et on le sommait de se prononcer sans ambiguïté pour ou contre la réforme protestante. En réponse à la lettre d'hommage qu'il écrivit au pape, il reçut une invitation à venir collaborer avec lui à la réforme de l'Eglise. Mais Erasme, toujours soucieux de garder son indépendance, se déroba. En définitive, l'humaniste n'avait eu qu'une seule préoccupation: obtenir du souverain pontife une lettre élogieuse qui le mit à l'abri des attaques et qui remplît ses ennemis de confusion. Au fond, Adrien qui connaissait bien son correspondant, n'aura pas attaché trop d'importance aux conseils éventuels d'Erasme. Pour le pape, la réforme de l'Eglise consistait avant tout dans la réforme de la vie et non pas dans le progrès culturel et humaniste.

Le zèle d'Adrien se porta en premier lieu sur son entourage immédiat, la curie romaine. Il supprima divers privilèges des cardinaux, il morigéna ceux qui s'habillaient de façon mondaine ou qui portaient des armes, il désira qu'ils n'accordassent plus le droit d'asile aux criminels et qu'ils éloignassent de leurs palais les éléments suspects, il voulut qu'ils consentissent à une diminution de leurs revenus. Si les prélats les plus haut placés étaient acculés à pareils sacrifices, ceux qui occupaient des postes et des honneurs inférieurs ne devaient plus se faire d'illusion sur le sort qui les attendait. Les quelque mille courtisans qui fréquentaient le Vatican depuis le règne de Léon X et qui tuaient leur temps en ripailles, représentations théâtrales, fêtes et cortèges populaires, étaient pris d'une folle panique. Le nouveau régime signifiait la fin de leur vie facile, de leurs intrigues, de leurs émoluments. Il menaçait même tout simplement leur gagne-pain et leur subsistance.

Si les circonstances de notre existence dépendent en grande partie des hommes avec lesquels nous vivons, nous déterminons néanmoins nous-mêmes, pour une large part, l'attitude de ces hommes à notre égard. Tantôt cela se réalise de façon inconsciente, du fait que notre personne, abondant et pénétrant la sphère des réactions émotionnelles, est jugée sympathique ou déplaisante; impression plutôt irrationnelle, que nous chercherions en vain à modifier. Tantôt cela s'accomplit d'une manière consciente, à savoir par notre comportement; dans ce cas, nous pouvons y remédier en partie en

nous jugeant nous-mêmes et en modifiant notre ligne de conduite. Dans le milieu de courtisans et de profiteurs qui s'était formé autour de Léon X, le pape Adrien devait nécessairement susciter de la résistance. Sa personnalité ne cadrait nullement avec la Rome pontificale de ce temps. Jusqu'à la fin de son pontificat, il est resté un étranger dans la Ville éternelle. N'était-il pas à cent lieux de distance des Romains ? Il ne connaissait pas leur langue et n'appréciait pas leur mentalité. Il ne montrait aucune admiration pour leurs chefs-d'œuvre classiques et appréciait fort peu leur nouvel art. Il n'avait ni goût ni argent pour jouer le rôle de Mécène, et il n'aimait pas le Vatican, rendez-vous d'une vie facile et mondaine. De leur côté, les Romains supportaient à peine sa piété profonde, ils se scandalisaient de sa vie sobre, ils se sentaient blessés par son sens aigu de la justice. Que ce fut un étranger, un 'barbare' venu du Nord, qui vint leur faire la leçon, abroger leurs occasions de jouissance, s'opposer au luxe, serrer la vis et leur offrir, à la place du *panem et circenses*, l'austérité et les fouets, voilà ce qui, à leurs yeux, dépassait la mesure. Adrien avait fait irruption dans leurs salles de bal luxueuses et tumultueuses comme un prophète revêtu du cilice et prêchant la conversion et la pénitence. Rien d'étonnant qu'effrayés ils se dispersèrent dans tous les sens. Adrien a dû le remarquer, mais il n'entreprit rien pour mitiger l'impression produite. Au contraire, sa conviction l'emporta sur toutes les réserves d'ordre sentimental. Sans acception de personne, il arracha brutalement aux Romains les frivolités auxquelles ils tenaient. Droit, juste et radical, il ne posséda nullement le talent de dorer la pilule. Se méfiant de son entourage, faisant lui-même tout ce qu'il pouvait, il n'offrit guère à ceux qui auraient pu le conseiller l'occasion de venir le voir et il se limita à rencontrer un nombre restreint de prélats, la plupart des étrangers. Désireux de peser sur une balance de précision la moindre affaire, lui-même et un personnel administratif fortement réduit aboutirent à ne plus pouvoir expédier promptement les affaires, au point qu'on ne put plus maîtriser les papiers qui s'accumulaient. Qui chasse les vendeurs du temple et renverse, comme le Christ, leurs échoppes, ne doit pas s'attendre à un sort meilleur que celui du Maître. Si le choix d'un pape jusqu'alors totalement inconnu à Rome avait déjà provoqué le mécontentement et l'amertume, l'expérience faite de sa personne et de son gouvernement fini par exaspérer les Romains. Pasquin, le maître moqueur, — sa statue se trouve à l'autre bout de la Via dell' Anima, — ne cessa de multiplier ses pamphlets et épigrammes contre le souverain pontife. On reprocha surtout au pape sa volonté de réduire les dépenses et de vivre sobrement, oubliant ainsi, de propos délibéré, qu'Adrien avait trouvé les caisses vides et les dettes accumulées, bref qu'il se trouvait dans l'impossibilité d'entretenir une cour nombreuse et luxueuse. Le pape pouvait se dire heureux s'il trouvait les moyens de racheter de temps à autre du mont-de-piété quelques unes des pièces précieuses disparues du Vatican. Rien ne lui fut épargné, ni résistance passive, ni sourde opposition, ni hostilité flagrante. Rien non plus de tout cela n'échappa à sa clairvoyance. Il en souffrit, terriblement. Mais rien, pas même un attentat manqué contre sa personne, ne put l'amener à changer sa politique ou son train de vie. Ce qu'il considéra comme son devoir, il l'accomplit avec une volonté de fer. Les dé-

ceptions et les désillusions, il les encaissait stoïquement, se contentant de gémir et de répéter une fois de plus: *Prob dolor!*

Adrien poursuivit la réforme de la curie non seulement comme une fin en soi, mais aussi comme le moyen par excellence pour soustraire à la révolte protestante des pays allemands sa raison d'être. Nulle part cette intention d'Adrien n'apparaît plus clairement que dans l'instruction envoyée à son légat à la Diète de Nuremberg, Francesco Chiericati. Celui-ci en donna lecture le 3 janvier 1523. Le pape exhortait les princes à mettre à exécution l'édit de Worms promulgué en 1521 contre Luther. De son côté, il se déclarait prêt à supprimer les abus de façon à rendre sans objet l'appel du réformateur. Le monde entier, continuait-il en faisant allusion aux initiatives particulières, souhaite la réforme ecclésiastique. Celle-ci se ferait d'abord en haut lieu, auprès du Saint-Siège et dans la curie romaine. Car là se trouvait, ajoutait-il, la source du mal qui s'était répandu dans les couches inférieures de la chrétienté. Le pape ferait donc tout ce qu'il pourrait pour épurer la curie, de sorte que la source du mal pût devenir un principe de guérison. Cette confession sincère, qui faisait contraste avec les règles et le style habituels de la diplomatie, causa plus de scandale que de reconnaissance. Les prélats présents à la diète se sentirent atteints et humiliés. Parmi les princes, plusieurs étaient luthériens ou subissaient déjà l'emprise du moine révolté. La diète résolut de surseoir à l'exécution de l'édit, estimant que les temps ne s'y prêtaient guère. Dans l'entre-temps, Luther continua sa propagande déversant sur le pontife suprême une avalanche d'injures. Ce fut pour Adrien une troisième désillusion, une troisième raison plus que suffisante pour se lamenter et s'écrier une nouvelle fois: *Prob dolor!*

Qui veut parler de faillite à propos du pontificat d'Adrien doit le faire avec un sens averti des nuances. En effet, seul ce qui est réalisable peut échouer. Or, l'exécution intégrale de son programme n'était pour Adrien guère réalisable: le rejet des Turcs hors de l'Europe et la réforme de l'Eglise étaient, en effet, des entreprises si énormes et si compliquées, que l'espace de la seule année accordée à Adrien ne permet pas de parler de faillite. Le pape trouva à peine le temps d'amorcer la réalisation de ces deux desseins. Par conséquent, on ne peut pas dire que son pontificat fut manqué parce qu'il n'atteignit pas cette double fin. Il serait également faux de prétendre qu'il n'atteignit pas ses objectifs parce que le temps lui fit défaut. L'affirmer, en effet, c'est poser qu'Adrien aurait nécessairement réalisé son idéal si la Providence lui avait accordé un pontificat d'une plus longue durée. Affirmer cela, c'est vouloir connaître ce que les théologiens appellent des futuribles. Or, nous sommes dans l'ignorance totale à leur sujet. Rien de plus faux que de prôner une historiographie à base de pures conjectures.

S'il convient éventuellement de parler d'échecs, il importe de les chercher dans le cadre de ce qu'Adrien aurait pu réaliser au cours de son très bref pontificat. Dans ce domaine, il ne répugne pas non plus d'essayer d'en découvrir les causes. Rappelons-nous donc qu'il amorça la réalisation de son programme en adressant aux princes chrétiens un appel à l'union en face du danger turc et en priant la diète allemande de mettre en exécution l'édit de

Worms. Dans les deux cas, il était possible d'aboutir à des accords endéans l'année. Certes, Adrien n'a réussi dans aucune de ces deux situations, mais son échec est principalement dû au fait que ceux qui auraient dû être ses collaborateurs étaient plutôt ses adversaires et nourrissaient des intentions qui contrecarraient ses plans. D'ailleurs, on peut se demander si Adrien s'est rendu compte de toute l'ampleur et de la gravité du péril protestant. Ne l'a-t-il pas interprété uniquement comme un mouvement de mécontentement causé par les abus ecclésiastiques? Ne s'est-il pas figuré qu'il suffisait de supprimer ceux-ci pour apaiser celui-là? Cette vue n'implique-t-elle pas qu'Adrien a sous-estimé le mouvement luthérien? Et puis, pouvait-on, à l'époque de son pontificat, encore raisonnablement espérer éteindre l'incendie en procédant à la réforme des institutions qui avaient le plus laissé à désirer? Enfin, pouvait-on croire qu'il suffisait de réformer la curie pour que la réforme s'étendît tout de suite et sans résistance à toute l'Eglise? Mais ne reprochons pas ces illusions à Adrien. Il les partageait avec tous ceux qui observaient de loin ce qui se passait en Allemagne et qui n'avaient jamais fréquenté ce pays. Ceux qui se trouvaient sur place étaient à même de mieux mesurer la révolte luthérienne.

En revanche, quand il s'agit de la réforme intérieure de l'Eglise, en particulier de la réforme de la curie, nous abordons un terrain différent. Ici, dans son entourage immédiat, la personnalité d'Adrien pouvait s'imposer bien mieux que dans ses rapports avec les princes et que dans sa lutte avec Luther. Adrien n'y était-il pas l'autorité suprême? Sa volonté, même quand elle se heurtait à l'opposition, n'y était-elle pas la loi? Néanmoins, Adrien ne pouvait autre chose que poser un point de départ. S'il ne rencontra sur son chemin que désillusions, cela ne permet pas de parler pour autant d'une faillite. La réforme intérieure de l'Eglise ne pouvait être achevée au cours d'un seul pontificat. Si le plan échoua, ce le fut non pas sous son règne mais sous celui de son successeur, Clément VII, qui renonça à cette tentative. Il fallut attendre l'avènement de Paul III pour rencontrer un pontife qui reprit le programme d'Adrien et le compléta. Paul III commença, en effet, par épurer la curie, puis il convoqua le concile pour lui confier la réforme de l'Eglise universelle. Toutefois, une comparaison s'impose sur le plan de la tactique: Farnèse, diplomate de par son origine, mit en oeuvre une méthode plus indirecte et moins violente. Il s'efforça de triompher du mal en suscitant le bien. Il visa d'abord à créer des cardinaux dignes et à épurer le Sacré Collège en lui infusant un sang nouveau, plus pur. Bref, Farnès faisait preuve d'une souplesse et d'une habileté dont Adrien ne pouvait pas disposer.

Enfin, n'oublions pas qu'il importe de bien mesurer au préalable les limites de la capacité humaine avant de parler de faillite. Ce qui pour Adrien était l'avenir et devait lui rester inconnu, appartient pour nous au passé et à un passé dont la physionomie nous est devenue familière. Il est peut-être plus prudent et plus équitable de dire que les initiatives frustrées d'Adrien ne sont des échecs que selon une manière fort humaine de juger. Vus de plus haut, dans le cours total de l'histoire, les actes d'Adrien apparaissent plutôt comme des jalons posés sur une route qui a conduit à des résultats remarquables. Gardons-nous de juger trop vite, quand la science nous fait défaut,

et ayons le courage d'attendre sereinement jusqu'à ce que la Providence nous éclaire davantage. Les moulins de Dieu tournent lentement, mais ils n'en écrasent pas moins ceux qui s'opposent à ses desseins. A la chute de Rhodes succéda la bataille de Lépante, et l'Eglise ne tarda pas à se réformer au Concile de Trente, bien qu'en ce moment il fût trop tard pour mettre fin à la Réforme protestante. En 1940, la défaite de l'Occident ne fut-elle pas, elle aussi, une étape qui conduisit à un bouleversement historique bien différent de celui qu'ont pu s'imaginer les vainqueurs passagers de cette année fatidique?

A tout considérer, l'image historique d'Adrien correspond aux traits que l'artiste a immortalisés dans le marbre. L'accord entre les deux portraits est frappant. La période de mépris pour la personne d'Adrien, due surtout aux Italiens, appartient au passé. Aujourd'hui, on s'accorde à voir dans le pape Adrien une personnalité intègre et éminente, qui se rendit compte des besoins de son temps et des réformes à entreprendre, et qui possédait une volonté inébranlable, prête à redire le *pereat mundus*, pour accomplir ses desseins. Il avait sans doute en la matière ses vues propres et personnelles, sa vision particulière du chemin à suivre et des moyens à mettre en oeuvre. Sans doute était-il lié, comme tout homme, aux limitations et imperfections de sa personnalité. Vouloir lui dicter aujourd'hui, à tant de siècles de distance, des conseils et des avis sur ce qu'il aurait pu faire ou omettre, nous paraît un jeu parfaitement oiseux. C'est tout simplement formuler quelques vues subjectives de plus à côté de beaucoup d'autres, et d'ailleurs, auraient-elles eu plus de chance de réussir?

Nous devons accepter Adrien tel qu'il fut. Au total, il s'est sacrifié à sa tâche et il avait dès lors le droit de demander le même sacrifice à ses collaborateurs. Leur refus n'entame pas la grandeur de sa vie. La première inscription tombale nous enseigne qu'il estima comme le plus grand malheur de sa vie de devoir commander à autrui. Il n'a nullement ambitionné ni recherché de hautes dignités. Il en fut écrasé. Combien aurait-il voulu, ainsi qu'il l'écrivit à un ami d'enfance qu'il avait gardé à Utrecht, passer les dernières années de sa vie dans sa ville natale, se consacrant à la prière et à l'étude! On sait qu'il s'était fait construire, sur le *Nieuwe Gracht*, une maison spacieuse qu'il n'a jamais occupée. Il accepta les charges que la Providence lui avait imposées. Il lutta, souffrit, persévéra là où Dieu l'avait placé. Même pour un pape il n'y a rien de plus sacré que de remplir la volonté divine. Et cela, Adrien l'a accompli même contre son gré, même s'il devait en souffrir, même s'il devait y succomber. C'est dans cette soumission volontaire et généreuse au vouloir divin que consiste la vertu chrétienne et que réside même la grande signification d'Adrien comme souverain pontife. Il nous a précédé dans l'accomplissement des volontés divines. Et ce fut donc une inspiration heureuse de l'artiste de convier les vertus cardinales à monter la garde autour de son tombeau.

PAUS ADRIAAN VI

Biografische schets

2 maart 1459
geboorte

De enige persoon uit de 'Lage landen bij de zee', die de stoel van de H. Petrus beklommen heeft, Adriaan VI, werd 2 maart 1459 in de bisschopsstad Utrecht geboren uit een goed gesitueerde burgerfamilie. Van deze familie kennen wij Adriaans grootvader en grootmoeder, vader en moeder en enkele ooms en tantes, twee broers en een schoonzuster, die in 1474 reeds kinderen had. De familie kan zich derhalve langs verschillende wegen hebben voortgeplant tot in onze dagen, maar het is moeilijk de verwantschap vast te stellen omdat Adriaan en zijn verwanten nog geen familienaam kenden. Zij noemden zich met de eigen voornaam (Adriaan) en de naam van de vader (Florentij, Florenszoon).

De vader van Adriaan oefende een zelfstandig bedrijf uit, dat met houtbewerking te maken had: timmerman, schrijnwerker. Dit vroeger betwiste punt is nu opgelost, omdat uit een thans gebruikte rekening van 1450/51 van de Utrechtse Buurkerk blijkt, dat aan Adriaans vader opgedragen werd houten kruisen (oliekruisen) te vervaardigen en een houten herstelling op het hek van de doopvont aan te brengen. Adriaan leerde de grondbeginselen van het latijn op een der negen latijnse scholen van zijn vaderstad. Het voortgezette onderwijs in het latijn en in de beginselen van de dialectica (logica) genoot hij te Zwolle.

1 juni 1476
Leuven

Aangezien daar toen een uitgebreider school bestond dan elders, kan hij daar tot zijn zeventiende jaar gebleven zijn. Zo zal hij beter voorbereid dan vele makkers op de Universiteit van Leuven zijn gekomen. Hij werd er 1 juni 1476 ingeschreven in de faculteit der Artes, welke in die tijd als een voorbereidende cursus gold voor de hogere studies in de theologie, rechten of medicijnen. Het programma bevatte hoofdzakelijk wijsbegeerte en werd in een niet door vakantie onderbroken cursus van twee jaar voltooid.

1478
magister artium

Inderdaad beëindigde Adriaan deze cursus in 1478 en behaalde de titel magister Artium. Gedurende deze studietijd woonde Adriaan in het college Het Varken, een der vier colleges, die zozeer in de Universiteit waren opgenomen, dat de lessen van de faculteit der Artes binnen deze huizen werden gegeven en de examens afgenomen. Adriaan bleef er wonen minstens tot 1491.

1478—1490
theologie

Gedurende de jaren 1478—1490 was Adriaan docent in de faculteit der Artes en studeerde tegelijkertijd theologie. Dit laatste vroeg een tijd van twaalf jaren. Adriaan bekroonde de studie door het behalen van het licentiaatexamen 1 augustus 1490, gevolgd door de promotie tot doctor in de theologie 18 juni 1491, waarvan de kosten gedragen werden door de hertogin-weduwe Margareta van York († 1503). Intussen was Adriaan priester gewijd en tot ordinarius in de theologie benoemd. De omstandigheden van het eerste zijn onbekend; de datum van het tweede ook. Het zal wel plaats

18 juni 1491
doctor

1490—1515
professor

gehad hebben omstreeks het behalen van het licentiaat, aangezien Adriaan reeds 30 juni 1490 een canonicat en een prebende in de Sint Pieter te Leu-

ven bezat. Deze prebenden dienden om de professoren in de theologie een honorarium te bezorgen. Adriaan heeft het professoraat actief vervuld tot aan zijn vertrek naar Spanje in 1515. Hoogstwaarschijnlijk heeft hij kort na zijn benoeming en zijn doctoraat zijn intrede gedaan in het groot Begijnhof, omdat hij uit naam van het kapittel de dienst vervulde verbonden aan een kapelanie (of vicariaat) aldaar. In 1492 werd hij pastoor te Goedereede (Zuidholland) en verkreeg hij bovendien een vicariaat in de St. Pieterskerk te Utrecht. In dezelfde stad werd hij door tussenkomst van aartshertog Filips de Schone kanunnik van de Dom in 1505. Later, in 1511, werd hij eveneens aldaar kanunnik en thesaurier van het kapittel van Ste Marie.

Eerst omstreeks 1502 heeft hij een groot huis in de 's Meiersstraat betrokken, dat na zijn dood tot het tegenwoordige Paus-college werd omgebouwd, uitgebreid en ingericht. De hoofdtaak van de professor bestond natuurlijk in het doceren en het vormen van de studenten, maar Adriaan vervulde evenals andere professoren allerlei bijkomstige en voorbijgaande functies. Hij was rector magnificus van 28 februari tot 31 augustus 1493, en opnieuw van einde augustus 1500 tot 28 februari 1501. Op dezelfde wijze had hij viermaal een half jaar zitting in het hof van appèl (tweemaal in 1496, eenmaal in 1497 en 1500). Doordat Adriaan het dekenaat van Sint Pieter verkreeg, werd hij tevens kanselier van de Universiteit, d.w.z. dat in zijn tegenwoordigheid of in zijn naam de diplomata van de examens werden uitgereikt.

Tijdens zijn professoraat schreef hij drie theologische werken. Van twee heeft hij de uitgave beleefd, namelijk zijn *Quaestiones Quotlibeticae XII* en zijn *Quaestiones in Quartum Sententiarum librum*; een is nog ongedrukt: *Commentarius sive Expositiones in Proverbia Salomonis, Cap. I—XIII*, 6. Het zijn geen systematische uiteenzettingen, doch beantwoordingen van afzonderlijke theologische vragen of problemen. De auteur stelt zich een kwestie b.v. over de sacramenten, en beantwoordt deze, weerlegt de argumenten voor de tegenovergestelde mening, en bewijst dan het door hem gegeven antwoord. Bij deze drie werken dienen verder zijn talrijke Antwoorden op theologische en kerkrechtelijke consultaties gevoegd alsmede de preken die hij als deken van de Sint Pieterskerk in dit bedehuis heeft gehouden. Het grootste gedeelte van zijn wetenschappelijke arbeid is door hem zelf bijeengebracht in een lijvige codex die thans in het Groot-Seminarie te Mechelen bewaard wordt. Als kardinaal en bisschop van Tortosa vervaardigde hij later nog een stichtelijk werkje dat in 1520 werd uitgegeven: *Sermo paroeneticus in computum hominis christiani agonizantis. Sermo de pertuso sacculo, sive de superbia*.

1507
preceptor van de
jonge Karel V

Wegens zijn goede naam als degelijk, vroom priester en geleerd en ijverig professor werd hij in 1507 door keizer Maximiliaan benoemd tot 'paedagogus' van diens zevenjarige kleinzoon, aartshertog Karel V, de toekomstige heer van de Habsburgs-Bourgondische landen en koning van Spanje, die in Mechelen bij zijn tante Margareta verbleef. Het gewone onderricht heeft Adriaan aan anderen (Nederlanders en Spanjaarden) overgelaten. Hij zelf bleef tot in 1509 te Leuven zijn professoraat en andere universitaire en kerkelijke functies waarnemen. Het is slechts vanaf 1510 of ten vroegste sedert eind 1509 dat hij zich ten volle aan zijn opvoedende taak bij de jonge aarts-

hertog gewijd heeft. Zijn wetenschappelijk werk heeft na 1507 grotendeels opgehouden. Daarentegen steeg zijn aanzien aan het Mechelse hof even snel. In 1512 noemde hij zich naast magister ook raadsheer van Karel V. Hij nam toen deel aan het bestuur en werd in politieke kwesties gehoord.

In 1513 werd Adriaan verkozen tot deken van het kapittel van de O.L. Vrouwekerk te Antwerpen, doch na een langdurige betwisting moest hij van deze waardigheid afzien ten voordele van Jacobus de Bannisiis, secretaris van Maximiliaan van Habsburg, die door Paus Leo X als deken was aangewezen. Adriaan had meer geluk te Utrecht waar hij in 1514 proost werd van de Sint-Salvator (Oud-Munster) en te Anderlecht waar hij tot kanunnik van de Sint-Pieterskerk werd bevorderd. Hij werd ook nog verkozen in het kapittel van Sint-Gummarus te Lier, maar aanvaardde deze waardigheid niet. Waarschijnlijk werd hij ook proost van de Sint-Kwintenskerk te Maubeuge. De opgedane ervaring en het gewonnen vertrouwen bij Karel V werden de aanleiding tot zijn zending naar Spanje. In 1515 vertrok hij daarheen als gezant van Karel om diens opvolging zeker te stellen. Ferdinand de Katholieke had namelijk in een in 1512 door hem te Burgos opgesteld testament de jongere broer van Karel, Ferdinand, aangeduid als regent voor Castilië, Aragon en Navarra, in afwachting dat Karel van Habsburg zelf naar Spanje zou komen. Hij had ook aan deze eerste het Grootmeesterschap verleend van de drie Spaanse militaire orden.

In Spanje was op dat ogenblik kardinaal Ximenez de Cisneros de grote staatsman. De overeenkomstige opvattingen en streven van Adrianus en Cisneros maakten de 'deken van Leuven' tot de geschikte persoon om in de kwestie van de erfopvolging te bemiddelen. Zijn bemiddeling heeft inderdaad succes gehad. Toen de koning drie maanden na Adrianus' aankomst stierf (23 januari 1516), bleek hij Karel tot erfgenaam van de Spaanse landen en van de bezittingen in Europa en in de Nieuwe Wereld te hebben genoemd. Johanna de Waanzinnige bleef de titel van koningin behouden maar werd niet tot regeren in staat geacht.

Kardinaal Ximenez werd benoemd tot regent van Castilië, Leon, Granada, enz., en Karel, die zich 13 maart 1516 te Brussel tot koning van Spanje had uitgeroepen en 21 maart d.a.v. de regering nominaal op zich had genomen, betuigde hiermede zijn instemming. Adrianus diende voortaan op te treden als zijn gezant (embajador) bij de Kroon van Castilië.

Cisneros betoonde zich zeer tactvol tegenover Adrianus. Hij verleende hem gastvrijheid in zijn eigen huis te Madrid, en kende Adrianus in diens hoedanigheid van gezant van Karel V in alle regeringszaken. Adrianus van zijn kant vermeed ieder conflict met de grote Spaanse kerkvorst en hield zich in hoofdzaak met kerkelijke zaken bezig.

Hij werd 18 augustus 1516 benoemd tot bisschop van Tortosa, waarschijnlijk op voordracht van Ximenez, kort erop tot inquisiteur van Aragon, Valencia en Navarra (14 november 1516), en van Castilië (4 maart 1518), tenslotte door Leo X op verzoek van Karel tegelijk met dertig anderen tot kardinaal (1 juli 1517) met de titel van S. Jan en S. Paulus te Rome. Blijkens een brief van kardinaal Adriaan uit Madrid gedateerd op 16 juli 1517 aanvaardde hij nuchter zijn hoge onderscheiding. Hij had er niet naar gestreefd, en het alleen op aandrang van vrienden aanvaard. Met de bouw van

1515
zending naar
Spanje

18 augustus 1516
bisschop van
Tortosa
1516—1522
inquisiteur
1 juli 1517
kardinaal

20 mei 1520
tot 1522 regent
in Spanje

zijn huis te Utrecht moest worden voortgegaan. Hij wilde het bewonen. „Ook indien hij paus zou worden,” voegde hij er schertsend aan toe. Intussen wachtten hij en het spaanse volk met groot verlangen op de komst van koning Karel, die eerst 28 september 1517 te Santander landde. Ximenez trok hem tegemoet, doch stierf 12 november 1517. Terwijl Karel nu zelf de regering in Spanje voerde, werd Adriaan een der voorname raadslieden, maar Chièvres en de Sauvage leidden de grote politiek. Karel slaagde er niet in het spaanse volk voor zich te winnen. Hij vertrok op 20 mei 1520 min of meer heimelijk uit Spanje, nadat hij aan Adriaan het bewind had opgedragen. Onmiddellijk had deze te kampen met een opstand van de steden, de *comuneros*, verbonden in de heilige *junta* (verbond), waarbij zich zeer veel *grandes* en leden van de lagere adel aansloten. Het gezag ontglipte aan Adriaan, die in Valladolid alle vrijheid van handelen miste. De toestand werd hachelijk toen een frans leger Navarra binnenviel, hetgeen echter ook de nationale geest deed herleven. Karel plaatste 29 september 1520 twee militairen naast Adriaan, en zij wisten in 1521 de orde in hoofdzaak te herstellen. Velen van de *grandes* keerden tot de regering terug en Adriaan wist door een nachtelijke vlucht uit Valladolid te ontkomen. Hij had veel moed getoond, maar het had hem aan troepen en volmachten ontbroken om de opstand geheel te dempen. Toch werd deze in 1521 onderdrukt. Tegelijk behaalde Karel enkele successen in Italië in de strijd die hij daar, verbonden met paus Leo X en met Hendrik VIII (Liga), tegen de Fransen voerde. Door de dood van de paus (1 dec. 1521) kwam de Liga in gevaar. In het daarop volgend conclaaf trachtte de keizerlijke groep een paus te kiezen, die de politiek van de Liga zou doorzetten. De kardinalen werden het 9 januari 1522, na vele onderhandelingen en stemmingen eens op de afwezige kardinaal van Tortosa, Adriaan van Utrecht.

9 jan. 1522 tot
paus gekozen
maart-aug. 1522
in Spanje, op
reis naar Rome

Het nieuws van zijn verkiezing tot paus bereikte Adriaan op 22 januari in de stad Vitoria waar hij op dat ogenblik verbleef met het oog op de verdediging van Navarra tegen de Fransen. Uit plichtsbefef heeft Adriaan de keuze aanvaard, en heeft in zijn brieven aan vrienden en officiële personen duidelijk genoeg gezegd, dat hij de hoge functie niet had verlangd en zeker niet had nagestreefd. Dat was ongetwijfeld oprecht. Na de eerste huldiging en felicitaties te hebben verwerkt, en de eerste noodzakelijke maatregelen te hebben genomen, vertrok Adriaan op 12 maart uit Vitoria, verbleef een paar maanden in Saragossa (29 maart tot 10 juni), verder een drietal weken in zijn bisschopsstad Tortosa, om zich tenslotte op 8 juli in te schepen voor Rome in de haven van La Ampolla. Na een oponthoud te Tarragona en een bezoek aan verscheidene kuststeden en havens van Catalonië begon de eigenlijke overtocht naar Italië. Intussen werd Adriaan op de hoogte gesteld van de toestanden in Rome, in de kerkelijke staat en ook van de bedreiging van Hongarije en Rhodos door de Turken, terwijl hij reeds lang op de hoogte was van de gevaren die de kerk in Duitsland bedreigden. Adriaans koning en heer, Karel, was in het Duitse Rijk keizer geworden, en had in 1521 Luther op de Rijksdag van Worms in de rijksban gedaan — nadat diens leer door paus Leo X was veroordeeld.

Adriaan werd te Rome met allerlei vragen bestormd. Zij betroffen ten dele de kerkelijke staat, het bestuur van de stad Rome, maar veel dringender

drongen al zijn vrienden, met name Karel V en zijn gezanten, er op aan, dat Adriaan de politiek van Leo X zou voortzetten, zich bij de Liga aansluiten, en door grote kerkelijke financiële concessies aan Karel, hen de strijd mogelijk maken. Maar hoe Karel hem ook door gezanten en brieven trachtte te bewerken, Adriaan wilde neutraal zijn, vrede stichten tussen de westerse mogendheden, en ze verenigen om hulp aan de bedreigde Christenen te kunnen brengen. Dit eiste vooreerst toenadering tot Frankrijk. Met vaste hand stuurde Adriaan in deze richting, waarbij hij zich gesteund wist door vele kardinalen. Na veel moeilijkheden en voortgaande onderhandelingen en briefwisseling kwam Adriaan op 28 augustus in Ostia, de haven van Rome, aan.

31 augustus 1522 Na de intocht in Rome had de kroning te Rome reeds op 31 augustus plaats.
 kroning te Rome Adriaan begon onmiddellijk daarna met bestuursaangelegenheden. Hij hield 1 september consistorie, spoorde de kardinalen tot soberheid aan, nam enkele maatregelen tot vereenvoudiging van de Curie, tot het afschaffen van 'geschenken' aan ambtenaren en rechters, tot herstel van de orde in Rome, en tot pacificatie van de kerkelijke staat. De werkzaamheden werden reeds verlamd of verhinderd door de sterk groeiende besmettelijke ziekte te Rome, de pest, die velen naar het graf sleepte, en vele vooraanstaande personen, o.a. de kardinalen, uit de gevaarlijke stad dreef. Adriaan bleef ondanks waarschuwingen, maar was tenslotte genoodzaakt zich op te sluiten in het Belvedere. Het bestuur en de briefwisseling duurden voort, met name het pogen om een wapenstilstand te sluiten en hulp te brengen aan Rhodos en Hongarije. Gezanten van dit laatste land en van Ferdinand van Oostenrijk hadden hem overtuigd van het dreigende gevaar en van de voortgang van het Lutheranisme in Duitsland. Dit laatste leidde tot het zenden van de nuntius Chiericati naar de Rijksdag van Neurenberg met de opdracht om de vorsten aan te sporen het besluit van de Rijksdag van Worms uit te voeren, tevens met de openlijke erkenning, dat er in Rome inderdaad veel verbeterd moest worden, en de belofte daaraan te werken (nov. 1522). Voor de reformatie van de Curie schijnt een commissie samengesteld te zijn, maar deze is waarschijnlijk wegens de besmettelijke ziekte te Rome nooit bijeengekomen. De kerkhervormende bepalingen van Adriaan beperken zich ongeveer tot het bovengenoemde. Zij waren veelal van financiële aard, bedoelden bezuiniging en bestrijding van omkoperij.

In december 1522 verloor de epidemie aan kracht, zodat het bestuur verder normaal kon geschieden. De paus confereerde regelmatig met de kardinalen in consistorie, maar de leider van de keizerlijke groep, kardinaal Giulio de Medici, bleef nog tot 23 april 1523 in Florence. In deze tijd correspondeerde Adriaan met Erasmus. Hij trachtte hem naar Rome te doen komen. Op deze wijze hoopte hij dat hij de autoriteit van de grote man in de humanistische kringen tot hulp in de kerkstrijd kon gebruiken. De verdere gebeurtenissen waren dramatisch genoeg: de oorlogsverklaring van Engeland aan Frankrijk, de reformatie in Zweden, de uitbreiding van de hervorming in Duitsland en Zwitserland, de val van Rhodos, het conflict van de paus met de keizerlijke gezant Juan Manuel, de stijgende ontevredenheid in Rome. Adriaan liet zich zo maar niet uit het veld slaan en ging voort met onderhandelingen om tot wapenstilstand en vrede te komen, ook toen de

14 sept. 1523
gestorven

keizer lange tijd zijn brieven niet beantwoordde, en sinds 10 januari 1523 een verwijtende toon aansloeg. Extra-nuntii, brieven van de Paus en afzonderlijk van het College van kardinalen werkten allen in dezelfde richting. Tenslotte rijpte bij Adriaan het besluit om aan de christelijke vorsten een driejarige wapenstilstand voor te schrijven, hetgeen hij 30 april 1523 afkondigde.

Dit besluit, dat samenviel met de val van de fransgezinde kardinaal Soderini, had averechts effect. Koning Frans I begon te dreigen. Dit en de daarmee gepaard gaande troepenbewegingen van beide partijen heeft de Paus tenslotte overgehaald om toe te treden tot de verlangde Liga, om Italië te verdedigen. Kort erop is Adriaan ziek geworden en 14 september 1523 gestorven, na een kort pontificaat van anderhalf jaar.

Hij werd vooreerst bijgezet in de oude St.-Pieterskerk tussen Pius II en Pius III, in een graftombe waarop een opschrift prijkte dat zeer gevat het tragisch karakter van zijn kort pontificaat vertolkte: HADRIANUS SEXTUS HIC SITUS EST, QUI NIHIL SIBI INFELICIUS IN VITA, QUAM QUOD IMPERARET DUXIT. „Hier rust Adriaan de Zesde die niets ongelukkiger ter wereld beschouwde dan te moeten regeren.” Willem van Enckenvoirt die Adriaan in zijn laatste levensdagen tot kardinaal had benoemd, liet zijn stoffelijk overschot, tien jaar later, overbrengen naar de kerk van de Duitse Natie te Rome, de Santa Maria dell'Anima en richtte hem in dit bedehuis een groots grafmonument op, waarop de zinrijke woorden gebeiteld zijn: PROH DOLOR! QUANTUM REFERT IN QUAE TEMPORA VEL OPTIMI CUIUSQUE VIRTUS INCIDAT. „Helaas, wat maakt het veel uit, in wat voor tijd zelfs de beste mens regeert.”

Adriaan stichtte bij de Leuvense Universiteit een college waarvoor hij het nieuwe huis ter beschikking stelde dat hij in de Brabantse Universiteitsstad bezat. Hij bestemde dit college voor behoeftige studenten in theologie en in kerkelijk recht. Zes dagen voor zijn dood beval hij nog deze stichting aan in de welwillendheid van de om zijn ziekbed vergaderde kardinalen, zoals blijkt uit de volgende sprekende tekst: „*Dixit dum esset in minoribus fuisse pauperem prelatum, et in civitate Lovanii ex pecuniis acquisitis suo labore, non ex redditibus ecclesiarum erexisse unum collegium pro pauperibus studentibus in theologia, et in jure, nec illud perfecisse. Rogavit Rmos Dominos si contingeret se excedere ex humanis, quod non sperabat, hoc pium opus commendatum haberent.*” Dit college, oorspronkelijk het Paus-Adrianus-VI-college genoemd en later meer bekend onder de naam van Pauscollege, werd uitgebreid in 1660—66 en onderging een grondige verbouwing in 1776—78 naar het plan van de bouwmeester Louis Montoyer. Sedert de opheffing van de Universiteit in 1797 aangewend voor de meest verschillende doeleinden, werd het in 1835 als convikt voor lekenstudenten door de Leuvense Alma Mater opnieuw in gebruik genomen.

Het Utrechtse huis, waaraan Adriaan verder in 1517 bouwde, doch dat hij nooit bewoond of gezien heeft, werd na zijn dood aan het Domkapittel verkocht en het geld op verlangen van Adriaan voor de armen besteed. Aldus toonde hij zich dankbaar aan de beide steden Utrecht en Leuven, waarvan Utrecht hem het levenslicht en eerste onderwijs, Leuven echter de hoogste vorming, het priesterschap en de wetenschap heeft gegeven. Deze hebben

hem geleid tot de hoge functie, waarbij vroomheid en kennis de eerste vereisten zijn, die echter niet kunnen gedijen zonder de bijzondere steun van God, de Bestuurder aller dingen en Heer van de geschiedenis.

R. Post, Nijmegen.

ADRIEN VI

Notice biographique.

2 mars 1459
naissance

Adrien VI, le seul citoyen des Pays-Bas qui accéda au siège de Pierre, naquit à Utrecht, le 2 mars 1459. Il appartenait à une famille de la bourgeoisie aisée. Nous connaissons son grand-père et sa grand'mère, son père et sa mère, des oncles et des tantes, deux frères et une belle-soeur qui, déjà en 1474, avait des enfants. Il n'est donc pas exclu que la famille d'Adrien compte encore aujourd'hui des descendants, mais étant donné qu'Adrien et ses parents ne portaient pas de nom de famille, il est difficile d'établir la parenté. Ils avaient coutume de se nommer par leur propre prénom (*Adrien*) et par celui de leur père (*Florentii*, fils de Florent).

Le père d'Adrien exerçait une profession indépendante. Son métier se rattachait au travail du bois; il était vraisemblablement charpentier ou menuisier. Cette donnée, jadis contestée, est aujourd'hui bien établie: selon les comptes de 1450/51 de la 'Buurkerk', une des églises paroissiales d'Utrecht, il apparaît que le père d'Adrien fut chargé de fabriquer des croix de bois et d'effectuer un travail de menuiserie à la balustrade autour des fonts baptismaux.

1er juin 1476
Louvain

Adrien apprit le latin dans une des neuf 'écoles latines' de sa ville natale. A Zwolle, il fut initié au cours supérieur de latin et aux principes de la dialectique. Zwolle possédait une école plus complète que celles de la plupart des autres villes. Adrien a pu y séjourner jusqu'à l'âge de dix-sept ans. Il fut dès lors mieux préparé que beaucoup de ses camarades pour fréquenter avec fruit les cours de l'Université de Louvain. Le 1er juin 1476, il s'inscrivit à la Faculté des Arts. On y parcourait un cycle d'études préparant à la théologie, au droit ou à la médecine. Le programme comportait en ordre principal des leçons de philosophie. On l'achevait au cours de deux années qu'aucunes vacances ne venaient interrompre.

1478
magister artium

En 1478, Adrien termina ce premier cycle et obtint le grade de *magister artium*. A cette époque, il résidait au collège universitaire dit *Le Porc*, une des quatre pédagogies où se donnaient les leçons de la Faculté des Arts. Adrien continua d'y résider jusqu'en 1491.

1478—1490
théologie

Durant les années 1478—1490, Adrien fut chargé de cours à la Faculté des Arts et suivit les leçons à la Faculté de théologie. Le cycle des études théologiques comportait normalement à Louvain douze années. Adrien couronna ses efforts par l'obtention du grade de licencié, le 1er août 1490, suivie de la promotion au doctorat, le 18 juin 1491. Les frais de sa promotion furent supportés par l'archiduchesse Marguerite d'York († 1503), veuve de Charles le Téméraire. Dans l'entretemps, Adrien avait été ordonné prêtre et nommé professeur ordinaire de théologie. Nous ne connaissons pas la date ni les circonstances de ces deux derniers événements. Sans doute faut-il les situer vers le moment de son examen de licencié, car, le 30 juin 1490, Adrien était déjà en possession d'un canonicat et d'une prébende à la collégiale Saint-Pierre de Louvain. Ces prébendes servaient à assurer les honoraires des professeurs de théologie. Adrien remplit les fonctions de professeur jusqu'en 1515, année au cours de laquelle il partit pour l'Espagne.

18 juin 1491
doctorat

1490—1515
professeur

Vraisemblablement peu de temps après sa nomination et sa promotion, il fut nommé au Grand Béguinage de Louvain pour y assumer, au nom du chapitre, la charge de chapelain ou de vicaire. En 1492, il devint aussi curé de Goedereede (province de 'Zuid-Holland') ainsi que vicaire de l'église Saint-Pierre d'Utrecht. Dans la même ville, il obtint, en 1505, grâce à l'intervention de Philippe le Beau, un canonicat à la cathédrale d'Utrecht. En 1511, il fut nommé, toujours dans sa ville natale, chanoine de Sainte-Marie et trésorier du chapitre de cette église.

Vers 1502, Adrien s'installa dans une grande maison située rue du Maieur à Louvain. Cet immeuble, aménagé après sa mort et reconstruit plus tard, devint le collège universitaire qui porte jusqu'aujourd'hui le nom de son fondateur, le pape Adrien VI.

La tâche principale du professeur consistait, faut-il le dire, à instruire et à former des élèves. Cependant Adrien, tout comme ses collègues, eut à remplir passagèrement d'autres fonctions au sein de l'Université. Il fut recteur magnifique du 28 février au 31 août 1493, ainsi que de fin août 1500 au 28 février 1501. Quatre fois il fut désigné pour siéger à la cour d'appel de l'Université, deux fois en 1496, une fois en 1497 et une dernière fois en 1500. Enfin, du fait qu'Adrien était devenu doyen de la collégiale Saint-Pierre, il fut promu chancelier de l'Université. Il s'en suivait que les diplômés universitaires étaient délivrés en son nom et en sa présence.

Durant son professorat, Adrien composa trois ouvrages théologiques. Deux furent imprimés de son vivant, à savoir, les *Quaestiones quodlibeticae* XII et les *Quaestiones in Quartum Sententiarum librum*. Un troisième ouvrage, le *Commentarius sive Expositiones in Proverbia Salomonis*, n'a pas été édité. Il s'agit non pas d'ouvrages systématiques, mais de réponses à des problèmes particuliers. L'auteur pose diverses questions, par exemple sur tel ou tel sacrement, y répond, examine ensuite les opinions contraires et développe enfin les arguments à l'appui de la solution qu'il soutient. A ces trois ouvrages, il convient d'ajouter de nombreuses réponses à des consultations d'ordre théologique ou canonique, ainsi que les sermons faits par Adrien, en qualité de doyen, à la collégiale Saint-Pierre. Adrien réunit lui-même la plupart de ses oeuvres en un codex imposant, conservé aujourd'hui au Grand Séminaire de Malines. Plus tard, étant cardinal, il fit publier, en 1520, un opuscule d'édification: *Sermo paroeneticus in computum hominis christiani agonizantis. Sermo de pertuso sacco, sive de superbia*.

La réputation de vertu, de piété et de science dont jouissait Adrien, le recommanda à l'empereur Maximilien qui le choisit en 1507 comme *pedagogus*, c'est-à-dire précepteur de son petit-fils, l'archiduc Charles, le futur Charles-Quint, appelé à régner sur les Pays-Bas et sur l'Espagne. Charles résidait à cette époque à Malines chez sa tante, Marguerite d'Autriche. Adrien ne fut pas seul à assurer l'éducation du prince: des espagnols et d'autres néerlandais partageaient avec lui cette importante mission.

A Louvain, Adrien assumait jusqu'en 1509 sa charge de professeur et ses autres fonctions universitaires et ecclésiastiques. A partir de 1510 ou, au plus tôt, dès la fin de 1509, Adrien se consacra entièrement à la formation de son royal élève. En 1507, il semble avoir renoncé à tout travail scienti-

1507
précepteur du
jeune
Charles-Quint

fique. En revanche, sa réputation ne cessa de croître à la cour de Malines. En 1512, lui-même s'appelait non seulement *magister*, mais aussi 'conseiller de Charles-Quint'. Dès ce moment, il prit une part active à l'administration du pays et ses avis étaient écoutés.

En 1513, Adrien fut élu doyen du chapitre de l'église Notre-Dame d'Anvers. Cette élection fut contestée. En fin de compte, il fut obligé de céder le bénéfice à Jacobus de Bannisiis, secrétaire de Maximilien de Habsbourg, auquel le pape Léon X avait octroyé cette charge. Adrien fut plus heureux à Utrecht, où, en 1514, il devint prévôt de Saint-Sauveur (*Oud-Munster*), et à Anderlecht, où il fut élu chanoine de l'église Saint-Pierre. Il fut aussi élu au chapitre de l'église Saint-Gommaire à Lierre, mais il refusa cette dignité. Enfin il n'est pas exclu qu'il ait été prévôt de l'église Saint-Quentin à Maubeuge.

1515
mission en
Espagne

Grâce à l'expérience qu'il avait su acquérir et à la confiance qu'il n'avait cessé d'inspirer au jeune archiduc, Adrien fut chargé d'une mission importante en Espagne. En 1515, il partit pour la péninsule ibérique, en qualité d'ambassadeur, pour assurer à Charles la succession au trône d'Espagne. En 1512, le roi Ferdinand le Catholique, avait, en effet, désigné par testament Ferdinand, le frère cadet de Charles, comme régent de Castille, d'Aragon et de Navarre. Il avait également nommé ce prince grand-maître des trois ordres militaires espagnols.

Le Cardinal Ximénès de Cisneros était à ce moment l'homme d'état le plus en vue d'Espagne. Adrien communiait aux conceptions et aux aspirations de ce grand prélat, et cette entente contribua beaucoup à faciliter sa tâche de négociateur. Quand, trois mois après l'arrivée d'Adrien, le roi Ferdinand mourut (23 janvier 1516), il apparut qu'il avait désigné Charles comme son successeur en Espagne et dans toutes ses possessions d'Europe, et Jeanne la Folle conservait le titre de reine, mais était censée incapable d'assumer le pouvoir.

Ximénès fut nommé régent de Castille, Léon, Grenade, etc.; Charles, qui s'était proclamé roi d'Espagne à Bruxelles, le 13 mars 1516, et qui, le 21 mars suivant, s'était chargé du gouvernement, confirma cette nomination. Adrien devait agir désormais comme son ambassadeur auprès de la Couronne de Castille.

Cisneros fit preuve de beaucoup de tact dans ses relations avec Adrien. Il l'hébergeait dans sa propre maison à Madrid et n'oubliait pas d'associer Adrien, en sa qualité d'ambassadeur de Charles-Quint, au gouvernement. Adrien, de son côté, évitait tout conflit avec le grand prélat espagnol et se consacrait surtout aux affaires ecclésiastiques.

18 août 1516
évêque de
Tortose
1516—1522
inquisiteur
1er juill. 1517
cardinal

Le 18 août 1516, il fut nommé évêque de Tortose, probablement sur la proposition de Ximénès, puis, peu après, inquisiteur d'Aragon, de Valence et de Navarre (14 novembre 1516), et de Castille (4 mars 1518), enfin, sur les instances de Charles-Quint, promu cardinal par Léon X, en même temps que trente autres prélats, le 1er juillet 1517. Il reçut le titre des Saints-Jean-et-Paul. Comme il appert d'une de ses lettres (Madrid, 16 juillet 1517), cette haute promotion ne le combla pas d'une joie excessive. Il ne l'avait guère convoitée. Il l'accepta sur les instances d'amis. Il désira que l'on achevât la construction de sa maison à Utrecht. 'Même s'il devenait

pape', ajouta-t-il en riant, 'il aimerait y séjourner.'

Dans l'entre-temps, le peuple espagnol et lui-même attendaient avec impatience la venue du roi Charles. Celui-ci finit par entreprendre le voyage et arriva à Santander le 28 septembre 1517. Ximénès se porta à la rencontre du jeune roi, mais il mourut le 12 novembre 1517. Maintenant que Charles assumait lui-même en Espagne le gouvernement du pays, Adrien devint un de ses principaux conseillers, mais Chièvres et de Sauvage furent les vrais inspirateurs de la politique royale. Charles ne réussit pas à s'attacher le peuple espagnol. Il quitta plus ou moins subrepticement le pays, le 20 mai 1520, après avoir chargé Adrien de gouverner son royaume. Presque tout de suite, le nouveau régent eut à réprimer la révolte. Les villes, les *comuneros*, se groupant en une sainte alliance (*junta*) et appuyées par beaucoup de *grandes* et de membres de la petite noblesse, levèrent l'étendard de la rébellion. Adrien perdit pratiquement le pouvoir et fut consigné à Valladolid. La situation devint tragique pour le pouvoir royal, puisque, au même moment, une armée française envahit l'Espagne. Toutefois l'agression du roi de France réveilla le sentiment national des Espagnols. Le 29 septembre 1520, Charles adjoignit deux militaires à Adrien, et ces capitaines réussirent à rétablir la situation et à dompter la révolte au cours de l'année 1521. Beaucoup de *grandes* se rallièrent au roi, et Adrien lui-même réussit à s'échapper de nuit, de sa résidence forcée à Valladolid. Il avait fait preuve de beaucoup de courage, mais il ne disposait pas des troupes et des pleins pouvoirs nécessaires à mettre fin rapidement au soulèvement.

Vers la même époque, Charles-Quint, allié de Léon X et d'Henri VIII dans une ligue anti-française, remporta en Italie de nouveaux succès. La mort du pape, survenue le 1er décembre 1521, mit l'existence de la ligue en danger. Aussi le parti impérial s'efforça-t-il d'obtenir l'élection d'un pape qui continuât la politique de la ligue. En fait, les cardinaux n'arrivèrent pas à se mettre d'accord. Le 9 janvier 1522, après de longues tergiversations et de nombreuses discussions, ils portèrent leur choix sur le cardinal de Tortose, Adrien d'Utrecht, bien que celui-ci ne fût pas présent au conclave. La nouvelle de l'élection arriva aux oreilles d'Adrien le 22 janvier alors qu'il se trouvait à Vitoria et y délibérait sur les mesures à prendre pour défendre la province de Navarre contre les Français. Le cardinal accepta l'élection, mû par sentiment du devoir à accomplir. De ses lettres et de ses déclarations, il résulte qu'il n'a nullement désiré ou ambitionné le poste de pasteur suprême, et rien ne nous autorise à douter de sa sincérité. Après avoir reçu les premières félicitations, le nouvel élu quitta Vitoria, le 12 mars 1522, s'arrêta durant quelques mois à Saragosse (29 mars au 10 juin), puis quelques trois semaines dans la ville épiscopale de Tortose avant de s'embarquer pour Rome, le 8 juillet, dans le port de La Ampolla. Après un arrêt à Tarragone et dans divers ports et localités de Catalogne, la flotte d'Adrien entreprit la traversée de la Méditerranée.

Entre-temps, Adrien fut informé de la situation régnant à Rome et dans les Etats pontificaux, de la menace qui pesait sur Rhodes et la Hongrie. Quant aux périls qui menaçaient l'Eglise en Allemagne, il en avait pris connaissance depuis longtemps. Il savait, en effet, que Charles-Quint, devenu empereur en 1521, avait mis Luther au ban de l'Empire à la Diète de

20 mai
1520 à
1522
régent d'Espagne

9 janv.
1522
élu pape
mars-août
1522
voyage vers
Rome

31 août
1522
couronnement

Worms, après que le pape Léon X eut condamné la doctrine du réformateur.

A son arrivée dans la ville de Rome, Adrien fut assailli de questions et de demandes. Les unes concernaient les Etats pontificaux et l'administration de la ville de Rome. Les autres, beaucoup plus urgentes, lui étaient adressés par beaucoup de ses amis, notamment par l'empereur, et avaient trait à la politique internationale. On faisait pression sur Adrien pour qu'il continuât la ligne de conduite de Léon X, donnât son adhésion à ligue anti-française et fit à l'empereur de larges promesses et concessions d'ordre financier. Adrien résista à toutes les sollicitations de l'empereur. Il tenait à garder la neutralité, désirait réconcilier les princes chrétiens et les unir dans une lutte commune contre les Turcs. Ceci exigeait, en premier lieu, un rapprochement avec la France. Adrien orienta décidément sa politique dans cette direction, car il se savait appuyé en cette matière par maint cardinal.

Au terme de beaucoup de difficultés et de contretemps, le nouvel élu arriva le 28 août 1522 à Ostie. Le 31 août, il fut couronné à Rome. Aussitôt le pape se consacra à sa tâche. Il tint le 1er septembre un consistoire au cours duquel il exhorta les cardinaux à mener une vie sobre. Bientôt il prit des mesures pour simplifier l'organisation de la curie, prévenir la remise de gratifications aux fonctionnaires et aux juges, rétablir l'ordre à Rome et pacifier les Etats pontificaux. Toutefois, le pape dut ralentir son activité par suite d'une épidémie de peste qui ravagea sa capitale, causa beaucoup de décès et fit fuir de la Ville éternelle un nombre considérable de personnes, notamment la plupart des cardinaux. Adrien persista à rester à Rome. Il se contenta de s'enfermer au Belvédère. Il continua tant bien que mal l'administration de l'Eglise et poursuivit sa correspondance, en particulier en vue d'aboutir à un armistice et d'apporter du secours à Rhodes et à la Hongrie. Des ambassadeurs de ce dernier pays et de Ferdinand d'Autriche vinrent le mettre au courant du péril qui menaçait le peuple hongrois, ainsi que de l'ampleur de plus en plus notable que prenait en Allemagne le mouvement protestant. Effrayé des progrès de la Réforme, Adrien envoya un légat à la Diète de Nuremberg. Par la bouche de son représentant, il avoua les abus qui défiguraient l'Eglise et promit d'y porter remède en épurant Rome et la curie (novembre 1522). A cette fin, il paraît avoir institué une commission, qui toutefois, à la suite de l'épidémie, ne s'est jamais réunie. Les mesures prises par Adrien concernaient surtout le domaine financier. Elles visaient à faire des économies et à réprimer la simonie.

Au mois de décembre 1522, l'épidémie perdit beaucoup de sa virulence. L'administration pontificale commença à fonctionner normalement. Le pape multiplia les contacts avec les cardinaux. Toutefois, le chef du parti impérial, le cardinal Jules de Médicis, continua de séjourner à Florence jusqu'au 23 avril 1523. C'est précisément au cours de ces mois qu'Adrien s'adressa à Erasme et le pria de venir à Rome, espérant pouvoir se servir de l'autorité du grand humaniste pour réprimer le péril protestant.

La suite des événements fut dramatique: déclaration de guerre de l'Angleterre à la France, introduction de la Réforme en Suède, extension des conquêtes protestantes en Allemagne et en Suisse, chute de Rhodes, conflit du pape avec l'ambassadeur impérial Juan Manuel, mécontentement grandissant

de la population romaine. Adrien persista dans son refus de se joindre à la ligue anti-française, même quand l'empereur ne daignait plus répondre à ses lettres et adoptait, à partir du 10 janvier 1523, un ton menaçant. Le pape envoya lettres et ambassadeurs pour soutenir son action en faveur de la paix entre les princes chrétiens. Il songea de plus en plus à leur imposer un armistice de trois ans, et, le 30 avril 1523, il réalisa ce dessein.

Cette initiative, qui coïncida avec l'emprisonnement du cardinal francophile Soderini, eut des effets plutôt désastreux pour le pape. Elle provoqua la colère du roi de France qui menaça le pape de représailles. C'est alors qu'Adrien, indigné de l'attitude de François Ier et ému par la nouvelle de l'invasion de l'Italie septentrionale par les troupes françaises, résolut d'abandonner la neutralité. Il rallia la ligue anti-française, toutefois à la condition qu'elle garderait un caractère strictement défensif.

14 sept.
1523
mort

Peu de temps après, Adrien devint malade. Il succomba le 14 septembre 1523 au terme d'un pontificat qui avait duré à peine une année et demie. La dépouille mortelle du pape fut déposée dans la vieille basilique Saint-Pierre, entre les tombes de Pie II et de Pie III. On grava sur son monument une inscription qui évoquait le caractère tragique de son gouvernement: **HADRIANUS SEXTUS HIC SITUS EST, QUI NIHIL SIBI INFELICIUS IN VITA, QUAM QUOD IMPERARET DUXIT.** 'Ici repose Adrien VI qui n'estima rien de plus malheureux au monde que de devoir commander'. Guillaume d'Enckenvoirt, son compatriote, qu'il avait créé cardinal tout à la fin de son pontificat, érigea à son maître un beau mausolée dans l'église de la nation allemande, Santa Maria dell' Anima. Le corps d'Adrien y fut transféré solennellement (1533). La tombe reçut comme épitaphe un texte qui rend compte de l'échec apparent du défunt: **PROH DOLOR! QUANTUM REFERT IN QUAE TEMPORA VEL OPTIMI CUIUSQUE VIRTUS INCIDAT.** 'Ah! combien même au plus valeureux importent les temps où il est appelé à réaliser sa vie!'

Le testament d'Adrien prévoit l'érection à Louvain d'un collège pour y accueillir des étudiants pauvres se destinant à la prêtrise. A cette fin, il fit don à l'Université de la maison qu'il possédait à Louvain dans la rue du Maître. Sur son lit de mort, il recommanda la fondation à la bienveillance des cardinaux. Un texte remontant à l'époque d'Adrien nous l'apprend: *'Dixit dum esset in minoribus fuisse pauperem praelatum, et in civitate Lovanii ex pecuniis acquisitis suo labore, non ex redditibus ecclesiarum, erexisse unum collegium pro pauperibus studentibus in theologia et in jure, nec illud perfecisse. Rogavit R. mos Dominos, si contingeret se excedere ex humanis, quod non sperabat, hoc pium opus commendatum haberent.'*

Le collège fut appelé 'Collège du Pape Adrien VI'. Il fut notablement agrandi en 1660—1666 et, en 1776—1778, largement reconstruit d'après les plans de l'architecte Louis Montoyer. Depuis que l'Université fut fermée et supprimée par le pouvoir occupant français en 1797, le bâtiment reçut diverses destinations. En 1835, lors de la réouverture de l'Université, il devint une pédagogie universitaire réservée aux étudiants laïques, destination qu'il a gardé jusqu'aujourd'hui. Quant à la maison qu'Adrien avait fait construire à Utrecht, elle fut vendue au chapitre de la cathédrale, et le prix de vente fut distribué aux pauvres.

Ainsi donc, Adrien exprima sa reconnaissance aux deux villes, Louvain et Utrecht, où il avait passé ce qu'il considérait sans doute comme les années les plus heureuses de sa vie: Utrecht, où il naquit et où il reçut sa première formation; Louvain, qui lui donna la science théologique et le mit en contact avec le prince qui contribua tant à donner à sa vie et sa carrière l'évolution ascendante que, jeune étudiant ou professeur, il n'avait jamais entrevue.

Au soir de sa vie, Adrien d'Utrecht n'eut garde d'oublier ces deux lieux de prédilection, mais ce fut sans doute à la Providence, dont les desseins sont insondables, qu'il aimait rapporter une élévation au pontificat suprême aussi inattendue pour lui-même que pour le monde chrétien.

R. Post, Nimègue.

I. UTRECHT 1459-1476

Het middeleeuwse Utrecht van de tweede helft der 15e eeuw kan als stadsbeeld niet vergeleken worden met het tegenwoordige. De gehele stad was omgeven door een muur, waarin zich zware toegangspoorten bevonden, die met de talrijke kerken en kloosters, maar vooral met het machtige bouwwerk van de Dom en zijn toren, het stadsbeeld beheersten. De gravures door Vianen en Kaerius resp. uit 1598 en 1604 geven van dit uiterlijk van de stad nog een zeer goed beeld. Aan de Oude Gracht, een der belangrijkste waterwegen van de stad, stond een aantal versterkte huizen, zoals Fresenburch, Clarenburch, Drakenburch, Oudaen, Putruwiel e.a., welke in hun zware constructies van natuur- en baksteen hoog uitstaken boven de talrijke houten huizen.

In de Brandsteeg, een der talrijke op de Oude Gracht uitkomende straatjes, stond het bescheiden huis, waar Adriaen Florisz. Boeyens op 1 of 2 maart 1459 werd geboren. De doop van Adrianus is niet ingeschreven, daar eerst na het concilie van Trente het voeren van doopregisters verplicht werd gesteld. Een genealogische kaart geeft de afstamming van Adrianus aan, voorzover deze uit de bronnen bekend is. Adriaans geboortehuis is later bij het belendende grote huis getrokken tot het complex, waarin thans de 'Paus Adriaanschool' voor meisjes is gevestigd. Helaas is door een aantal verbouwingen in de loop der eeuwen niets overgebleven van het oorspronkelijke huis, terwijl ook het kleine 'Pausenkamertje', waar Adriaan werd geboren, geheel is weggebroken. Wel vinden wij er in een aangebouwde zaal uit de 18e eeuw een aantal grote schilderijen op doek door Dionys van Nywegen, die de belangrijkste gebeurtenissen in het leven van Adrianus uitbeelden. Het ambacht, dat de vader van Adrianus beoefende, moet waarschijnlijk in verband worden gebracht met houtbewerking, zoals blijkt uit uittreksels van rekeningen van de Buurkerk.

Toen Adrianus het levenslicht zag, was Utrecht, de bisschopstad, gelegen op de plaats van het oude Romeinse castellum, het centrum van politiek, geestelijk en cultureel leven. In 1455 slaagde Philips van Bourgondië, gesteund door de tweedracht in de noordelijke Nederlanden, veroorzaakt door de Hoekse en Kabeljauwse twisten, erin zijn natuurlijke zoon David van Bourgondië († 1496) tot bisschop van Utrecht te doen wijden, en zodoende het Sticht geheel binnen zijn invloedssfeer te trekken. Van bisschop David zien wij een portret op een drieluik van de Meester van Delft. Bovendien zijn enige koorkappen tentoongesteld, die hem hebben toebehoord. Zoals reeds vermeld, was Utrecht de gehele middeleeuwen door een centrum van geestelijk en cultureel leven in het noorden van de Nederlanden naast andere bloeiende Hollandse, Gelderse en Overstichtse steden. De rijkdom der patriciërs, de grote bouwbedrijvigheid en de vele opdrachten, die voortsproten uit het geestelijk karakter van de stad, trokken kunstenaars en handwerkslieden naar Utrecht. Voor 1450 kwamen dan ook reeds belangrijke artistieke krachten, voornamelijk miniaturisten, uit het oosten en het gebied van Gelre naar Utrecht. Vooral in de periode omstreeks 1460/70 bloeide in Utrecht een miniatuurkunst met een sterk eigen karakter. De schilderkunst

in Utrecht gedurende deze periode is zeker van meer betekenis geweest dan soms wordt aangenomen. Zij wordt geïllustreerd door een drieluik met de voorstelling van Christus aan het Kruis, de Gregoriusmis en de H. Christophorus, dat ontstaan is tussen 1460 en 1467.

Belangrijk was in het Sticht gedurende de tweede helft van de 15e eeuw ook reeds de boekdrukkunst, waarbij men voor de illustratie gebruik maakte van houtsneden. Hoewel er vele belangrijke werken zijn gedrukt, heeft Utrecht, dat zich in dit opzicht o.a. moest meten met Delft en Zwolle, hierin haar kunst van het verluchte handschrift niet kunnen evenaren.

Welke grote bloei de laat-gotische sculptuur er kende vanaf de tweede helft der 15e eeuw tot in de volle 16e, blijkt uit de kwaliteit en het grote aantal van haar producten. De meesters bewerkten hout en steen tot fraaie beelden, altaarstukken en votiefreliëfs, hier door enkele devotiebeelden van die tijd, o.a. door de St. Maarten, patroonheilige van Utrecht, geïllustreerd.

Op het gebied van de beeldhouwkunst bestond er te Utrecht ook een productie in serie. In verband hiermee zij vermeld de schoorsteenplaten en de pijpaarden beeldjes die blijkbaar een typisch Utrechtse industrie waren. Verder bloeiden eveneens andere kunstambachten, zoals die van de edelsmeden, stempelsnijders, kopergieters, borduurwerkers, die zeker onder het prachtlevende episcopaat van David van Bourgondië, Utrecht tot een der bedrijvigste en artistiek vooraanstaande steden van de noordelijke Nederlanden maakten.

In deze geestelijke en materiële rijkdom groeide de jonge Adriaan op. Hij heeft in Utrecht zeker een der vele latijnse scholen bezocht, waar hij de „prima elementa” leerde (een latijns leerboekje herinnert hieraan). Zijn rijke geestesgaven maakten hem zeer geschikt tot studies, die in Utrecht zelf niet mogelijk waren. Daarom ging hij later naar Zwolle, waar hij zijn basisopleiding voltooide door verder onderricht in latijn en in dialectica te volgen. Hier kwam hij tevens in contact met de gedachten van de broeders des Gemeenen Levens. Aan zijn studietijd in Zwolle herinnert een zeldzame, eigenhandig door Thomas a Kempis gecopieerde bijbel en een werk van een Zwols pater, Jacobus de Voecht. De periode in Zwolle wordt verder geïllustreerd door een ca. 1560 te dateren gezicht op de stad, door een gravure van de meester van Zwolle en door een aldaar in 1499 gedrukt boek. Aldus zeer degelijk voorbereid verliet Adrianus zijn vaderstad, om aan de Leuvense Universiteit zijn studies voort te zetten. De vorderingen en de grote opgang die hij maakte, worden in de tweede afdeling toegelicht, evenals de beneficiën, die hij, op zijn beurt professor aan de Alma Mater geworden, in de zuidelijke Nederlanden verwierf.

Bij deze prebenden en canonicaten dienen nog de ereambten gevoegd die hij in zijn geboorteland verkreeg. In 1492 werd hij aangesteld als pastoor in de zuidhollandse gemeente Goedereede. Hieraan herinneren de twee kazuïfels die hij volgens een traditie aldaar zou hebben gebruikt, en een foto van het huis waarin hij, af en toe in zijn gemeente verblijvend, onderdak heeft gevonden. Nog in hetzelfde jaar werd hij bedacht met een vicariaat aan de Pieterskerk te Utrecht. De toenmalige vorm van deze kerk wordt hier opgeroepen door o.a. een foto van de krypt en Saenredams tekening van het interieur.

Dank zij bemiddeling van Philips de Schone verwierf Adrianus in 1505 een canonicaat aan de Utrechtse Dom of St. Maarten. In die tijd bestond nog een gedeelte van het Romaanse bedehuis, dat langzaam werd vervangen door een nieuwe Gothische bouw (zie bijv. op de triptiek met de Kruisiging het romaanse schip tussen de gotische partijen). Zoals men weet, stortte het gotische, nooit geheel voltooide schip 1674 in en werd niet meer opgebouwd. Hoe de Dom er uitzag, leren ons de tekening van Saenredam (interieur), een ets van S. van Lamsweerde (exterieur) en de 19e-eeuwse maquettes.

Ten westen van de Dom stond de Romaanse Mariakerk waaraan Adrianus in 1511 een canonicaat verkreeg. Zij verdween in 1844; alleen de 12e-eeuwse kloostergang bestaat nog gedeeltelijk.

Tekeningen van Saenredam herinneren hier aan deze kerk. Het kapittel bezat ook een aanzienlijke kerkschat, waarvan op deze tentoonstelling o.m. een evangelarium en twee bronzen beeldjes te zien zijn.

Aan een vierde collegiale kerk van Utrecht, de St. Salvator, werd Adrianus in 1514 — hij was toen raadsheer van de toekomstige Karel V — tot proost benoemd. Deze kerk behoorde tot de oudste der stad. Haar stichting gaat terug op St. Willibrord. Oorspronkelijk was zij de kathedraal, doch moest later haar titel afstaan aan de St. Maarten, die in de onmiddellijke nabijheid werd opgetrokken. Hieraan herinnert de benaming „Oud-Munster” waaronder de St. Salvator sedertdien bekend is. Dit eerbiedwaardige gebouw werd reeds in 1587 gesloopt.

De plattegrond is ons bekend uit opgravingen; voor het uitwendige zijn slechts een paar schilderijen en tekeningen voorhanden, die ons een toch nog zeer gebrekkig beeld van het verdwenen bedehuis geven. Aan de rijke beeldenschat waarmee dit gebouw was opgesierd, herinnert het apostelbeeld in 1936 bij opgravingen op het Domplein gevonden. Zoals ook voor de St. Marie werd een gedeelte van de schat van de verdwenen kerk hier samen gebracht, vertegenwoordigd door enkele zeer belangrijke stukken als de zilveren reliekhouders van de H. Fredericus.

Al deze kerken met hun kunstschaten heeft Adrianus gekend, niet alleen uit zijn jonge jaren, maar ook bij de bezoeken, die hij later vanuit Leuven aan zijn vaderstad bracht.

De band met Utrecht werd na Adriaan's vertrek naar Leuven geenszins verbroken. Behalve dat men hem enige ereambten toekende (de bovengenoemde prebenden), raadpleegde men vanuit Utrecht de geleerde stadgenoot bij moeilijke gevallen, terwijl Adrianus zelf briefwisseling onderhield met bevriende personen te Utrecht, getuige de brieven aan Evert Zoudenbalch en Johannes Dedel. Andere Utrechtenaren als Herman en Willem van Lochorst werden na het overlijden van Adrianus door Willem van Enckenvoirt als medeuitvoerders van het testament aangezocht. Ook was Adrianus pauselijk commissaris in de Nederlanden voor een buitengewone afluat, door Paus Leo X op aandrang van Karel V verleend ten behoeve van de verwaarloosde dijken.

De Utrechtse magistraat heeft steeds veel belangstelling getoond voor de loopbaan en de successen van haar grote zoon. In 1507 zond zij hem vier

glasramen voor de kapel van zijn nieuwe huis in de 's Meierstraat te Leuven. Groot was de vreugde in zijn vaderstad bij het vernemen van zijn verheffing tot de Pauselijke troon. Een plechtige processie werd gehouden, waarbij men 'die Paus omdroech', straffen werden kwijtgescholden, prijzen werden uitgelooft voor de mooiste verlichting van de vele bruggen, brooduitdelingen werden gehouden. Ter gelegenheid van de plechtige Pauskroning werd o.m. door trompetters 'alle avont' op Hasenberch gespeeld. Deze feiten zijn vermeld in het Raads Dagelijks Boeck en in de stadsrekeningen van 1507, 1521, 1522, 1523, die op de tentoonstelling aanwezig zijn.

Ook van privézijde heeft men bij de Pauskeuze van Adriaen Florisz spontaan gereageerd en werd het initiatief genomen tot meer blijvende herinneringen aan de grote Utrechenaar. Zo werd in de St. Nicolaaskerk een raam aangebracht ter ere van Paus Adrianus, dat helaas verloren is gegaan. In zijn proostdij de St. Salvator was op de buitenluiken van het hoogaltaar de Paus afgebeeld in gezelschap van de patronen van de kerk, die hem aan de Drievuldigheid voorstellen. Voor het koordoxaal werd tot de afbraak van de kerk op grote feestdagen een gouden „pallium" van Adrianus opgehangen, zoals wij lezen in de 16e eeuwse beschrijving van de St. Salvator. Het kapittel bezat ook een portret van de Paus, dat waarschijnlijk te ver-eenzelvigen is met de beeltenis die thans in het bezit is van de Aartsbis-schop van Utrecht.

Het was de bedoeling van Adrianus zijn leven te eindigen in zijn vaderstad en met dat doel had hij zich te Utrecht een mooi huis laten bouwen, dat, hoewel in gewijzigde vorm, is bewaard gebleven. Het heeft de naam „Paus-huize" gekregen als herinnering aan zijn stichter.

I. UTRECHT 1459-1476

La ville d'Utrecht avait, dans la seconde moitié du XVe siècle, une configuration bien différente de la ville actuelle. Entourée de murailles aux lourdes portes, la cité était dominée par ses églises et ses couvents, et surtout par la masse imposante de la cathédrale et de sa tour. Les gravures de Vianen et de Kaerius, respectivement de 1598 et de 1604, en donnent une excellente idée. De solides constructions de pierres et de briques, se détachant des fort nombreuses maisons de bois, côtoyaient l'*Oude Gracht*, un des plus importants canaux de la ville: *Fresenburch*, *Clarenburch*, *Drakenburch*, *Oudaen*, *Putruwiel*...

C'est dans la *Brandsteeg*, une des ruelles débouchant sur l'*Oude Gracht*, que naquit dans une humble maison, le 1er ou le 2 mars 1459, Adrien Florisz. Boeyens. Le baptême d'Adrien ne fut pas acté car ce n'est qu'après le Concile de Trente que l'on rendit obligatoire la rédaction des registres de baptême. Un arbre généalogique nous donne l'ascendance d'Adrien pour autant qu'elle est connue par les sources. Sa maison natale est englobée dans un complexe qui sert actuellement d'école pour filles sous la dénomination de *Paus-Adriaanschool*. Malheureusement les transformations effectuées au cours des siècles ont fait disparaître cette maison primitive et, même, la *Pausenkamertje*, où Adrien vit le jour, est entièrement détruite. Dans une salle du XVIIIe siècle, on voit cependant une collection de tableaux de Denis de Nimègue qui représentent les événements marquants de la vie du pape. Des extraits de comptes de la *Buurkerk*, laissent supposer que le métier de son père se rapportait au travail du bois.

A l'époque de la naissance d'Adrien, Utrecht, siège d'évêché, situé à l'emplacement d'un ancien *castellum* romain, était un centre important de vie politique, religieuse et culturelle.

La discorde qui régnait dans les Pays-Bas septentrionaux, causée par les querelles entre les partis *Hoeks* et *Kabeljauws* permit à Philippe le Bon de faire sacrer évêque d'Utrecht David de Bourgogne, son fils naturel. De ce fait, le *Sticht* entraîna entièrement dans sa sphère d'influence. L'évêque David est représenté sur le triptyque du Maître de Delft, exposé ici, tandis que quelques chapes qui lui ont appartenu, rappellent également sa mémoire. Comme on l'a dit, Utrecht était au Moyen-âge un centre florissant de vie religieuse et culturelle. La richesse des patriciens, l'intense activité manifestée dans le domaine architectural, et les nombreuses commandes émanant des couvents et églises de la ville, y attiraient artistes et artisans. Dès avant 1450, Utrecht comptait des artistes importants, principalement des miniaturistes provenant de l'est du pays et de la Gueldre. Entre les années 1460 et 1470 la ville fit fleurir un art de la miniature particulièrement original. Quant à la peinture de cette époque, son rôle fut certainement plus important qu'on ne le croit généralement, comme en témoigne ici un triptyque, peint entre 1460 et 1467 et représentant la Crucifixion, la Messe de saint Grégoire et saint Christophe.

A la même époque florissait déjà dans le *Sticht* l'imprimerie et l'art de la

gravure sur bois. Mais Utrecht, qui dans ce domaine, comme dans tant d'autres, devait se mesurer à Delft et à Zwolle, ne put atteindre, malgré des éditions nombreuses et importantes, la maîtrise qu'elle avait acquise dans l'enluminure des manuscrits.

L'art de la sculpture y atteint à l'époque du gothique tardif (seconde moitié du XVe et début du XVIe siècle) un niveau très élevé comme le prouvent la qualité et le nombre des oeuvres produites. Les artistes y travaillent le bois et la pierre et de leurs ateliers sortent un grand nombre de statues, de retables et de reliefs votifs. Quelques exemples en ont été réunis ici, parmi lesquels figure une belle statue de saint Martin, patron de la ville. Les ateliers d'Utrecht ont même connu une certaine production en série. Citons, sous ce rapport, les linteaux de cheminée et les statuettes en terre de pipe, produits typiques de l'industrie locale. Les autres métiers d'art, l'orfèvrerie, la gravure de poinçons et de sceaux, la dinanderie, la broderie, firent d'Utrecht, surtout pendant le fastueux épiscopat de David de Bourgogne, une des villes les plus actives et les plus influentes du nord des Pays-Bas. C'est dans cette ambiance que grandit le jeune Adrien. Il fréquenta, sans doute, une des nombreuses écoles latines de la ville pour y apprendre ce qu'on appelait alors les *prima elementa*.

Mais à Utrecht même, il ne pouvait recevoir un enseignement plus poussé et répondant mieux à ses riches dispositions intellectuelles. C'est pourquoi, il se rendit à Zwolle. Il y compléta son instruction élémentaire par des leçons plus approfondies de latin et de dialectique (un petit manuel de latin le rappelle ici) et entra, à cette occasion, en contact avec le mouvement et les idées des Frères de la Vie Commune. Ce séjour à Zwolle est évoqué par une bible précieuse, dont le texte fut écrit par Thomas a Kempis lui-même, par un ouvrage de son procureur Jacques de Voecht et par des vues et d'autres souvenirs de la ville.

Pourvu d'une préparation intellectuelle aussi solide, Adrien quitta, en 1476, sa ville natale et se rendit à Louvain pour y poursuivre ses études à l'Université brabançonne. On traitera dans la deuxième section, de ses progrès et de ses succès universitaires ainsi que des bénéfices ecclésiastiques qu'il obtint, comme professeur de l'Alma Mater, dans les Pays-Bas méridionaux.

A ces prébendes et canonicats, s'adjoignent les charges honorifiques obtenues dans son pays natal. En 1492, il est installé curé de la paroisse de Goedereede (prov. de Zuid-Holland). En témoignent deux chasubles qu'il aurait portées, selon la tradition, et une photo de la maison qui l'accueillait lors de ses visites à sa paroisse. La même année, on lui offrit une charge de vicaire à la collégiale Saint-Pierre d'Utrecht. Cette église est évoquée par une photo de la crypte et par un dessin de l'intérieur de l'édifice, dû à Saenredam.

Philippe le Beau lui fait donner, en 1505, un canonat à la cathédrale Saint-Martin à Utrecht. Cette église comportait à cette époque encore une partie romane, qui disparaissait lentement à mesure que la nouvelle construction gothique progressait (voir le triptyque de la Crucifixion exposé dans cette section). La nef gothique ne fut jamais achevée; elle s'écroula en 1674

et ne fut plus reconstruite. Un dessin de Saenredam (intérieur de l'église), une eau-forte de S. van Lamsweerde (extérieur), et des maquettes du XIXe siècle nous donnent une idée de l'aspect original de ce célèbre monument. Adrien obtint, en 1511, une prébende de chanoine à la collégiale Sainte-Marie. Cette église, qui à cette époque était encore conservée dans sa forme romane, était située à l'ouest de la cathédrale. Elle disparut en 1844; seule subsiste encore une partie du cloître du XIIe siècle. On peut s'en faire une idée grâce aux dessins de Saenredam dont quelques-uns sont exposés ici. Le chapitre de Sainte-Marie possédait un trésor considérable, qui est représenté ici par quelques pièces de valeur, notamment un évangélaire et deux statuettes de bronze. Celles-ci, restées pendant des siècles un objet de curiosité, ont certainement éveillé l'esprit attentif du jeune Adrien.

En 1514, Adrien, alors conseiller du futur Charles-Quint, est nommé prévôt d'une quatrième collégiale d'Utrecht, celle de Saint-Sauveur. Cette église qui compte parmi les plus anciennes de la ville, remonte à saint Willibrord. C'était à l'origine, la cathédrale de la ville mais, par la suite, elle dut céder ce titre à Saint-Martin, érigée dans ses environs immédiats. Da là, le nom de *Oud-Munster*, sous lequel on la désigne depuis lors. Ce vénérable sanctuaire fut détruit en 1587. En dehors du plan terrier, révélé par les fouilles, nous ne disposons que de quelques documents graphiques pour nous en faire une idée, d'ailleurs très incomplète. Une statue d'apôtre, découverte en 1930 sur la place de la cathédrale, est le seul vestige des nombreuses sculptures qui ornaient cet édifice. Tout comme pour Sainte-Marie, on a rassemblé ici une partie du trésor de Saint-Sauveur et, parmi les pièces exposées, figure le reliquaire d'argent de saint Frédéric.

Adrien a connu toutes ces églises avec leurs trésors, tant dans sa jeunesse que lors des visites qu'il fit plus tard à sa ville natale.

Les magistrats d'Utrecht ont toujours marqué un vif intérêt pour la carrière et pour les succès de leur illustre concitoyen. En 1507, ils lui envoyèrent quatre vitraux pour la chapelle de sa nouvelle maison, rue du Maieur à Louvain. Grande fut la joie de la ville à l'annonce de son élévation au pontificat suprême. Une procession dans laquelle le pape était porté en effigie, parcourut les rues d'Utrecht; des peines furent levées; du pain distribué aux pauvres et des récompenses attribuées aux plus belles illuminations de ponts. Le couronnement solennel du pape, quelques mois plus tard, donna lieu à d'autres festivités et réjouissances. Tous ces faits ont laissé des traces dans les archives de la ville d'Utrecht, comme on peut s'en convaincre ici par le livre aux résolutions et les comptes de la ville.

L'élection d'Adrien a même spontanément éveillé l'initiative privée. On voulut commémorer par des oeuvres durables le grand Utrechtois: à l'église Saint-Nicolas, un vitrail, malheureusement disparu aujourd'hui, fut placé en son honneur; à Saint-Sauveur où il tait prévôt, il figurait sur les volets extérieurs du retable du maître-autel, en compagnie des patrons de l'église qui le présentaient à la Sainte-Trinité. Jusqu'à la démolition de cette église, on déploya devant le jubé, les jours de fêtes solennelles, un *pallium* d'or en souvenir d'Adrien, comme il appert d'une description de Saint-Sauveur, du XVIe siècle. Le chapitre possédait aussi un portrait du pape, qui est sans

doute à identifier avec le tableau détenu actuellement par l'archevêque d'Utrecht.

Adrien désirait finir ses jours dans sa ville natale. Dans ce but, il s'était fait construire une belle maison qui y subsiste encore et qui, malgré les transformations subies au cours des siècles, porte toujours le nom de *Pausbuize*.

PAUSHUIZE

Toen in 1517 bisschop Frederik van Baden abdiceerde, werd een huis, waarvan hij eigenaar was en dat was gelegen in de immuniteit van de St. Pieterskerk temidden van een ruime tuin, volgens een akte van 25 april 1517 overgedragen aan Mr. Adriaan van Utrecht, bisschop van Tortosa in Spanje. Deze had voor dit huis belangstelling getoond, aangezien het zijn wens was zijn levensavond te kunnen doorbrengen in zijn geliefde geboortestad Utrecht. Derhalve was hij zeer verheugd over de koop en schreef vanuit Madrid: 'God zelf gaf mij dit huis, dat mij liever was dan alle andere huizen te Utrecht'. Aanvankelijk wilde hij dit huis met twee kamers uitbreiden, maar later werd het plan gewijzigd in afbreken van het oude huis en het bouwen van een nieuw huis aan de straatzijde. Toen hij enige weken na de overdracht benoemd werd tot kardinaal schreef hij nog: 'Zelfs als ik paus was, zou ik het huis willen bouwen en te Utrecht resideren'. Naarmate hij een hoger ambt bekleedde met de daaraan verbonden verantwoordelijkheid, nam ook zijn verlangen toe naar het huis in Utrecht, dat hij echter nooit zou mogen aanschouwen, want op 9 januari 1522 volgde onverwachts zijn verkiezing tot Paus.

Niettegenstaande het huis in de loop der eeuwen talrijke veranderingen heeft ondergaan, kunnen wij toch, vooral dank zij een sedert 1958 in uitvoering zijnde restauratie, de oorspronkelijke bouw terugvinden in het grote complex dat Paushuize heet. Deze bestond uit het rechthoekige gebouw met hoog dak en de fraaie gotische trapgevel aan de oorspronkelijke zij-, nu voorgevel, welke oprijst uit het water van de Kromme Nieuwe Gracht. In deze gevel bevindt zich in een gotische baldakijn nis het levensgrote beeld van St. Salvator met wereldbol, dat nog een extra symbolische betekenis heeft door het feit, dat Adriaan proost was van de St. Salvatorskerk te Utrecht. Aan de lange Oostfaçade, waarin oorspronkelijk ook de hoofdingang was, bevonden zich twee traptorens, waarvan alleen de Zuidelijke bewaard gebleven is. Ten Noorden van het huis bevond zich reeds een kleiner gebouw, dat later Klein-Paushuize genoemd werd.

Na het overlijden van de Paus op 14 september 1523 kwam Paushuize krachtens testamentaire beschikking van 8 september 1523, aan kardinaal Willem Enckenvoirt, opvolger van Adrianus als bisschop van Tortosa en als proost van St. Salvator te Utrecht. Deze droeg de woning tegelijk met het proostschap over aan zijn neef Michael, die in 1549 afstand deed van zijn functie tegelijkertijd met zijn recht op Paushuize. In 1584 kwam het door aankoop in bezit van de Staten van Utrecht, die het in 1588 weer verkochten. Nadat het in bezit was geweest van een heer van Brakel, kwam het in 1612 in handen van Daniel d'Ablaing, die een belangrijke verbouwing liet uitvoeren. Hij verplaatste de oude poort, die aan de Oostzijde van het huis stond, naar de Zuid- of grachtzijde en gaf het gebouw in 1633 voor het eerst door een brug verbinding met de langs de Kromme Nieuwe Gracht aangelegde straat. Een oude, naast Paushuize aan het water gelegen woning liet hij gedeeltelijk afbreken en doortrekken tot het hoofdgebouw, waarbij deze nieuwe vleugel zoveel mogelijk werd aangepast bij het reeds bestaande gedeelte door

gebruik te maken van afwisselende lagen baksteen en bergstenen banden. Zij bestond uit één verdieping met door boogvelden bekroonde vensters, die echter in het begin van de 19e eeuw geheel zijn gewijzigd door de architect Kramm, die tevens het geheel met nog een verdieping verhoogde. Nadat d'Ablaing in 1643 wegens zijn zedeloos gedrag uit de stad en provincie Utrecht was verbannen, veranderde Paushuize vele malen van bewoners. Het reeds genoemde Klein Paushuize, werd in 1649 door Jhr. De Hees, Heer van Stabroek, bij Paushuize getrokken.

Bij een verbouwing in 1663 werd de verbondenheid tussen de beide gebouwen aangetoond door de bergstenen banden ook over deze façade door te trekken. Bij de aankoop in 1750 door graaf Van Nassau La Leck, Heer van Ouderkerk, werd het echter voorgoed van het hoofdgebouw gescheiden, waarna men onderscheid maakte tussen Groot- en Klein Paushuize.

In 1714 werd het gebouw uitgebreid met een galerij tussen de twee trappentorens aan de tuinzijde, terwijl tevens in de façade aan Achter St.-Pieter een grote deur werd geplaatst als hoofdingang met daarboven een balkon in Lodewijk XIV-stijl. Bij de reeds genoemde verbouwing van Kramm in ca. 1830 werd deze deur vervangen door een raam. Paushuize veranderde geheel van bestemming, toen in 1798 de pasteibakker W. Gravelaar er een deftig logement opende, dat aanzienlijk genoeg was om in 1807 koningin Hortense te herbergen (het logement heette sedertdien: 'Hof van de Koningin van Holland'). In het zelfde jaar was Paushuize gedurende korte tijd de residentie van koning Lodewijk Napoleon, terwijl het hierna hoofdkwartier is geweest van het Franse Noorderleger totdat het in 1813 samen met andere door Lodewijk Napoleon aangekochte gebouwen werd overgedragen aan de stad Utrecht, die het weer verhuurde aan een koffiehuishouder. Een belangrijke gebeurtenis voor de geschiedenis van Paushuize was de aankoop door het Rijk in 1815, waarna het steeds de zetel is geweest van de gouverneur der provincie Utrecht. Onder het gouverneurschap van F. J. ridder van Ertborn, die het gehele provinciale bestuursapparaat bij zijn huis verenigd wilde hebben werden door de architect Kramm in ca. 1830 zeer ingrijpende veranderingen uitgevoerd, waarbij vele der oorspronkelijke gotische elementen zijn verdwenen om het oude gebouw te laten harmoniëren met de toen nieuw gebouwde Griffie langs de Kromme Nieuwe Gracht. Hierdoor werd aan de gevel meer verknoeid dan in alle voorafgaande eeuwen tesamen. Na het in gebruik nemen van een nieuwe griffie, werd in 1916 dit bij uitstek storende element in het complex Paushuize gesloopt. Ook in 1934 onderging het oude gebouw nog enige veranderingen, die zich in hoofdzaak beperkten tot een verbouwing van het trappenhuis in de voormalige noordelijke trappentoren. Bij deze gelegenheid ging echter ook een origineel venster in de oostelijke façade verloren.

Het is de grote verdienste van de restauratie die thans in uitvoering is, dat deze er op gericht is om de oude toestand zoveel mogelijk te herstellen en de verzwakte punten in de constructie te verstevigen. Zo werd o.m. de noordelijke traptoren weer opnieuw opgetrokken, terwijl in de oostelijke gevel van het oudste gedeelte van het huis zoveel fragmenten der oorspronkelijke natuurstenen kruisvensters werden teruggevonden, dat de reeks practisch in zijn geheel gecompleteerd kon worden. Helaas is deze vensterreeks, evenmin als

de in zijn oude vorm herstelde kroonlijst, niet zichtbaar vanaf de binnenplaats vanwege de jongere vleugel tussen de torens. Verschillende gegevens omtrent balklagen, vroegere doorgangen (o.m. tussen traptoren en woonvleugel) en latere wijzigingen van de indeling konden dank zij deze restauratie worden vastgelegd. Het valt echter zeer te betreuren, dat Paushuizen thans een kantoorgebouw zal worden voor de wederom met ruimtegebrek kampende griffie, waardoor in het interieur veranderingen zijn aangebracht, die de monumentaliteit van de ruimte vrijwel geheel teniet hebben gedaan. Zo heeft men o.a. de oude houten moer- en kinderbinten aan het plafond van de voormalige grote zaal, die tijdens deze restauratie weer in het zicht waren gebracht en in hun ruw houten eenvoud van bijzondere bekoring waren, wit geschilderd om het vertrek lichter van kleur te maken.

Aan de Pausdambrug is in 1951 het wapen van Paus Adrianus VI aangebracht en ter herinnering aan de 500e geboortedag van de Paus zal dit jaar (1959) in de omgeving van zijn geboortehuis een console met de voorstelling van zijn kroning worden ingemetseld.

v. d. S.

De gegevens voor deze inleiding werden ontleend aan:

C. KRAMM, *Beknopte Geschiedenis van Groot Paushuizen*, in *Utrechtsche Volksalmanak*, 1853; J. H. HOFMAN, *Paushuizen te Utrecht*, in *Archief van het Aartsbisdom Utrecht*, 1892; S. MULLER, *Oude Huizen te Utrecht*, 's Gravenhage, 1902; G. A. EVERS, *Paushuizen te Utrecht*, in *Huis, oud en nieuw*, 1915; E. J. HASLINGHUIS, *De Provincie Utrecht, I: De Gemeente Utrecht*, in *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, II, 's Gravenhage, 1956; W. F. J. DEN UYL, *Paushuizen en zijn naaste omgeving*, Utrecht, 1959.

LA MAISON DITE DU PAPE

Lorsque l'évêque Frédéric van Baden abdiqua en 1517, une maison qui lui appartenait et était située dans l'immunité de l'église Saint-Pierre au milieu d'un grand jardin, fut transférée à Adrien d'Utrecht, évêque de Tortose en Espagne, selon un acte du 25 avril 1517. Adrien avait manifesté de l'intérêt pour cette maison, car il souhaitait pouvoir finir ses jours dans sa chère ville natale. Aussi était-il fort satisfait de son achat et écrivit-il de Madrid: *God zelf gaf mij dit huis, dat mij liever was dan alle andere huizen te Utrecht* (Dieu lui-même m'a donné cette maison qui m'était plus chère que toutes les autres maisons d'Utrecht).

Tout d'abord, il voulut ajouter deux pièces à cette maison, mais plus tard il changea de plan; on détruirait la vieille maison pour en construire une nouvelle à front de rue. Lorsque, quelques semaines après cet achat, il fut nommé cardinal, il écrivit encore: *„Zelfs als ik paus was, zou ik het huis willen bouwen en te Utrecht resideren"* (Même si j'étais pape, je voudrais construire cette maison et résider à Utrecht). Plus la fonction dont il était revêtu était élevée, plus ses désirs se portaient vers la maison d'Utrecht; il ne pourra d'ailleurs jamais l'admirer puisque, le 9 janvier 1522, survenait son élection inattendue au pontificat suprême.

Bien que la maison ait subi de nombreuses modifications au cours des siècles, il est cependant possible, grâce surtout à la restauration en cours depuis 1958, de retrouver la construction primitive dans le grand complexe appelé *Paushuize* (maison du Pape). Elle se composait d'un bâtiment rectangulaire avec toit élevé et un pignon gothique à gradins, qui est situé en façade et se dresse au-dessus des eaux du *Kromme Nieuwe Gracht*. Sur cette façade se trouve, sous un baldaquin gothique, la statue en grandeur naturelle du Sauveur du Monde, tenant en mains le globe terrestre; à cette statue est probablement liée une signification symbolique puisqu'Adrien était prévôt de l'église Saint-Sauveur à Utrecht. Sur la longue façade orientale, où se trouvait à l'origine l'entrée principale, s'élevaient deux tourelles d'escalier; seule la tourelle sud a été conservée. Au nord de la maison existait déjà un bâtiment plus petit qui fut appelé plus tard *Klein Paushuize*.

Après la mort du pape, survenue le 14 septembre 1523, la *Paushuize* revint, par disposition testamentaire du 8 septembre 1523, à Guillaume d'Enckenvoirt, successeur d'Adrien comme évêque de Tortose et comme prévôt de Saint-Sauveur à Utrecht. Le cardinal d'Enckenvoirt transmit ensemble la maison et la prévôté à son neveu Michel; ce dernier renonça en 1549, à la fois à sa fonction prévôtale et à ses droits sur la *Paushuize*. En 1584, la maison fut achetée par les Etats d'Utrecht, qui la revendirent à leur tour en 1588. Elle fut la propriété d'un certain seigneur van Brakel, puis parvint à Daniël d'Ablaing qui y fit exécuter d'importants travaux. Il déplaça la vieille porte qui se trouvait du côté est de la maison, vers la façade sud longée par le canal. En 1633, il relia par un pont la construction à la rue située le long du *Kromme Nieuwe Gracht*. Il fit

détruire partiellement une vieille maison construite près de l'eau à côté de la *Paushuizen*, et en prolongea la partie restante jusqu'à l'habitation principale. La nouvelle façade s'inspire le plus possible de l'ancienne par l'emploi qui fut fait de bandes de briques et de pierres. Elle se composait d'un étage avec des fenêtres surmontées d'arcades. Au début du XIXe siècle, ces fenêtres furent complètement transformées par l'architecte Kramm qui rehaussa aussi l'ensemble, d'un étage. Après que d'Ablaing eut été banni en 1643 de la ville et de la province d'Utrecht pour sa conduite immorale, la *Paushuizen* changea souvent d'occupants. La *Klein Paushuizen*, dont il a été question plus haut, fut en 1649 jointe à la *Paushuizen* par le Jonkheer de Hees, seigneur de Stabroek.

A l'occasion de travaux, en 1663, l'union des deux bâtiments fut marquée par la continuation des bandes de pierre sur cette façade. Lors de l'achat, en 1750, par le comte van Nassau la Leck, seigneur d'Ouderkerk, elle fut séparée définitivement de l'habitation principale; on fit désormais la distinction entre *Groot Paushuizen* et *Klein Paushuizen*.

En 1714, le bâtiment fut augmenté d'une galerie entre les deux tourelles d'escalier du côté du jardin, tandis qu'on perçait dans la façade située au lieu dit *Achter Sint Pieter* (Derrière Saint-Pierre), une grande porte qui devint l'entrée principale et que l'on surmonta d'un balcon en style Louis XIV. Lors de la restauration de Kramm vers 1830, cette porte fut remplacée par une fenêtre.

La *Paushuizen* changea entièrement de destination lorsque, en 1798, le pâtissier W. Gravelaar y établit une hôtellerie fort élégante qui fut digne d'héberger en 1807, la reine Hortense (depuis lors, cet établissement porta le nom de „Hof van de Koningin van Holland”, „Cour de la Reine de Hollande”). La même année, la *Paushuizen* fut, pendant un court temps la résidence du roi Louis-Napoléon, tandis que le quartier-général de l'armée française du Nord s'y établit ensuite jusqu'à ce que, en 1813, la propriété fut transférée à la ville d'Utrecht avec d'autres immeubles achetés par Louis-Napoléon. La maison fut louée à un cafetier. Un événement important dans l'histoire de la *Paushuizen* en fut l'acquisition par l'Etat en 1815; depuis, elle a toujours été la résidence du gouverneur de la province d'Utrecht. Sous le gouvernement du chevalier F. J. Ertborn, qui voulait réunir toute l'administration provinciale dans sa demeure, de nombreuses modifications furent apportées vers 1830, par l'architecte Kramm. Ces transformations firent disparaître plusieurs éléments gothiques originaux afin de mettre le vieux bâtiment en harmonie avec le greffe qui venait d'être bâti le long du *Kromme Nieuwe Gracht*. A cette occasion, la façade fut plus abîmée que durant tous les siècles précédents.

Après la mise en service d'un nouveau greffe, les éléments gênants, qui détonnaient particulièrement dans le complexe de la *Paushuizen*, furent démolis en 1916. En 1934, le vieux bâtiment subit encore quelques transformations; celles-ci consistaient principalement dans la construction d'une cage d'escalier dans l'ancienne tourelle nord. Au cours de ces travaux, une fenêtre originale de la façade est disparue.

Une nouvelle restauration est actuellement en voie d'achèvement. Son prin-

cial mérite est d'avoir rétabli, autant que possible, l'état primitif de l'édifice et d'avoir consolidé les points faibles de la construction. Ainsi, entre autres, la tourelle nord a été reconstruite. D'autre part, de très nombreux fragments des anciennes fenêtres à meneaux ont été retrouvés dans la façade est de la partie la plus ancienne, ce qui a permis d'en compléter fidèlement la série.

Malheureusement, ces fenêtres, pas plus que la corniche rétablie dans son aspect ancien, ne sont plus visibles de la cour intérieure à cause de la façade plus récente située entre les tours. Différentes données concernant le solivage, des passages plus anciens (p.ex., entre les tourelles d'escalier et l'aile habitée) et des modifications plus tardives dans la distribution des pièces ont été établies grâce à cette dernière restauration. Mais il faut déplorer que la *Paushuizen* doive désormais servir de bâtiment administratif à l'usage du Greffe, qui manque à nouveau de place; à cause de cela, des aménagements intérieurs ont été apportés qui ont presque entièrement détruit l'aspect monumental des pièces. C'est ainsi qu'entre autres, on a peint en blanc, pour rendre la pièce plus claire, les vieilles poutres et solives du plafond de l'ancien grand salon, que cette restauration avait mises à jour et qui dans leur rude simplicité étaient d'un charme particulier.

Addendum.

En 1951, les armes d'Adrien furent apposées sur le *Pausdambrug*; cette année (1959), en souvenir du cinquantième centenaire de la naissance du pape, un bas-relief en forme de console, représentant son couronnement à Rome, sera placé à proximité de sa maison natale.

Les données qui ont servi à la rédaction de cette notice, sont empruntées aux ouvrages et études suivants:

C. KRAMM, *Beknopte Geschiedenis van Groot Paushuizen*, dans *Utrechtsche Volksalmanak*, 1853; J. H. HOFMAN, *Paushuizen te Utrecht*, dans *Archief van het Aartsbisdom Utrecht*, 1892; S. MULLER Fz., *Oude Huizen te Utrecht*, La Haye, 1902; G. A. EVERS, *Paushuizen te Utrecht*, dans *Huis, oud en nieuw*, 1915; E. J. HASLINGHUIS, *De Provincie Utrecht*, 1e partie: *De Gemeente Utrecht*, dans *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, II, La Haye, 1956, p. 87-98; W. F. J. DEN UYL, *Paushuizen en zijn naaste omgeving*, Utrecht, 1959.

PAUS ADRIAAN, BURGER VAN UTRECHT

'De geestelijkheid en de magistraat van de stad Utrecht hebben iemand naar de hoogwaardigste heer-en-vorst van Utrecht¹⁾, die toen te Kampen was, gezonden met een brief van Mr. Willem Heda van Alfen, waarin stond, dat de hoogwaardigste heer kardinaal van Tortosa, mr. Adriaan Florensz. van Utrecht, de vroegere leermeeester van keizer Karel V, tot paus van de stad Rome gekozen was, wat God tot heil doe strekken van heel het Duitse rijk en de gehele Christenheid²⁾).

Geldenhauer, de secretaris van bisschop Philips van Bourgondië, schreef de latijnse humanisten-zin bij zijn vele notities voor een *Historia sui temporis*, die hij zich voorstelde mettertijd uit te geven. De brief zal de 21 januari 1522 opgesteld zijn, de dag waarop een koerier uit Rome te Utrecht aankwam met het grote nieuws, even verrassend voor de stad als het voor de kardinaal zelf geweest was, die rustig in Spanje zat toen het Romeinse conclaaf hem tot Paus koos en die enkele jaren tevoren met de rotsvastе zekerheid, dat hem zo iets nooit zou overkomen, in een brief aan een Utrechtse kanunnik er nog een grapje over had gemaakt: 'zelfs als ik paus zou zijn, zou ik een huis in Utrecht willen bouwen en er af en toe wonen'³⁾.

Ook van andere zijde kwam er bericht binnen: op 18 januari liet Joannes Pels, kanunnik te Bonn, uit Brussel aan het stadsbestuur van Utrecht weten, dat de keizer de vorige dag stellig bericht had ontvangen van de pauskeuze, die 'naar vast te verwachten is, strekken zal tot glorie van God, tot rust van heel de christenwereld en tot hoge eer van de stad Utrecht, waar hij uit voortgekomen is'⁴⁾.

Dat de nieuwe paus te Utrecht was geboren, daarover bestond geen enkele twijfel — en toch zou het stadsbestuur tijdens zijn kortstondig pontificaat tot tweemaal toe — 12 juni 1522 en 6 juni 1523 — verklaren: 'dat de leest gecoren Paus van Romen, mr. Aryaen van Utrecht genoemd, binnen onse stadt van Utrecht geboren burger ende in zijn jonckheyt hier geuuet ende opgehouden es van goeden eerlicken ouders in der heyliger echten wetlicken ende well'⁵⁾.

Hoe kwam de stad er toe deze verklaringen af te geven? Er moet door

1) Bisschop Philips van Bourgondië.

2) *Collectanea van Gerardus Geldenbauer Noviomagus*, ed. J. Prinsen J. Lzn. Werken Hist. Gen. III 16, Amst. 1901, blz. 26.

3) Brief d.d. 16 juli 1517 uit Madrid van Joh. Dedel, kanunnik van St. Salvator en St. Marie, o.a. vermeld door Wouter Brock, *Catalogus Rijksarch. Utr. Arch. v. h. Domkapittel nr. 3069*, fol. 22. — Het 'af en toe' (aliquando) ontbreekt in de afdruk van de brief bij C. Burman, *Hadrianus VI sive Analecta historica de Hadriano sexto Trajectino, Papa Romano*, Utr. 1727, blz. 445.

4) *Fasciculus epistolarum ... Adriani VI papae, Ultrajectini*. Univ. Bibl. Utr. hs. 741, blz. 18. — Ook Van Asch van Wijck, *Archief voor Kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen ... van Utrecht*, Utr. 1850—1853, III blz. 36 en Arch. Aartsb. Utr. 28, 1902, blz. 140.

5) Gem. Arch. suppl. nr. 1 (Index op een — verloren — Register van procuratiën en certificatiën).

iemand om gevraagd zijn. Wie kan daar belang bij gehad hebben? Niemand anders dan de Paus zelf. Als het stadsarchief in vroeger tijd beter beheerd was geweest, zouden we nu waarschijnlijk de brief kunnen lezen, waarin Adriaan aan zijn geboortestad een dergelijke verklaring vraagt of laat vragen en vermoedelijk ook de motivering daarvan. Het is mogelijk dat 125 jaar later de Utrechtse oudheidkundige, die als oud-schepen en oud-raad en toen bibliothecaris der stedelijke academie gemakkelijk toegang tot het stadsarchief heeft kunnen krijgen, dr. Cornelis Booth, de brief zelf nog gezien heeft; zeker is, dat hij het nu verloren Register van procuratiën en certificatiën nog gekend heeft, waarin de ontwerpen van de verklaringen van het stadsbestuur van 1522 en 1523 waren opgenomen. Wat boven geciteerd werd, is nl. slechts de korte samenvatting in een bewaard gebleven, door hemzelf vervaardigde index op dat register. Hoe anders zou Booth er toe gekomen zijn om in de eerste uitgave (1651) van zijn Beschrijvinge van Utrecht de volgende passage op te nemen:

'Paus Adriaan de Seste, wanneer hem in de waerdigheyd (van paus) van de calumniateurs zijn vromdelingschap ende geringe afkomst verwijtelick nagehouden wierd, heeft tot mondstoppinge van deselve genoeg geacht te bewijzen, dat hij een geboren Burger van Utrecht was' ⁶⁾.

Volgens Booth is dus geroddel in Rome de aanleiding geweest om een verklaring van zijn Utrechts burgerschap te vragen. Het ging niet om zijn persoonlijk leven. Daar was weinig kwaad uit te halen. Integendeel. Toen het conclaaf eindeloos duurde en niet tot een beslissende keuze kon komen, had kardinaal Giulio de Medici opeens geadviseerd te stemmen op Adriaan van Utrecht, „een eerbiedwaardig man, die algemeen voor een heilige wordt gehouden” en de gezaghebbende kardinaal Cajetan had de doorslag gegeven door op zijn beurt het College te bezweren „de door kennis en wijsheid uitmuntende bisschop van Tortosa” te kiezen. Neen, de agitatie, de spot, de smaadverzen, de laster vonden hun oorsprong in de verbijstering om de nuchtere, fantasieloze levenswijze en de matige belangstelling voor de glanzende profane cultuur van de opvolger van de prachtlievende Leo X, in het wantrouwen waarmee op zijn eerste maatregelen tot verbetering van de wereldse geest van zijn omgeving gereageerd werd. Hoe zou hij, afkomstig uit een zonloos, traag land iets van de magnificentie van die renaissance-tijd hebben kunnen verstaan, hoe zonder de traditie van een roemvol voorgeslacht een zwerige levensstijl kunnen waarderen.

Booth noemt alleen de twee laatste 'beschuldigingen': dat Adriaan een buitenlander was en van doodgewone ouders geboren. Accoord. Hij kwam ergens ver uit het noorden en is zelfs de laatste niet-Italiaan op de Stoel van Petrus geweest. Wie geen Italiaan was, behoorde in de voortgezette oud-romeinse gedachtengang tot de 'barbaren'.

Of Adriaan 'der letzte deutsche Papst' geweest is, zoals Else Hocks ⁷⁾ hem in een overigens verdienstelijk werk genoemd heeft, is minstens problematisch, want van een duidelijke band met het Heilige Roomse Rijk kan voor

⁶⁾ Onder de plattegrond van Utrecht door Adam van Vianen (1578).

⁷⁾ E. Hocks, *Der letzte deutsche Papst, Adriaan VI, 1522-1523*, Freib. in Bz. 1939.

onze gewesten in die dagen nauwelijks sprake meer zijn, al kan men betogen dat zij de jure nog tot in de 17de, zo niet de 18de eeuw bestaan heeft. De betiteling was trouwens geen vinding van mejuffrouw Hocks: de Keulenaar Herman von Weinsberg, een tijdgenoot van de Paus, had in navolging van anderen al in zijn kroniek opgetekend: Adriaan 'war ein Deutzer in Holland, zu Utrecht geboren' 8), waarmee hij tegelijk zijn gebrekkige geografische kennis demonstreerde.

En wat de familie-relaties van de nieuwe Paus betrof: al menen wij nu te weten, dat Adriaan uit een welgesteld burgermansmilieu kwam, — lichtelijk met het gevoel hem daarmee, waarom eigenlijk?, gerehabiliteerd te hebben —, naast Colonna's, Medici's, Farnese's was Adriaan Floriszoon van Utrecht, al was hij dan stadhouder van Karel V in Spanje geweest, zolang we alleen het uiterlijk aspect beschouwen, een obscure en kleurloze figuur. Het meest wonderlijk schijnt de naieveteit van Adriaan zelf of zijn uit landgenoten bestaande naaste omgeving te menen, dat de 'lasteraars' de 'mond gestopt' zou worden door een officiële verklaring, dat de Paus burger van Utrecht was en zijn ouders nette, fatsoenlijke mensen. Dat zal een enorme indruk gemaakt hebben op het pauselijke hof en het door adellijke afkomst en pralende levensstijl gemakkelijk geïmponeerde romeinse volk! De verklaring zal voor kennisgeving aangenomen zijn. Geholpen heeft ze niet. Tot het einde toe is Adriaan het object van onbegrip en tegenwerking gebleven.

Als er iets bekend was geweest bij het stadsbestuur van Utrecht van de adellijke of tenminste voorname afkomst van paus Adriaan, waarmee later nogal geschermd is, zou het, dunkt me, bij het afgeven der attestatie de nativitate, niet nagelaten hebben daar melding van te maken. Maar de stad wist niets anders mee te delen dan dat de Paus een wettige zoon was van 'goede, eerlijke' d.w.z. niet-onbemiddelde, onbesproken ouders.

Waar komen dan de aanspraken vandaan die verschillende families op verwantschap met Paus Adriaan maken? Een onbekend poëet steunde blijkbaar op een gangbare opinie toen hij schreef:

Dees 's vaders stam uyt Stichts out adelijk geslacht

Was heel verarmt en tot den ondergang gebracht;

Dan hij door 't noodlot krijgt het hoogste amt op aarde;

Des Paus drie dubbele Kroon, van Heyl, van Magt en Waarde 9).

Noch de aanspraken van de families Ledenberg 10) of Schrevel 11), noch die van enige andere behoeven serieus genomen te worden, daarover is

8) Das Buch Weinsberg, *Kölner Denkwürdigkeiten aus dem 16. Jahrhundert* (ed. K. Höhlbaum), Leipzig 1886 I, S. 33.

9) Ten onrechte door S. van Leeuwen, *Batavia illustrata*, 's Gravenh. 1685 II blz. 1125 aan Vondel toegeschreven.

10) Op het slot Zuylen hangt een fraai getekend portret van de Paus met het randschrift: Adrianus VI Pontifex Max. Florentii ex familia Ledenbergiorum filius.

11) M. van Nahuys „*Das Wappen des Papstes Adrian VI*“, in *Jahrbuch des heraldischen genealogischen Vereines „Adler“*, 1882, S. 25—27. Dezelfde: *Het geslacht Schrevel of Schrevelius en het wapen van paus Adriaan VI*, in *Dietsche Warande* III 1890, blz. 590—595.

derde gedeelte echter, dat de afstamming van de Paus uit een familie d'Edel aangeeft, mist ieder bewijs of verwijzing en heeft dan ook niet meer waarde dan men aan een bewering wil toekennen.

Nu hebben in de jongste tijd twee, van elkander onafhankelijke onderzoekers, zonder zich met de beweerde afstamming uit Dedel of welke andere familie ook in te laten, opnieuw een onderzoek ingesteld naar de familie van de Paus, zoals die uit de beschikbare archivalia te reconstrueren valt. De eerste, G. van Klaveren Pz., heeft uit officiële bronnen, benevens uit wat Burman uit een handschrift van prof. Drakenburg nauwkeurig had overgenomen¹³⁾, bijeengebracht wat over voorgelacht en familieleden van paus Adriaan te vinden was¹⁴⁾. Hij vond, om ons tot de rechte afstamming in de vaderlijke lijn te beperken, als voorgelacht: grootvader Boyen Janszoon (en daarmee tevens overgrootvader Jan) en vader Florens Boyenszoon, dezelfde voornamen dus die Brandt waarschijnlijk aan een mededeling van Booth ontleend had. Echter werd bij geen van deze voornamen de familienaam d'Edel of Dedel aangetroffen.

De andere onderzoeker, prof. Post¹⁵⁾, heeft zich op zijn beurt, aan de hand van hetgeen Burman in de 18de eeuw reeds uit het stadsarchief had bijeengebracht, met Adriaans familierelaties beziggehouden. Ook zijn onderzoek heeft tot geen verwantschap met een Dedel geleid.

Het staat dus wel vast, dat de, op de oncontroleerbare mededeling van Booth, resp. Brandt berustende afstamming uit het geslacht Dedel bij de vele legenden omtrent afkomst en jeugd van paus Adriaan opgeborgen dient te worden. Helaas zijn historische legenden onverwoestbaar.

Zo de vaderlijke afstamming uit welke familie dan ook, afgewezen moet worden, kan dan wellicht langs moeders- of grootmoederszijde verwantschap worden aangetoond? Ook dit is beweerd. Behalve afzonderlijk met de drie weerhaken, komt — o.a. op zijn grafmonument te Rome — Adriaans wapen, naar gezegd wordt: sedert zijn kroning, ook voor gequarteleerd met een zwarte leeuw op zilver. Het toegevoegde wapen zou dan dat van zijn moeder zijn. Aangezien nu een leeuw op meer familiewapens figureert, heeft menig genealoog het er maar op gewaagd deze of gene leeuw-voerende familie aan de Paus verwant te verklaren¹⁶⁾. Het enige dat onbestrijdbaar is, is dat de moeder van paus Adriaan Geertruyt heette en dat haar familienaam, zo zij die al gehad heeft, nergens in officiële archiefstukken aangetroffen wordt. De grootmoeder van Adriaan van vaderszijde heette Gouburg, waarschijnlijk de dochter van Claes Ketelair¹⁷⁾.

Adriaan was dus uit niet-onbemiddelde ouders te Utrecht geboren, en burger van Utrecht omdat zijn vader burger was. Ook deze, op zijn beurt, was

13) C. Burman, *Hadrianus VI, sive Analecta historica de Hadriano sexto Traiectino, Papa Romano*, Utr. 1727.

14) G. van Klaveren Pz., *Utrechtsche familieleden van paus Adriaan VI*, in *Jaarb. van „Oud-Utrecht“*, 1948, blz. 75—85.

15) R. R. Post, *Adriaan Florenszoon. Familie, opleiding, in Danciwerc* (Opstellen aangeboden aan prof. dr. D. Th. Enklaar), Groningen 1959, blz. 235—248.

16) o. a. Boekhorst.

17) *Jaarb. van „Oud-Utrecht“* 1958, blz. 74 en 79.

...the ... of the ...
...the ... of the ...

...the ... of the ...
...the ... of the ...

...the ... of the ...
...the ... of the ...

...the ... of the ...
...the ... of the ...

...the ... of the ...
...the ... of the ...

...the ... of the ...
...the ... of the ...

...the ... of the ...
...the ... of the ...

...the ... of the ...
...the ... of the ...

...the ... of the ...
...the ... of the ...

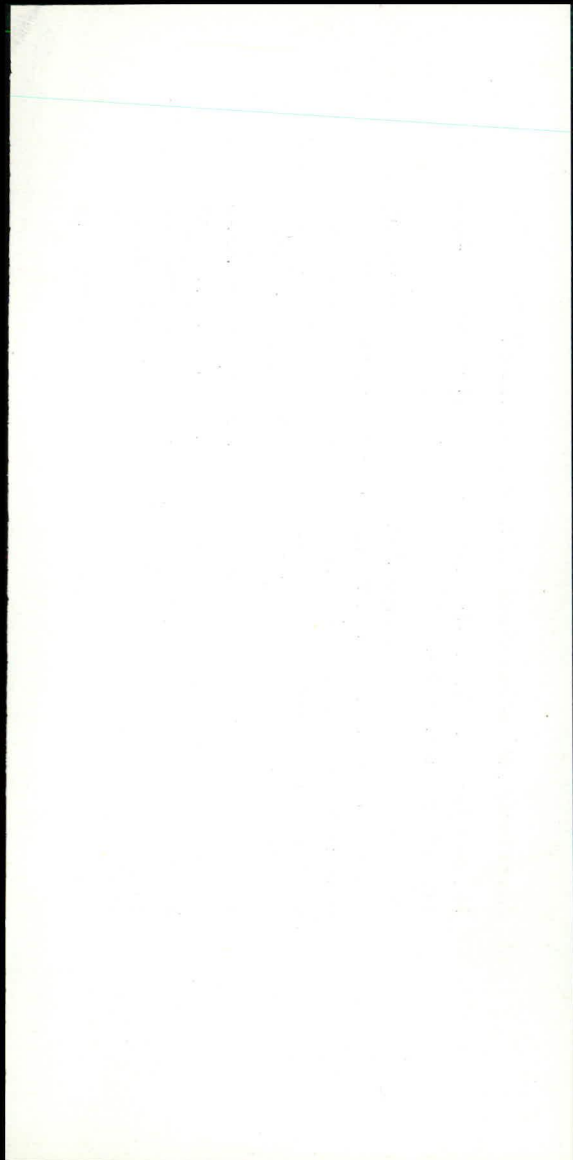
34A *Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis.*

Ms. door Jacobus de Voecht, Lat., begin 16e eeuw, papier, 64 f^{os}, 220 x 143 mm., perkamenten band.

Dit werk, geschreven door Jacobus de Voecht, alias Traiecti, provisor en procurator van het Zwolse Fraterhuis, bevat de beschrijving van de opkomst en de ontwikkeling van de *Domus major* (het St.-Gregorius-fraterhuis van de Broeders des Gemenen Levens te Zwolle), het levensverhaal van verschillende broeders hiervan, evenals mededelingen over andere gestichten.

Lit.: M. SCHOENGEN, *Jacobus Traiecti alias de Voecht, Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis*, (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, 3e serie, XIII), Amsterdam, 1908; ID., *Monasticon Batavum*, (Verhand. Ned. Akad. Wetensch., Afd. Letterkunde, nieuwe reeks XLV), II, Amsterdam, 1941, p. 225.

's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek.

UTRECHT - CATALOGUS

1 Drie gezichten op de stad Utrecht.

Adam van Vianen, 1598, kopergravure, 365 x 490 mm., Hist. Cat. 1928 nr. 282.

Bovenaan een gezicht op de stad uit het oosten; om de Domtoren een schriftrol met VTRECHT AERTSBISDOM, links hiervan het wapen van de provincie, rechts dat van de stad; boven de randlijn in het midden „Oriens”. Het middenste register, dat veel breder is dan de beide andere, geeft een plattegrond van de stad, vanuit het westen gezien; onderaan rechts de signatuur en de datering: .A.D.VIANA.F. 1598. Op de onderste smalle strook gezicht vanuit het westen; onder de randlijn in het midden „Occidens”. De namen van de verschillende voorgestelde gebouwen ontbreken.

Utrecht, Centraal Museum.

2 Gezicht op Utrecht.

P. Kaerius naar een tekening van P. Bastius, 1604, handgekleurde kopergravure, 390 x 1465 mm., inv.nr. 12382.

Gezicht van uit het westen; boven de Domtoren schriftrol met UTRECHT; in de linkerbovenhoek het wapen der provincie, in de rechter dat van de stad. De verschillende gebouwen worden duidelijk met naam aangegeven. Gesigneerd in de linker benedenhoek: „Pe. Bastius delinea. Pe. Kaerius coelavit”.

Lit.: M. N. ACKET, *Eenige oude zichten op Utrecht en de vroegere topographie*, in *Jaarboekje van Oud Utrecht*, 1932, p. 33; B. VAN 'T HOFF, in *Amstelodamum*, 1955.

Utrecht, Centraal Museum.

3 Plattegrond van het stadhuis vóór de verbouwing van het huis Hasenberg.

Anoniem, 1537 (?), pentekening op papier, 290 x 205 mm., Collectie Booth, nr. 62.

Lit.: C. M. DE LEUR, *Het Utrechtsche Stadhuis en omgeving*, in *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1933, p. 138-156.

Utrecht, Gemeente Archief.

4 Stadhuis van Utrecht met Domtoren en vismarkt.

I. van Vianen, 1679, kopergravure, 210 x 314 mm., Topogr. Atlas nr. 1010.

Utrecht, Gemeente Archief.

5 Utrechtse huizen uit de 15e eeuw.

a) het Bisschopshof, b) het versterkte huis Fresenburg en een der talrijke houten huizen, foto's naar de reconstructietekeningen in S. MULLER, *Oude*

THE HISTORY OF THE

REPUBLIC OF THE UNITED STATES

The history of the Republic of the United States is a story of the struggle for freedom and justice. It is a story of the people who have fought for the principles of liberty and equality, and who have built a nation that stands as a beacon of hope for all who seek freedom.

The story begins with the first settlers who came to this land in search of a better life. They found a land of opportunity, but they also found a land of conflict. The struggle for land and power was fierce, and it was not until the American Revolution that the people were able to establish a government of their own.

The American Revolution was a turning point in the history of the world. It was the first time that a people had successfully fought for their freedom from a tyrannical government. The principles of the Revolution have inspired people all over the world, and they continue to be a source of inspiration for all who seek freedom.

The American Revolution was not just a struggle for freedom, it was also a struggle for equality. The people fought for the right to vote, for the right to hold office, and for the right to be treated as equal citizens. These principles have become the foundation of the American way of life.

The American Revolution was a struggle for the soul of a nation. It was a struggle for the principles of liberty and justice, and it was a struggle for the future of the world. The people of the United States have fought for these principles ever since, and they will continue to do so for as long as there is a need for freedom and justice.

The American Revolution was a struggle for the soul of a nation. It was a struggle for the principles of liberty and justice, and it was a struggle for the future of the world. The people of the United States have fought for these principles ever since, and they will continue to do so for as long as there is a need for freedom and justice.

The American Revolution was a struggle for the soul of a nation. It was a struggle for the principles of liberty and justice, and it was a struggle for the future of the world. The people of the United States have fought for these principles ever since, and they will continue to do so for as long as there is a need for freedom and justice.

The American Revolution was a struggle for the soul of a nation. It was a struggle for the principles of liberty and justice, and it was a struggle for the future of the world. The people of the United States have fought for these principles ever since, and they will continue to do so for as long as there is a need for freedom and justice.

8A Register met afschriften van akten van verschillende aard betreffende de geschiedenis van Utrecht, 1263-1715, waaronder 12 stukken betrekking hebbende op Adriaen Florisz en zijn verwanten; midden 18e eeuw.

Ms., Ned., afgeschreven door A. Drakenborch, papier, 78 f^{os}, 200 x 155 mm., in modern kartonnen omslag.

Op f° 3 wordt vermeld (1469): *Florijs Boeydens soens wedue, Claes, jan ende Adryaen hoir kynderen, die sy hadde bij Florys Boedens soen.*

Utrecht, Gemeente Archief,
Bibliotheek der stad Utrecht, nr. 29.

Huizen te Utrecht, 's-Gravenhage, 1902; c) het huis Zoudenbalch, foto van de gevel.

Foto Hulstkamp, Utrecht.

6 Achterzijde van de houten huizen in de Snippenvlucht.

Anoniem, ca. 1650, gewassen pentekening, 158 x 209 mm., Topogr. Atlas nr. 110.

Utrecht, Gemeente Archief.

7 Balksleutel met engelenfiguur.

Utrechts werk (?), 15e eeuw, eikenhout, 46,4 x 29 x 11 cm.

Afkomstig van een huis op het Vreeburg 64, dat 21 februari 1943 uitbrandde.

Utrecht, Dr. M. E. Houtzager.

8 Stamboom van Paus Adrianus VI.

Vervaardigd naar de gegevens verstrekt door de heer G. van Klaveren Pz.

Lit.: G. VAN KLAVEREN, *Utrechtsche Familieleden van Paus Adrianus VI*, in *Jaarboekje van Oud Utrecht*, 1958, p. 73-85.

Utrecht, Centraal Museum.

9 De Oude Gracht te Utrecht, foto met het geboortehuis van Adriaan Florisz.

De Oude Gracht met de oude erven en links, het huis met de trapgevel, de huidige Paus Adriaanschool. Dit huis is met het oorspronkelijke geboortehuis, dat er in de Brandsteeg (de steeg ernaast) aan grensde, tot een geheel samengevoegd. Van het eigenlijke geboortehuis en van het zogenaamde 'Pausenkamertje' (geboortekamer van Adriaan) is niets over. In een later gebouwde zaal der school beelden grote 18e eeuwse schilderijen op doek, door Dionys van Nymegen, verscheidene episodes af uit het leven van de grote Utrechtenaar. In de gevel van de school bevindt zich het borstbeeld van Adrianus VI.

Lit.: L. E. BOSCH, *Iets over Paus Adrianus VI*, Utrecht, 1835, p. 6-8; J. H. WENSING, *Het leven van Paus Adriaan VI*, Utrecht, 1870, p. 85.

Afb. 18.

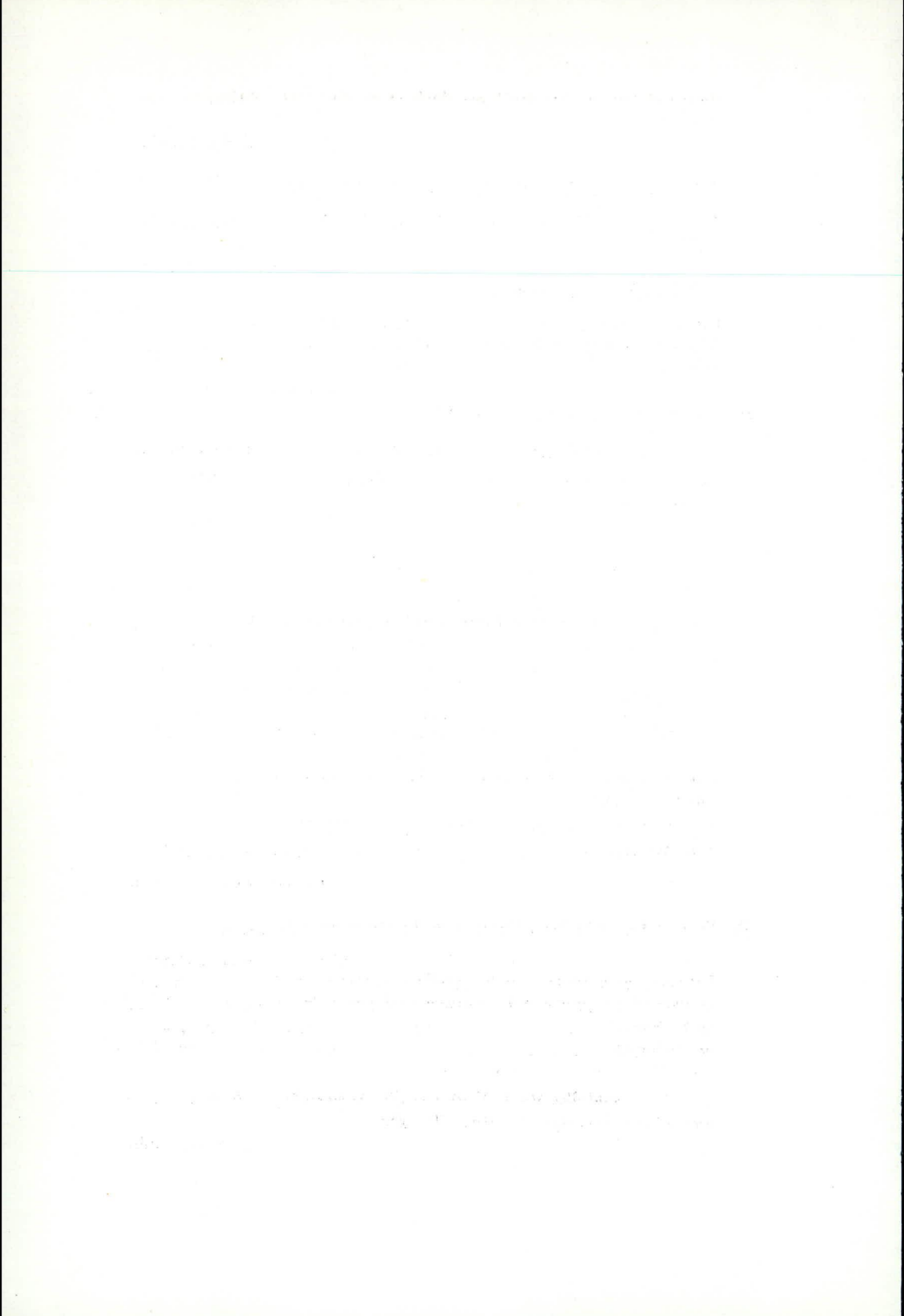
Foto Hulstkamp, Utrecht.

10 Portret van bisschop David van Bourgondië (1456-1496).

Foto op formaat der originele tekening op papier in het *Recueil d'Arras*. Dit bevat de portretten van belangrijke figuren van het Bourgondische hof, gekopieerd naar grotendeels verdwenen originelen. Het werk, afkomstig uit de St. Vaastabdij te Arras en daterend van het einde der 16e eeuw, wordt toegeschreven aan Jacques Leboucq van Valenciennes en thans bewaard in de Bibliothèque municipale te Arras.

Lit.: L. QUARRÉ-BOURDON, *Trois recueils de portraits*, in *Bulletin de la Commission historique du Nord*, III, 1909.

Foto Giraudon, Parijs.

[Illegible text]

[Illegible text]

[Illegible text]

[Illegible text]

[Illegible text]

[Illegible text]

[Illegible text]

[Illegible text]

[Illegible text]

18 Halve goudgulden (z.g. Davidsharp) van bisschop David van Bourgondië.

Geslagen te Utrecht, 1492, goud, gew. 1,67 gr., Hist. Cat. 1928, nr. 2104.

Voorz.: Koning David ten halve lijve met harp en leliestaf; onderaan het wapen van het Sticht; omschrift: ESTVLIT EV'(m) DE GREG(i)B'(ibus) In(n) O'(mnium) regem). Keerz.: het wapen van D. van Bourgondië omgeven door een gestulpte rand; omschrift: MONE(ta) NO(va) AV(re) EPI(scopi) TRAIECT(ensis) 92.

Lit.: P. O. VAN DER CHIJS, *De munten der bisschoppen van de heerlijkheid en de stad Utrecht*, Haarlem, 1859, p. 204-205, Pl. XVI, nr. 5; D. TH. ENKLAAR, *De Utrechtsche stempelsnijder Hendrik de Vriese en zijn werk, in Jaarboekje van Oud Utrecht*, 1926, p. 76-84, met afb.

Utrecht, Centraal Museum.

19 St. Maartensstuiver van David van Bourgondië.

Mogelijk geslagen te Hasselt, zilver, gew. 2,37 gr., Hist. Cat. 1928, nr. 2168.

Voorz.: S. Maarten als bisschop met mijter en staf onder gotisch baldakijn; onderaan het wapen van het Sticht; omschrift: SANCTVS MARTIN'EPIS'. Keerz.: het wapen van Bourgondië, erboven een ster; omschrift: MONETA NOVA EPIS' TRAIECTEN'.

Lit.: P. O. VAN DER CHIJS, *De munten der bisschoppen van de heerlijkheid en de stad Utrecht*, Haarlem, 1859, Pl. XX, nr. 59.

Utrecht, Centraal Museum.

20 Rekenpenning van David van Bourgondië.

1488, koper, diam. 2,5 cm.; Hist. Cat. 1928, nr. 2850.

Voorz.: S. Maarten te paard en bedelaar; omschrift: DISPENSIT DEDIT PAVPERIB(us); Keerz.: zittende leeuw, vuur slaande over een tondeldoos; omschrift: AL(t)IT BEREIT 1488.

Lit.: S. MULLER, *De rekenpenningen der Utrechtsche bisschoppen*, in *Oud Holland*, XL, 1922, p. 86-91; D. TH. ENKLAAR, *De derde rekenpenning van Bisschop David van Bourgondië*, in *Oud Utrecht*, XLII, 1925, p. 175-177.

Utrecht, Centraal Museum.

21 Getijdenboek.

Ms., werk van een Utrechts atelier, ca. 1450, Ned., perkament, 280 fols, 166 x 102 mm., moderne lederen band met twee 15e eeuwse sloten, inv. ms. nr. 15.

Dit werk bevat een kalender voor het diocesis Utrecht en verschillende getijden en gebeden. Behalve de 50 met bloemen, dieren en taferelen gevulde initialen, is het versierd met 27 miniaturen, waarvan de voorstelling van

25 Christus als Salvator Mundi.

Utrechts werk, ca. 1500, eikenhout, h. 124.5 cm. Inv. Beeldhouw. nr. 357.

Volgens overlevering afkomstig van een fontein aan de koormuur in het kapittelhof van de S.-Mariekerk te Utrecht.

Lit.: D. P. R. A. BOUVY, *Middeleeuwse Beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam, 1947, p. 97; Cat. Tentoonstelling *Utrecht's Kunst in opkomst en bloei*, Utrecht, 1948, p. 79, nr. 122; J. LEEUWENBERG, *Een nieuw facet aan de Utrechtse beeldhouwkunst*, in *Oud-Holland*, LII, 1955, p. 88-89, afb. 5.

Utrecht, Aartsbisshoppelijk Museum.

26 Drie pijpaarden beeldjes.

a) Maria met Kind: 1° vormen van voor- en achterzijde, 2e kwart 15e eeuw, pijpaarde, h. resp. 26.6 en 26.4 cm; 2° moderne afdruk (ca. 1875) in pijpaarde van deze vormen, h. 24.9 cm., Hist. Cat. 1928, nr. 3443.

b) H. Catharina: moderne afdruk (ca. 1875) in pijpaarde naar originele pijpaarden vormen uit 2e kwart 15e eeuw, h. 25.4 cm., Hist. Cat. 1928, nr. 3488.

c) H. Harbara: moderne afdruk (ca. 1875) in pijpaarde naar originele pijpaarden vormen uit 2e kwart 15e eeuw, h. 25.6 cm., Hist. Cat. 1928, nr. 3474.

Lit.: S. MULLER, *Nieuw werk van de Utrechtse beeldendrukkers*, in *Oud-Holland*, XL, 1922, p. 83-85; D. P. R. A. BOUVY, *Middeleeuwse Beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam, 1947, p. 42-44; J. LEEUWENBERG, *De Utrechtse industrie van pijpaarden beeldjes en reliëfs*, in *Oud-Nederland*, IV, 1950, p. 73-75, 81-84; ID., *Het Moeder Gods-type in de pijpaarde-industrie te Utrecht*, in *Oud-Nederland*, IV, 1950, p. 189-192.

Utrecht, Centraal Museum.

27 Votiefreliëf voor een geestelijke.

Utrechts werk, ca. 1500, zandsteen, 62 x 64 cm, Hist. Cat. 1928, nr. 1388.

In een nis met geprofileerde rand, waarop hogels, zit links Maria met het Kind; rechts knielt een geestelijke, achter hem staat St. Jacobus, zijn beschermheilige. Alle figuren, behalve het Kind, zijn ten halven lijve voorgesteld. Het hoofd van het Kind en de rechterhand van St. Jacob ontbreken. Volgens een overlevering zou dit reliëf afkomstig zijn uit de kloostergang van de Mariakerk.

Lit.: W. VÖGE, *Nicolaus von Leyen's Strassburger Epitaph und die holländische Steinplastik*, in *Oberrheinische Kunst*, IV, 1930, p. 35-38; D. P. R. A. BOUVY, *Middeleeuwse Beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam, 1947, p. 144, afb. 160.

Utrecht, Centraal Museum.

28 Gebeeldhouwde schoorsteenfries.

Utrechts werk, tweede helft 15e eeuw, kalksteen, 42,5 x 153 cm., Hist. Cat. 1928, nr. 633.

De versiering bestaat uit drie door tracerwerk omgeven medaillons: in het middenste Maria met Kind, op maansikkel, vóór stralenkrans; in de twee andere aanduiding, in zeer licht reliëf, van wapens die door de polychromie ongetwijfeld duidelijker moesten uitkomen.

Lit.: S. MULLER, *Utrechtsche Schoorsteenmantels*, in *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1924, p. 47-54; D. P. R. A. BOUVY, *Middeleeuwsche Beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam, 1947, p. 70-86 en 140-146 passim.

Utrecht, Centraal Museum.

29 Kaarsenkroon.

Onbekend atelier, begin 16e eeuw, koper, h. 89 cm., vlucht onderste rij 74, bovenste rij 48 cm., inv. nr. 996.

Cilindervormig geprofileerde stam met twee rijen lichtdragers van elk zes armen; onderaan leeuwenkop met ring in de bek, bovenaan staande Madonna met Kind en stralenkrans. Hoewel gedateerd uit het begin der 16e eeuw, vertegenwoordigt deze kroon nog het laat-15eeuws type.

Utrecht, Aartsbisschoppelijk Museum.

30 Drie stadszegels voor rentebrieven.

Door de stempelsnijders Tyman Ysbrantss., Tyman Tyman Ysbrantss. en Gijsbert van Wede, 1482, 1483 en 1488, afdrucken in rode was.

S. Maarten te paard geeft een deel van zijn mantel aan de bedelaar. Omschrift: SECRETUM CIVITATIS TRAIECTENSIS.

a) door de goudsmid Tyman Tyman Ysbrantss., 1482, inv. nr. I-612;

b) door Tyman Ysbrantss., goudsmid van het Domkapittel, 1483, inv. nr. I-611;

c) door Gijsbert van Wede vervaardigd naar het in 1486 vernietigde stempel van Tyman Ysbrantss., 1488, inv. nr. I-612.

Voor al in de loop van de 15e eeuw werden talloze lijfrenten uitgevaardigd en men ging er toe over hiervoor speciale stempels te vervaardigen, welke meestal na korte tijd van gebruik vernietigd werden.

Lit.: S. MULLER, *Beschrijving der Utrechtsche Stadszegels*, Utrecht, 1916, p. 31-40 met afb.; ID., *Tyman Ysbrantss., de goudsmid*, in *Oud-Holland*, XXXV, 1917, p. 74-79 met afb.

Utrecht, Gemeente Archief.

31 *Fasciculus Temporum*, gedrukt door Jan Veldener te Utrecht, 1480.

Ned., papier, 8 ongenummerde en 330 f°s, 283 x 200 mm., houten met gestempeld leder beklede band met twee messing sloten, inv. nr. 19.

De drukker Jan Veldener was aanvankelijk gevestigd te Leuven, waar hij

in 1476 reeds een *Fasciculus Temporum* of kort overzicht van de hele wereldgeschiedenis, het licht deed zien. Zijn werkplaats heeft hij daarna overgebracht naar Utrecht, waar hij in 1480 dit boek heeft uitgegeven. In 1483 werkte hij te Culemborg. Dit werk, waarvan de tekst door de kartuizer W. Rolevinck werd geschreven, is verlucht met genealogische tafels van talrijke historische figuren, en kleinere gekleurde houtsnedes met voorstellingen van steden, zoals Utrecht (f° 255), Gent en Brugge (f° 275 v°).

Lit.: G. A. EVERS, *Utrechtsche gedrukte boeken*, overdruk uit *De Tampon*, XVII, 1936, (Kerstnummer), p. 13-14.

Utrecht, Aartsbisshoppelijk Museum.

32 Perspectiefplattegrond der stad Zwolle.

Anoniem meester, 1583, ets, 336 x 430 mm.

Afkomstig uit een exemplaar van G. BRAUN en F. HOGENBERG, *Civitates orbis terrarum* III, Keulen, 1583. Het uitzicht van de stad, zoals Adriaan dit gekend heeft, was op het einde der 16e eeuw nog maar weinig veranderd.

Lit.: J. C. BRUNET, *Manuel du Libraire*, I, Parijs, 1860, kol. 1287; T. SUTTON, *Engraved Maps of the XVIIth and XVIIIth Centuries*, in *The Print Collectors Quaterly*, XIII, 1921, p. 345-368.

Amsterdam, N.N.

33 AELIUS DONATUS, *De VIII partibus orationis*, s.l., s.d.

Blokboek, 2e helft 15e eeuw, perkament, 14 f°s, 200 x 140 mm., ingebonden met andere werken in 19e eeuwse gestempelde lederen boekband, inv. nr. 11 F 3 blokboek I.

Grammatica voor het gevorderd onderwijs in het latijn zoals Adrianus dit te Zwolle heeft gevolgd. Aelius Donatus was een bekend grammaticus uit de 4e eeuw, wiens grammatica gedurende de middeleeuwen vrijwel uitsluitend werd gebruikt en de grondslag is voor alle latijnse schoolboeken. Dit exemplaar is, voor zover bekend, het enige dat volledig bewaard bleef.

Lit.: E. H. J. DU PUY DE MONTBRUN, *Recherches bibliographiques sur quelques impressions néerlandaises du XVme et du XVIme siècle*, Leiden, 1837, p. 1, nr. 1; M. E. KRONENBERG, *Catalogus van de Incunabelen in de Athenaeumbibliotheek te Deventer*, Deventer, 1917, nr. 1.

Deventer, Athenaeumbibliotheek.

34 Eerste deel van de Bijbel, door Thomas a Kempis overgeschreven.

Volgens vermelding op het einde van elk deel door Thomas a Kempis eigenhandig overgeschreven in het klooster van de Agnietenberg ten behoeve van het huis der Broeders des Gemeenen Levens te Zwolle, dit deel voltooid in 1439, Lat., perkament, 222, f°s, 340 x 230 mm., 2 miniaturen, talrijke verluchte initialen en enkele randversieringen van andere hand, houten met gestempeld leder beklede band gedateerd 1576.

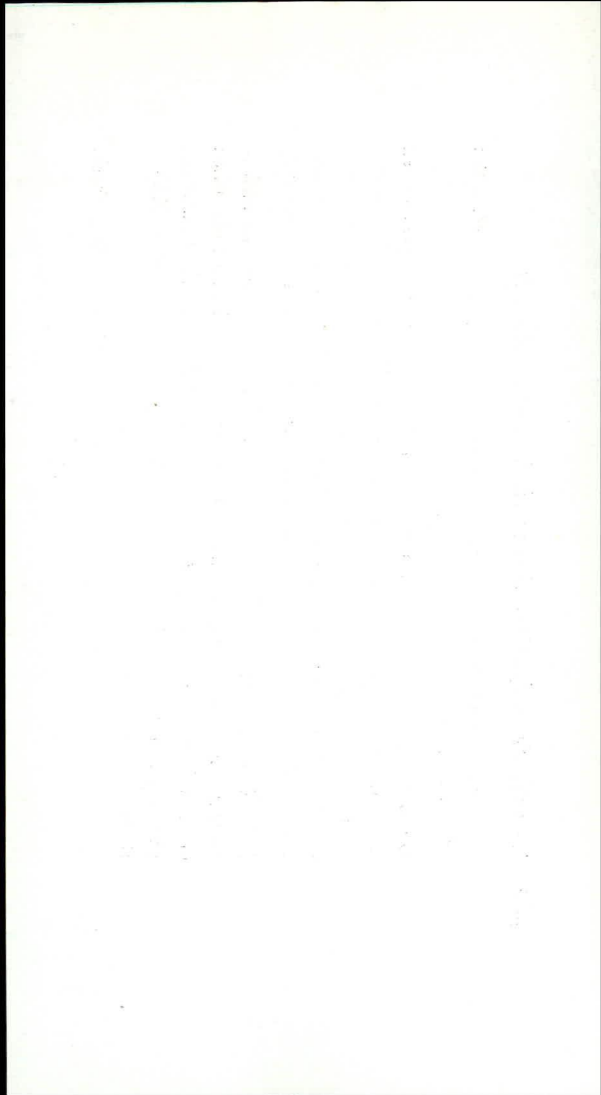
34A *Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis.*

Ms. door Jacobus de Voecht, Lat., begin 16e eeuw, papier, 64 f^{os}, 220 x 143 mm., perkamenten band.

Dit werk, geschreven door Jacobus de Voecht, alias Traiecti, provisor en procurator van het Zwolse Fraterhuis, bevat de beschrijving van de opkomst en de ontwikkeling van de *Domus major* (het St.-Gregorius-fraterhuis van de Broeders des Gemenen Levens te Zwolle), het levensverhaal van verschillende broeders hiervan, evenals mededelingen over andere gestichten.

Lit.: M. SCHOENGEN, *Jacobus Traiecti alias de Voecht, Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis*, (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, 3e serie, XIII), Amsterdam, 1908; ID., *Monasticon Batavum*, (Verhand. Ned. Akad. Wetensch., Afd. Letterkunde, nieuwe reeks XLV), II, Amsterdam, 1941, p. 225.

's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek.

Het gehele werk bestaat uit vijf volumes en bevat de integrale Bijbeltekst. Het is echter een verbeterde tekst van de Vulgata, zoals blijkt uit het feit dat hij opvallend afwijkt van de gewone versie der laat-middeleeuwse bijbels.

Lit.: A. W. BYVANCK, *La Miniature dans les Pays-Bas septentrionaux*, Parijs, 1937, p. 94-96, p. 133, afb. LXXXI 227; N. GREITEMANN, *De Windesheimse Vulgaatrevisie in de vijftiende eeuw*, Hilversum, 1937; W. NEUSS, *Die Darmstädter Bibelhandschrift des Thomas von Kempen*, in *Sankt Wiborada*, IV, 1937, p. 15-22 met afb.; H. ROST, *Die Bibel im Mittelalter*, Augsburg, 1939, p. 27; G. ACHTEN en H. KNAUSS, *Deutsche und Niederländische Gebetbuchhandschriften der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt*, Darmstadt, 1959, p. 31.

Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek.

35 *Leven ons liefs Heeren*, gedrukt door Peter van Os te Zwolle, 1499.

Ned., papier, 10 ongenummerde en 347 f^{os}, 286 x 200 mm., houten met leder beklede band, inv. nr. 13.

Dit boek, door de karthuizer Ludolphus de Saxonia geschreven, verhaalt het leven van Christus, afgewisseld met moraliserende, didactische gedeelten, meditaties en gebeden. Het is verlucht met talrijke grote en kleine, later met de hand ingekleurde houtsneden, waarvan de voorstelling van de 'Genezing van een blinde' (f° 170) een mooi voorbeeld is.

Lit.: E. H. J. DU PUY DE MONTEBRUN, *Recherches bibliographiques sur quelques impressions néerlandaises du XVme et XVIme siècle*, Leiden, 1836, p. 1.

Utrecht, Aartsbisshoppelijk Museum.

36 *De madonna met de kersen*.

Meester I. A. van Zwolle, einde 15e eeuw, gravure, 225 x 152 mm., tweede staat. Onderaan de plaatsaanduiding 'Zwoll' en het monogram I M (te lezen als A) met daartussen het huismerk en rechts een goudssmidsdrilboor.

Maria is voorgesteld ten halve lijve in een architectonische omlijsting. Zij omvat met de rechterhand het Christuskind en ondersteunt met de linker een opengeslagen boek. Het Kind, zittend op een kussen dat is neergelegd op een over de dorpel hangende mantelslip van de Madonna, houdt kersen in de handjes. In de omlijsting op sokkels, links de heilige Agnes, rechts Johannes de Evangelist.

De voorstelling toont verwantschap met de 'Madonna met de papagaai' van Martin Schongauer (1471/1473) het type van de Madonna met dat van de titelhoutsnede van St. Bernardus' *Sermones*, gedrukt te Zwolle bij Peter van Os in 1484. Mogelijk ligt aan de gravure van de 'Meester van Zwolle' een voorbeeld van Rogier van der Weyden ten grondslag.

Lit.: B. L. D. IHLE, *De Madonna met de kersen door Meester I. A. van Zwolle*, in *Bulletin Museum Boymans*, VI, 1955, p. 43-49, afb. 2; Cat.

Tent. *Middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam, Rijksmuseum, 1958, nr. 220 (met lit.-opgave).

Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen.

37 Goedereede, foto van het huis waar Mr. Adriaan als pastoor woonde.

In het hoekhuis, rechts van de smalle zijstraat, zou Adrianus zijn intrek genomen hebben. Het oorspronkelijke uitzicht is mettertijd sterk gewijzigd. Door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werden in 1959 uitvoerige opmetingen uitgevoerd en in tekening gebracht naar de verschillende bouwperioden.

Lit.: B. BOERS, *Beschrijving van het eiland Goedereede en Overflakkee*, Sommelsdijk, 1843, p. 101, 102.

Foto Rijksdienst Monumentenzorg, 's Gravenhage.

38 Paars kazuifel.

Noordnederlands werk, verwant met de stijl van Jacob Cornelisz. van Oostzanen, ca. 1520, (vernieuwde) paars zijden ondergrond, versierd met pareltjes en borduurwerk in zijde en gouddraad, voorzijde 108 x 72 cm., achterzijde 125 x 72 cm., inv. nr. 2911.

Volgens een overlevering zou Adriaan, toen hij pastoor was te Goedereede, dit kazuifel gedragen hebben; de bovenvermelde datering van het stuk door B. JANSEN, *Laat-Gotisch Borduurwerk in Nederland*, 's-Gravenhage, 1948, p. 40-42 en 125-126, nr. 53, maakt dit echter weinig waarschijnlijk.

Lit.: Cat. Tent. *Middeleeuwse Kunst der Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam, 1958, p. 183, nr. 255.

Haarlem, Bisschoppelijk Museum.

39 Rood kazuifel.

Zuidnederlands werk, uit Antwerpen ?, ca. 1520, fluweel, borduurwerk in zijde en gouddraad, voorzijde 117 x 88 cm., achterzijde 124 x 88 cm., inv. nr. 2912.

Ook dit kazuifel zou door Adriaan te Goedereede gebruikt zijn, hetgeen evenmin als in voorgaand geval aanvaardbaar is.

Lit.: B. JANSEN, *Laat-Gotisch Borduurwerk in Nederland*, 's-Gravenhage, 1948, p. 69, nr. 54.

Haarlem, Bisschoppelijk Museum.

40 Pieterskerk, interieur van het schip naar het westen.

P. Saenredam, 1636, pentekening met krijt, 385 x 520 mm., Topogr. Atlas, nr. 688.

Getekend en gedateerd op de basis van de eerste zuil rechts: 'Den 22 augustus 1636 bij mij Pieter Saenredam'; in het midden van de voorgrond: 'Ste Pieters kerck binnen uijttrecht'.

Lit.: P. T. A. SWILLENS, *Pieter Janszoon Saenredam*, Amsterdam, 1935, p. 102, nr. 116, afb. 154.

Utrecht, Gemeente Archief.

41 Pieterskerk te Utrecht, foto van de krypt.

1e helft 11e eeuw.

In deze romaanse krypte bevindt zich het graf van bisschop Bernulfus, die ca. 1040 het kapittel had gesticht en 1048 de kerk had ingewijd.

Afb. 19.

Foto Rijksdienst Monumentenzorg, 's-Gravenhage.

42 Miskelk uit de Pieterskerk.

Noordnederlands werk (?), 13e eeuw, gedreven en verguld zilver, h. 15.5 cm., diam. voet en cuppa 13.2 cm., Cat. Rijksmuseum, Zilver, 1952, nr. 4.

Lit.: *Catalogus van Goud- en Zilverwerken*, Rijksmuseum, Amsterdam, 1952₂, p. 2, nr. 4, afb. 2 (met lit.-opgave).

Amsterdam, Rijksmuseum.

43 Brief van Adriaan aan Domdeken Ludolph van Veen; 's Hertogenbosch, 20 september 1504.

Autograaf, Lat., papier, 224 x 210 mm.

Adriaan stuurt aan de Domdeken van Utrecht zijn dankbetuiging voor zijn benoeming in de eerstvolgende vrijkomende prebende en vraagt toestemming om een gevolmachtigde voor hem de eed te laten afleggen.

Utrecht, Rijksarchief,

Archief Domkapittel, nr. 151.

44 Dom, gezicht op de kerk vanuit het noorden.

S. van Lamsweerde, 1674, ets, 495 x 461 mm., Topogr. Atlas nr. 568

Het thans ontbrekende gedeelte van de kerk tussen het dwarsschip en de toren is door een zware storm in 1674 verwoest. Achter de kerk het Bisschopshof en de torens van de St.-Pieterskerk. In de lucht het wapen van het Domkapittel gehouden door drie engelen. Bovenschrift: DEN DOM OFTE St. MARTENSKERCK EN TOOREN BINNEN UTRECHT AN^o. MDCLX.

Lit.: P. T. A. SWILLENS, *De Utrechtsche teekenaar-graveur Steven van Lamsweerde*, in *Oud-Holland*, L, 1933, p. 58-63, met afb.

Afb. 21.

Utrecht, Gemeente Archief.

45 Dom, interieur van middenschip en koor uit het westen.

P. Saenredam, 1636, pentekening, licht in kleur gewassen, 545 x 420 mm., Topogr. Atlas nr. 562.

Getekend en gedateerd rechts op de derde pijler: 'Int' Jaer 1636 den 3

Septembr Pr. Saenredam'; in het midden onderaan: 'Den Ste Maertens Doms kerck binnen uijtrecht'.

Lit.: P. T. A. SWILLENS, *Pieter Janszoon Saenredam*, Amsterdam, 1935, p. 104, nr. 120, afb. 157; Cat. Tent. *Holländer des 17. Jahrbunderts*, Zürich, 1953, p. 89, nr. 200 (met lit.-opgave).

Utrecht, Gemeente Archief.

46 Dom te Utrecht, foto van koor, transept en toren langs de zuidkant.

Gebouwd tussen 1254 en ca. 1517.

Het ontbrekende middenschip, dat nooit geheel voltooid geraakte, werd vernield door een geweldige storm in 1674 en niet meer heropgebouwd.

Foto Rijksdienst Monumentenzorg, 's Gravenhage.

47 Fragment van tegelvloer uit de Domkerk.

Oorsprong onbekend, midden 14e eeuw, gebakken en geglazuurde tegels, 78 x 78.6 cm., Hist. Cat. 1928, nr. 1206.

Het geheel is afkomstig uit de Domkerk van bisschop Adelbold (1010-1026) en werd samengesteld uit tegels, die bij de herstelling van 1924 werden gevonden, naar het patroon van een ter plaatse nog bestaand deel der oorspronkelijke vloerbedekking. Op de grote tegels komen voor: leeuwen, een adelaar, een mannen- en een vrouwenhoofd; op de randtegeltjes gele franse lelies op rode grond.

Lit.: F. HUDIG, *Maiolica olandese del Trecento*, in *Faenza*, XXI, 1933, p. 3-13, met afb.; C. H. DE JONGE, *Oud-Nederlandsche Majolica en Delftsch Aardewerk*, Amsterdam, 1947, p. 104.

Utrecht, Centraal Museum.

48 Maquette van de Dom en de Domtoren.

a) Dom: F. C. van Embden, 1830, hout, schaal ca. 1:53, Hist. Cat. 1928, nr. 1195;

b) Domtoren: L. M. Koentz, 1938, hout, schaal ca. 1:53, Hist. Cat. 1928, nr. 1196.

Deze maquette geeft de toestand weer zoals deze was omstreeks de jaren 1830-1840; de latere restauraties hebben de gebouwen ontdaan van enkele 19e eeuwse toevoegsels. Tevens wordt hier aangeduid de ligging van het in 1674 ingestorte schip, zoals dit tracé thans ook in de bestrating van het Domplein voorkomt.

Utrecht, Centraal Museum.

49 Mariakerk, westgevel.

P. Saenredam, 1636, pentekening, een weinig in kleur gewassen, 350 x 300 mm., Topogr. Atlas nr. 744.

Getekend en gedateerd op de schuur links: 'Int Jaer 1636 den 30e Augustus van mijn Pr. Saenredam'. Midden boven: 'Ste Marijen kerck binnen

uijtrecht'. Onder de schuur links: 'Den 12en ende'; onder de schuur rechts: 'Den 12en ende 15 September is (dese) schuur affgebroocken int Jaer (1636)'.

Lit.: P. T. A. SWILLENS, *Pieter Janszoon Saenredam*, Amsterdam, 1935, p. 103, nr. 119, afb. 131; Cat. Tent. *Holländer des 17. Jahrhunderts*, Zürich, 1953, p. 89, nr. 199 (met lit.-opgave).

Afb. 22.

Utrecht, Gemeente Archief.

50 Mariakerk, exterieur van het koor uit het noord-oosten.

P. Saenredam, 1636, pentekening, licht in kleur gewassen, 350 x 844 mm., Topogr. Atlas nr. 748.

Getekend en gedateerd op de luifel van de aangebouwde muur: 'Den 12 july 1636. gedaen van mijn P. Saenredam naer 't leeven'.

Lit.: P. T. A. SWILLENS, *Pieter Janszoon Saenredam*, Amsterdam, 1935, p. 100, nr. 107, afb. 129; Cat. Tent. *Holländer des 17. Jahrhunderts*, Zürich, 1953, p. 88, nr. 195 (met lit.-opgave).

Utrecht, Gemeente Archief.

51 Mariakerk, interieur van het schip naar het westen.

P. Saenredam, 1636, pentekening in licht- en donkergrijs, gewassen kleuren, 365 x 505 mm., Topogr. Atlas nr. 750.

Getekend en gedateerd op de basis van de vieringpijler rechts: 'Pieter Saenredam dit voleijndt met teijckenen den 18en Junij.a: 1636'; in het midden van de voorgrond: 'De Ste Marijen kerck, binnen Uijtrecht'.

Lit.: P. T. A. SWILLENS, *Pieter Janszoon Saenredam*, Amsterdam, 1935, p. 98, nr. 99, afb. 134.

Utrecht, Gemeente Archief.

52 Evangeliarium uit de Mariakerk.

Ms., Oorsprong onbekend, 11e eeuw (f° 3 tot 21 van de 15e eeuw, f° 2 van de 16e eeuw), overwegend Lat., klein gedeelte Ned., perkament, 121 f°s, 214 x 157 mm., laat 16e eeuwse lederen band met 2 messing sloten, Cat. Ms. 1913 nr. 9.

Vermoedelijk werd dit boek niet voor Utrecht zelf geschreven, gezien in het *Proprium Sanctorm* enkele belangrijke Heiligen van het dioceses Utrecht ontbreken. Op een of andere wijze in het bezit geraakt van de Mariakerk, werd het gebruikt bij het afleggen van eden, waarvan de formules in het eerste gedeelte van het boek voorkomen.

Lit.: B. KRUITWAGEN, *Catalogus van de Handschriften en Boeken van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem*, Amsterdam, 1913 p. 6-8, nr. 9; Cat. Tent. *Verluchte Handschriften uit de Nederlanden in Nederlands bezit*, Amsterdam, Willet Holthuijsen, 1954, p. 7, nr. 1.

Haarlem, Bisschoppelijk Museum.

53 Jachthoorn uit de Mariakerk.

Vermoedelijk Italiaans werk, 12e eeuw, ivoor, lg. 69 cm., doorsn. 12 cm., Cat. Rijksmuseum. Beeldhouwk. nr. 1.

Lit.: Cat. Tent. *Utrecht's Kunst in opkomst en bloei*, Utrecht, 1948, p. 87, nr. 143 (met lit-opgave).

Amsterdam, Rijksmuseum.

54 Twee narwalhoorns uit de Mariakerk.

Oorsprong en datering moeilijk te bepalen, sedert einde 11e eeuw in de Mariakerk aanwezig, resp. lengte 134 en 143 cm.

Deze hoorns werden vroeger beschouwd als afkomstig van de eenhoorn, het legendarische dier dat de zuiverheid van Maria symboliseert, en genoten als dusdanig tijdens de Middeleeuwen een zeer grote verering.

Lit.: TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER, *Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden*, in *Oudheidkundig Jaarboek*, XIII, 1946, p. 62; Cat. Tent. *Utrecht's Kunst in opkomst en bloei*, Utrecht, 1948, p. 87, nr. 145.

Amsterdam, Rijksmuseum.

55 Twee beeldjes uit de Mariakerk.

Oorsprong onzeker, wellicht uit Lotharingen, tweede helft 12e eeuw, gegoten brons, h. 19.5 cm., Cat. Rijksmuseum. Beeldhouwk. nr. 7.

Beide beeldjes zijn bij het middel afgebroken en stellen vermoedelijk met helm en wapenrok geklede ridders voor. Vroeger werden zij gehouden voor de Friese goden Fosta en Weda; onder deze benaming vormden ze, zoals blijkt uit verschillende beschrijvingen en reisverhalen, tot in de 18e eeuw een bijzondere attractie voor de bezoekers. Mogelijk zijn ze afkomstig van een grote romaanse kandelaar of kroonluchter.

Lit.: L. VAN VUUREN-G. A. EVERS, *De zgn. afgodsbeelden Fosta en Weda uit de Mariakerk te Utrecht*, in *Jaarboekje van Oud Utrecht*, 1935, p. 92-109, afb. 3; Cat. Tent. *Utrecht's Kunst in opkomst en bloei*, Utrecht, 1948, p. 90, nr. 149.

Amsterdam, Rijksmuseum.

56 St. Salvatorskerk te Utrecht, gezicht uit het zuiden en plattegrond.

Afbeelding in het *Kaartboek der landerijen van het kapittel van Oudmunster*, opgemaakt door de landmeters J. van den Berch, J. van Diepenveen, B. Verstrale, H. Verstrale, 1597-1637, gekleurde tekening op papier, 505 x 365 mm.

Afb. 23.

Utrecht, Rijksarchief.
Archief Oudmunster, nr. 933.

57 Salvatorskerk, algemeen gezicht uit het zuiden.

Utrechts meester, ca. 1600, paneel, 61.5 x 47 cm., Hist. Cat. 1928, nr. 1116.

De romaanse kerk bezit hier een gotische dwarsbeuk en torenspitsen; aan de noordwesttoren een wimpel met het opschrift: OVDE.MVNSTER.

St. Salvator. Het driezijdige koor wordt als bijna vlak afgesloten voorgesteld. Op de viering een renaissance-dakruiter; tegen de kerk aangebouwd enkele 16e-eeuwse huizen. Het schilderij toont bij benadering de toestand voor de sloop van de kerk in 1587; evenwel zijn de proporties van het gebouw niet juist weergegeven (zie de dakruiter). Vermoedelijk gaat het geheel terug op een oudere tekening (zie nr. 56).

Lit.: H. BRUNSTING, *De opgravingen op het Domplein te Utrecht*, in *Ons Eigen Land*, 1942.

Utrecht, Centraal Museum.

58 Staande figuur uit de Salvatorskerk.

Oorsprong onzeker, ca. 1380, zandsteen, 86 x 21 cm., inv. nr. 7798 a.

Dit beeld, vermoedelijk een Apostel voorstellend, mist het hoofd en de linkerarm, doch vertoont nog rijke sporen van de oude polichromie; het werd gevonden in 1936 bij de opgravingen op het Domplein, in het terrein van de Salvatorskerk.

Lit.: D. P. R. A. BOUVY, *Middeleeuwse Beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam, 1947, p. 23, afb. 13; Cat. Tent. *Utrecht's Kunst in opkomst en bloei*, Utrecht, 1948, p. 72-73, nr. 104, afb. 9; D. ROGGEN, *Prae-Sluteriaanse, Sluteriaanse, Post-Sluteriaanse Sculptuur in de Nederlanden*, in *Gentse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis*, XVI, 1955-56, p. 141, afb. 18.

Utrecht, Centraal Museum.

59 Christuscorpus uit de Salvatorskerk.

Oorsprong onzeker, midden 15e eeuw, kalksteen, h. 29 cm., Hist. Cat. 1928, nr. 1159.

Enkele resten van oude polichromie; hoofd en ledematen zijn afgebroken; gevonden in 1883 bij de opgravingen op het Domplein, in het terrein van de Salvatorskerk.

Utrecht, Centraal Museum.

60 Reliekhouder van de H. Fredericus.

Elys Scerpswert, 1362, gedreven en gedeeltelijk verguld zilver, h. 26.5 cm. (met mijter 45), br. 24 cm., inv. nr. N.M. 11450.

De H. Fredericus, bisschop van Utrecht, werd aldaar in 838 vermoord en in de Salvatorskerk begraven. De relikhouder, in de vorm van een borstbeeld, is aan de onderzijde afgesloten door een vlakke plaat, waarop in gotische letters het volgend opschrift met signatuur en datum: + A(n)NO. D(omi)NI . M. CCC. LXII. DECAN(us) . (et) . CAP(itu)L(u)m . S(anc)TI . SALUATOR(is) . T(ra)I(e)CTTEN(sis) . ME . EX . TU(m)BA . P(ro)TU(n)T . I(n)OUACA . EX(tra)HI . (et) . FI(eri) . FECERU(nt) . P(er) . ELYA(m) . SCERPVSVERT . AURIFABRU(m).

Lit.: Cat. Tent. *Middeleeuwse Kunst der Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam, 1958, p. 229-230, nr. 366, afb. 151 (met lit.-opgave).

Amsterdam, Rijksmuseum.

61 Ciborie uit de Salvatorskerk.

Mogelijk Utrechts werk, misschien door Elyas Scerpswert (zie ook nr. 60), 1376, gedreven en verguld zilver met gestampte randen, gedeeltelijk geëmailleerd, h. 31.5 m., Cat. Rijksmuseum, Zilver, 1952, nr. 8.

Gedateerd door het onder de voet aangebrachte opschrift: JOH(ann)ES UTENLEEN CANO(nicus) - S(an)C(ti) - SALVA(tor)IS - ME - DEDIT A(n)NO - D(omi)NI M' CCC' LXXVI'.

Lit.: Cat. Tent. *Middeleeuwse Kunst der Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam, 1958, p. 230-231, nr. 368, afb. 157 (met lit.-opgave).

Amsterdam, Rijksmuseum.

62 Lunula van een monstrans uit de Salvatorskerk.

Noordnederlands werk (?), einde 14e eeuw, gegoten en geciseleerd verguld zilver, h. totaal 7 cm., engeltjes 4.8 cm., diam. 11.5 cm., Cat. Rijksmuseum, Zilver 1952, nr. 9.

De lunula is gemonteerd op een ronde plaat en wordt omringd door twee geknielde engeltjes, die een wierooksvat in de hand houden.

Lit.: Cat. Tent. *Middeleeuwse Kunst der Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam, 1958, p. 231, nr. 369, afb. 153 (met lit.-opgave).

Amsterdam, Rijksmuseum.

63 Processiekrans uit de Salvatorskerk.

Oorsprong onbekend, 13e eeuw, goud, filigraan en gesteenten, gehecht op een eikenhouten kern, bekleed met koper, 49.4 x 41 cm., Cat. Rijksmuseum, Zilver 1952, nr. 5.

Lit.: *Catalogus van Goud- en Zilverwerken*, Rijksmuseum, Amsterdam, 1952₂, p. 2, nr. 5 (met lit.-opgave).

Amsterdam, Rijksmuseum.

64 Kistje uit de Salvatorskerk.

Frans werk (?), ca. 1500, ivoor met zilverbeslag, h. 12 cm., lg. 18.5 cm., br. 9.5 cm., Cat. Rijksmuseum, Zilver, 1952, nr. 18.

Lit.: Cat. Tent. *Utrecht's Kunst in opkomst en bloei*, Utrecht, 1948, p. 92-93, nr. 156, afb. 12; *Catalogus van Goud- en Zilverwerken*, Rijksmuseum, Amsterdam, 1952₂, p. 8, nr. 18 (met lit.-opgave).

Amsterdam, Rijksmuseum.

65 Evert Zoudenbalch (ca. 1425-1503).

Utrechts meester, ca. 1500, paneel, 45 x 34.5 cm., de lijst uit de tweede helft van de 19e eeuw draagt het opschrift: HEER . EVERT . ZOVDENBALCH . PROEST . VAN . MAESTRICHT . CANONICK . ENDE . TRESAVRIER . IN . DEN . DOM . TVTRECHT . HEER . VAN . ORCK . ENDE . EMELOERT.

Portret ten halve lijve, driekwart naar links gewend. Zoudenbalch is hier voorgesteld als kanunnik, gekleed in rood gewaad en wit superpellicium, over de linkerarm een almuis van grijs bont. Een ander portret van Evert Zoudenbalch komt voor in de Utrechtse Bijbel te Wenen, Nat. Bibl., ms. 2771, f°. 10, ca. 1465-1470.

Zoudenbalch was raad, schepen en burgemeester van Utrecht tussen 1493 en 1524. Adrianus richt zich tot hem in deze laatste hoedanigheid en als vriend, in een brief, gedateerd Mechelen, 26 juni 1514. (Zie cat. nr. 66).

Lit.: *Catalogus der schilderijen*, Centraal Museum, Utrecht, 1952, p. 133, nr. 286.

Utrecht, Centraal Museum.

- 66 Brief van Adriaan van Utrecht aan Evert Zoudenbalch, een der burgemeesters van Utrecht; Mechelen, 26 juni 1514.

Autograaf, Ned., papier, 215 x 287 mm., op rugzijde cachet in rode was, licht beschadigd.

Deze brief handelt over een particuliere aangelegenheid. Adriaan richt zich tot Zoudenbalch als 'Eerwaardighe voersienighe wise Heer Borghermeyster', noemt hem zijn 'goede vriend' en ondertekent 'U goetwillige dienaar ende vriend'.

Lit.: C. BURMANNUS, *Hadrianus VI, sive Analecta Historica de Hadriano Sexto*, Utrecht, 1727, p. 443.

Leiden, Universiteitsbibliotheek.

- 67 Buitenvleugels van het triptiek der familie van Lochorst, met portret van Herman van Lochorst.

Jan van Scorel, 1526-1527, paneel, 81 x 66 cm., Cat. 1952 nr. 256.

De tweede knielende figuur van links op de rechtervleugel stelt voor Herman van Lochorst († 1527) die als goede vriend van Adrianus, wordt genoemd bij de uitvoering van diens testament (zie nr. 389B).

Utrecht, Centraal Museum.

- 67A Tijdgenoten van Adriaan van Utrecht: Twaalf leden der Utrechtse Jeruzalemsbroederschap.

Jan van Scorel, na 1525 en vóór april 1527, paneel, 48 x 276.5 cm.

Borstbeelden, driekwart naar rechts gewend achter een balustrade. Geschilderd in opdracht van de leden der Utrechtse Jeruzalemsbroederschap, waarvan Scorel zelf ook lid was, voor de Palmentempel op het Janskerkhof. De voorgestelden dragen als teken van hun reis naar het Heilige Land het Jeruzalemskruis en in de handen een palmtak.

Onderschriften van vierregelige versjes vermelden de namen en het jaar waarin Jeruzalem werd bezocht.

Genoemd worden: Dirck Taets, Jan van Gorcom, Iacob Crol, Ariaen Sael, Ian van Scorel, Ian van Huchtenbroec, Herman Krom, Cornelis Lambertz', Henric Nobel Geritz, Henric van de Ven, Ian van der Borch.

Lit.: J. W. C. VAN KAMPEN, *De Utrechtsche Jerusalembroederschap*, in *Jaarboekje van Oud Utrecht*, 1935, p. 52-89; *Catalogus der Schilderijen*, Centraal Museum, Utrecht, 1952, nr. 257, afb. 5; Cat. Tent. *Jan van Scorel*, Utrecht, 1955, nr. 14, afb. 18.

Utrecht, Centraal Museum.

- 68 Akte voor Hendrik, hertog van Nassau, door notaris Johan de Mera; 25 juni 1510.

Ms., Lat., perkament, 641 x 481 mm., twee zegels in was.

Akte ter oplossing van een geschil tussen Hendrik, hertog van Nassau en het klooster Thorn, waarbij optraden Arnoldus Wyten, abt der Premonstratenzerabdij van Park bij Leuven en Adrianus Florencii van Utrecht, professor aan de Universiteit en deken van St.-Pieter te Leuven.

Afb. 33.

's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief,

Nass. Domeinraad Breda, inv. nr. 373, reg. 2524.

- 69 Brief van Margareta van Oostenrijk aan de gevolgmachtigden van heer Karel van Gelre; Mechelen, 4 april 1512.

Ms., Ned., papier, 215 x 295 mm., op rugzijde cachet.

De aartshertogin Margareta van Oostenrijk schrijft aan de gevolgmachtigden van heer Karel van Gelre te Vianen dat zij Adriaan van Utrecht, deken van Leuven, en Claude Carondelet afzendt om met hen te onderhandelen. Door Margareta eigenhandig ondertekend.

Lit.: I. A. NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, VI, 1, 's-Gravenhage, 1859, p. 442, nr. 708.

Arnhem, Rijksarchief in Gelderland,

Hert. Arch., Ingek. brieven hertog Karel, nr. 187.

- 70 Brief van Adriaan van Utrecht en Claude Carondelet aan de afgevaardigden van de heer van Gelre; Zevenhoven, 7 april 1515.

Ms., Ned. papier, 297 x 215 mm.

Adriaan van Utrecht, deken van Leuven en Claude Carondelet, baljuw van Hamond, in hun hoedanigheid van vertegenwoordigers van aartshertogin Margareta van Oostenrijk, verzekeren aan de afgevaardigden van de heer van Gelre dat het vrijgeleide, aan hen verleend voor de dagvaart te Vianen, door het Bourgondische krijgsvolk niet zal geschonden worden. Ondertekend door Adriaan en Carondelet.

Lit.: I. A. NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, VI, 1, 's-Gravenhage, 1859, p. 442, nr. 709.

Arnhem, Rijksarchief in Gelderland,

Hert. Arch., Ingek. Brieven hertog Karel, nr. 180.

- 71 Beroep op Adriaan door het kapittel van St. Jan te Utrecht; 14 januari 1515.

Fotocopie van het afschrift in het *Fasciculus epistolarum . . monumentorum Adriani VI Papae*, f° 4 (zie nr. 83) van de brief aan Adriaan Florisz, deken van Leuven en proost van St.-Salvator te Utrecht, gericht door de deken en het kapittel van St.-Jan te Utrecht, die Adriaans hulp inroepen ten gunste van de 'persoon van Naarden in het Gooi' (*personatus de Neerden, partium Goylandiae*).

Lit.: J. H. HOFMAN, *Paus Adriaan VI*, in *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, XXVIII, 1902, p. 123-125.

Foto Centraal Museum, Utrecht.

- 72 Brief van Adriaan van Utrecht aan Floris van Egmond, heer van Montfoort; (Spanje, zonder plaatsaanduiding) 13 december 1515.

Autograaf, Ned., papier, 151 x 210 mm.

Na geïnformeerd te hebben naar de gezondheid van de heer Van Montfoort, schrijft Adriaan: 'Ic bin hier by den coninck van aragon ende meen myn ghenadighen heer meer dienst ghedaen te hebben dan veel luyden van mynre conditien ende staet souden hebben moghen doen. God gheve gratie dat . . . ic myn arbeyt nyt te vergheefs ende sonder profijt ghedaen en hebbe'. Hij ondertekent: 'U oetmoedighe dienaer adriaen van utrecht'.

's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief
Nass. Domeinraad Breda, inv. nr. 1029, requestbrieven 67.

- 73 *Litterae Adriani VI indulgentiarum jubelei causa*, vermoedelijk Antwerpen, Petrus de Keyser, 1515.

Lat., perkament, 145 x 226 mm., een zijde bedrukt, twee versierde initialen: U en M.

De titel, onder dewelke deze uitgave, gedrukt vermoedelijk op last van Adriaan van Utrecht als Pauselijk Commissaris in de Nederlanden, bekend staat, is niet geheel juist. Het betreft hier een bijzondere, 3 jaar geldige aflaat, die Paus Leo X op 7 september uitvaardigde en op 23 september afkondigde op aandrang van Karel V ten behoeve der verwaarloosde dijken. Het gebruikelijke derde deel der opbrengst, dat de Curie toeviel, werd aan de kerkfabriek van de in aanbouw zijnde St.-Pieter te Rome toegewezen; twee derden was voor waterschapswerken bestemd, doch volstond hiertoe niet, daar plaatselijke instanties vanouds uit dijkgeden in andere dringende noden plachten te voorzien. Daarom verkreeg Karel op 13 september 1515, dus zes dagen na verlening van de dijkaflaat, een andere pauselijke gunstbrief, die een tiende van alle kerkelijke inkomsten in de Nederlanden gedurende een jaar voor dijkwerken bestemde. Geschiedvorschers hebben meermalen de dijkaflaat van 7 september 1515 verward met de bekende aflaat voor wederopbouw van de St.-Pieter, met welks prediking voor N.W. Duitsland, de Nederlanden inbegrepen, op 2 december 1514 niet Adriaan, doch Mr. Johannes Angelus de Arcimbouldus werd belast.

Lit.: G. BROM, *De Dijkaflaat voor Karel V in 1515-1518*, in *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, XXII, 1911, p. 407-459; G. PASOLINI, *Adriano VI*, Rome, 1913, p. 22 nota 1.

Gent, Universiteitsbibliotheek.

- 74 *Instructio et ordinatio Reverendi patris domini et magistri Adriani de Traiecto*, vermoedelijk Antwerpen, Michaël van Hoochstraten, ca. 1520.

Lat., papier, 6 ongenummerde f^{os}, 202 x 143 mm., een versierde initiaal: I.

Instructiebrief van Adriaan van Utrecht, proost van St.-Salvator te Utrecht en deken van Leuven, als pauselijk Commissaris voor de z.g. Dijkaflaat, aan predikers en toepassers van deze laatste. Adriaan bekleedde dit hem door Leo X opgedragen commissariaat 1515-1518, aangezien de onder het vorig nr. toegelichte z.g. Dijkaflaat van 7 september 1515 voor 3 jaar na afkondiging (23 september 1515) werd verleend. Hoewel gedrukt, waren zulke instructies niet voor publicatie bestemd doch voor persoonlijk gebruik van wie ermede moest werken. Pijper ontdekte dit stuk getiteld '*Instructio et ordinatio Reuerendi patris domini et magistri Adriani de Traiecto Prepositi ecclesiae sancti Saluatoris Traiectensis : ac decani Louaniensis : Nuncij et Commissarij apostolici quoad negocium sacratissimarum Indulgentiarum In fauorem partium seu dominiorum illustrissimi Hispaniarum Principis et Austriae Archiducis concessarum.*' in de Thysiana. Theologisch is de formulering van de aflaat door Adriaan uiterst omzichtig ter voorkoming van misbruik of misverstand, met het oog op de Lutheranen, zowel als op winstbejag van priesters die ten nadele van de dijkafilaat oudere aflaten aan bijzondere heiligheden toegekend zouden aanpreken, alsook op de mening die zou kunnen postvatten dat welgesteldheid, ruimer profijt van de aflaat hiernamaals zou verzekeren. Pijper ziet in de instructiebrief geheel ten onrechte een standaarddokument voor verregaande simonie.

Lit.: G. BROM, *De Dijkaflaat voor Karel V in 1515-1518*, in *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, XXII, 1911, p. 407-459; S. CRAMER en F. PIJPER, *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, IX, 's-Gravenhage, 1912, p. 535-547; G. PASOLINI, *Adriano VI*, Rome, 1913, p. 135-136.

Leiden, Universiteitsbibliotheek,
Bibliotheca Thysiana.

- 75 *Acte van overdracht door het kapittel van St. Pieter te Utrecht van een huis aan Adriaan van Utrecht, bisschop van Tortosa; Utrecht, 25 april 1517.*

Ms., Ned., perkament, 230 x 445 mm., zegel in groene was (beschadigd).

In deze acte hecht het kapittel van St.-Pieter zijn goedkeuring aan de overdracht van een huis, dat toebehoord had aan bisschop Frederik van Baden, ten gunste van Mr. Adriaan, bisschop van Tortosa en proost van St.-Salvator te Utrecht.

Utrecht, Rijksarchief,
Archief van het kapittel van St.-Pieter, nr. 141.

- 76 Brief van Adriaan aan Johannes Dedel te Utrecht; Madrid, 16 juli 1517.

In C. BURMANNUS, *Hadrianus VI sive Analecta Historica de Hadriano Sexto*, Utrecht, 1727, p. 443.

Kort na zijn benoeming tot kardinaal, schreef Adriaan aan zijn vriend Johannes Dedel, kanunnik van St.-Salvator en St.-Marie te Utrecht, een brief, waarin de volgende passage, in verband met Paushuizen, duidelijk zijn sterke gehechtheid aan Utrecht bewijst: *Etiam si summus Pontifex essem, domum aedificare vellem, & in Trajecto residere* (Zelfs als ik Paus was, zou ik dit huis willen bouwen en in Utrecht verblijven). Hij ondertekent de brief *Vester Adrianus de Trajecto*.

Deze tekst wordt eveneens vermeld in het *Utrechts Archief van het Domkapittel*, nr. 3069, f° 22 (ca. 1550).

Utrecht, Gemeente Archief.

- 77 Testament van Adrianus VI, in verband met Paushuizen en het huis Ram; Rome, 8 september 1523.

Fotocopie naar 16e eeuws afschrift in een bundel, berustend te Utrecht, Gemeente Archief, *Bibliotheek der Stad Utrecht*, nr. 1471, f° 9 (zie nr. 201).

Deze passage handelt over de *Domus Papalis* en de *Domus Ram*, welk laatste huis Adrianus gekocht had in 1518 na het overlijden van kanunnik Ram. Desbetreffende correspondentie ook in afschrift in het *Fasciculus epistolarum, bullarum et monumentorum Adriani VI Papae*, f° 50 en f° 14 (zie nr. 83).

Lit.: J. H. HOFMAN, *Paus Adriaan VI*, in *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, XXVIII, 1902, p. 132-135.

Foto Centraal Museum, Utrecht.

- 78 Twee tekeningen van Paushuizen en omgeving.

a) Jan de Beijer, 1745, pentekening, 187 x 390 mm., gedateerd bovenaan: 'Gesigt bij Paushuysen tot Utrecht den 7. Julij. 1745.', Suppl. Topogr. Atlas, nr. 264;

b) Jan de Beijer, vermoedelijk 1771, tekening in kleuren, 291 x 373 mm., Topogr. Atlas nr. 133.

Beide tekeningen geven rechts Paushuizen, en verder een algemeen gezicht op de Nieuwe Gracht, Pausdam, Achter St.-Pieter en Achter de Dom.

Lit.: voor tekening onder a): W. F. J. DEN UYL, *Paushuizen en zijn naaste omgeving*, Utrecht, 1959.

Afb. 24.

Utrecht, Gemeente Archief.

- 79 Paushuizen, foto van de zuid- en westgevel.

Toestand van de zuid- en westgevel vóór de restauratie, gezien vanaf de Pausdam.

Afb. 25.

Foto Rijksdienst Monumentenzorg, 's-Gravenhage.

80 Paushuize, foto van het Salvatorbeeld in de zuidgevel.

Het beeld, de rechterhand zegenend opgeheven en in de linker een wereldbol met kruis dragend, staat in een nis met gotische omlijsting, die rust op een console. In deze wordt het wapenschild van Adrianus gehouden door twee engelen.

Foto Rijksdienst Monumentenzorg, 's-Gravenhage.

81 Paushuize, foto van de kelder.

Een blik in de derde kelder met een gedeelte van de trap. Toestand na de restauratie van 1959.

Foto Hulstkamp, Utrecht.

82 Koor en toren van de Dom, foto vanuit Paushuize.

Vanop de bovenste verdieping van Paushuize heeft men een zeer mooi uitzicht op de Dom. Indien Adriaans wens in vervulling was gegaan en hij dit huis had kunnen betrekken, dan zou hij dit fraaie bouwwerk uit deze unieke gezichtshoek hebben kunnen bewonderen.

Foto Hulstkamp, Utrecht.

83 Fasciculus epistolarum, bullarum et monumentorum Adriani VI Papae, Ultrajectini; 17e eeuw.

Ms., Lat. en Ned., register, papier, 89 f^{os}, 317 x 200 mm., perkamenten band, ms. nr. 6 E 14.

Bundel afschriften van brieven, bullen en andere documenten met betrekking tot Paus Adrianus VI, gemaakt door de 17e eeuwse geschiedvorser Gilbert Lap van Waveren. Op f° 18 een afschrift van de brief, die Johannes Pels, kanunnik te Bonn, vanuit Brussel op 18 januari 1522 schreef aan de burgemeesters en het stadsbestuur van Utrecht, over de verkiezing van Adriaan van Utrecht tot Paus. Hierin meldt hij dat *dominus imperator habuit postam ex Urbe, nuntiantem per litteras, quibus indubia venit fides adhibenda, Rmum D. Cardinalem Dertusensem concorditer electum esse in summum Pontificem* (de keizer [Karel V] ontving uit Rome het stellige bericht dat de kardinaal van Tortosa eensgezind tot Paus was verkozen).

Lit.: *Catalogus Codicum manu scriptorum Bibliothecae Universitatis Rheno-Trajectinae*, I, Utrecht, 1887, p. 195, nr. 741; J. H. HOFMAN, *Paus Adriaan VI*, in *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, XXVIII, 1902, p. 140.

Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit.

84 Rekening Tweede Kameraar, Utrecht 1507, f° 23: post voor glasvensters door de stad Utrecht aan Mr. Adriaan geschonken.

Ms., Ned., papier, 102 f^{os}, 391 x 138 mm.

De stadsmagistraat van Utrecht schenkt aan Mr. Adriaan, deken te Leuven,

vier glasramen voor de kapel van zijn nieuwe huis [in de 's Meyersstraat] te Leuven.

Lit.: J. J. DODT VAN FLENSBURG, *Archief voor kerkelijke en wereldsche Geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, III, Utrecht, 1843, p. 204.

Utrecht, Gemeente Archief,
Rekening Tweede Kameraar 1507-1508.

- 85 Rekening Tweede Kameraar, Utrecht 1522, f° 7 v°: post over een gift aan de dienaar van de deken van Eindhoven.

Ms., Ned., papier, 82 f°s, 396 x 148 mm.

De stadsmagistraat geeft drie 'keijzers gulden' aan de dienaar van de deken van Eindhoven, die in Utrecht de tijding bracht dat de Paus te Rome gekomen was.

Lit.: J. J. DODT VAN FLENSBURG, *Archief voor kerkelijke en wereldsche Geschiedenissen inzonderheid van Utrecht*, III, Utrecht, 1843, p. 209.

Utrecht, Gemeente Archief,
Rekening Tweede Kameraar 1522-1523.

- 86 Raads Dagelijks Boeck, Utrecht, 23 februari 1522, f° 81 v°: receptie gehouden door het gemeentebestuur van Utrecht ter ere van de verkiezing van Adriaan.

Foto van de oorspronkelijke tekst.

Het gemeentebestuur houdt een receptie ter ere van 'Meyster Aryaen Florisse, geboeren borger t'Utrecht'.

Lit.: C. BURMANNUS, *Hadrianus VI*, Utrecht, 1727, p. 252; J. CHANTREL en J. H. WENSING, *Levens der Pausen*, XIX, Utrecht, 1870, p. 142.

Foto Gemeente Archief, Utrecht.

- 87 Raads Dagelijks Boeck, Utrecht, 27 januari 1522, f° 82 v°: Gratieverlening ter gelegenheid van de verkiezing van Adriaan van Utrecht tot paus.

Ms., Ned., papier, 159 f°s, 398 x 140 mm.

Het stadsbestuur verleent, bij het vernemen van de uitverkiezing van Adriaan tot Paus, gratie aan de terdoodveroordeelde Aert Ottensz, die zijn vader en moeder had geslagen en door de vensters gegooid. Hij moet tot boetedoening naar Rome reizen om de Paus te bedanken, terwijl hij aan zijn ouders, in het bijzijn der vijf leden van het criminele gerecht, om vergiffenis moet vragen.

Lit.: C. BURMANNUS, *Hadrianus VI*, Utrecht, 1727, p. 254; J. CHANTREL en J. H. WENSING, *Levens der Pausen*, XIX, Utrecht, 1870, p. 144.

Utrecht, Gemeente Archief,
Raads Dagelijks Boeck, 1522.

- 88 Rekening Tweede Kameraar, Utrecht, 1522, f° 8: post over brood-uitdeling aan de armen.

Ms., Ned., papier, 82 f^{os}, 396 x 148 mm.

Bij het vernemen van het nieuws der verkiezing van Adriaan tot Paus, liet de stadsmagistraat 3000 broden aan de armen uitdelen.

Lit.: J. J. DODT VAN FLENSBURG, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht*, III, Utrecht, 1843, p. 209.

Utrecht, Gemeente Archief,
Rekening Tweede Kameraar, 1522-1523.

- 89 Raads Dagelijks Boeck, Utrecht, 29 januari 1522, f° 83: feestelijkheden bij de verkiezing van Adriaan van Utrecht tot paus.

Ms., Ned., papier, 159 f^{os}, 398 x 140 mm.

Toekenning van de eerste prijs aan 'de Backerbruggers' voor de verlichting ter ere van 'onsen heijlichsten vaider Meijster Aryaen van Utrecht nu nye gecoren Paus van Roemen'. Ook de Jacobsbrug, de Voldersbrug en de Geerteburg kregen een prijs, bestaande uit een vat bier.

Lit.: C. BURMANNUS, *Hadrianus VI*, Utrecht, 1727, p. 253; J. CHANTREL en J. H. WENSING, *Levens der Pausen*, XIX, Utrecht, 1870, p. 144-145.

Utrecht, Gemeente Archief,
Raads Dagelijks Boeck, 1522.

- 90 Rekening Tweede Kameraar, Utrecht, 1522, f° 24 v°: verschillende uitgaven door de magistraat ter gelegenheid van de verkiezing van Adrianus VI.

Ms., Ned., papier, 89 f^{os}, 401 x 146 mm.

Ter gelegenheid van de verkiezing werd een plechtige processie gehouden waarbij men 'die Paus om droech'; ook hebben sommige leden van de Raad 'geteert ende gedroncken en hebben gehadt an cost ende wijn' vier gulden en drie stuiver in totaal.

Lit.: J. J. DODT VAN FLENSBURG, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht*, III, Utrecht, 1843, p. 209.

Utrecht, Gemeente Archief,
Rekening Tweede Kameraar, 1521-1522.

- 91 *Brevia Apostolica Congratulatoria*, Utrecht, Johannes Bernardus, 1522.

4 f^{os}, 136 x 91 mm., inv. nr. H. oct. 1196 (Rariora).

Op 1 mei 1522 schreef Adrianus, vanuit Saragossa, drie brieven naar Utrecht, gericht resp. aan de *Decano et Capitulo Ecclesiae Traiectensis*, aan de *Decanis et Capitulis Quinque Ecclesiae Ciuitatis Traiectensis* en aan de *Burgimagistris et magistratibus Ciuitatis Traiectensis*. Adrianus schrijft o.m.

dat hem gemeld werd welke grote vreugde te Utrecht heerste bij zijn pauskeuze, en dat hij nooit dit zeer verantwoordelijke ambt heeft betracht. De brieven zijn ondertekend door T. Hezius, zijn secretaris. Op de titelpagina van dit werkje bevindt zich het wapen van Adrianus, bekroond door de pauselijke emblemen, en op de laatste pagina het vignet van de drukker Johannes Bernardus: St. Maarten met twee bedelaars en een cartouche, waarin de letters I B en een huismerk.

Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit.

- 92 Rekening Tweede Kameraar, Utrecht, 1522, f° 18 v°: post over gift aan de dienaar van de Raad van 'Venro'.

Fotocopie van de oorspronkelijke tekst.

De dienaar van de Raad van 'Venro' bracht als eerste de blijde tijding dat Adrianus van Utrecht tot Paus gekroond was en ontvangt hiervoor 'vijff keijzers gulden'.

Lit.: J. J. DODT VAN FLENSBURG, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht*, III, Utrecht, 1843, p. 209.

Foto Gemeente Archief, Utrecht.

- 93 Rekening Tweede Kameraar, Utrecht, 1522, f° 20 v°: post over de betaling van de trompetters.

Fotocopie van de oorspronkelijke tekst.

De stadtrompetters hebben, ter gelegenheid van de Pauskroning van Adrianus VI, in de processies en 'alle avont op Hasenberch' gespeeld en ontvangen hiervoor vier gulden.

Lit.: J. J. DODT VAN FLENSBURG, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht*, III, Utrecht, 1843, p. 209.

Foto Gemeente Archief, Utrecht.

94 Adrianus VI.

Penningplaat, 1605-1639, gegoten, diam. 8.4 cm.

Zilver: Utrecht, Aartsbisschoppelijk Museum, inv. nr. 1081;

vertind messing: idem, inv. nr. 1082;

brons: Utrecht, Centraal Museum, Cat. 1928, nr. 142.

Voorz.: borstbeeld van Adrianus VI met tiara in profiel naar links, het wapen van Adrianus links en het wapen van de stad Utrecht rechts naast het hoofd. Omschrift: M. ADRIAEN VAN GOD GHEKOREN PAVS VA. ROMEN TVTRECHT GHEBOREN.

Keerz.: onbewerkt, hoewel Burmannus in zijn *Analecta* op. p. 151 een keerzijde afbeeldt met de voorstelling van een moeder, die haar kind zoogt, omgeven door drie andere kinderen. Hij geeft echter toe alleen een tekening van deze penning te kennen. Deze penningplaat is waarschijnlijk gegoten in opdracht van Adriaan Ploos van Amstel, kanunnik ten Dom en proost

van S.-Marie te Utrecht, welke toeschrijving berust op een gedicht van Barlaeus *Ecce tuos vultus donat meliori metallo Ploosius*.

Lit.: C. BURMANNUS, *Hadrianus VI sive Analecta Historica de Hadriano Sexto*, Utrecht, 1727, p. 151; F. VAN MIERIS, *Histori der Nederlandsche Vorsten*, II, 's-Gravenhage, 1733, p. 158, nr. 3; H. J. DE DOMPIERRE DE CHAUFERIE en A. O. VAN KERKWIJK, *Catalogus der Nederlandsche gedenkpenningen*, I, 's-Gravenhage, 1903, nr. 48; A. H. L. HENSEN, *De beeltenis van Adriaan VI op zijne medaljes*, in *Mededelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome*, III, 1923, p. 6-10.

Afb. 16.

Utrecht, Aartsbisshoppelijk Museum.
Utrecht, Centraal Museum.

94A Houten kistje met de tinnen Ploos van Amstelplaquette van Paus Adriaan VI.

16e eeuw, hout, 32.5 x 24.5 x 10.5 cm.

Het kistje is versierd met een motief van ranken en vogels in tin, bloemkolven in koper, konijntje, putti en bloemen in parelmoer. Op het deksel is later een tinnen exemplaar van de Ploos van Amstelpenning aangebracht.

's-Gravenhage, Gemeentemuseum.

95 Gevelsteen met het wapen van Adriaan.

Midden 17e eeuw, zandsteen, 52.5 x 40 cm., Hist. Cat. 1928, nr. 356.
Afkomstig uit een huis in de Potterstraat te Utrecht.

Utrecht, Centraal Museum.

96 Vroedschapsresolutiën Utrecht 1727, f° 83 v°: resolutie van de raadszitting van 3 maart 1727.

Ms., Ned., papier, 212 f^{os} en 7 ongenummerde f^{os}, 425 x 267 mm.

Caspar Burman biedt zijn boek over Paus Adrianus VI aan de burgemeesters en raadsleden aan (zie p. 69).

Utrecht, Gemeente Archief,
Vroedschapsresolutiën II, nr. 121.

97 De Kroning van Paus Adrianus VI.

C. J. Groeneveld, 1959, hardsteen, 35 x 60 x 31 cm.

Dit beeldhouwwerk maakt deel uit van een lantaarnconsole, die zal worden ingemetseld in de werfmuur van de Oude Gracht, nabij het geboortehuis van Paus Adrianus VI.

Utrecht, Dienst van Openbare Werken.

97A Afschriften van verschillende brieven, voornamelijk betreffende Adrianus VI en zijn betrekking tot Utrecht, met enige adversaria over hem; 1616.

Ms., Lat., afgeschreven door G. Lap van Waveren, papier, 24 losse fos, 200 x 155 mm., in modern kartonnen omslag.

Hieruit zijn tentoongesteld:

- a) Brief van Adrianus VI aan Mercurino de Gatinara, kanselier van Karel V, over zijn verkiezing tot paus; Vitoria, 15 februari 1522.
- b) Brief van Adrianus VI aan Flor. Oems over zijn verkiezing tot paus; Vitoria, 15 februari 1522.
- c) Brief van Mart. Grundeck en Joh. Deel, kanunniken van Ste. Marie te Utrecht, aan het kapittel, met verslag over een zending in België ter behartiging der zaken van het kapittel, o.a. hun bezoek bij Mr. Adriaan Florisz. te Leuven; Antwerpen, VI Idus Febr. 1515.
- d) Brief van Ant. Ameronghen aan het kapittel van Ste. Marie, verslag gevende van een verzoek, door hem uit naam van het kapittel aan paus Adrianus VI gericht; Rome, IV Kal. Febr. (1522).
- e) Gelukwensen door de vijf kapittelen van Utrecht aan Adrianus VI gericht bij zijn verkiezing tot paus; Utrecht, 5 februari 1522.
- f) Korte aantekening over het leven van paus Adrianus VI, opgave der merkwaardige dagen van zijn pontificaat, en adversaria voor een biografie van de paus.
- g) Aantekeningen over het vreugdevertoon te Utrecht bij de keuze van Adriaan tot paus, over enige zijner bloedverwanten te Utrecht, en over zijn keurige afkomst.
- h) Brief van paus Adrianus VI aan Philips van Bourgondië, bisschop van Utrecht, waarbij hij belooft Karel van Gelder in de ban te zullen doen als de bisschop hem de bewijzen verzendt dat de waarschuwing van paus Leo X aan de hertog op wettige wijze is medegedeeld; Rome, 20 november 1522.

Utrecht, Gemeente Archief,
Bibliotheek der stad Utrecht, nr. 1470.

97B Afschriften van verschillende brieven, voornamelijk betreffende paus Adrianus VI; 1616.

Deze afschriften bevonden zich oorspronkelijk in vorig nummer, en werden bij besluit van burgemeester en wethouders van Utrecht, d.d. 29 december 1911, afgestaan aan de Provinciale Bibliotheek van Friesland te Leeuwarden.

- a) Brief van paus Adrianus VI aan de deken en het kapittel van de Dom,

waarbij dank wordt betuigd voor de gelukwensen bij zijn verkiezing tot paus; Saragossa, 1 mei 1522.

b) Brief van paus Adrianus VI aan de vijf Utrechtse kapittelen, als boven; Saragossa, 1 mei 1522.

c) Brief van paus Adrianus VI aan burgemeesters en raden der stad Utrecht, als boven; Saragossa, 1 mei 1522.

De catalogus van de *Bibliotheek der stad Utrecht* (1881) vermeldt bij deze brieven „Augsburg” in plaats van „Saragossa”, waarschijnlijk een verkeerde interpretatie van *Caesaraugusta*.

Leeuwarden, Provinciale Bibliotheek van Friesland.

ADDENDA

Afdeling Utrecht

- 1 Preek door Adriaan van Utrecht; Utrecht, begin 16e eeuw.

Copie, Lat., papier, 4 ongenummerde f^{os}, 288 x 206 mm.

Deze preek werd door Adriaan van Utrecht in 1497 gehouden in de Dom te Utrecht ter gelegenheid van een alhier vergaderde synode.

Utrecht, Rijksarchief,

Inventaris van het archief van het kapittel ten Dom, nr. 3344.

- 2 Rekeningen van de St Nicolaaskerk, Utrecht, 1522, f° 9: post over het aanbrengen van een glasraam ter ere van Paus Adrianus VI.

Ms., Ned., papier, 10 f^{os}, 296 x 215 mm.

In 1522 plaatste Claes Wyeman een (thans verdwenen) glasraam in het koor der Nicolaaskerk ter gelegenheid van de pauskeuze van Adriaan van Utrecht.

Lit.: J. J. DODT VAN FLENSBURG, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht*, VI, Utrecht, 1846, p. 332; B. M. DE JONGE VAN ELLEMEET, *De Utrechtsche Klaaskerk*, in *Jaarboekje van „Oud-Utrecht”*, 1939, p. 100.

Utrecht, Gemeente Archief

Rekeningen Nicolaaskerk, 1502-38.

- 3 Grafzerk van Antonius Taets van Amerongen; foto naar tekening. Utrecht, 1539.

Zoals vermeld in het opschrift op het linker gedeelte van de driepas, was A. Taets van Amerongen *canonicus traiectensis Pape Adriani VI cubicularius*. De grafsteen lag oorspronkelijk bij het voormalig priesterkoor van de Utrechtse Dom en bevindt zich thans in de kapel aan de zuidwestzijde.

Lit.: E. A. VAN BERESTEYN, *De Grafzerken in het transept van de Domkerk*, in *Jaarboekje van „Oud-Utrecht”*, 1927, p. 82-84.

Foto Gemeente Archief, Utrecht.

- 4 J. MERSSMAN, *Topographia sive interna descriptio ... Templi Sancti Salvatoris Trajectensis*; tussen 1587 en 1592.

Ms., Lat. en Ned., papier, tweemaal 4 ongenummerde f^{os}, 323 x 210 mm.

De schrijver vermeldt dat in de St. Salvator te Utrecht:

- a) het *pallium* (wandkleed) van Paus Adrianus VI op grote feestdagen vóór het koordoksaal werd opgehangen;
- b) op de buitenkant der geschilderde luiken van het hoogaltaar, dat uit kostbare steensoorten was vervaardigd, een fraaie schildering van Paus Adrianus VI prijkte.

J. Merssman was zelf kanunnik van St. Salvator en droeg zijn uitvoerige beschrijving der kerk, kort na de afbraak, op aan de toenmalige deken, Folchert van Montzima.

Lit.: J. H. HOFMAN, *Oudmunsterkerk te Utrecht*, in *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, I, 1875, 337-385. (dit artikel berust op een afschrift van de *Topographia* uit de eerste helft der 17e eeuw, waarin enkele varianten t.o.v. het origineel voorkomen).

Utrecht,
Archief der Oud-Bisschoppelijke Clerezie, Inv. nr. 106.

- 5 Gedicht op „Adriaan Florisz”.

Uit. A. L. DE ROP, *Vrouwteje Ulebuut en mannetje Tinterlanteen*, *Poëzie voor de jeugd*, Haarlem, 1876.

In dit 20 strofen lange gedicht, dat naar opvatting en stijl volledig aan de 19e eeuwse smaak beantwoordt, wordt op zeer romantische wijze de ijverig-studerende Adriaan als voorbeeld voor de jeugd gesteld.

Meppel, W. van Nooten.

- 6 Wapen van Paus Adriaan VI; foto van de console aangebracht aan de Pausdambrug.

Uitgevoerd door de Utrechtse beeldhouwer C. J. Groeneveld, 1951.

Foto C. L. Temminck Groll, Utrecht.

ERRATA

Op p. 80, nr. 37, lees: In het huis rechts, thans „Hotel de Gouden Leeuw” zou Adrianus zijn intrek genomen hebben.

Foto M. A. J. Hanse, Rotterdam.

Op p. 156, nr. 222, bruikleengever toevoegen: Solsona, Diocesaan Museum.
Op p. 260, 3e regel boven, toevoegen na 1524: in de Bibliothèque Nationale, Parijs.

II. LEUVEN 1476-1515

Als inleiding tot de Leuvense periode in het leven van Adrianus wordt in deze tweede afdeling, door middel van enkele kunstwerken en foto's, de monumentale en artistieke omgeving opgeroepen waarin de activiteit van de jonge Utrechtenaar zich verder zal ontwikkelen.

Adrianus komt te Leuven aan in 1476. De Brabantse hertogstad is niet meer het bedrijvige centrum van lakennijverheid en -handel en ook de politieke en sociale twisten van de vorige eeuw zijn er sedert lang geluwd. Het economisch leven kent er nochtans in de tweede helft van de 15e eeuw een belangrijke heropbloei, terwijl de stichting van een universiteit in 1425 de stad ook een nieuwe culturele luister heeft bijgezet. Op artistiek gebied is het Herfsttij der Middeleeuwen te Leuven ongemeen schitterend geweest. Scheppingen die tot de beste behoren van wat in de Bourgondische Nederlanden in de 15e eeuw werd tot stand gebracht, zagen er het licht. Wanneer Adrianus in Leuven aankomt, is nog niet zo lang de bouw voltooid van het stadhuis, één van de pronkstukken van de Brabantse profaanbouw. Men is er nog volop werkzaam aan de opbouw van de St.-Pieterskerk, dat andere juweel van de Brabantse gothiek. Een landgenoot van Adrianus, Dirk Bouts, van Haarlem, schiep er zo juist voor deze twee bouwwerken de voornaamste van zijn picturale gewrochten. De kunstambachten zijn er, alhoewel in mindere mate dan de Brusselse, die te Leuven steeds een dankbaar afzetgebied blijven vinden, zeer bedrijvig. Schilders, beeldsnijders, glazeniers, edelsmeden en legwerkers brengen er menige merkwaardige schepping voort en werken zelfs voor de kerken van de omliggende steden en dorpen. Het aantal devotiebeelden en altaarretabels neemt sedert het einde van de 15e eeuw zeer toe in de bedehuizen en kloosters van de stad. Het advies van de clerus en de hoogleraren van de jonge Universiteit dient de kunstenaars menigmaal tot leidraad in verband met de iconografische inhoud van hun werk. Zo deden bijvoorbeeld professor Jan Varenacker en meester Gillis Bailluwel, Bouts de onderwerpen aan de hand voor het befaamde drieluik van het Laatste Avondmaal. De thema's voor de gebeeldhouwde sokkels van het stadhuis werden geleverd door Jan vander Phalisen, pastoor van St.-Pieter, en Jacob Schelewaerts, doctor in de theologie. Het is deze atmosfeer die in dit inleidend gedeelte van de aan Leuven gewijde afdeling wordt opgeroepen.

Het oudste verleden van de Leuvense Universiteit gaat wellicht het kader van deze tentoonstelling te buiten. Er is trouwens geen voldoende archeologisch of artistiek materiaal meer voorhanden om dit op bevredigende wijze te illustreren. De inrichters hebben zich er toe bepaald, de figuren in herinnering te brengen van de stichters van het Leuven *Studium Generale*, paus Martinus V en hertog Jan IV van Brabant. Hierbij zijn een paar van de oudste geschreven documenten van de Universiteit gevoegd. Enkele gezichten op de Leuvense lakenhal, die vanaf 1432 door de stad gedeeltelijk ter beschikking werd gesteld van de nieuwe stichting, vervolledigen dit beeld. Betreffende de ambtskledij van de Leuvense professoren in de 15e eeuw, zijn bijna geen grafische of picturale documenten voorhanden. Voorstellingen van

Leuvense professoren uit de 15e eeuw zijn immers weinig talrijk. Men meent er een paar te kunnen aanwijzen in schilderijen van Dirk Bouts en van de Meester van de Tiburtijnse Sibylle. Hier zijn een drietal andere exemplaren samengebracht die weinig bekend zijn en waaronder een professor in de theologie en een hoogleraar van de rechtsfaculteit voorkomen. Voor de 16e eeuw zijn wij beter ingelicht. Een plechtige optocht van de Rector Magnificus en zijn professoren is ons bekend door een tekening van het einde van deze eeuw.

Adrianus laat zich opnemen in de Universiteit op 1 juni 1476. De oorspronkelijke matricule met de bladzijde waarop zijn inschrijving voorkomt, is hier tentoongesteld. Hij studeerde gedurende twee jaar aan de Faculteit der *Artes* en verbleef intussen in het College *het Varken*, waaraan hij, na het behalen van de titel van magister, ook als docent in de wijsbegeerte verbonden bleef. Het boek met de eedformule zoals deze door de jonge magisters werd uitgesproken, alsmede de akten van de Faculteit van het einde der 15e eeuw en een gezicht op *het Varken*, helaas niet uit Adrianus' tijd, illustreren deze periode uit zijn studiejaren.

Vervolgens legde hij zich toe op de theologie, waarin hij in 1490 het licentiaat en in 1491 het doctoraat behaalde. Een les in de godgeleerdheid zoals deze te Leuven gegeven werd in de tweede helft van de 15e eeuw, is afgebeeld op de koperen grafplaat van één van zijn meesters Jacob Schelewaerts. Aan de financiële hulp die hem geboden werd door de weduwe van Karel de Stoute, Margareta van York, bij zijn promotie tot doctor, wordt herinnerd door een portret van deze laatste en door een verlucht handschrift dat zij liet uitvoeren voor een klooster te Gent. Ook de stad Leuven bedacht hem bij deze gelegenheid met een belangrijke gift in wijn, zoals blijkt uit de gemeenterekeningen van 1491, die hier opengeslagen liggen.

Ter illustratie van Adrianus' wetenschappelijke bedrijvigheid als professor in de theologie, wordt in deze afdeling de lijvige foliant tentoongesteld waarin hij met eigen hand zijn colleges heeft neergeschreven, benevens de eerste uitgave van twee zijner werken en enkele oorspronkelijke exemplaren van de talrijke theologische en kerkrechtelijke consultaties waarvoor men op hem een beroep deed. De methode van zijn wetenschappelijk onderzoek was niet die van Erasmus. Hij bleef grotendeels de scholastieke werkwijze trouw, maar in zijn uiteenzettingen en redetwisten trad hij kalmer en serener op dan zijn vakgenoten. Een echo van de indruk die zijn betoog op zijn studenten en collega's maakte, vinden wij terug in de biografie van Joannes Briart door Gerard Morinck, waarvan hier het oorspronkelijk handschrift aanwezig is. Een eigenaardig aandenken aan deze de studie zo zeer toegewijd man, is de afbeelding van de bureelzetel die Adrianus zich te Leuven liet vervaardigen en later naar Rome deed overbrengen.

Adrianus bekleedde aan de Leuvense Hogeschool verscheidene ereambten. Zoals blijkt uit de matricule van de Universiteit die ons door het Rijksarchief van Brussel werd afgestaan, was hij tot tweemaal toe rector. Documenten waarin hij optreedt als kanselier of vice-kanselier van de Universiteit, konden voor deze tentoonstelling niet ter beschikking gesteld worden. Van vele vrienden, bekenden en leerlingen van Adrianus zijn geen portretten of afbeeldingen bewaard. Het oproepen van deze figuren op een andere

wijze zou deze tentoonstelling met een te overvloedig archivalisch en bibliografisch materiaal overladen hebben. De inrichters waren dan ook genoopt zich tot een keuze te beperken.

Opgeroepen werden o.a. Nicolas Ruter, bisschop van Atrecht en stichter van het college van die naam te Leuven; Erasmus van Rotterdam, de grote Nederlandse geleerde die aan de Brabantse Universiteit de humanistische beweging inluidde en door Adrianus steeds met waardering en begrip werd behandeld; Hieronymus Busleyden, stichter van het befaamde *Collegium Trilingue*, dat door Adrianus' gematigd optreden van een gewisse ondergang gered werd; de grote Spaanse pedagoog Luis Vives; Joannes Briart van Ath, de leider van de theologische Faculteit te Leuven na het vertrek van Adrianus in 1515; zijn beschermeling Gabriel van der Muyden, die later de hernieuwer werd van de studie van het Romeins Recht; zijn leerlingen Albert Pigge, Joannes Driedo, Gerard Morinck en, de grootste onder hen, Ruard Tapper, van Enkhuizen. Van zijn andere vrienden, zoals Joannes Robbys, deken van St.-Rombouts te Mechelen, Peter van den Male, Nicolas de Porta en Godescalc Rosemond, eerste president van het door Adrianus opgerichte college te Leuven, zijn oorspronkelijke documenten samengebracht onder de afbeelding van deze stichting aan het einde van deze afdeling.

Adrianus bezat, zoals dit in zijn tijd algemeen gebruikelijk was, verscheidene kerkelijke beneficiën. De prebenden die hij in de Noordelijke Nederlanden en meer bepaald te Utrecht verkreeg, zijn in de eerste afdeling van deze tentoonstelling reeds aangegeven. In het Zuiden was hij pastoor van het Groot-Begijnhof, en deken van St.-Pieter te Leuven, kanunnik van St.-Pieter te Anderlecht en verkozen deken van O.L.Vrouw te Antwerpen en van St.-Gummarus te Lier. Te Antwerpen moest hij evenwel van zijn beneficie afstand doen ten voordele van een beschermeling van Maximiliaan van Oostenrijk, terwijl hij te Lier weigerde het hem aangeboden ambt te aanvaarden. Twee van zijn voornaamste beneficiës, het pastoraat in het Groot-Begijnhof en het dekenaat in de St.-Pieterskerk te Leuven, worden hier met behulp van enkele kunstwerken wat scherper belicht.

De benoeming van Adrianus tot preceptor van de jonge Karel V door Maximiliaan van Habsburg in 1507, zou hem weldra van zijn wetenschappelijke arbeid en uit de kring van zijn vrienden te Leuven wegroepen. Portretten en beeltenissen van Maximiliaan van Habsburg, Margareta van Oostenrijk, de jonge aartshertog Karel, benevens een gezicht van J. B. de Noter op het oude *Keyzershof* te Mechelen, waar Adrianus sedert eind 1509 of begin 1510 voortdurend vertoefde, zijn aan deze periode van zijn bedrijvigheid gewijd.

Deze sectie wordt tenslotte afgesloten met een grote foto van het Paus- of Adrianus VI-college te Leuven, waaronder een reeks oorspronkelijke documenten samengebracht zijn die de geschiedenis illustreren van Adrianus' stichting, welke hij als een posthuum geschenk aan de Brabantse Universiteitsstad naliet.

II. LOUVAIN 1476-1515

Comme introduction à la période louvaniste de la vie d'Adrien, des oeuvres d'art et des photos évoqueront, dans cette deuxième section, le milieu monumental et artistique dans lequel l'activité du jeune homme va se développer.

Adrien arrive à Louvain en 1476. La vieille cité brabançonne n'est plus l'actif centre drapier de jadis. Les luttes politiques et sociales du siècle précédent sont depuis longtemps apaisées. La vie économique y connaît pourtant, dans la deuxième moitié du XVe siècle, un important renouveau, tandis que la fondation d'une université en 1425 donnait à la ville un nouvel éclat culturel. Dans le domaine artistique, la fin du Moyen-âge a été particulièrement brillante à Louvain.

On y exécute des oeuvres qui comptent parmi les meilleures de la production des Pays-Bas bourguignons au XVe siècle. Lorsqu'Adrien arrive à Louvain, il n'y a pas longtemps que s'est achevée la construction de l'hôtel de ville, un des joyaux de l'architecture civile en Brabant. L'église Saint-Pierre, cet autre chef-d'oeuvre du gothique brabançon, est encore en pleine construction. Pour ces deux édifices, Thierry Bouts, de Haarlem, venait d'achever les plus importantes de ses oeuvres. Les métiers d'art sont très actifs, moins cependant que ceux de Bruxelles, qui continuent à trouver à Louvain un intéressant débouché. Peintres, sculpteurs, verriers, orfèvres et tapissiers réalisent des oeuvres remarquables; ils travaillent aussi pour les églises des villes et des villages des environs. Dans les chapelles et couvents de la ville, le nombre de statues et de retables s'accroît considérablement à partir de la fin du XVe siècle.

Les clercs et les professeurs de la jeune Université guident souvent les artistes pour l'iconographie de leurs oeuvres. Ainsi par exemple, le professeur Jean Varenacker et maître Gilles Bailluwel fournissent à Bouts les sujets du célèbre triptyque de la Dernière Cène. Les sujets des socles sculptés de l'hôtel de ville sont fournis par Jean van der Phalisen, curé de Saint-Pierre, et par Jacques Schelewaerts, docteur en théologie. C'est cette atmosphère qu'on évoque dans l'introduction de la section consacrée à Louvain.

Les premiers temps de l'Université de Louvain sortent peut-être du cadre de cette exposition. De plus, il existe malheureusement peu de vestiges archéologiques ou artistiques pour les illustrer de manière satisfaisante. On s'est efforcé d'évoquer le souvenir des fondateurs de l'Université, le pape Martin V et le duc Jean IV de Brabant. On trouvera ici quelques uns des plus anciens documents manuscrits de l'Université, de même que quelques vues des Halles de Louvain que la ville mit partiellement à la disposition de la nouvelle fondation dès 1432. Les représentations de professeurs du XVe siècle sont très peu nombreuses. On a cru en repérer deux dans des oeuvres de Thierry Bouts et du Maître de la Sibylle Tiburtine. L'exposition en montre trois autres, peu connues, parmi lesquelles figurent un maître en théologie et un professeur de la faculté de droit. Nous avons de meilleurs renseignements pour le XVIe siècle. Le cortège académique avec

le Recteur Magnifique et les professeurs est connu par un dessin de la fin de ce siècle.

Adrien s'inscrit au rôle de l'Université le 1er juin 1476. L'exemplaire original de la matricule est exposé ici à la page de son inscription. Pendant deux années, il étudia à la Faculté des Arts et logea à la Pédagogie du Porc, à laquelle il resta attaché comme professeur de philosophie après l'obtention du titre de maître. Le livre contenant la formule du serment prêté par les jeunes maîtres, les Actes de la Faculté des Arts de la fin du XVe siècle, et une vue de la Pédagogie du Porc, malheureusement non contemporaine d'Adrien, illustrent cette période de ses études. Adrien étudia ensuite la théologie; il en obtint en 1490 la licence et en 1491 le doctorat. Sur la lame funéraire en cuivre d'un de ses maîtres, Jacques Schelewaerts, est gravée la représentation d'une leçon de théologie telle qu'elle se donnait dans la deuxième partie du XVe siècle à Louvain. Un portrait de Marguerite d'York, veuve de Charles le Téméraire, et un manuscrit enluminé que cette princesse fit exécuter pour un couvent de Gand, rappellent l'aide financière qu'elle apporta à Adrien à l'occasion de son doctorat. La ville de Louvain intervint aussi en cette circonstance par le don d'une importante quantité de vin, comme il appert des comptes de la ville pour l'année 1491. Pour illustrer l'activité scientifique d'Adrien comme professeur à la *Sacra Facultas*, on a exposé ici le gros in-folio dans lequel il a consigné lui-même ses leçons, la première édition de deux de ses ouvrages et deux exemplaires originaux des nombreuses consultations qui lui furent demandées en matière de théologie et de droit canon. Sa méthode de travail n'était pas celle d'Érasme. Il restait en grande partie fidèle aux méthodes scholastiques; mais dans ses exposés et dans ses controverses, il faisait preuve de plus de calme et de sérénité que ses confrères. On trouve un écho de l'impression qu'il fit sur ses étudiants et sur ses collègues dans la biographie de Jean Briart par Gérard Morinck, dont on voit ici le manuscrit original. La reproduction du fauteuil de bureau qu'Adrien fit fabriquer à Louvain et transporter plus tard à Rome, est un souvenir particulièrement attachant de cet homme studieux.

Adrien remplit diverses fonctions importantes à l'Université de Louvain. Comme nous l'apprend la Matricule de l'Université, prêtée par les Archives générales du Royaume à Bruxelles, il fut deux fois recteur. Il n'a pas été possible de présenter dans cette exposition des documents montrant son action comme chancelier ou vice-chancelier de l'Université.

On n'a pas conservé de portraits ou de représentations de beaucoup d'amis, de connaissances ou d'élèves d'Adrien. Les évoquer autrement aurait eu pour conséquence de faire une trop grande part aux matériaux d'archives ou de bibliographie. Aussi fallait-il faire un choix. Parmi beaucoup d'autres, on a retenu Nicolas le Ruystre, évêque d'Arras et fondateur du collège de ce nom à Louvain; Érasme, le grand savant qui introduisit le mouvement humaniste à l'Université brabançonne et fut toujours traité par Adrien avec considération et compréhension; Jérôme Busleyden, fondateur du célèbre Collège des Trois Langues, institution qui fut sauvée grâce à l'intervention pleine de modération d'Adrien; Vivès, le grand pédagogue espagnol; Jean Briart, originaire d'Ath, la figure la plus en vue de la Faculté de

théologie de Louvain après le départ d'Adrien en 1515; son protégé Gabriel van der Muyden, qui devint plus tard le rénovateur des études de droit romain; ses élèves Albert Pigge, Jean Driedo, Gérard Morinck et le plus grand d'entre eux, Ruard Tapper, d'Enkhuizen. Dans la partie qui clôture cette section et qui est consacrée au collège fondé par Adrien à Louvain, on a réuni des documents originaux concernant quelques autres de ses amis: Jean Robbijns, doyen de Saint-Rombaut à Malines, Pierre van den Male, Nicolas de Porta, et enfin, Godescalc Rosemondt, premier président de ce collège.

Selon l'usage du temps, Adrien possédait divers bénéfices ecclésiastiques. Les prébendes qu'il reçut dans les Pays-Bas septentrionaux et plus spécialement à Utrecht, ont déjà été présentées dans la première section de cette exposition. Dans les provinces du Sud, il était curé du Grand-Béguinage et doyen de Saint-Pierre à Louvain, chanoine de Saint-Pierre à Anderlecht, doyen élu de Notre-Dame d'Anvers et de Saint-Gommaire à Lierre. A Anvers cependant, il dut abandonner son bénéfice à un protégé de Maximilien d'Autriche, alors qu'à Lierre, il refusa les fonctions qui lui étaient offertes. Deux de ses principaux titres, curé du Grand-Béguinage et doyen de Saint-Pierre à Louvain, sont évoqués ici par quelques oeuvres d'art.

La désignation d'Adrien en 1507 comme précepteur du jeune Charles-Quint par Maximilien de Habsbourg l'éloignera bientôt de son activité scientifique et de ses amis de Louvain. Cette période est rappelée par des portraits de Maximilien de Habsbourg, de Marguerite d'Autriche, du jeune archiduc Charles, et par une vue de J. B. de Noter de l'ancien *Keysershof* à Malines, où Adrien séjournera en permanence de 1509-1510 à 1515.

Cette section se termine enfin sur une vue du Collège du Pape ou Collège Adrien VI à Louvain, accompagnée d'une série de documents originaux de ce collège qui perpétue la mémoire d'Adrien dans la ville universitaire du Brabant.

LEUVEN - CATALOGUS

98 Panoramisch gezicht op de stad Leuven.

Anton Woensam (?), ca. 1540, 19e eeuwse heruitgave door J. Petit van een grote houtsnede, waarvan slechts een enkel exemplaar bekend is (Koninklijke Bibliotheek, Brussel, Prentenkabinet), fries van 53 x 268 cm., samengesteld uit de afdrukken van achttien blokken, twee aan twee boven elkaar geplaatst.

Oudste en omvangrijkste panorama van Leuven zoals Adrianus de stad nog grotendeels gekend heeft. Vervaardigd onder Karel V en door M. PASSAVANT (*Le peintre-graveur*, IV, p. 152) toegeschreven aan Anton Woensam van Worms, schilder en prentsnijder werkzaam te Keulen (geb. voor 1500, overleden in of voor 1541), wat door J. Petit en E. Van Even wordt betwist. Het enige bekende exemplaar werd teruggevonden in Duitsland en door R. Wiegel uit Leipzig aan het Prentenkabinet der Koninklijke Bibliotheek te Brussel afgestaan. Een verkleine copie dezer houtsnede komt voor in de *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* van L. Guicciardini (Antwerpen, 1567).

De stad Leuven is weergegeven vanuit het Westen en ingesloten binnen haar tweede of buitenste omheining. Het gezicht strekt zich uit van Wese-maal tot Heverlee. Bovenaan een banderol met de titel: *Civitas Lovaniensis*, het wapenschild van Karel V, en aan beide uiteinden resp. de wapens van Brabant en van de stad Leuven. In de lucht zweven de figuren der Zeven Vrije Kunsten, wat er op schijnt te wijzen dat deze plaat vervaardigd werd om als herinnering verkocht te worden aan de studenten der Leuvense Universiteit. De graveur heeft onder de personen die zich bewegen in de velden binnen de buitenste stadsomwalling, een wandelende professor opgenomen. In dit idyllisch en rustig kader heeft Adrianus zich ruim 30 jaar aan studie, onderwijs en zielzorg kunnen wijden.

Lit.: J. PETIT, *Vue de Louvain*, in *Documents iconographiques et typographiques de la Bibliothèque Royale de Belgique*, Brussel-Amsterdam, 1877, p. 47-53; E. VAN EVEN, *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895, p. 181.

Leuven, Stadhuis.

99 De Grote Markt te Leuven.

Wolfgang de Smet (?), Leuven's schilder, 17e eeuw, doek, 105 x 162 cm. Gezicht op de Grote Markt te Leuven met links de St. Pieterskerk, welker onvoltooide westpartij door de schilder van een aangepaste bekroning werd voorzien; in de achtergrond het gebouw der Tafelronde en rechts het stadhuis.

Lit.: V. DE MUNTER, *Catalogue du Musée communal Vanderkelen-Mertens*, Leuven, 1927, nr. 19; J. FRANCOIS, *De Schilderkunst te Leuven*, in *Kunst te Leuven*, Leuven, 1946, p. 41.

Leuven, Gemeentelijk Museum Vanderkelen-Mertens.

100 Stadhuis te Leuven, foto van de voorgevel.

Mathys de Layens, 1448-1459.

Begonnen 1448 naar ontwerp van Mathys de Layens en gereed gekomen in 1459, wordt het interieur van het nieuwe gebouw, enkele jaren voor Adrianus' aankomst te Leuven, versierd met gewrochten van zijn Noordnederlandse landgenoot Dierik Bouts van Haarlem. Gerestaureerd vanaf 1829 en opnieuw hersteld in 1900—1914.

Foto A. C. L. Brussel.

101 Kraagsteen uit het Leuvense Stadhuis.

Brabants meester, ca. 1450, beeldhouwwerk in Avesnessteen, 44 x 73 x 33 cm.

a) oorspronkelijke kraagsteen,

b) afgietsel bijgewerkt door Aeg. Goyers, 1828.

Mathys de Layens, de bouwmeester van het Leuvense stadhuis, had het denkbeeld opgevat op de sokkels der talrijke nissen waarmede hij dit gebouw had versierd, een echte *Bijbel der Armen* aan te brengen. Tot het bepalen der verschillende onderwerpen wendde men zich tot Jan vander Phalisen, pastoor van St.-Pieters en Jacob Schelewaerts, doctor in de theologie, die hiertoe een beroep deden op de *Historia Scholastica* van Petrus Comestor. De voorstellingen zelf werden in beeld gebracht door de stadsschilder Hubert Stuerbout. De weke Avesnessteen waarin de meeste van deze sculpturen waren uitgehouwen, liet hun bewaring ter plaatse niet toe. Bijna onherkenbaar geworden in het begin der 19e eeuw, werden zij sedert 1829 weggezaagd en bij die gelegenheid werden er door de Leuvense beeldhouwer Aegidius Goyers bijgewerkte gipsafgietsels van gemaakt. Bij de twee hier tentoongestelde exemplaren ziet men onder letter a) de oorspronkelijke en sterk gehavende kraagsteen, onder b) het afgietsel door Goyers. Voorstelling: Caïn voor zijn rechter.

Lit.: E. VAN EVEN, *Les artistes de l'hôtel de ville de Louvain*, Leuven, 1852, p. 29; ID., *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 185, p. 262-264; A. en D. EVERAERTS, *Monographie de l'hôtel de ville de Louvain*, Leuven, 1872, p. 22, pl. XIII.

Leuven, Stadhuis.

102 Kraagsteen uit het Leuvense stadhuis.

Brabants meester, ca. 1450, beeldhouwwerk in Avesnessteen, 41 x 57 x 30 cm.

a) oorspronkelijke kraagsteen,

b) afgietsel bijgewerkt door Aeg. Goyers, 1828.

Jozeef door zijn broeders verkocht (Genes. XXXVII, 26-28).

Lit.: A. en D. EVERAERTS, *Monographie de l'hôtel de ville de Louvain*, Leuven, 1872, p. 17, pl. VIII.

Leuven, Stadhuis.

103 Drieluik van St. Erasmus.

Dierik Bouts, voor 1466, paneel, middenpaneel 81.8 x 80.6 cm, elk zij-paneel 81.8 x 34.2 cm.

Een der beide meesterwerken door Adrianus' landgenoot Dierik Bouts van Haarlem geschapen voor de St. Pieterskerk te Leuven. Het middenpaneel brengt de legendarische marteling van de H. Erasmus in beeld, wien door de beulen met behulp van een windas, langzaam de darmen uit het lijf gerukt worden. Niettegenstaande het makaber karakter van het onderwerp, wellicht een der meest harmonische composities van de meester, tevens een typisch voorbeeld van zijn sterk ontwikkelde landschapvisie. Op beide zijluiken prijken resp. de H. Hieronymus als kardinaal en kerkleeraar en vergezeld van de leeuw uit wiens voorpoot hij volgens de legende een doorn zou hebben verwijderd, en de H. Bernardus van Clairvaux, de abtstaf in de hand en de duivel aan zijn voeten.

Dit drieluik behoorde toe aan de Broederschap van het H. Sacrament, die ook de opdrachtgeefster was van de triptiek van het Laatste Avondmaal, uitgevoerd door dezelfde schilder. In een register van dit godvruchtig genootschap staat vermeld dat er ieder jaar een mis moest gezongen worden op de feestdagen van de H.H. Hieronymus, Bernardus en Erasmus, tot zielelafenis van meester Gerardus Fabri, alias Geert de Smet, overleden 1469. Wijn het drieluik in kwestie juist aan de drie voornoemde heiligen gewijd is, wordt terecht Gerardus Fabri als de schenker ervan beschouwd. Deze was, evenals Adrianus, afkomstig uit het bisdom Utrecht en werd 1429 geïmmatriculeerd in de Leuvense Universiteit waaraan hij de titel van *Magister Artium* behaalde.

Lit.: E. VAN EVEN, *L'ancienne école de peinture de Louvain*, Brussel-Leuven, 1870, p. 162 e.v.; M. J. FRIEDLAENDER, *Die altniederländische Malerei*, III, Berlin, 1925, p. 30, nr. 8, afb. XIII; W. SCHÖNE, *Dierik Bouts und seine Schule*, Berlin-Leipzig, 1938, p. 84-86; E. PANOFKY, *Early Netherlandish Painting*, Cambridge-Massachusetts, 1953, p. 318 en 342, nota 7; Cat. Tent. *Dierik Bouts*, Brussel-Delft, 1957-1958, nrs. 6-8.

Leuven, St.-Pieterskerk.

104 Kalender-wijzerplaat.

Leuvens meester, ca. 1500, paneel, 122 x 122 cm., lijst oorspronkelijk uitgezonderd het onderste gedeelte, aan de keerzijde een cirkelvormige uitdieping van 50 cm diam., gerestaureerd in 1913.

Vierkante uurwerkplaat waarop in zes concentrische kringen een reeks tekens en afbeeldingen verband houdende met tijd en jaarkring. De kunstenaar inspireerde zich hierbij op de oude middeleeuwse kalenderbeelden, waarin de figuren eveneens in concentrische kringen worden opgesteld. De middelste cirkel vertoont de twaalf tekens van de dierenriem; de tweede is gewijd aan de bezigheden van de landman (de zogenaamde *Werken der twaalf maanden*); in de derde zijn de uren aangeduid (2 maal twaalf); de vierde bevat vierentwintig kleine tafereeltjes, uitgevoerd in miniatuurstijl en waarin een kaleidoscopisch beeld wordt getoond van bezigheden, kunstambachten

en gebruiken van ca. 1500; in de vijfde zijn de 365 dagen van het jaar aangegeven, terwijl de zesde kring, die tot op de omlijsting van het paneel doorloopt, de namen der maanden en het aantal hunner dagen vermeldt. In de uiterste hoeken van de plaat zijn de planeten Mars, Venus, Jupiter(?) en Mercurius afgebeeld. De vierentwintig kleine taferelen in de vierde kring zijn ongetwijfeld met deze planeten in verband te brengen. Waarschijnlijk ligt aan deze voorstellingen een 15e eeuwse blokboek als dat der *Zeven Planeten* ten grondslag, waarin de verschillende menselijke gedragingen en bezigheden gegroepeerd worden naar gelang de planeet waarvan zij, volgens de laat-Middeleeuwse astrologie, de invloed ondergaan (vgl. ook met de tapijten van de planeten, Brussel, 16e eeuw).

Volgens A. Everaerts en E. Van Even, afkomstig van een pronkruiswerk, vervaardigd door Joes Metsijs en waarvan de voorzijde beschilderd werd door diens broeder Kwinten. De stijl maakt een dergelijke toeschrijving weinig waarschijnlijk.

Lit.: E. VAN EVEN, *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895, p. 206-207; G. HULIN DE LOO, *Catalogue critique de l'exposition de tableaux flamands des XIVe, XVe et XVIe siècles*, Brugge, 1902, nr. 284; Cat. *Museum Vanderkelen-Mertens*, Leuven, 1958, nr. 130.

Leuven, Gemeentelijk Museum Vanderkelen-Mertens.

105 Christus op de koude steen.

Brabants meester, begin 16e eeuw, gepolychromeerd eikenhout, h. 112 cm.

Een devotiebeeld dat in Adrianus' tijd in de Leuvense kerken en bedehuizen veel bijval oogstte. Christus in lendendoek en met doornen gekroond, de handen gebonden, wacht gelaten op het werk der beulen die de kruisiging voorbereiden. Hij is gezeten op Golgotha, zoals de schedel bij zijn voeten aanduidt. Men bemerkt ook de aanwezigheid van het spijkerblok dat de goddelijke lijder op zijn tocht naar Calvarië de benen verwondde, en in de Brabantse beeldhouwkunst van ca. 1500 bij dergelijke beelden en in voorstellingen der kruisdraging dikwijls voorkomt.

Lit.: J. DE BORCHGRAVE D'ALTENA, *Notes pour servir à l'histoire de la sculpture brabançonne*, in *Bulletin de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, 1929, fasc. 6, p. 17; A. JANSEN en CH. VAN HERCK, *Kerkelijke kunstschaten*, Antwerpen, 1949, nr. 35; Cat. *Tent. Kunstschaten van Brabant*, Brussel, 1954, nr. 146.

Leuven, St.-Jacobskerk.

106 Reliekbeeld van St. Stephanus.

Joos Pauwels jr., Leuven edelsmid, ca. 1500, zilver, h. 41.7 cm. (zonder koperen voetstuk), merken: meesterteken JP en Leuven stadsmerk.

St. Stephanus draagt in de plooiën van zijn dalmatiek de stenen waarmee hij ter dood werd gebracht. In de rechterhand een relikdoos in boekvorm. Mooi voorbeeld van het artistiek kunnen der Leuvense edelsmeden aan het einde der middeleeuwen. Dit gewrocht maakt deel uit van een reeks van

acht zilveren reliëfbeelden die uit de 15e, 16e en 17e eeuw stammen en aan de schat van de St.-Pieterskerk te Leuven behoren.

Lit.: J. BRAUN, *Die Reliquiare des christlichen Kultes*, Freiburg i. B., 1940, p. 446 en 448; J. DE BORCHGRAVE D'ALTENA, *Notes pour servir à l'inventaire des oeuvres d'art du Brabant. Arrondissement de Louvain*, Brussel, 1941, p. 161; E. VAN CAUWENBERGH, *De kleinkunst te Leuven en in Vlaanderen*, in *Kunst te Leuven*, Leuven, 1946, p. 65; Cat. Tent. *Brabantse Kunstschat*, Brussel, 1954, nr. 357.

Leuven, St.-Pieterskerk.

107 Wandtapijt met groenwerk en wapenschilden.

Mogelijk Leuvens werk, begin 16e eeuw, wol en een weinig zijde, 4 kettingdraden per cm., 128 x 252 cm.

Fragment van een groen- en wapentapijt. Op donkerblauwe achtergrond een gestyleerde versiering, bestaande uit twee bloeiende en omgekrulde takken die grote bloemen dragen. Bovenaan de kenspreuk *Quand Dieu voudra*; aan de takken is tweemaal hetzelfde wapenschild opgehangen met een hand die iets neerlegt in een ronde doos of pyxis. De rand met margrietten versierd maar slechts gedeeltelijk behouden gebleven. Het Museum van het Jubelpark te Brussel bezit een ander doch kleiner fragment waarop het zelfde wapenschild voorkomt temidden van een gelijksoortige versiering. Men heeft dit wapen ten onrechte in verband gebracht met Margareta van Oostenrijk. Het blijkt thans dat het betrekking zou hebben op een familie waarvan de naam Charité of Carité luidde. Onzeker uit welk centrum dit tapijtwerk afkomstig is, doch Leuvense oorsprong is niet onwaarschijnlijk.

Lit.: E. VAN CAUWENBERGH, *De kleinkunst te Leuven en in Vlaanderen*, in *Kunst te Leuven*, Leuven, 1946, p. 71; M. CRICK-KUNTZIGER, *Musées royaux d'art et d'histoire de Bruxelles. Catalogue des tapisseries (XIVe au XVIIIe siècle)*, Brussel, s.d., p. 27, nr. 11.

Leuven, Commissie van Openbare Onderstand.

108 Grafplaat van Paus Martinus V.

Gipsafgietsel naar de oorspronkelijke plaat, Simone di Giovanni Ghini gen. Simone Fiorentino (ca. 1407 - na 1468), brons, 286 x 123 cm.

Grafplaat van paus Martinus V in St.-Jan van Lateranen te Rome, vervaardigd door de Florentijnse meester en volgeling van Donatello, Simone Ghini. De overledene, voorgesteld in pontificaal, is geplaatst in een nis binnen vroegrenaissancistische omlijsting die perspectivistisch is uitgediept. Het zeer realistisch weergegeven gelaat van de overledene doet denken aan de beste werken van Donatello.

Martinus V bestuurde de Kerk van 1417 tot 1431. Hij maakte een einde aan het Westers Schisma en trad op als bevorderaar van de kunst te Rome. Zijn naam is onafscheidelijk verbonden aan de oudste geschiedenis van de Leuvense universiteit, waarvan hij de oprichting toeliet door de bul *Sapieniae Immarcescibilis*, uitgevaardigd 9 december 1425.

Lit.: A. VENTURI, *Storia dell' Arte Italiana*, VI, Milaan, 1908, p. 373, afb. 232; *Jaarboek Kath. Universiteit Leuven*, LXXXIV, 1936-1939, vol. II, p. 333; M. L. GENGARO, *Umanesimo e Rinascimento*, Turijn, 1940, p. 121 en 250, afb. 250.

Leuven, Universiteitshallen, Museum voor Christelijke Kunst.

109 Zegel van Jan IV, hertog van Brabant.

Foto van origineel, 1e kwart 15e eeuw, diam. 110 mm.

Hertog Jan IV van Brabant zond in 1425, in overeenstemming met het stadsbestuur en het kapittel van de St.-Pieterskerk te Leuven, een gezantschap naar paus Martinus V om van deze de oprichting te verkrijgen van een universiteit in de oude Brabantse hertogstad.

Foto Algemeen Rijksarchief, Brussel.

110 Stichtingsbul der Leuvense Universiteit; Rome, 9 december 1425.

Foto van de oorspronkelijke bul *Sapientiae Immarcescibilis*, 9 december 1425 uitgevaardigd door paus Martinus V en verloren gegaan in de brand der Universiteitshallen in de nacht van 25 op 26 augustus 1914.

Foto Martin, Brussel.

111 Stichtingsbul der Leuvense Universiteit; Rome 9 december 1425.

Copie van de oorspronkelijke bul, Lat., perkament, 325 x 585 mm.

Paus Martinus V vaardigde op aanvraag van Jan IV, hertog van Brabant, en van de Leuvense stadsmagistraat, 9 december 1425 de befaamde bul *Sapientiae Immarcescibilis* uit, waarbij toestemming werd verleend om te Leuven een universiteit op te richten. Het oorspronkelijke document, dat 1914 teloorving in de brand der Leuvense Universiteitshallen, wordt hier vervangen door een afschrift, voor echt verklaard door de secretaris van de hertog van Brabant, De Dynter, 28 augustus 1426. De paus stond aanvankelijk slechts de oprichting toe van drie faculteiten: Artes, Rechten en Geneeskunde. De Godgeleerdheid werd eerst 1432, ingevolge besluit van Eugenius IV, aan deze eerste drie toegevoegd.

Lit.: E. REUSENS, *Documents relatifs à l'histoire de l'Université de Louvain (1425-1797)*, I, Leuven, 1893-1902, p. 5-10; *Jaarboek Kath. Univ. Leuven*, LXXXIV, 1936-1939, vol. II, p. 333-338.

Brussel, Algemeen Rijksarchief
Fonds Universiteit Leuven, nr. 1.

112 Cartularium met documenten betreffende de oprichting, de vrijheden en de privileges van de Universiteit te Leuven; 15e eeuw.

Ms., Lat., register, perkament, 41 f^{os}, 250 x 180 mm., perkamenten band.
Cartularium bevattende copieën der oprichtingsbullen en van andere offi-

ciële documenten, die betrekking hebben op vrijheden en privileges aan de Universiteit van Leuven toegekend van 9 december 1425 tot 13 april 1443. Op f°. 1, onafgewerkte miniatuur met de emblemen der faculteiten en een professor lesgevend aan op de grond neergezeten leerlingen. Waarschijnlijk de oudste ons bekende afbeelding van een Leuvens professor in de uitoefening van zijn ambt. Verder een verluchte beginletter met de beeltenis van paus Martinus V, stichter der Universiteit.

Lit.: E. REUSENS, *Documents relatifs à l'histoire de l'Université de Louvain (1425-1797)*, I, Leuven, 1893-1902, p. 5-235.

Brussel, Algemeen Rijksarchief
Fonds Universiteit Leuven, nr. 3.

- 113 Statuten van de Rechtsfaculteit van de Leuvense Universiteit; 15e eeuw.

Ms., Lat., register, perkament, f^{os} a tot f + 27 f^{os}, 220 x 150 mm., oorspronkelijke lederen band.

De Rechtsfaculteit te Leuven omvatte het burgerlijk en kerkelijk recht. De hier tentoongestelde statuten dateren waarschijnlijk van 1431, maar vertonen toevoegsels van 1455 en 1495. Op f° 100 is een miniatuur aangebracht met de Kruisiging en de vier Evangelisten; zij werd gebruikt voor eedafleggingen.

Lit.: P. F. X. DE RAM, *Les quatorze livres sur l'histoire de la ville de Louvain de Jean Molanus*, II, Brussel, 1861, p. 1051-1069.

Brussel, Algemeen Rijksarchief
Fonds Universiteit Leuven, nr. 609.

- 114 Universiteitshallen te Leuven, foto van het exterieur in zijn huidige toestand.

14e, 17e en 18e eeuw.

Begonnen in 1317 door de drie Leuvense meesters, Jan Stevens, Art Hore en Goert Raes, is dit gebouw een der vroegste scheppingen van de burgerlijke gotiek in Brabant. Het diende oorspronkelijk tot lakenhal. Gedeeltelijk ter beschikking gesteld door de stad in 1432 aan de nieuw gestichte universiteit, werd er in de linkervleugel, op de bovenverdieping, een lokaal ingericht, bestemd voor het onderwijs in de theologie. In dit laatste hebben Adrianus van Utrecht evenals zijn leerlingen Driedo en Tapper, les gegeven. In 1433 werden ook de andere faculteiten ondergebracht in dit gedeelte van het gebouw. In 1678 stond de stad het gehele complex af aan de universiteit en bij die gelegenheid werd een nieuwe barokke verdieping op de gotische onderbouw opgetrokken. Een laatste aanbouw, de vleugel die uitkomt op de Oude Markt, ontstond eerst 1723. In as gelegd bij de verwoesting van Leuven in augustus 1914, werd het oude bouwwerk gerestaureerd na de eerste wereldoorlog. Het doet thans dienst als museum, en als centraal administratiegebouw voor de Katholieke Universiteit.

Lit.: E. VAN EVEN, *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895, p. 297-301; R. MAERE, *Halles aux draps de Louvain*, uittr. uit *Bulletin cercle archéol. bist. et artist. Comité du Vieux-Louvain*, fasc. 1, 1914; H. DE VOCHT, *Les Halles universitaires*, in *L'oeuvre internationale de Louvain*, nr. 5, oktober 1920, p. 125-132; Id., *De Lakenhalle van Leuven en de Brabantse Hooggothiek*, (*Meded. Kon. Vl. Acad. v. Wet., Lett. en Schone Kunsten*, VI, 1), Antwerpen-Utrecht, 1944.

Foto Martin, Brussel.

115 De oude lakenhal te Leuven.

Burijnggravure, 100 x 155 mm., uit J. B. GRAMAYE, *Antiquitates illustrissimi ducatus Brabantiae: Lovanium*, Brussel, 1610, p. 76-77.

Toestand van de Leuvense lakenhal, begonnen in 1317, tot voor het optrekken van een nieuwe verdieping in 1679, waardoor de oorspronkelijke bedaking van het gebouw verloren ging.

Afb. 27.

Leuven, Universiteitsbibliotheek

116 De oude Lakenhal te Leuven.

Foto naar de burijnggravure in *Lovanium* van J. B. GRAMAYE (zie nr. 115).

Foto Cuypers, Leuven.

117 Schetsboek met oude stadsgezichten van Leuven.

Anoniem meester, einde 16e eeuw, papier, 210 f^{os}, 200 x 164 mm., pentekeningen in spesia waarvan verscheidene met waterverf gehoogd.

Tussen de in dit schetsboek opgenomen stadsgezichten van het oude Leuven, komen de afbeeldingen voor van twee persoonlijkheden, verbonden aan de Leuvense universiteit in de 15e eeuw (f°s 203 en 204): Joannes van Gronsel, professor aan de Rechtsfaculteit 1434, en van een secretaris van de Hogeschool, waarschijnlijk Wilhelmus de Cluetingen (de copist las verkeerdelijk Witbervius vander Beetinghen), die overleed op 31 juli 1493.

Lit.: J. VAN DEN GHEYN, *Catalogue des Manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique*, VIII, Brussel, 1908, nr. 6024.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek,
Handschriften Kabinet, nr. II 2123.

118 Professor Joannes van Gronsel en zijn echtgenote, foto van een waterverftekening naar een 15e-eeuws epitaaf.

De waterverftekening bevindt zich in het onder nr. 117 tentoongestelde schetsboek met oude Leuvense stadsgezichten, f° 203.

Joannes, graaf van Gronsel werd professor in het Burgerlijk Recht aan de Universiteit te Leuven 1434 en bekleedde het ambt van rector van

31 augustus 1446 tot 28 februari 1447. Hij overleed 1473, na een schitterende en rijk gevulde professorale loopbaan en werd ter aarde besteld in de oude parochiekerk van St.-Michiels te Leuven.

Lit.: A. EVERAERTS, *Recueil de tombes et épitaphes à Louvain et dans ses environs*, ms. 1880-1887, Stadsarch. Leuven, I, nr. 138; E. REUSENS, *Documents relatifs à l'histoire de l'Université de Louvain (1425-1797)*, I, Leuven, 1893-1902, p. 255; V. BRANTS, *La Faculté de droit de l'Université de Louvain à travers cinq siècles (1526-1906)*, Leuven, 1906, p. 5-6; A. VAN HOVE, *Actes ou procès-verbaux des séances tenues par le conseil de l'Université de Louvain, II: 1445-1455*, Brussel, 1917, p. 48-66.

Foto Universiteitsbibliotheek, Leuven.

- 119 Een secretaris van de Leuvense Universiteit (waarschijnlijk Wilhelmus de Cluetingen) en zijn echtgenote, foto van een waterverftekening naar een voormalige epitaaf in een Leuvense kerk.

De waterverftekening bevindt zich in het onder nr. 117 tentoongestelde schetsboek met oude Leuvense stadsgezichten, f° 204.

Beeltenis van een secretaris van de Leuvense Universiteit die Adrianus zeker gekend heeft tijdens zijn studie- en eerste professoraatsjaren. Deze dignitaris overleed in 1493 en is waarschijnlijk te vereenzelvigen met Wilhelmus de Cluetingen, die op de lijst der secretarissen van de universiteit voorkomt in het laatste kwart der 15e eeuw.

De secretaris bezat de titel van publiek notaris en was o.a. belast met het opstellen van de processen-verbaal der zittingen van de Raad der universiteit.

Lit.: E. REUSENS, *Documents relatifs à l'histoire de l'Université de Louvain (1425-1797)*, I, Leuven, 1893-1902, p. 328.

Foto Universiteitsbibliotheek, Leuven.

- 120 Leuvens theologieprofessor in ambtsgewaad, foto naar een prent in J. FOPPENS, *Bibliotheca Belgica*, I, Brussel, 1739, p. 520.

De voorgestelde is een leerling van Adrianus, Jacobus Latomus, alias Mas-son, geboren te Cambron ca. 1475 en overleden te Leuven als professor in de theologie in 1544. Befaamd om zijn aanvallen op Luther en zijn twisten met Erasmus, interesseert hij ons hier meer om zijn kledij. Deze dateert weliswaar uit het tweede kwart der 16e eeuw, maar verschilt waarschijnlijk niet zeer van het ambtsgewaad dat Adrianus droeg in de laatste jaren van zijn verblijf te Leuven. De toga heeft brede mouwen met bontrand, en stijve opstaande kraag, met bont gevoerd. Om de schouders is een dubbel geplooid doek geworpen bij wijze van schoudermanteltje. Het betreft hier de *epomis*, die oorspronkelijk bestemd was om als een kap (*caputium*) over het hoofd geslagen te worden bij het houden van colleges, het voeren van twistgesprekken en het uitoefenen van andere ambtsbedrijvigheden. Zij werd gedragen door professoren, doctoren, en ook door de rector. Op het hoofd de doctorale baret.

Lit.: M. BEAULIEU en J. BAYLÉ, *Le costume en Bourgogne de Philippe le Hardi à la mort de Charles le Téméraire (1364-1477)*, Parijs, 1956, p. 133-135; *L'ancien costume des théologiens louvanistes*, in *Annua Nuntia Lovaniensia*, XIV, 1958, p. 141-146.

Foto Universiteitsbibliotheek, Leuven.

121 WILLEM BOONEN, *Geschiedenis van Leuven*.

2e vol. van ms. bestaande uit 2 delen, 1593-1594, Ned., papier, 380 fols genumm. van 291 tot 670, 295 x 195 mm., geïll. met talrijke pentekeningen gehooft met waterverf, kalfsleideren band met vergulde ornamenten.

Ms. met talrijke afbeeldingen van groepen uit de processie of *Leuvense Ommeganck*. In dl. II, fols 477vo en 478, is de afvaardiging vanwege de Universiteit voorgesteld, geleid door de rector magnificus in toga en met donkerrode *epomis* of schoudermanteltje. Hij is voorafgegaan door zes pedellen en wordt gevolgd door een dienaar en een reeks professoren in ambtsgewaad.

Lit.: E. VAN EVEN, *Geschiedenis van Leuven geschreven in de jaren 1593 en 1594 door Willem Boonen*, Leuven, 1880, afb. 33; V. DE MUNTER, *Catalogue du Musée communal Vanderkelen-Mertens*, Leuven, 1927, nr. 451.

Leuven, Gemeentelijk Museum Vanderkelen-Mertens.

122 De rectorale stoet in de 'Leuvense Ommeganck'; einde 16e eeuw.

Foto naar reprod. door A. Renier van een met waterverf opgekleurde tekening in het ms. W. BOONEN, *Geschiedenis van Leuven*, 1593-1594, II, fols 477vo en 478.

De rector magnificus voorafgegaan door zes pedellen en gevolgd door een dienaar en twee groepen professoren beweegt zich voort in de *Leuvense Ommeganck*. Vgl. met nr. 121.

Afb. 28.

Foto Cuypers, Leuven

123 *Secundus liber intitulatorum*; 1453-1485.

Ms., Lat., register, papier en perkament, 187 fols, 285 x 215 mm., oorspronkelijke lederen band.

Tweede deel der immatriculatieregisters van de Universiteit. Bevat naast de naam der studenten, ingeschreven tussen 3 augustus 1453 en eind augustus 1485, de formules voor de eedsaflegging en de tekst van de universitaire reglementen. Adrianus van Utrecht werd geïmmatriculeerd 1 juni 1476. Zijn naam komt voor op f° 120 v°: *Adrianus Florencii, de Trajecto inferiori*.

Lit.: E. VAN EVEN, *Renseignements inconnus sur la vie du pape Adrien VI*, in *Messenger des sciences historiques*, 1856, p. 257-258; J. WILS, *Matricule de l'Université de Louvain*, II: 1453-1485, Brussel, 1946.

Afb. 30.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Fonds Universiteit Leuven, nr. 22.

124 *Liber primus actorum venerabilis facultatis Artium*; 1427-1441.

Ms., Lat., register, papier, 294 f^{os}, 234 x 160 mm., in lederen band.

Op f° 3vo komt de tekst voor van de plechtige eed die Adrianus, zoals alle nieuwe leden van de raad der *Facultas Artium*, bij zijn opname in deze laatste aflegde. Hij ging hierbij de plechtige verbintenis aan in de beraadslagingen het welzijn der faculteit te behartigen, de raadsgeheimen niet kenbaar te maken, gehoorzaamheid en eerbied te betuigen aan de dekaan, de *Artes* niet te verlaten tenzij na het behalen van een doctoraat in een andere faculteit, de statuten te onderhouden en de rechten der *Artes* naar zijn beste vermogen te verdedigen.

Lit.: E. REUSENS, *Statuts primitifs de la Faculté des Arts de Louvain*, in *Bullet. Comm. roy. d'histoire*, 3e serie, IX, 1867, p. 151-206; A. VAN BELLE, *De Faculteit van de Artes te Leuven, haar vroegste organisatie 1426-1441*, onuitg. lic. verh., Leuven, 1959.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Fonds Universiteit Leuven, nr. 710.

125 *Acta et conclusiones Venerabilis Facultatis Artium*; 1482-1504.

Ms., Lat., register, papier, 320 f^{os}, 295 x 225 mm., oorspronkelijke lederen band.

Vijfde deel van de Akten van de Faculteit der *Artes*, bevattende de proces-verbaal der vergaderingen dezer faculteit tussen 9 november 1482 en 20 juni 1504. Adrianus maakte aanvankelijk deel uit van haar professorencorps en onderwees Wijsbegeerte in *Het Varken*. Dit college maakte met die van de *Lelie*, het *Kasteel* en de *Valk* een der vier pedagogies uit die onmiddellijk afhankelijk waren van de faculteit der *Artes*.

Lit.: E. VAN DER ESSEN, *Une institution d'enseignement supérieur sous l'Ancien Régime, l'Université de Louvain (1425-1797)*, Brussel-Parijs, 1921, p. 96-97.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Fonds Universiteit Leuven, nr. 712.

126 Pedagogie 'Het Varken' te Leuven.

Foto naar een oude tekening door A. Wouters, 1650.

Het Varken, een der vier paedagogies van de *Facultas Artium* waar Adrianus zelf gestudeerd en gedoceerd heeft. Gesticht door Hendrik van Loen, was deze instelling oorspronkelijk gevestigd in een huis der Naamse straat dat gelegen was tegenover de kroeg 't *Wildverken*, waaraan zij haar naam heeft ontleend. Bij de aanvang der 16e eeuw werd zij overgebracht naar de plaats waar zich nu het Hogeschoolplein bevindt, recht tegenover het Pauscollege, en aanmerkelijk vergroot. Het hier tentoongestelde gezicht dateert van 1650 en geeft niet de toestand weer waarin de pedagogie zich bevond in Adrianus' tijd.

Lit.: E. VAN EVEN, *Louvain monumental*, Leuven, 1860, p. 295; E. REUSSENS, *Documents relatifs à l'histoire de l'Université de Louvain (1425-1797)*, IV, Leuven, 1886-1888, p. 77-167; E. VAN EVEN, *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895, p. 583-584.

Foto Universiteitsbibliotheek, Leuven.

127 Grafplaat van Jacob Schelewaerts.

Brugs atelier, 1483, grafplaat in geelkoper, figuren in graveer-, het overige in spaartechniek, 209 x 119.5 cm.

Een der weinige bekende voorstellingen van een Leuvens theologieprofessor uit de 15e eeuw, in de uitoefening van zijn ambt. Jacob Schelewaerts, geboortig uit Diksmuide, was doctor in de Godgeleerdheid van de Universiteit van Parijs. Hij bekwam een leeropdracht te Leuven op 21 februari 1463 en tevens een kanunnikprebende *secundae foundationis* in de St.-Pieterskerk. Op 4 december 1472, na overlijden van Hendrik van Zoemenen, bevorderd tot gewoon hoogleraar in de theologie, werd hij in dit ambt opgevolgd door Anselmus Woelmont 27 juni 1480. Adrianus van Utrecht heeft wellicht zijn lessen nog bijgewoond. Hij overleed 13 juni 1483 als pastoor van de St.-Salvator te Brugge en werd in deze kerk bijgezet. Zijn leerlingen bekostigden de koperen grafplaat hier tentoongesteld.

Behalve enkele conventionele sierelementen, zoals de gotische vensters in de achtergrond, biedt deze plaat een origineel beeld van een les in theologie, zoals die ten tijde van Adrianus aan de Universiteit te Leuven gegeven werd. De magister in toga, een kap op het hoofd (*caputium* of *epomis*) zit op een gotisch kathedraal en commenteert of leest een tekst voor. Naast hem staat een *apparitor* met een roede in de hand. De studenten, eveneens in lange klederdracht, zitten op banken rondom de lesgever en voorzien van leze-naars. De tijd schijnt voorbij te zijn dat zij de lessen moesten aanhoren, neergezeten op de vloer of een laag stro. Het randschrift luidt: *Sepultura honorandi magistri nostri, magistri Jacobi Schelewaerts parisiensis sacre theologie doctoris ac huius ecclesie curati qui obiit XIII mensis junii, anno domini millesimo quadrigentesimo octuagesimo tercio, anima ejus requiescat in pace.*

Lit.: Grafpl. F. VAN DE PUTTE, *Monuments funèbres de la Flandre Occidentale*, in *Annales de la Société d'émulation* . . . , IV, 1842, p. 318-319; W. H. J. WEALE, *Bruges et ses environs*, Brugge-Londen, 1862, p. 59; W. F. CREENY, *A Book of Facsimiles of Monumental Brasses of the Continent of Europe*, Londen, 1884, p. 44; A. DUCLOS, *Bruges, Histoire et souvenirs*, Brugge, 1910, p. 289 en 466; H. ROUSSEAU, *Frottis de tombes plates. Catalogue descriptif*, Brussel, 1912, nr. 63. S. COLLON-GEVAERT, *Histoire des arts du métal en Belgique*, (Verh. Kon. Belg. Acad. VII), Brussel, 1951, p. 299, afb. 81.

Biogr. V. ANDREAS, *Fasti academici Studii generalis Lovaniensis*, Leuven, 1650, p. 78 en 84; E. VAN EVEN, *Oorkonden wegens benoemingen van hoogleraren bij de hoogeschool van Leuven in de XVe eeuw*, in *Brabandsch Museum voor Oudheden en Geschiedenis*, 1860, p. 112-113; J. WILS, *Les*

professeurs de l'ancienne Faculté de théologie de l'Université de Louvain (1432-1797), in *Ephemerides theologiae Lovanienses*, IV, 1927, p. 344 en 349.

Afb. 26.

Brugge, St.-Salvatorskerk.

128 Grafplaat van Petrus de Rivo.

1499, loden plaatje, 15.5 x 24 cm.

Petrus de Rivo, alias Pieter Vanderbeken of Vandenoever, plebaan der St.-Pieterskerk te Leuven. Aanvankelijk professor in de *Artes*, verkreeg hij later een leerstoel in de theologie en vervulde het rectorambt 1457-1458. Hij overleed 28 januari 1499 en heeft Adrianus nog onder zijn leerlingen gehad. Zijn graf werd onlangs ontdekt in de dwarsbeuk der St.-Pieterskerk ter gelegenheid van opgravingen uitgevoerd door Prof. Dr. J. Mertens.

Lit.: J. MERTENS, *De romaanse krocht en de oudere Sint-Pieterskerk te Leuven*, Leuven, 1958, p. 7-8.

Leuven, St.-Pieterskerk.

129 PIERRE DE VAUX, *Vie de Saint Colette*.

Ms. uitgevoerd te Brussel, werkplaats van de meester van Margareta van York, perkament, 116 f^{os}, 260 x 180 mm., 25 miniaturen en talrijke randversieringen.

Ms. uitgevoerd voor Margaretha van York, derde echtgenote van Karel de Stoute en door haar geschonken aan het klooster der Arme Klaren-Coletinen te Gent. Geschreven tussen 1468 en 1477 door Jehan Boniface, werd het schitterend verlicht door verschillende miniaturisten. Men herkent er de trant in van de meester van Margareta van York, die van de meester van Vasque de Lucène en ook die van een derde miniaturist, de meester van Edward IV, die omstr. 1480 de voorman werd van de Brugse miniatuurschool. Op de laatste blz. een eigenhandige opdracht van de hertogin. De miniatuur van het hier tentoongestelde f^o stelt het vorstelijk echtpaar voor.

Lit.: P. UBALD D'ALENCON, *Miniatures et documents artistiques du Moyen-Age relatifs à Sainte Colette de Corbie*, (*Archives franciscaines*, n° 5), Parijs-Couvin, 1912; Cat. Tent. *De Vlaamse Miniatuur. Het mecenaat van Filips de Goede*, Brussel, 1959, nr. 186.

Gent, Arme Klaren-Coletinen.

130 Margareta van York (1451-1503).

Frans-Vlaamse school, tussen 1468 en 1480, paneel, 20.5 x 12.2 cm.

De hertogin is weergegeven in adorerende houding, ten halve lijve, driekwart naar links gewend. Zij draagt een rood gewaad met gouddraad doorweven en langs het corsage bezet met ringetjes waardoor een gouden snoer is geregen, een zwart keurs, een rijk geornamenteerde halsketting en op het hoofd een henin. Hulin de Loo identificeerde dit portret in 1942. De halsketting sieren alternerend de rozen van York en Lancaster en, als penden-

tifs, alternerend de letters C (Charles) en M (Marguérite). Op de h  nin de letter B (Bourgogne), boven aan het corsage, een margriet.

Haar portret komt meermalen voor in de vele, dikwerf schitterend verluchte handschriften voor haar vervaardigd. Bij de Zusters Arme Klaren-Coletinen te Gent bevindt zich een Vie de Sainte Colette, door Pierre de Vaux, met een miniatuur hetwelk Margareta voorstelt samen met haar echtgenoot.

Margareta, een engelse prinses, huwde in 1468 Karel de Stoute die reeds tweemaal gehuwd was geweest. Zij droeg zorg voor de opvoeding van haar stiefdochter Maria van Bourgondië en van de beide kinderen Filips de Schone en Margareta van Oostenrijk die deze bij haar overlijden in 1483 achterliet. Na de dood van Karel de Stoute in 1477, vestigde de hertogin-weduwe haar hof te Mechelen. Zij verschaft   Adrianus de middelen voor zijn promotie tot doctor in de theologie aan de Universiteit van Leuven op 18 juni 1491.

Lit.: G. HULIN DE LOO, *Tableaux perdus de Simon Marmion*, 's Gravenhage, 1942, p. 11 e.v.; G. RING, *A century of French Painting 1400-1500*, Londen, 1949, nr. 192; E. MICHEL, *Catalogue raisonné des peintures du Musée du Louvre, Peintures flamandes du XV  me et du XVIème siècle*, Paris, 1953, afb. 68, Inv. nr. Cabinet Fouquet, R.F. 3817; Cat. Tent. *Margareta van Oostenrijk en haar hof*, Mechelen, 1958, nr. 93.

Afb. 40.

Parijs, Louvre.

131 Karel de Stoute en Margareta van York.

Fragment van een wandtapijt, volgens een overlevering vervaardigd te Rijsel tussen 1468 en 1477, 54 x 187 cm.

Er bestaat geen absolute zekerheid, dat hier inderdaad Karel de Stoute en zijn echtgenote Margaretha van York zijn uitgebeeld.

Amsterdam, Rijksmuseum.

132 Doctoraatsstoet te Leuven.

2e helft 17e eeuw, burijngravure (naar oud schilderij?), 121 x 265 mm., geplakt in het ms. P. DIVOEUS, *Res Lovanienses*, 1564, f   5.

Het behalen van de titel van doctor in de theologie ging te Leuven gepaard met grootse plechtigheden die drie dagen in beslag namen. Na de proef van de *aula doctoralis* doorstaan te hebben, werd de nieuwe doctor onder muzikale begeleiding naar de St.-Pieterskerk gevoerd en op even plechtige wijze teruggebracht naar de plaats waar het traditionele feestmaal zou plaatsgrijpen. Dit gedeelte der plechtigheid is hier afgebeeld. De stoet steekt de Oude Markt over, geopend door muzikanten; de gepromoveerde wordt voorafgegaan door een knaap met lauwertak in de hand en gevolgd door professoren en bekenden. Vrienden hebben voor hem een erehoog opgericht. Het behoeft geen betoog dat een dergelijke plechtigheid heel wat geld kostte, maar hierbij werd de jonge doctor dikwijls financiële hulp geboden door welgestelde persoonlijkheden.

Lit.: H. DE JONGH, *L'ancienne faculté de théologie de Louvain au premier siècle de son existence*, Leuven, 1911, p. 65 en vlg.; L. VAN DER ESSEN, *Une institution d'enseignement supérieur sous l'Ancien Régime. L'Université de Louvain (1425-1747)*, Brussel-Parijs, p. 101-112.

Leuven, Gemeentelijk Museum Vanderkelen-Mertens.

133 Doctoraatsstoet te Leuven; 2e helft der 17e eeuw.

Fotografische vergroting naar een tekening gepubliceerd in E. VAN EVEN, *Louvain monumental*, p. 110 en die zelf is nagebootst op de burijsgravure geëxposeerd onder nr. 132.

Foto Cuypers, Leuven.

134 Stadsrekeningen van Leuven; 1490.

Ms., Ned., register, papier, 186 f^{os}, 295 x 215 mm., moderne band.

De stadsmagistraat van Leuven schonk aan *Meester Adriane in 't verken*, bij zijn promotie tot licentiaat in de godgeleerdheid 1 augustus 1490, twee stopen Rijnse wijn (f° 61). Het volgende jaar ontving hij een nog omvangrijker hoeveelheid wijn, ter gelegenheid van zijn bevordering tot doctor (f° 82v^o).

Lit.: E. VAN EVEN, *Renseignements inédits sur la vie du pape Adrien VI*, in *Messenger des sciences historiques*, 1856, p. 258-259.

Leuven, Stadsarchief,
inv. J. Cuvelier, nr. 511.

135 Bureaustoel van Adrianus van Utrecht, foto naar een schets van Frans Cranevelt.

Leuvens smid, begin 16e eeuw.

Deze draaiende bureaustoel stond in Adrianus' huis in de 's Meyerstraat en werd toen hij paus was geworden, naar Rome overgebracht. Zijn vorm is ons bekend door een losse pentekening aangebracht door Frans Cranevelt op een brief van zijn vriend Joannes de Fevyn, die hem om inlichtingen had verzocht over dit meubel (zie nr. 340).

Lit.: H. DE VOCHT, *Litterae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium*, Leuven, 1928, brief 21, afb. 55.

Afb. 34.

Foto Universiteitsbibliotheek, Leuven.

136 Codex met werken en aantekeningen van Adrianus VI, 15e en 16e eeuw.

Ms., Lat., Codex, papier, 526 f^{os}, 295 x 215 mm., kalfslederen stempelband aan beide zijden versierd met 5 nagelkoppen, Cat. nr. 17.

Lijvige codex, gedeeltelijk van de hand van Adrianus zelf (f°s 1-392), gedeeltelijk van andere hand. Bevat zijn drie theologische werken: *Expositio-*

nes in proverbia Salomonis (is onuitgegeven), *Quaestiones quolibeticae* XII en *Questiones in quartum Sententiarum librum* (beide laatste voorhanden in verscheidene uitgaven). Verder zijn in dit ms. een reeks andere teksten opgenomen, waaronder sermoenen en toespraken, theologische en kerkrechtelijke consultaties daterend uit zijn Leuvense tijd en verder afschriften van werken of studies van andere auteurs.

Deze codex ging met talrijke andere geschriften van de overleden paus over aan het door hem gestichte college te Leuven. Hij werd er bewaard tot aan de opheffing der stichting in de bibliotheek van het college vastgelegd aan een ijzeren ketting. In de 19e eeuw door de deken van Leuven, Vanderlinden aan kardinaal Engelbertus Sterckx aangeboden, berust hij sedertdien in de bibliotheek van het Groot-Seminarie te Mechelen.

Beide tentoongestelde blz. bieden schematische tabellen in verband met huwelijksbeletselen; links een *arbor consanguineitatis* (bloedverwantschap), rechts een *arbor affinitatis* (aanverwantschap).

Lit. E. REUSENS, *Syntagma doctrinae theologicae Adriani*, Pont. Max., Leuven, 1862, p. XLVI-XLIX; C. DE CLERCQ, *Catalogue des manuscrits du Grand Séminarie de Malines*, p. 41-56.

Afb. 32.

Mechelen, Groot-Seminarie.

- 137 ADRIANUS FLORENTIUS, *Questiones Quolibeticae Excellentissimi viri, arii et sacra theologie professoris longe celeberrimi M. Hadriani Florentii de Trajecto, prepositi insignis ecclesie Sancti Salvatoris Trajectensis atque preclarissimi academie Lovaniensis Cancellarii*, Leuven, Dirk Martens van Aalst, 1515.

In 4°, 134 fos.

Eerste uitgave der *Quaestiones Quolibeticae* van Adrianus van Utrecht, uitgegeven door zijn leerling Maarten van Dorp met medewerking van Joannes Briart van Ath en opgedragen aan Meinard Man, abt der abdij te Egmond. Gedrukt door Dirk Martens van Aalst, toentertijd als drukker te Leuven gevestigd.

Jaarlijks werd in december aan de faculteit der *Artes* een reeks plechtige disputaties gehouden, meest over onderwerpen van theologische aard, die zes dagen in beslag namen en op de vooravond van het feest van St.-Thomas besloten werden. Adrianus trad hierbij op als meest gevierde redenaar en beantwoordde tussen 1488 en 1507 niet minder dan dertien *Quaestiones*. Twaalf hiervan zijn in dit boekwerk afgedrukt. De tekst kende niet minder dan tien herdrukken, waarvan verscheidene te Parijs en een te Lyon.

Lit.: E. REUSENS, *Syntagma doctrinae theologicae Adriani Sexti*, Pont. Max., Leuven, 1862, p. XXII-XXIII; H. DE JONGH, *L'ancienne faculté de théologie de Louvain au premier siècle de son existence (1432-1540). Ses débuts, son organisation, sa lutte contre Erasme et Luther*, Leuven, 1911, p. 97.

Leuven, Universiteitsbibliotheek.
Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit.

- 138 ADRIANUS FLORENTIUS, *Questiones in quartum sententiarum presertim circa sacramenta Magistri Hadriani Florentii Trajectensis, Cancellarii Lovaniensis, Theologie ac pontificii juris doctissimi*, Parijs, Judocus Badius, 1516.

In 8°, 140 fos.

Eerste uitgave van een commentaar van Adrianus op het vierde boek der *Sententiae* van Petrus Lombardus, waarin hij voornamelijk problemen behandelt in verband met de sacramenten. Gepubliceerd op grond van een zeer gebrekkige tekst, komen er talrijke vergissingen in voor en worden er Adrianus meningen in de schoenen geschoven die hij blijkbaar nooit heeft verdedigd. De publicatie is geschied zonder toestemming en buiten weten van de auteur, die op dat ogenblik in Spanje vertoefde. Ook dit werk van Adrianus kende verscheidene herdrukken, waarvan sommige te Venetië, Rome en Lyon. De belangstelling voor de tractaten van de Leuvense hoogleraar, ook buiten de Nederlanden betoond, bewijst dat zijn faam als theoloog onze grenzen ver had overschreden. Ook Erasmus, die nochtans niet akkoord ging met de scholastieke methode, waaraan Adrianus trouw bleef, beschouwde hem als *facile princeps* onder de Leuvense godgeleerden.

Lit.: C. BURMANNUS, *Analecta historica de Hadriano Sexto*, Utrecht, 1727, p. 12; E. REUSENS, *Syntagma doctrinae theologiae Adriani Sexti, Pont. Max.*, Leuven, 1862, p. XXVIII-XXXI en 129-136; H. DE JONGH, *L'ancienne faculté de théologie de Louvain au premier siècle de son existence (1432-1540). Ses débuts, son organisation, sa lutte contre Erasme et Luther*, Leuven, 1911, p. 98.

Leuven, Universiteitsbibliotheek.

- 139 C. FEA, *Difesa Istoria del Papa Adriano VI nel punto che riguarda la Infallibilità de' Sommi Pontifici in materie di Fede*, Rome, 1822.

In 8°, 16 p.p.

Bij de uitspraken, die Adrianus verkeerdelijk werden toegeschreven in de zonder zijn toestemming en buiten zijn weten gedrukte uitgaven van zijn *Quaestiones in quartum Sententiarum*, behoort ook die over de onfeilbaarheid van de Paus. Daar de drukker over een zeer gebrekkige tekst beschikte, slopen veel onnauwkeurigheden in, die aanleiding gaven tot ingewikkelde twisten onder de theologen.

Dit werkje bewijst dat de discussie over de eigenlijke mening van Adrianus tot in de 19e eeuw levendig is gebleven, tot ze door E. REUSENS, *Syntagma Doctrinae Theologiae Adriani Sexti...*, Leuven, 1862, met vereiste grondigheid werd uiteengezet.

Rome, Nederlands Historisch Instituut.

- 140 *Consulta Adriani Papae Sexti, concernens admissionem novitiorum ac eorumdem dotem*; datum onbekend.

Ms., autograaf, Lat., papier, 140 x 180 mm.

De abten van Averbode deden, zoals vele andere kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders, meermalen een beroep op Adrianus van Utrecht voor de oplossing van theologische of kerkrechtelijke vraagstukken. In het archief der Abdij berusten nog twee consultaties van hem. De eerste, hier tentoongesteld, heeft betrekking op de uitzet der novicen bij hun intrede in het klooster. De tweede is een antwoord op de vraag: Is het prelaten van de orde van Premonstreit toegestaan jachthonden te bezitten en met deze op jacht te gaan?

Lit.: E. REUSENS, *Syntagma doctrinae theologicae Adriani Sexti, Pont. Max.*, Leuven, 1862, p. 239-243.

Averbode, Archief der Abdij *Ie sect.*, reg. 4.

- 141 *Consultatio pro afflighemensibus de Wavre et priore de Frasnè*; ca. 1512-1514.

Ms., Lat., papier, 290 x 215 mm.

In de eerste helft van het document wordt een vraag gesteld over de toelaatbaarheid een stuk grond te verkopen dat midden in de bezittingen van een andere eigenaar gelegen is. Het tweede gedeelte is het eigenhandig geschreven antwoord van Adriaan, door hem ondertekend: *Ita sentio adrianus* [paraaf] *de traiecto*.

Lit.: E. REUSENS, *Syntagma doctrinae theologicae Adriani VI*, Leuven, 1862, p. 244-245.

Utrecht, Aartsbisdom.

- 142 G. MORINCK, *Vita Joannis Briardi*, 1e helft 16e eeuw.

Ms., Lat., register, perkament, 391 f^{os}, 302 x 230 mm.

In deze bundel, voornamelijk gewijd aan de geschiedenis der abdij van Sint Truiden, heeft de schrijver een biografie ingelast van Joannes Briart, leerling en vriend van Adrianus en na diens vertrek uit de Nederlanden, de leider der theologische faculteit te Leuven (f°s 392vo-398vo). Hij vergelijkt hierin het onderwijs van J. Briart met dat van Adrianus. Terwijl de eerste niet zeer klaar was in zijn uiteenzettingen, blonk het betoog van de tweede steeds uit door scherpzinnigheid, bevattelijkheid en gemak van uiteenzetting. *Sano vero aliter longe Pontifex modis omnibus Summus! Deum immortalem, quanta ille ingenii ubertate aperire omnia, quanta solertia, quanta copia, quanta denique perspicuitate explicare solebat & quanta suavitate verborumque lepore!*

Lit.: H. DE VOCHT, *Anecdota humanistica Lovaniensia*, I: John Briart of Arb (1460-1520), in *Sacris erudiri*, VII, 1955, p. 335-366.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Mss. divers, recueil 391 B.

- 143 *Liber tertius intitulatorum*; 1485-1527.

Ms. Lat., register, perkament, 345 f^{os}, 305 x 210 mm., oorspronkelijke lederen band (gerestaureerd).

Derde deel der immatriculatieregisters der Leuvense Universiteit. Op fo 39vo vangt de eerste rectoraatsperiode aan van Adrianus van Utrecht, die op 28 februari 1493 tot deze waardigheid was verkozen. Zoals blijkt uit fos 84vo en vlg. heeft hij een tweede maal dit ambt vervuld van 31 augustus 1500 tot 28 februari 1501. Te Leuven bleef de rector-magnificus tot in 1446, slechts voor drie maanden aan, maar sedert dat jaar werd hij voor de duur van zes maanden gekozen.

Lit.: E. REUSENS, *Documents relatifs à l'histoire de l'Université de Louvain (1425-1797)*, I, Leuven, 1893-1902, p. 260-261.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Fonds Universiteit Leuven, nr. 23.

144 Nicolaas Ruter, secretaris van keizer Maximiliaan I.

Penning door Jehan de Candida, ca. 1478, brons, diam. 49 mm., Cat. 1903 nr. 29.

Voorz.: buste van Nicolaas Ruter in profiel naar rechts, het hoofd gedekt met een muts. Omschrift NICOLAVS RVTERIVS MAXIMILIANI SECRETARIVS.

Keerz.: een lauwerkrans tussen twee parelranden, in het midden INGENI/VM PIETAS/ ET/ FIDES.

Jehan de Candida was een der beroemdste medailleurs uit het einde van de 15e eeuw, en was tevens diplomaat aan de hoven van Bourgondië en Frankrijk.

Nicolaas Ruter (alias *le Ruystre*, *Ruterius*), werd geboren te Luxemburg in 1442 en overleed te Mechelen in 1509. Hij was achtereenvolgens secretaris en vertrouwensman van Karel de Stoute, Margareta van York, Maximiliaan van Habsburg en Filips de Schone. Door toedoen van deze laatste werd hij in 1501 benoemd tot bisschop van Atrecht. Hij was een vriend van Adrianus en deed een beroep op deze laatste voor de oprichting van het College van Atrecht dat hij aan de Leuvense universiteit achterliet.

Lit.: F. VAN MIERIS, *Histori der Nederlandsche Vorsten*, I, 's Gravenhage, 1732, p. 422; V. TOURNEUR, *Jehan de Candida, diplomate et médailleur au service de la Maison de Bourgogne, 1472-1480*, Brussel, 1919, p. 90, nr. 8; H. DE VOCHT, *Jerome de Busleyden, Founder of the Louvain Collegium Trilingue, his Life and Writings*, Turnhout, 1950, p. 305-308.

's-Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet.

145 Stichtingsakte van het College van Atrecht te Leuven; Mechelen, 15 september 1508.

Ms., Lat., perkament, 539 x 325 mm.

Nicolas Ruter (*Ruterius*), secretaris van Maximiliaan van Habsburg, bisschop van Atrecht, stichtte bij de Universiteit van Leuven een college bestemd voor dertien arme studenten uit de faculteit der *Artes*. De nieuwe stichting, bekend onder de naam van College van Atrecht, werd georgani-

seerd door Joannes Robbyns en stond onder toezicht van de deken van Leuven, Adrianus van Utrecht, beiden goede vrienden van de kerkvorst.

Lit.: E. REUSENS, *Documents relatifs à l'histoire de l'Université de Louvain (1425-1797)*, III, Leuven 1881-1885, p. 155-167; J. VANNERUS, art. *Ruter (Nicolas)*, in *Biographie nationale de Belgique*, XX, 1908-1910, kol. 465-482; H. DE VOCHT, *Jerome de Busleyden, Founder of the Louvain Collegium Trilingue, his Life and Writings*, Turnhout, 1950, p. 47; ID., *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense, 1517-1550*, I, Leuven, 1951, p. 9.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Fonds Universiteit Leuven, nr. 2237.

- 146 Regeling van de erfclating van Nicolaas Ruter (Ruterius), bisschop van Atrecht; Leuven, 20 november 1511.

Ms., Lat., perkament, 202 x 277 mm, schepenzegels verloren.

De testamentuitvoerders van Nicolaas Ruterius, waaronder de deken der St.-Pieterskerk te Leuven, Adrianus van Utrecht, regelen een gedeelte der erfclating van de overleden kerkvorst voor schepenen der stad Leuven.

Lit.: E. REUSENS, *Documents relatifs à l'histoire de l'Université de Louvain (1425-1797)*, III, Leuven, 1881-1885, p. 155-167.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Kerkelijk Archief van Brabant, abdij Affligem, chart. nr. 416.

- 147 Erasmus van Rotterdam.

Penning door Quinten Matsijs, 1519, zilver, diam. 104 mm., gew. 350 gr.; Cat. 1903 nr. 40.

Voorz.: portret van Erasmus met muts in profiel naar links; terzijde van het portret de letters: „ER. ROT.” Omschrift: „*THN KPEITTΩ TA ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ ΔΕΙΞΕΙ: IMAGO AD VIVĀ EFFIGIĒ EXPRESSA*”, in de afsnede: ‘1519’.

Keerz.: een borstbeeld op rechthoekig voetstuk, waarop ‘TERMINVS’, staande temidden van brandende houtblokken; naast het hoofd: ‘CONCEDO NVLLI’. Omschrift: ‘*OPA ΤΕΛΟΣ ΜΑΚΡΟΥ ΒΙΟΥ ΜΟΡΣ VLTIMA LINEA RERŪ*’.

Lit.: F. VAN MIERIS, *Histori der Nederlandsche Vorsten*, II, 's Gravenhage, 1733, p. 94; J. SIMONIS, *L'Art du médailleur en Belgique*, I, Brussel, 1900, pl. II, nr. 3.

's Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet.

- 148 Brief van Erasmus aan Guillaume Budaeus; Leuven, 22 februari 1518.

Gelijktijdige copie, Lat., papier, 4 fos, 290 x 213 mm. (1467-1540).

De Fransman G. Budé, of Budaeus, was een der meest gekende filologen

van zijn tijd. Hij bekleedde verscheidene belangrijke functies; o.a. was hij secretaris van Karel VIII van Frankrijk. Als geleerde onderhield hij een regelmatige briefwisseling met Erasmus.

Dit afschrift werd in 1518 te Leuven vervaardigd door de secretaris van Erasmus, die met het oog op het uitgeven van deze en andere brieven, eigenhandig in margine of op een los blad correcties aanbracht.

Lit.: P. S. en H. M. ALLEN, *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami*, III, Oxford, 1913, p. 220-230, nr. 778, met afb.

Deventer, Atheneumbibliotheek.

- 149 ERASMUS, *Laus Stultitiae*, Straatsburg, 1511.

In 8°, 47 ongenummerde f°s.

Rotterdam, Bibliotheek en leesalen der Gemeente.

- 150 ERASMUS, *Enchiridion Militis Christiani*, Bazel, Joh. Frobenius, 1518.

In 8°, 398 pp.

Rotterdam, Bibliotheek en leesalen der Gemeente.

- 151 ERASMUS, *Novum Testamentum*, Bazel, Joh. Frobenius, 1519.

In f°, 568 pp.

Rotterdam, Bibliotheek en leesalen der Gemeente.

- 152 *Desiderij Erasmi. ad Reuerendissimum Moguntinensium praesulem: atque illustrissimum principem. epistola: nonnihil D. Martini Lutheri negotium attingens*, [Leuven, 1520].

4 f°s, 200 x 142 mm.

Pamflet van Erasmus van Rotterdam gericht tegen Luther in de vorm van een brief aan de keurvorst van Mainz.

Anderlecht, Erasmushuis.

- 153 Portret van Luis Vives.

Anoniem Vlaams meester, 16e eeuw, paneel, 49.5 x 35.5 cm.

Portret van de grote Spaanse humanist en pedagoog, borstbeeld, het gelaat driekwart naar links, gekleed in een zwarte mantel met bontkraag, op het hoofd een muts met neerhangende oorlapen. Opschrift bovenaan:

LVDOVICVS. VIVES. VALENT.

Luis Vives, geboren te Valencia in 1492, was werkzaam te Parijs, te Leuven, in Engeland en te Brugge, waar hij 1540 overleed. Hij was een goede kennis van Adrianus VI en richtte tot deze laatste een schrijven, waarin hij hem bezwoer een vredespaus te zijn en de noodzakelijke kerkhervorming ter hand te nemen.

Lit.: Cat. Tent. *Carlos V y su ambiente*, Toledo, 1958, nr. 156.

Sevilla, Excmo. Sr. Duque del Infantado.

- 154 J. L. VIVES, *De Europae dissidiis et Republica*, Brugge, H. de Croock, 1526.

In 16°, 72 ongenummerde f°s.

's Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek.

- 155 Doctorsdiploma van Hieronymus Busleyden; Padua 1503.

Ms., Lat., perkament, 450 x 650 mm, miniatuur in de linker bovenhoek, voorstellende een sirene met in de krul van de staart St. Hieronymus, daaronder wapenschild.

De stichter van het befaamde *Collegium Trilingue* te Leuven promoveerde te Padua tot Doctor in de Rechten 5 februari 1503. Erasmus bracht hem op de gedachte zijn fortuin te besteden aan de oprichting van een nieuw College waar de drie gewijde talen: Latijn, Grieks en Hebreeuws zouden onderwezen worden, niet volgens de oude methode met behulp van de middeleeuwse commentatoren, zoals dit te Leuven algemeen in gebruik was, doch op direkter wijze via de studie van de oude teksten zelf. De nieuwe stichting stuitte aanvankelijk op tegenstand van de faculteit der Artes en van de Leuvense theologen, maar werd tenslotte 14 maart 1520 als volwaardige afdeling der Universiteit aanvaard. Zoals blijkt uit brieven van Erasmus trad Adrianus in deze strijd verzoenend op en was het grotendeels aan hem te danken dat de nieuwe stichting in leven kon blijven. *Bonas litteras non damno, haereses et schismata damno* is een uitspraak die kenmerkend is voor de voorzichtige en wijze houding door Adrianus aangenomen in dit geschil.

Lit.: H. DE VOCHT, *Jerome de Busleyden, Founder of the Louvain Collegium Trilingue, his Life and Writings*, Turnhout, 1950, p. 125-129, afb. p. 35.

Leuven, Verz. Mgr. H. De Vocht.

- 156 HIERONYMUS BUSLEYDEN, *Carmina, epistolae et orationes*.

Ms., Lat., papier, 275 f°s, 296 x 216 mm.

In deze bundel komt een gedicht voor op de *Kindermoord te Bethlehem*, door Busleyden, de stichter van het *Collegium Trilingue* te Leuven, vervaardigd in de kersttijd van 1504 en opgedragen aan zijn vriend Adrianus van Utrecht.

Lit.: H. DE VOCHT, *Jerome de Busleyden, Founder of the Louvain Collegium Trilingue, his Life and Writings*, Turnhout, 1950, p. 227-228.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet,
Ms 15676-77; f°s 50-51.

- 157 M. DORP (DORPIUS), *Oratio Martini Dorpij theologi de laudibus sigillatim cujusque disciplinarum ac amenissimi Lovanii academiae*, Leuven, Dirk Martens, 1513.

In 8°, 32 ongenummerde f°s.

Leuvens theoloog en student van Adrianus. Geboren te Naaldwijk in 1480, kwam hij naar Leuven in 1501 en verwierf er de titel van *Magister Artium* in 1504. Hij onderwees latijn en wijsbegeerte in de *Lelie* en promoveerde tot doctor in de godgeleerdheid in 1515. Tot professor benoemd onderwees hij in deze laatste wetenschap tot aan zijn dood (31 mei 1525). Het hier voorliggend werk bevat de tekst van een rede, uitgesproken bij de opening van het academisch jaar op de kalenden van oktober 1513.

Lit.: H. DE VOCHT, *Alma Mater Lovaniensis aevi praeteriti memor in die triumpho*, Leuven, 1935, p. I-XVIII.

's Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek.

- 158 G. VAN DER MUYDEN (MUDAEUS), *In titulos aliquot Digestorum commentarii. Quibus XVII, XVIII, XIX et XX libri Pandectarum et secunda pars libri quarti Codicis Justin. magna ex parte explicantur*, Parijs, Johannes Ruellius, 1574.

In 4°, IV f^{os}, 142 pp., XVII f^{os}.

Befaamd rechtsgeleerde aan de Leuvense Universiteit. Geboren 1500, kwam hij door toedoen van zijn oom, Jan Ceusters van Brecht, in dienst van Adrianus, die hem hoogschatte om zijn bijzondere schranderheid. Hij bleef na diens vertrek naar Spanje, te Leuven, studeerde wijsbegeerte in de *Lelie* en onderging de invloed van Easmus. Zijn grote vriend en raadsman was Luis Vives. Tot professor in het burgerlijk recht benoemd 1537, legde hij zich voornamelijk toe op de kritische studie van bronnen. Overleed 21 april 1560, begraven in de voormalige parochiekerk van St.-Michiel.

Lit.: H. DE VOCHT, *Gabriël van der Muyden (Mudaeus)*, Antwerpen, 1940.

Leuven, Universiteitsbibliotheek.

- 159 A. PIGGE, *Hierarchiae ecclesiasticae assertio per Albertum Pigbium Campensem, D. Johannis Ultrajectensis Praepositum, ab ipso autore sub mortem diligenter recognita et nova accessione passim locupleta*, Keulen, Melchior Novesianus, 1544.

In 4°, IV f^{os}, 408 pp.

Astronoom en godgeleerde. Geboren te Kampen in 1490 en overleden in 1542 te Utrecht. Studeerde te Leuven *Artes* en vervolgens theologie. Adrianus was een van zijn leermeesters. Hij werd door deze, in 1523, naar Rome geroepen en aangesteld tot *cubicularius secretus* van de paus, ambt dat hij onder diens opvolger Clemens VII bleef bewaren. Aanvankelijk toonde hij grote belangstelling voor de astronomie, maar later legde hij zich geheel toe op de theologie en meer bepaald op de verdediging van de katholieke leer tegen het Lutheranisme.

Lit.: H. DE VOCHT, *Litterae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium*, Leuven, 1928, brief 97.

Leuven, Universiteitsbibliotheek.

- 160 J. DRIEDO (DRIDOENS), *De captivitate et redemptione humani generis liber unus*, Leuven, Rutger Rescius, 1534.

In 4°, VIII f^{os}, 519 pp.

Geboren te Turnhout ca. 1480, overleden te Leuven als professor in de godgeleerdheid 4 augustus 1535. Hij studeerde aan de Leuvense universiteit aanvankelijk wijsbegeerte en bekleedde het ambt van preceptor bij de jonge Karel de Croy. Als intieme vriend van Adrianus werd hij, zoals blijkt uit de inleiding van het hier tentoongestelde boek, door deze aangezet om zich te wijden aan de studie van de theologie. Tot doctor gepromoveerd 1512 onder voorzitterschap van zijn geliefde leermeester, onderwees hij 1520-1535 aan de gewijde faculteit. Vooral bekend om zijn polemieken met het opkomend protestantisme.

Lit.: E. REUSENS, art. *Driedo*, in *Biographie nationale de Belgique*, VI, Brussel, 1878, kol. 165-167.

Leuven, Universiteitsbibliotheek.

- 161 Ruard Tapper van Enkhuizen, foto naar een prent in J. FOPPENS, *Bibliotheca Belgica*, II, Brussel 1739, p. 1084.

Ruud Tapper, geboren te Enkhuizen 1487 en overleden te Brussel 1559, is wellicht een der voornaamste leerlingen van Adrianus. Tot professor benoemd in de Godgeleerdheid te Leuven in 1526, was hij er ook president van het College van de H. Geest tot 1533, deken van de St.-Pieterskerk en kanselier van de Universiteit. Van 1551 tot 1552 nam hij deel aan het Concilie van Trente, waar hij optrad als afgevaardigde van de Leuvense Hogeschool. Hij draagt het ambtsgewaad van een Leuvense professor in de theologie uit het tweede kwart der 16e eeuw: toga aan de voorzijde geopend en met rechtopstaande bontkraag, *epomis* of schoudermanteltje en doctorale baret.

Foto Universiteitsbibliotheek, Leuven.

- 162 Testament van Ruud Tapper; 26 maart 1558.

Ms., Lat., papier, 6 f^{os}, 310 x 210 mm, postscriptum en handtekening van Ruud Tapper.

Om de nagedachtenis van zijn oud-professor, Adrianus van Utrecht te eren, fundeerde hij bij testamentaire beschikking, twee studiebeurzen aan het Pauscollege. Hij liet nog andere gelden na tot ondersteuning van behoeftige studenten aan de universiteit, waarmede na zijn dood een klein college opgericht werd, dat evenwel een kortstondig bestaan kende.

Lit.: E. REUSENS, *Documents relatifs à l'histoire de l'Université de Louvain (1425-1797)*, III, Leuven, 1881-1885, p. 40; H. DE VOCHT, *Inventaire des archives de l'Université de Louvain (1426-1797), aux Archives générales du Royaume à Bruxelles*, Leuven, 1927, p. 272; ID., *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517-1550*, III, Leuven, 1954, p. 575-579.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Fonds Universiteit Leuven, nr. 2929.

163 Koorkap met het wapen van Ruard Tapper.

Brabants atelier, 1555-1559, borduurwerk in lazuursteek met goud- en zijdedraad, h. van de gehele kap: 133 cm., kaproen: 50 x 45 cm., aurifrisiae: 111 x 24 cm., alleen het borduurwerk is oud.

Een der drie renaissancekoorkappen, vervaardigd voor de St.-Pieterskerk te Leuven in de laatste jaren van het decanaat van Ruard Tapper van Enkhuizen. Deze was deken der kerk tussen 1535 en 1559. Het wapenschild van Tapper prijkt op de kaproen van de kap. De aurifrisiae versierd met medaillons waarin taferelen uit het leven van de H. Petrus, terwijl de overblijvende ruimte is opgevuld met loofwerk, fruit en groteske figuren. Op de kaproen is de *Wonderbare Visvangst* afgebeeld.

Lit.: E. VAN CAUWENBERGH, *De kleinkunst te Leuven en in Vlaanderen*, in *Kunst te Leuven*, Leuven, 1946, p. 70, afb. XCIII.

Leuven, St.-Pieterskerk.

164 R. TAPPER, *Explicationis articulorum venerandae facultatis sacrae theologiae generalis studii Lovaniensis circa dogmata Ecclesiastica ab annis triginta quatuor controversa, una cum responsione ad argumenta adversariorum*, Leuven, Martinus Verhasselt, 1545.

In 4°, XVI f^{os}, 403 pp.

Leuven, Universiteitsbibliotheek.

165 G. MORINCK, *Vita Hadriani Sexti*, Tienen, 1536.

Ms., Lat., perkament, 63 f^{os} + 2 schutbladen, 200 x 136 mm., bruin fluwelen boekband, gulden snede, rood marokijnzen rug met vergulde titel: *Vita Adriani VI*.

Oorspronkelijk ms. der levensbeschrijving van Adrianus door zijn vriend en leerling Gerard Morinck. Deze biografie werd opgemaakt met hulp van Dirk van Heeze, 's pausen oud-secretaris, en opgedragen aan een andere bekende van Adrianus, de Luikse Prinsbisshop Erard de la Marck. In druk gegeven door Rescius te Leuven in 1536, en opgenomen door C. Burmannus in zijn groot verzamelwerk *Analecta historica de Hadriano Sexto* (Utrecht, 1727). Op f° 1 zijn afgebeeld de wapens van Adrianus, terwijl op f° 63vo en in de rijkversierde rand van f° 2 die van Erard de la Marck zijn opgenomen.

Lit.: H. DE VOCHT, *Monumenta humanistica Lovaniensia*, Leuven, 1934, p. 484 en 530.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet,
Cat. J. van den Gheyn, VI, nr. 4179 (10.167).

166 Gezicht in de St.-Pieterskerk te Leuven.

Wolfgang de Smet, Leuvens schilder, 1667, doek, 169 x 226 cm.

Interieur der Leuvense St.-Pieterskerk zoals deze er uitzag omstreeks het midden der 17e eeuw. Het renaissance- en barokmeubilair dat op dit schil-

derij voorkomt, heeft Adrianus natuurlijk niet gekend. Te zijner tijd was de uitrusting van de kerk nog geheel gotisch. Onder het rechter gewelfjuk van het koordoksaal het befaamde *Kromme Kruis*, terwijl bij de ingang van de linker zijbeuk een ander vermaard devotiebeeld, de *Zwarte Christus*, prijkt. Bovenaan rechts het opschrift:

Gefundeert by Lambrecht mette baerde

Grave van Loven 1000

A° 1667 gheschildert door Wolfgangus de Smet

WDS

Lit.: V. DE MUNTER, *Catalogue du Musée communal Vanderkelen-Mertens*, Leuven, 1927, nr. 18; J. FRANCOLTE, *De Schilderkunst te Leuven*, in *Kunst te Leuven*, Leuven, 1946, p. 41, afb. XXXVI.

Afb. 29.

Leuven, Gemeentelijk Museum Vanderkelen-Mertens.

167 Rij koorbanken uit de St.-Pieterskerk te Leuven.

Niklaas de Bruyn en Gerard Goris, 1438-42, eik, 121 x 390 cm., 5 stoelen.

Gedeelte van het gestoelte dat stond opgesteld in het koor der Leuvense St.-Pieterskerk. Adrianus heeft meermalen als kanunnik en vervolgens als deken van het kapittel in deze banken aan het officie deelgenomen. Vervaardigd door de Brusselse meesters Niklaas de Bruyn en Gerard Goris 1438-1442. Met het doksaal en de sacramentstoren zijn zij de enige overgebleven stukken van het oud koormeubilair der St.-Pieterskerk.

Lit.: E. VAN EVEN, *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895, p. 355; J. DE BORCHGRAVE D'ALTENA, *Notes pour servir à l'étude des stalles en Belgique*, in *Ann. soc. roy. d'arch. de Bruxelles*, XLI, 1937, p. 238, afb. 11-35.

Leuven, St.-Pieterskerk.

168 Christushoofd van het Bruine of Kromme Kruis.

Ca. 1200, eikenhout, h. 28 cm., geplaatst op moderne sokkel.

Merkwaardig laat-romaans Christushoofd, waarschijnlijk afkomstig van het befaamde *Bruine of Kromme Kruis* uit de St.-Pieterskerk te Leuven. De Zaligmaker was voorgesteld met loshangende rechterarm en schuin voorovergebogen bovenlichaam. Dit beeld was blijkbaar een overblijfsel van een groep der Kruisafneming. Innig vereerd in de middeleeuwen — het werd in tijden van nood of bij dreigend oorlogsgevaar in plechtige processie door de straten rondgevoerd — ging het te niet in de brand van Leuven in augustus 1914. Ten tijde van Adrianus prijkte het op een altaar onder het rechter gewelfjuk van het koordoksaal. Het beeld was gewoonlijk met een paarse of violette tuniek bekleed. Het werd omstreeks 1843-45 hersteld door de beeldhouwer Aegidius Goyers van Leuven, en naar men vermoedt, werd het oorspronkelijke en sterk gespleten hoofd toen door een gaver nabootsing vervangen. Waarschijnlijk bleef de oorspronkelijke kop achter in de werkplaats van Goyers; het werd althans bij een der nakomelingen van deze beeldhouwer ontdekt.

Lit.: *Journal des petites affiches*, Leuven, 1901, p. 643; N. H. J. WESTLAKE, *A Souvenir of the Exhibition of Christian Art held at Mechlin in September MDCCCLXIV*, Londen, 1866, p. 5, afb. 1; E. VAN EVEN, *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895, p. 360; J. DESTREE, *Etude sur la sculpture brabançonne au Moyen-Age*, in *Annal. soc. d'arch. de Brux.*, VIII, 1894, p. 20-22; J. K. STEPPE, *Het vroegere 'Krom Kruis' van de St.-Pieterskerk te Leuven*, in *Hand. XXXVIe Congres Feder. Kringen v. Gesch. en Oudbk. v. Belg.*, Gent, 1956, p. 418-428.

Leuven, St.-Pieterskerk.

- 169 Bul van paus Leo X; Rome, 16 juni 1515.

Copie, Lat., papier, 320 x 215 mm.

Leo X geeft volmacht aan Adrianus van Utrecht, deken van St.-Pieter te Leuven, om de Brusselse stadsmagistraat te ontslaan van kerkelijke straffen opgelopen door deze laatste.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,

Kerkelijk Archief van Brabant, Ste. Goedele Brussel, nr. 354.

- 170 Groot-Begijnhof te Leuven, foto van de oostgevel der kerk met aangebouwde kleine huizen.

Het Leuvens Groot-Begijnhof werd gesticht in 1234 en is in de loop der jaren uitgegroeid tot een der belangrijkste dergelijke instellingen in de zuidelijke Nederlanden. De bouw der kerk werd begonnen in 1305, maar zij onderging omstreeks het midden van de 17e eeuw inwendig een ingrijpende omvorming, waardoor zij gedeeltelijk haar oorspronkelijk uiterlijk verloor.

Adrianus heeft op het Groot-Begijnhof gewoond toen hij er het ambt van pastoor waarnam en naar een lokale overlevering verzekert, zou hij deze titel ook na zijn verkiezing tot paus bewaard hebben.

Lit.: P. F. X. DE RAM, *Les quatorze livres sur l'histoire de la ville de Louvain de Jean Molanus*, II, Brussel, 1861, p. 793.

Foto A.C.L., Brussel.

- 171 Akten van het kapittel van St.-Pieter te Leuven; einde 15e- begin 16e eeuw.

Ms., Lat., register, papier, 320 x 220 mm.

Op fo 1 van dit register komt een beslissing voor van het kapittel der Leuvense St.-Pieterskerk, genomen 30 juni 1490, waarbij aan Adrianus Florensz. wordt toegestaan de inkomsten van zijn canonicaat te blijven innen tijdens het uitoefenen van het pastoorsambt in het Groot-Begijnhof. Adrianus nam zijn intrek in de pastorie van het Begijnhof en had er een begijn tot huishoudster. Langer dan een jaar schijnt hij in het Begijnhof niet geresideerd te hebben.

Afb. 31.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,

Kerkelijk Archief van Brabant, St.-Pieterskerk Leuven, nr. 1297.

172 Statuten van het Groot-Begijnhof te Leuven; 1273-1465.

Copie, Lat. en Ned., register, papier, 36 f^{os}, 335 x 217 mm.

17e-eeuwse copie van de oude statuten van het Groot-Begijnhof te Leuven.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Fonds Openbare Onderstand Leuven, nr 2656.

173 Leuvense Begijn.

Naar een grafsteen van 1459 in de Begijnhofkerk te Leuven, ceramiek, grisaille op zwarte achtergrond, 120.5 x 70.5 cm.

Afbeeldingen van Leuvense begijntjes van voor 1500 zijn zeer schaars. Men vindt er enkele op oude grafstenen in de kerk van het Groot-Begijnhof. Gezien de onmogelijkheid een dezer zware zerken naar de tentoonstelling over te brengen, heeft de Leuvense kunstschilder P. V. Maes, hierin bijgestaan door de heer J. Charlier, een getrouwe reproductie in ceramiek vervaardigd van een begijn zoals zij op een der grafstenen voorkomt. Het betreft hier de beeltenis van Juffrouw Katharina van Nethenen, overleden 28 maart 1459.

Lit.: E. VAN EVEN, *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895, p. 540.

Leuven, Kunstschilder P. V. Maes.

174 Begijn met patrones.

Leuvense school, 1e derde 16e eeuw, glasmedaillon, grisaille met zilvergeel, diam. 21.5 cm, beschadigd.

Neergeknieelde begijn vergezeld van haar heilige patrones. Deze laatste draagt een scepter in de linker- en een boek in de rechterhand. Aan haar voeten is een panterachtig monster afgebeeld (H. Margareta van Antiochië?).

Afkomstig uit de verzameling van de Leuvense stadsarchivaris E. van Even. Waarschijnlijk stamt het uit het Groot-Begijnhof, waar nog geheel overeenkomstige glasschijven bewaard bleven in een raam van de zuidelijke kerkbeuk. Van Even schrijft deze werken toe aan de Leuvense glazenier Gerard Boels.

Lit.: E. VAN EVEN, *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895, p. 540.

Leuven, Gemeentelijk Museum Vanderkelen-Mertens.

175 'Groot-Juffer' van het Leuvens Groot-Begijnhof.

Onbekend meester, 1651, doek, 75 x 61 cm.

Oudste geschilderde afbeelding van een „Groot-Juffer” van het Leuvens Groot-Begijnhof. In de linkerhoek het opschrift ATAT. 44. ANO.

Leuven, Groot-Begijnhof, Z.E. Moeder Overste.

176 Chrismatorium.

Leuvens atelier (?), einde 15e eeuw, zilver, h. 25 cm., zonder merktekens. Oudste chrismatorium op voet, in België bekend. De zeslobbige basis en de stam met knoop zijn blijkbaar ontleend aan de opvatting van de gelijktijdige kelken. Adrianus heeft zeer waarschijnlijk, tijdens zijn pastoraat in het Groot-Begijnhof, meermalen dit gewijde voorwerp in handen gehad bij het toedienen van het H. Oliesel aan stervenden.

Lit.: E. REUSENS, *Eléments d'Archéologie chrétienne*, II, Leuven, 1875, p. 386-387; L. F. CROOX, *L'orfèvrerie religieuse en Belgique depuis la fin du XVe siècle jusqu'à la Révolution Française*, Brussel-Parijs, 1911, p. 165; E. VAN CAUWENBERGH, *De kleinkunst te Leuven en in Vlaanderen*, in *Kunst te Leuven*, Leuven 1946, p. 68; Cat. *Museum Vanderkelen-Mertens*, Leuven, 1958, p. 68.

Leuven, Gemeentelijk Museum Vanderkelen-Mertens
Eigendom Commissie van Openbare Onderstand.

177 *Het Leven van de seer edele, doorluchtigste en H. Begga, hertoginne van Brabant, stichtersse der Beggynen*, Antwerpen, 1712.

Onbekend auteur, Ned., klein in 8°, gepag. blz. 535, geïllustreerd met verscheidene gravures.

Op pag. 8 onder het hoofd *Tot den lezer* komen o.a. deze verzen voor:
Paus Adrianus die in Neerland is gheboren

En om syn groote deugt tot Pausdom wirt verkoren,

Heeft met syn daet betoont wat groot estiem dat hy

Van de Beggyniens hadt, en hebben moeten wy.

Als hy noyt heeft gewilt t' Curaetschap te verlaten

Maer 't self altyt behiel in allen eer en Staeten

Die hy oyt heeft gehad, 't sy Bischof, Cardinael

Ja Paus, maar bleef Pastoor in dese altemael

Van groot Beggyn-hof d'welk is in de stadt van Loven.

Hier door verhoften hy Godts grati, hulp van boven

In allen synen noot, als voor den Herder badt

Het schaepken, dat is elck Beggynjen van die Stadt.

Leuven, Groot-Begijnhof, Z.E. Moeder-Overste.

178 Lofgedicht op de 'Begijnenstaat'.

Foto van fragment uit het *Lofgedicht op de Begijnenstaat* (zie nr. 177) met hulde aan paus Adrianus VI die tot aan zijn dood het pastoraat van het Groot-Begijnhof te Leuven zou bewaard hebben. Uittreksel uit *Het Leven van de seer edele, doorluchtigste en H. Begga, hertoginne van Brabant, stichtersse der Beggynen* (Antwerpen, 1712).

Foto A.C.L., Brussel.

179 Triptiek van de H. Anna.

Toegeschreven aan de Leuvense school, 1e derde 16e eeuw, paneel, midden-paneel 121 x 96 cm., elk zijpaneel 121 x 49 cm.

Op het middenpaneel de *Maagschap der H. Anna*, een thema dat wijd verbreid is in de Nederlandse en Duitse kunst van het begin der 16e eeuw; op de binnenkant van de zijluiken links, de *Offerande van Joachim en Anna in de tempel afgewezen door de Hogepriester* en rechts, de *Ontmoeting van beide echtgenoten bij de Gulden Poort*; op de keerzijde links, de *Verrezen Christus* en rechts de *H. Adrianus*.

Dit drieluik wordt gewoonlijk toegeschreven aan de Leuvense school, maar bepaalde details zoals b.v. de behandeling van het bladwerk onder de half-figuur van de H. Maagd, doen meer denken aan een Duitse dan aan een Leuvense meester.

De herkomst van deze triptiek is onbekend; zij bevond zich in de 19e eeuw in de kerk van het Groot-Begijnhof en schijnt tot het kunstbezit dezer stichting behoord te hebben. Een onmiddellijke samenhang met Adrianus van Utrecht is nochtans niet waarschijnlijk, maar het is te Leuven het enige schilderij waarop de patroon van de Nederlandse paus is afgebeeld. Deze is hier voorgesteld volgens de toen gangbare iconografie, als krijger met harnas en helm, voorzien van aambeeld en zwaard, een leeuw aan zijn voeten. Het zwaard wijst op zijn krijgsmansstaat, terwijl het aambeeld herinneert aan de wijze waarop hij gefolterd werd na zijn bekering: de beul sloeg hem met een ijzeren staaf op een aambeeld handen en voeten stuk. De leeuw aan zijn voeten wordt door de iconografen verschillend verklaard.

Lit.: E. VAN EVEN, *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895, p. 540; *Inventaire des objets d'art existant dans les édifices publics des Communes de l'arrondissement de Louvain*, (Comité des correspondants de la Commission royale des monuments, Province de Brabant), Brussel, 1906, p. 37-38; Cat. Tent. *Kunstwerken uit de geteisterde kerken van Leuven*, 1945, nr. 109; Cat. *Kerk van 't Groot-Begijnhof*, Commissie van Openbare Onderstand, Leuven, s.d., p. 78.

Leuven, Kerk Groot-Begijnhof,
Eigendom Commissie van Openbare Onderstand.

180 O.L. Vrouwkerk te Antwerpen, foto van de westgevel.

14e tot begin 16e eeuw.

Adrianus werd 1513 tot deken verkozen van het kapittel der O.L. Vrouwkerk te Antwerpen. Hij moest evenwel, na langdurige betwisting, van deze prebende afzien ten voordele van Jacobus de Bannissiis, secretaris van Maximiliaan van Habsburg, die door een beslissing van de Apostolische Stoel met dit beneficie was begiftigd. Maximiliaan drong er zelfs bij zijn dochter, Margareta van Oostenrijk, op aan om de deken van Leuven van zijn aanspraak op deze titel te doen afzien.

Lit.: J. L. BAX, *Historia Universitas Lovaniensis*, II, *Sacrae Theologiae doctores* (Brussel, Kon. Bibl. Hss. kab., nr. 22172), p. 173; J. C. DIERCKSENS, *Antverpia Christo nascens et crescens*, III, Antwerpen, 1773, p. 267; J. LEGLAY, *Correspondance de l'empereur Maximilien d'Autriche et de Marguerite d'Autriche . . . de 1507 à 1519*, II, Parijs, 1839, p. 180-181.

Foto A.C.L., Brussel.

- 181 St.-Pieterskerk te Anderlecht, foto van west- en zuidwestzijden.

1470-1525.

Adrianus werd kanunnik van het kapittel der St.-Pieterskerk te Anderlecht in 1515. De pastorie aldaar bezit nog een oud, doch zeer gehavend portret van de Nederlandse paus, blijkbaar een reproductie of een nabootsing van het exemplaar in het bezit van E. Speelman te Londen (zie nr. 352).

Lit.: J. B. DE VADDERE en X. FOPPENS, *Basilica Anderlechtensis sive historia Capituli Archidiaconalis ecclesiae Sancti Petri in Anderlecht*, ms. 18e eeuw, Erasmushuis Anderlecht, f° 121; E. REUSENS, *Syntagma doctrinae theologiae Adriani Sexti, Pont. Max.*, Leuven, 1862, p. XV.

Foto A.C.L., Brussel.

- 182 De oude Statuten van het Kapittel van de St.-Pieterskerk te Anderlecht; 15e eeuw.

Ms., Lat., register, papier, 40 beschreven f°s, 323 x 204 mm., band in perkament.

Adrianus werd 1515 lid van het Anderlechts kapittel. Hij stond later dit beneficie af aan zijn vriend en *familiaris* Peter van den Male, die hij had meegenomen naar Spanje en die hem naar Rome is gevolgd.

Lit.: Cat. *Erasmushuis en Oud-Begijnhof*, Anderlecht, s.d., nr. 409.

Anderlecht, Erasmushuis.

- 183 Zegel van het Kapittel der St.-Pieterskerk te Anderlecht.

Matrijs, einde 14e eeuw, koper, h. 76 mm.

Gemerkt met de figuur van St.-Pieter en voorzien van het opschrift in gotische minuskels: 'sigillum (bloem) anderlectensis (bloem) ecclesie (bloem) beati (bloem) petri (bloem)'.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Penningkabinet.

- 184 Geschiedenis van het Kapittel der St.-Pieterskerk te Anderlecht; 18e eeuw.

Ms., Lat., papier, 215 f°s, 390 x 250 mm., geïllustreerd met verschillende gegraveerde portretten van vooraanstaande geestelijken van het kapittel, perkamenten band, Cat. nr. 46.

Dit lijvig Ms. bevat de geschiedenis van het Anderlechts kapittel sedert de 14e eeuw tot het einde der 18e eeuw, geschreven door de kanunniken de Vaddere en Foppens. De hier tentoongestelde blz. (f° 121) geeft een uittreksel van het oude *Liber Praebendorum* der kerk, waaruit blijkt dat Adrianus Florensz. van Utrecht in 1515 een canonicaat verkreeg in dit kapittel. Op de linker blz. (f° 121v°) zijn portret, gegraveerd door Th. Galle.

Anderlecht, Erasmushuis.

- 185 St.-Gummaruskerk te Lier, foto van de zuid-oostzijde.

15e en 16e eeuw.

Het kapittel der St.-Gummaruskerk te Lier verkoos Adrianus van Utrecht tot zijn deken. Deze nam evenwel niet aan en de waardigheid werd tenslotte aan Antoine de Berghes aangeboden, die de benoeming aanvaardde. (Vriendelijke mededeling van Mgr. E. Van Cauwenbergh, hoofdbibliothecaris van de Katholieke Universiteit te Leuven).

Foto A.C.L., Brussel.

- 186 Keizer Maximiliaan I van Oostenrijk (1459-1519).

Atelier van Joos van Cleve, ca. 1510, paneel, 34,5 x 24 cm.

Portret ten halven lijve, frontaal, het hoofd driekwart naar links gewend. De keizer draagt op het lange witte haar een zwarte bonnet en is gekleed in een mantel van brokaat, gevoerd met bont. Om de schouders de keten van het Gulden Vlies. In de rechterhand twee rode anjelieren.

Herhalingen in het Musée Jacquemart-André te Parijs, gedateerd op de oude lijst '1510'; Kunsthistorisches Museum te Wenen; Prado te Madrid; en een variant, naar Gerard Horebout?, in Brussel, Musea voor Schone Kunsten.

Lit.: Cat. Tent. *Aanwinsten 1940-1946*, Amsterdam, Rijksmuseum, 1946, nr. 23; Cat. Tent. *Keizer Karel en zijn tijd*, Gent, 1955, nr. 19, afb. 78; Cat. Tent. *Margareta van Oostenrijk en haar hof*, Mechelen, 1958, nr. 20, afb. 7 (met lit. opgave).

Afb. 36.

Amsterdam, Rijksmuseum.

- 187 Keizer Maximiliaan I.

Penning, 1505, verguld zilver, diam. 45 mm., gew. 37 gr., Cat. 1903 nr. 27.

Voorz.: keizer Maximiliaan ten halven lijve, geharnast en het hoofd gedekt met een kroon. In de linker hand houdt hij een scepter en in de rechter een zwaard. Omschrift: MAXIMILIANVS DEI GRA(tia) ROMANOR(um) REX SEMPER AVGVSTVS.

Keerz.: het rijkswapen met kroon en de emblemen van het Gulden Vlies omgeven door vier wapenschilden.

Lit.: F. VAN MIERIS, *Histori der Nederlandsche Vorsten*, I, 's Gravenhage, 1732, p. 366, nr. 1.

's Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet.

- 188 Margareta van Oostenrijk (1480-1530).

Naar Bernard van Orley, eerste kwart 16e eeuw, paneel, 37 x 27,5 cm., cat. 1957 nr. 805.

Een der talrijke reproducties van een verdwenen origineel vervaardigd door de hofschilder der landvoogdes, Bernard van Orley. Borstbeeld, driekwart figuur; zij draagt de weduwenkledij, die zij na de dood van haar derde

echtgenoot, Filibert van Savoye, had aangenomen (1504). Na het overlijden van Filips de Schone aangesteld tot landvoogdes der Nederlanden, vestigde zij zich te Mechelen, waar zij zich met bijzondere ijver op de opvoeding der kinderen van haar jonggestorven broeder toelagde. Mede door haar toedoen werd Adrianus van Utrecht tot leermeester van de jonge Karel van Habsburg gekozen. Margareta was de Leuvense professor zeer genegen; zij nam hem op in haar raad en schonk hem een eigenhandig geborduurd ornament.

Lit.: M. J. FRIEDLAENDER, *Die altniederländische Malerei*, VII, Leiden, 1934, p. 102, nr. 151 b; GH. DE BOOM, *Marguerite d'Autriche et la prérenaissance*, Parijs-Brussel, 1933, p. 140-141; J. LAVALLEYE, *Le style du peintre Bernard van Orley*, in *Bernard van Orley 1488-1541*, uitgegeven door *Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, 1943, p. 56, afb. XVI; *Cat. Peint. anc. Musées Royaux des B.A.*, Brussel, 1957, nr. 805; *Cat. Tent. Carlos V y su ambiente*, Toledo, 1958, nr. 99; voor de betrekkingen tussen Margareta van Oostenrijk en Adrianus zie ook: CH. MOELLER, *Eléonore d'Autriche et de Bourgogne, reine de France*, Parijs, 1895, p. 87 en 93.

Brussel, Kon. Musea voor Schone Kunsten.

189 De kinderen van Filips de Schone.

Vlaams meester, ca. 1510, diptiek, paneel, 29 x 35 cm.

Portret der zes kinderen van de 1506 te Burgos overleden Filips de Schone, met verklarende bijschriften en wapenschilden. Op het linkerluik de twee jongens: Karel (° 1500) en Ferdinand (° 1503). Karel schijnt hier de ouderdom van 8 tot 10 jaar bereikt te hebben, leeftijd waarop Adrianus zich met zijn vorming begon bezig te houden. Op het rechter luik de vier zusters van de erfprins: Eleonora (° 1498), Isabella (° 1501), Maria (° 1505) en Katharina (° 1506).

Lit.: F. SOLDEVILLA, *Historia de España*, III, Barcelona, 1954, p. 256-257; *Cat. Tent. Keizer Karel en zijn tijd*, Gent, 1955, nr. 130.

Afb. 35.

Brussel, Verz. Mevr. Franchomme.

190 Karel V, op 10-jarige leeftijd.

Bernard van Orley toegeschreven, ca. 1510, paneel, 19.7 x 14.3 cm.

Adrianus' vorstelijke pupil is voorgesteld in borstbeeld, driekwart naar rechts gewend. Hij draagt een mantel waarvan de kraag in brede plooiën over de schouders ligt, een gespleten wambuis en op het half lange haar een breedgerande hoed versierd met een medaillon. Om de hals een smalle keten met het Gulden Vlies. Een dergelijk portret bevindt zich in het Musée Granet te Aix.

Lit.: *Cat. Tent. Keizer Karel en zijn tijd*, Gent, 1955, nr. 98, afb. 64; *Cat. Tent. Margareta van Oostenrijk en haar hof*, Mechelen, 1958, nr. 74.

Afb. 37.

Edinburgh, The National Gallery of Scotland.

191 Borstbeeld van Karel V.

Toegeschreven aan Conrad Meit, begin 16e eeuw, terracotta, 51 x 63 x 34 cm., hoed, voetstuk en polychromie zijn modern.

Borstbeeld op natuurlijke grootte, de jonge aartshertog voorstellend in de ouderdom van ca. 17 jaar. Hij draagt rond de hals de keten van het *Gulden Vlies*, wat wellicht in verband is te brengen met het te Brussel in oktober 1516 gehouden kapittel dezer ridderorde. Op de Habsburgse kin werd door de beeldhouwer sterk de nadruk gelegd. Zo zag de jonge monarch er uit toen hij 1517 door Adrianus in Spanje werd ontvangen en rondgeleid in zijn nieuwe bezittingen.

Lit.: J. DUVERGER, *Conrad Meit*, Gent, 1934, p. 47; Cat. Tent. *l'Europe humaniste*, Brussel, 1954-1955, nr. 155; Cat. Tent. *Keizer Karel en zijn tijd*, Gent, 1955, nr. 374; Cat. Tent. *Carlos V y su ambiente*, Toledo, 1950, nr. 261.

Brugge, Museum Gruuthuse, *Inventaris Stad Brugge*, II, 5 (oudhk. ver. A. 848).

192 Willem van Croy, heer van Chièvres (1458-1521).

Vlaams meester, ca. 1510, paneel, 43 x 35.5 cm., Cat. 1957 nr. 566.

Borstbeeld tegen donkere achtergrond, het gelaat driekwart naar links. Geleed in rode tabberd afgezet met zwart bont; mouwen van goudlaken met figuren. Om de hals de keten van het Gulden Vlies en op het hoofd een baret met medaillon waarop de H. Maagd met het kind prijkt.

Willem van Croy werd door Filips de Schone bij diens vertrek naar Spanje in 1506, aangewezen tot regent der Nederlanden en beschermer van zijn minderjarige kinderen. In 1509 wordt hij gouverneur en kamerheer van de jonge Karel V te Mechelen, waar hij met Adrianus van Utrecht, die door Maximiliaan van Habsburg en Margareta van Oostenrijk tot preceptor van de aartshertog was benoemd, aan diens opvoeding heeft gewerkt. Hij onderwees hem in de strategie en verzorgde zijn militaire opleiding, terwijl Adrianus hem in het Latijn en in de *Artes* onderrichtte.

Lit.: Cat. Tent. *Keizer Karel en zijn tijd*, Gent, 1955, p. 48 en nr. 143; Cat. Tent. *Peintures Anc. Mus. roy. des B.A.*, Brussel, 1957, nr. 566; Cat. Tent. *Carlos V y su ambiente*, Toledo, 1958, nr. 179.

Brussel, Kon. Musea voor Schone Kunsten.

193 Het oude 'Hof van Bourgondië' te Mechelen omstreeks 1530.

J. B. De Noter, 19e eeuw, akwarel op papier, 230 x 367 mm.

Het oude *Hof van Bourgondië* of *Keyzershof* te Mechelen, waar de kinderen van Filips de Schone werden opgevoed onder toezicht van hun tante Margareta van Oostenrijk. Gedurende drie jaar deelde de jonge Karel van Habsburg opvoeding en onderricht met zijn zusters Eleonora en Isabella.

Daarna werden hem een reeks knapen uit edele geslachten toegevoegd met wie hij verder onderwijs ontving. Zijn eerste meesters waren de Spanjaarden Juan d'Anchieta en Luis de Vaca. Adrianus werd, naar gewoonlijk wordt aangenomen, 1507 door Maximiliaan van Habsburg en Margareta van Oostenrijk belast met het verder onderricht van de erfprins, doch hij schijnt zich eerst sedert 1510 of ten vroegste eind 1509 uitsluitend met deze taak te hebben bezig gehouden. Sedert 1511 was hij blijvend te Mechelen gevestigd. Hij vervulde er zijn ambt tot aan de emancipatie van de jonge vorst en werd 17 januari 1515 in zijn raad opgenomen.

Zonder van iedere waarde ontbloot te zijn, is de akwarel van J. B. De Noter niet als echt archeologisch document te beschouwen.

Lit.: F. STEURS, *Het Keizershof en het hof van Margareta van Oostenrijk te Mechelen*, Mechelen, 1879; CH. MOELLER, *Eléonore d'Autriche et de Bourgogne, reine de France*, Parijs, 1895, p. 37-40; A. DE REES, *De De Noter's en hun werk*, overdruk uit *Mech. Kring v. Oudbk., Lett. en Kunst*, XXXII, 1937, p. 53-54 en nr. 340; H. DE VOCHT, *Jerome de Busleyden, Founder of the Louvain Collegium Trilingue, his Life and Writings*, Turnhout, 1950, p. 313-317.

Mechelen, Stedelijk Archief,
Archief, Albums SCHOEFFER, VII, nr. 340.

- 194 Dankbrief van Adriaan van Utrecht aan Margareta van Oostenrijk; Mechelen, 29 september 1511.

Ms., Lat., papier, 220 x 295 mm.

Adriaan bedankt hierin Margareta van Oostenrijk voor haar bemiddeling bij de Rex Catholicus met betrekking tot een eventuele promotie in de geestelijke stand.

Rijssel, Archives départementales du Nord, nr. B. 18853/30225.

- 195 *Die Vrowwe ghetide in duuts bescreuen.*

Ms., Utrechts werk, ca. 1510, Ned., perkament, 121 f^{os}, 75 x 110 mm., versierde initialen, hoofdletters en randen, lederen band gestempeld met de Habsburgse adelaar en het devies van Karel V: PLVS. OVLTRE, en de letters K.V.R.I., messing slot.

Volgens de overlevering zou Adrianus van Utrecht dit getijdenboek geschonken hebben aan de jeugdige Karel V.

's Heerenberg, Verz. J. H. A. van Heek.

- 196 Brief van Adrianus van Utrecht aan de deken van het Kapittel van St.-Goedele te Brussel; Middelburg, 16 mei 1515.

Ms., autograaf, Lat., papier, 107 x 124 mm.

Eigenhandige brief door Adrianus geschreven kort voor zijn vertrek naar Spanje.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Kerkelijk Archief van Brabant: Ste. Goedele, Brussel, nr. 353.

197 Pauscollege te Leuven.

a) Foto van de binnenhof; Louis Montoyer, 1776-1778.

b) Foto van de straatgevel.

Van Adrianus' huis, na zijn dood vergroot en omgebouwd tot College, is niets overgebleven. Het huidig complex dateert uit het laatste kwart der 18e eeuw. Gedeeltelijk herbouwd ca. 1660 en volledig vernieuwd 1776-78 naar ontwerp van de architect Louis Montoyer, vertegenwoordigt dit bouwwerk met het *Koningscollege* (1776), het *College de Valk* (1783) en het thans verdwenen *College van Drieux* (1775) de klassicistische stijlperiode te Leuven. De binnenhof doet streng, doch tevens zeer monumentaal aan. Opgeëist door Jozef II in 1786 om tot Algemeen Seminarie te dienen voor de geestelijkheid, werd het als universiteitscollege opgeheven 1797. Het diende achtereenvolgens tot *Hôtel des Invalides* (1800-1814), Philosophisch College onder Koning Willem I der Nederlanden (1825-1829), magazijn en kazerne, om tenslotte 1835 in gebruik te worden genomen door de Katholieke Universiteit als convict voor studenten.

Lit.: E. VAN EVEN, *Louvain monumental*, Leuven, 1860, p. 300; A. TIELEMANS, *Notice sur le collège d'Adrien VI, dit 'du Pape'*, in *Annuaire de l'Université catholique de Louvain*, 1879, p. 489-524; E. VAN EVEN, *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895, p. 589-590.

Afb. 39.

Foto Martin, Brussel.

198 Adrianus Florensz. koopt twee huizen in de Oude Munt- of 's Meyersstraat te Leuven; 3 september 1502.

Ms., Ned., perkament, 288 x 349 mm., met zegel van de twee Leuvense stadsschepenen.

Adrianus kocht in de oude Muntstraat, later 's Meyersstraat, van Gauthier van den Tymple, Lodewijk Pynnock, Joris en Karel Vrancx, deze twee huizen, waaraan hij nog andere aankopen toevoegde. Hij herbouwde ze tot een fraaie woning die de bewondering opwekte o.a. van de legaat van Julius II, kardinaal Bernardino Lopez de Carvajal. Hij bestemde dit huis, gelegen recht tegenover de voormalige Pedagogie *Het Varken*, tot college voor behoeftige studenten in de godgeleerdheid, maar deze opzet ging eerst in vervulling na zijn dood, toen in dit gebouw het door hem gestichte Pauscollege werd opgericht.

Lit.: E. VAN EVEN, *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895, p. 589-590; H. DE VOCHT, *Litterae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium*, Leuven, 1928, brief nr. 76.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Fonds Universiteit Leuven, nr. 2478.

199 Lodewijk Pynnock maakt aan Adrianus Florisz. zijn rechten over op een huis gelegen in de Oude Munt- of 's Meyersstraat te Leuven; 7 september 1502.

Ms., Lat., perkament, 129 x 234 mm., met de zegels der beide Leuvense stadsschepenen.

Adrianus Florisz. verwerft een derde huis in de oude Munt- of 's Meyersstraat, dat grensde aan de panden, die hij kort tevoren had aangekocht van Gauthier van de Tymple.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Fonds Universiteit Leuven, nr. 2478.

- 200 Eerste testament van Adrianus van Utrecht; Leuven, 26 december 1512.

Ms., Lat., perkament, 472 x 382 mm.

Adrianus van Utrecht, professor in de theologie, deken van het kapittel van de St.-Pieterskerk te Leuven en raadsheer van de jonge Karel van Habsburg, beschikt bij testament over zijn goederen met het oog op de oprichting en dotatie van een college voor theologiestudenten in het huis dat hij te Leuven bezit. Hij treft voorts nog andere schikkingen en drukt de wens uit begraven te worden in de kapittelkerk van St.-Pieter in dezelfde stad.

Lit.: H. DE VOCHT, *Litterae... ad Franciscum Craneveldium*, Leuven, 1928, brief 76; M. L. STOCKMAN, *Stichting en vroegste organisatie van het Pauscollege (1523-1550)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1957, p. 3-7.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Fonds Universiteit Leuven, nr. 2472.

- 201 Copie van het laatste testament van Adrianus VI, daterend Rome 8 september 1523; ca. 1550.

Fos 8-10 van een verzameling afschriften van documenten met betrekking op Adrianus VI, ms., Lat., papier, 300 x 210 mm.

In zijn testament beslist Adrianus VI o.m. bepaalde van zijn bezittingen aan te wenden tot het oprichten van een college voor theologiestudenten in zijn huis, gelegen in de 's Meyersstraat te Leuven. Hij treft verder een reeks schikkingen betreffende de dotatie en het beheer van de nieuwe stichting en duidt Willem van Enckenvoirt tot zijn testamentuitvoerder aan. (Zie origineel onder nr. 389.).

Lit.: A. TIELEMANS, *Notice sur le collège d'Adrien VI, dit 'du Pape'*, in *Annuaire de l'Université Cath. de Louvain*, 1897, p. 489-524; E. REUSSENS, *Documents relatifs à l'histoire de l'Université de Louvain (1425-1797)*, III, Leuven, 1881-1885, p. 198-200; H. DE VOCHT, *Litterae... ad Franciscum Craneveldium*, Leuven, 1928, brief 76; M. L. STOCKMAN, *Stichting en vroegste organisatie van het Pauscollege (1523-1550)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1957, p. 8-9; Cat. Tent. Karel V en de Renaissance, Brussel, 1957, nr. 101.

Utrecht, Gemeente Archief,
Bibliotheek der stad Utrecht, nr. 1471.

- 202 Goedkeuring door Paus Clemens VII betreffende de uitvoering van Adrianus' laatste wilsbeschikkingen, in verband o.a. met het Pauscollege te Leuven; Rome 19 mei 1524.

Fotocopie van f° 6 uit het afschrift vervat in nr. 201; zie origineel onder nr. 389 A.

Paus Clemens VII vertrouwt aan Kardinaal Willem van Enckenvoirt de uitvoering toe van de laatste wilsbeschikkingen van zijn voorganger, Adrianus VI, o.a. in verband met de oprichting van een college te Leuven.

Lit.: J. H. HOFMAN, *Paus Adriaan VI*, in *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, XXVIII, 1902, p. 141.

Foto Centraal Museum, Utrecht.

- 203 Kardinaal Willem van Enckenvoirt subdelegeert verscheidene vrienden van Adrianus VI in verband met de uitvoering van diens testament; Rome, 20 juni 1524.

Fotocopie van f°s 11 en 12 van het afschrift vervat in nr. 201; zie origineel onder nr. 389 B.

Onder de gesubdelegeerde vrienden en bekenden van de paus krijgen Joannes Robbys en Pieter van den Male voornamelijk toegewezen het behandelen van de zaken die betrekking hebben op de oprichting van het door de paus te Leuven gestichte college.

Lit.: J. H. HOFMAN, *Paus Adriaan VI*, in *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, XXVIII, 1902, p. 148; H. DE VOCHT, *Litterae ... ad Franciscum Craneveldium*, Leuven, 1928, brief 76.

Foto Centraal Museum, Utrecht.

- 204 Overdracht van een huis door Pieter van den Male uit de nalatenschap van Adrianus VI te Utrecht, aan het door deze laatste gestichte College te Leuven; Leuven, 14 februari 1533.

Ms., Lat., perkament, 354 x 262 mm.

Pieter van den Male draagt, voor Willem de Cavertson, notaris, en in naam van Willem van Enckenvoirt, testamentuitvoerder van Adrianus VI, aan het Pauscollege te Leuven een huis over, dat deze laatste bezat in de Vrijheid van St.-Pieter te Utrecht. Pieter van den Male was Joannes Robbys behulpzaam bij de oprichting van het door Adrianus VI gestichte college.

Lit.: H. DE VOCHT, *Litterae ... ad Franciscum Craneveldium*, Leuven, 1928, brief 76.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Fonds Universiteit Leuven, nr. 2473.

- 205 *Statuta Collegii Pontificis Domini Adriani Papae Sexti*; Leuven, 1524.

Ms., Lat., register, perkament, 16 f^{os}, 272 x 183 mm., toevoegsels op papier van latere datum, perkamenten band.

Statuten opgemaakt voor het Adrianus VI- of Pauscollege te Leuven opgericht 1524. Het college ving zijn werkzaamheden aan in november van dat jaar onder presidentschap van Adrianus' vriend en leerling, Godescalc Rosemond. Deze wijdde zijn laatste levensjaren aan organisatie en inrichting der nieuwe stichting. Hij stichtte zelf een beurs aan het college en liet dit een beeldhouwde kruisgroep na, bestemd voor het altaar der kapel, die toen in aanbouw was. Hij overleed 5 december 1526.

Lit.: M. L. STOCKMAN, *Stichting en vroegste organisatie van het Pauscollege (1523-1550)*, onuitg. lic-verhand., Leuven, 1957.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Fonds Universiteit Leuven, nr. 2474.

- 206 *Memoriale pro futuro huius collegii presidente si velit bonum et pacificum regimen servare in collegio*; opgesteld door Tilman 's-Clerckx, 1527-1550.

Ms., Lat., papier, zonder datum, 304 x 214 mm.

Instructies ten gebruike van de toekomstige presidenten van het Pauscollege, opgemaakt door Tilman 's Clerckx, alias Ghybens, tweede president dezer instelling. Hij was als zodanig Godescalc Rosemond opgevolgd in 1527. Hij werd de werkelijke organisator van het college, vergrootte de gebouwen en maakte van de stichting van Adrianus een der bloeiendste instellingen van de universiteit. Overleden 3 oktober 1550, bijgezet in het koor der oude parochiekerk van St.-Michiel.

Lit.: E. REUSENS, *Documents relatifs à l'histoire de l'Université de Louvain*, III, Leuven, 1881-1885, p. 205; H. DE VOCHT, *Litterae . . . ad Franciscum Craneveldium*, Leuven, 1928, brief 228.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Fonds Universiteit Leuven, nr. 2492.

- 207 Rekeningboek van het Pauscollege te Leuven; 1 januari 1527-3 oktober 1550.

Ms., Lat. en Ned., register, papier, 191 + 17 f^{os}, 250 x 185 mm.

Rekeningen van het Pauscollege en van zijn stichtingen, bijgehouden door zijn tweede president Tilman 's-Clerckx, die 1527-1550 de inrichting bestuurde.

Lit.: H. DE VOCHT, *Litterae . . . ad Franciscum Craneveldium*, Leuven, 1928, brief 228.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Fonds Universiteit Leuven, nr. 2670.

- 208 Bul van Paus Clemens VII; Rome, 18 juli 1533.

Ms., Lat., perkament met loden bul, 292 x 417 mm.

Clemens VII staat Willem van Enckenvoirt toe de inkomsten der parochie-

kerk van Asse aan te wenden tot het stichten van vier beurzen ten voordele van het door Adrianus VI opgerichte college te Leuven.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Fonds Universiteit Leuven, nr. 2713.

209 *Liber fundationum collegii Pontificis et bursariorum qui fuerunt anno 1625 et deinceps.*

Ms., Lat., register, papier, 58 f^{os}, 320 x 210 mm., gebonden in perkament afkomstig van een misboek.

Lijst der goederen verkregen door het Pauscollege sedert de stichting door Adrianus VI 1523 tot in het tweede kwart der 17e eeuw, met vermelding der namen der eerste presidenten en van de beursstudenten.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Fonds Universiteit Leuven, nr. 2708.

210 Legaten vermaakt aan het Pauscollege te Leuven door Dirk van Heeze; 3 maart 1553.

Copie van testamentaire bepaling, echt verklaard door notaris, Lat., papier, 300 x 210 mm.

Dirk van Heeze, kanunnik der St.-Lambertuskathedraal te Luik, stichtte een studiebeurs van 40 gulden aan het Pauscollege te Leuven, ten voordele van een zijner nabestaanden of van studenten geboortig uit de gemeenten Heeze, Leende, Geldrop en Mierlo. Hij fundeerde tevens een jaargetijde in het college en schenkt dit laatste een afbeelding van de H. Adrianus in borduurwerk, een albasten beeld van O.L. Vrouw, dat hijzelf ontvangen had van de bisschop van Compostella, en de boeken van zijn bibliotheek, voor zover er van deze nog geen exemplaar aanwezig was in het college. Hezius was leerling, vriend en vertrouweling van Adrianus VI. Hij vergezelde hem naar Spanje en werd in mei 1522 tot pauselijk *datarius* bevorderd. Na 's pausen dood keerde hij naar de Nederlanden terug en nam waarschijnlijk de geheime papieren van zijn overleden vriend met zich mede. Hij vestigde zich te Luik waar hij een prebende had verkregen in de St.-Lambertuskathedraal, en bemoeide zich verder met de Inquisitie in het Prinsbisdom. Overleden 10 mei 1555. Hij bedacht in zijn testament, zoals uit het hier getoonde uittreksel blijkt, in hoge mate Adrianus' college te Leuven.

Lit., P. F. X. DE RAM, *Notice sur Thierri Hezius*, in *Annuaire de l'Univ. Cath. de Louvain*, 1862; H. J. ALLARD, *Dirk Adriaenssens van Heeze*, Utrecht, 1884; ID., *Hezius en Erasmus*, Utrecht, 1884; H. DE VOCHT, *Litterae... ad Franciscum Craneveldium*, Leuven, 1928, brief 228; W. LAMPEN, *Dirk van Heeze*, Prov. Genootschap van Kunst en Wetensch. in Noord-Babant, 1955; W. A. J. MUNIER, *Nederlandse Curialen en hofambten onder het pontificaat van Adrianus VI*, in *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, 3e reeks, X, 1959, p. 199-226.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Fonds Universiteit Leuven, nr. 2738.

- 211 Brief van Jacob Polman aan Franciscus van Vianen, president van het Pauscollege te Leuven; Kamerijk, 9 april 1658.

Ms., Lat., papier, 330 x 210 mm.

Jacob Polman bericht aan Franciscus van Vianen, president van het Pauscollege, dat een portret van Adrianus, bestemd voor dit gesticht en waarschijnlijk afkomstig uit de nalatenschap van zijn broeder, Joannes Polman, in leven kanunnik van de kathedraal te Kamerijk, wegens de toen heersende onveiligheid op de wegen niet naar Leuven kon worden overgebracht.

Lit.: H. DE VOCHT, *Inventaire des archives de l'Université de Louvain (1426-1797) aux Archives générales du Royaume à Bruxelles*, Leuven, 1927, nr. 2472.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Fonds Universiteit Leuven, nr. 2472.

- 212 Rekeningen betreffende de opbouw van een nieuwe vleugel aan het Pauscollege; Leuven, 1663-1667.

Ms., Lat., cahier van 6 f^{os}, papier, 324 x 210 mm.

Omstreek 1660 besloot de toenmalige president van het Pauscollege, Franciscus van Vianen, de opbouw van een vleugel van het gesticht ter hand te nemen. Het hier tentoongestelde cahier bevat een overzicht der uitgaven veroorzaakt door dit werk tussen 1663 en 1667.

Lit.: E. REUSENS, *Documents relatifs à l'histoire de l'université de Louvain (1425-1797)*, III, Leuven, 1881-1885, p. 204; E. VAN EVEN, *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895, p. 589.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Fonds Universiteit Leuven, nr. 2481.

- 213 Akkoorden afgesloten tussen het Pauscollege en het college der Jezuïeten te Leuven; Leuven, 1598 en 1664.

Ms., Lat., papier, 325 x 208 mm., ondertekend door de gevolmachtigden van beide colleges, cachetten met de zegels der beide instellingen.

Twee overeenkomsten afgesloten tussen het Pauscollege en het college der Jezuïeten te Leuven in verband met problemen gerezen door de naburigheid van beider bezittingen. Zoals te bemerken is op de foto's bij deze documenten gevoegd, paalde het Pauscollege aan de moestuin van het gesticht der Paters Jezuïeten.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Fonds Universiteit Leuven, nr. 2483.

- 214 Verklaringen van meester-steenhouwers in verband met de aankoop van steen voor de heropbouw van het Pauscollege te Leuven; 5 en 24 oktober 1776.

Ms., Frans, twee stukken, papier, 325 x 205 mm.

Op 11 augustus 1775 stortte een deel van de rechtervleugel van het Pauscollege in en een der studenten werd onder het puin bedolven. Naar aanleiding hiervan werd besloten de oude gebouwen te vervangen door nieuwe, volgens plan van de bouwmeester Louis Montoyer. De eerste steenlegging had plaats 18 mei 1776 en de werkzaamheden waren 1778 beëindigd. De hier getoonde stukken bevatten een verklaring van steenhouders uit de groeven van Feluy-Arquennes en van Gobertange, betreffende het leveren van blauwe en witte steen, vereist voor de wederopbouw.

Lit.: E. REUSENS, *Documents relatifs à l'histoire de l'Université de Louvain (1425-1797)*, III, Leuven, 1881-1885, p. 204; E. VAN EVEN, *Louvain monumental*, Leuven, 1860, p. 300; ID., *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895, p. 589-590.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Fonds Universiteit Leuven, nr. 2482.

215 Betaling van een militaire belasting door het Pauscollege; augustus 1794.

Ms., Lat., Frans en Ned., 4 stukken, papier, 330 x 210 mm., voorzien van de cachetten van de Rector van de Universiteit.

Documenten uit de laatste bestaansjaren van het Pauscollege, die de moeilijke omstandigheden illustreren welke deze instelling, evenals de gehele Universiteit, toen beleefde. Van 1786 tot 1789 werd het college in beslag genomen door het door Jozef II opgerichte *Seminarium Generale* en de volgende jaren onderging het de weerslag der politieke beroeringen waarvan de Zuidelijke Nederlanden toen het toneel waren. Na een dubbele Oostenrijkse Restauratie maakten de Fransen zich definitief meester van onze gewesten en het college moest het zijne bijdragen tot de zware militaire belasting aan de Universiteit opgelegd. Drie jaar later, 8 november 1797, werd het met de overige colleges der hogeschool opgeheven, nadat de oude Brabantse *Alma Mater* zelf door de bezetters was ontbonden.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,
Fonds Universiteit Leuven, nr. 2675.

III. SPANJE 1515-1522

Toen Adrianus in het najaar van 1515 Leuven verliet en zich naar Spanje begaf om er, in opdracht van de jonge Karel van Habsburg, diens belangen te gaan verdedigen bij Ferdinand de Katholieke, kon hij onmogelijk bevroeden welke grote moeilijkheden hem in dit land te wachten stonden. Gewend aan de rustige atmosfeer van Leuven en Mechelen, kwam hij plotseling te staan voor ingewikkelde problemen van politieke aard en dit in een land dat hem tenslotte volkomen vreemd was.

Bij wijze van inleiding wordt op deze afdeling van de tentoonstelling op de eerste plaats de artistieke omgeving opgeroepen waarin zijn activiteit zich ontplooidde. In de steden van Castilië en Leon waren, ten tijde van Adrianus' aankomst in Spanje, juist de grandiose bouwwerken van de Spaanse Laat-Gothiek of Isabella-stijl klaar gekomen en reeds had ook de Vroeg-Renaissance in haar platereske vorm er een aanvang genomen. Adrianus trof in het Spanje van het eerste kwart van de 16e eeuw talrijke kunstvoorwerpen en devotiestukken aan die hem herinnerden aan de Nederlanden. Meesterwerken van de Vlaamse Primitieven prijkten in koninklijke en adellijke verzamelingen en talrijke geschilderde panelen werden nog in het begin van de 16e eeuw uit Vlaanderen ingevoerd. In verscheidene kerken waren houten beelden of retabels uit Brabant aanwezig. Vele edelen en prelaten waren in het bezit van weelderig verluchte Vlaamse getijdenboeken. Vlaamse en Hollandse glazeniers verkregen op dat ogenblik vaste voet in Spanje en zouden er weldra de grote leveranciers worden van kathedralen en andere bedehuizen. Talrijke kerken konden er bogen op het bezit van Zuidnederlands koperwerk zoals lezenaars in de vorm van arenden of pelikanen, grafplaten, kaarsenkronen en kandelaars. Maar wat vooral Adrianus aangenaam moet getroffen hebben, waren de talrijke kleurige Vlaamse wandtapijten die de paleizen van de vorsten en de verblijven van edelen en kerkprelaten versierden. Hij vond in het ascetische en strenge Spanje ook iets terug van de kleur, van de levensvreugde en van de devotie van zijn eigen land.

Van de opdracht waarmede hij door Karel van Habsburg naar Spanje werd gestuurd, heeft Adrianus zich voortreffelijk gekweten. Hij kon — met hulp van Kardinaal Ximenes de Cisneros — van koning Ferdinand van Aragon verkrijgen dat deze de rechten van zijn kleinzoon op de Spaanse kroon ten volle erkende. Een vroeger in 1512 door de koning opgemaakt testament, dat Karel's jongere broeder Ferdinand van Oostenrijk bevoordeelde, werd vernietigd. De moeder van beide prinses en weduwe van de jong gestorven Filips de Schone, Johanna van Aragon, leed aan verstandsverbijstering en was niet in staat de regeringstaak op haar schouders te nemen. Opgesloten in het kasteel te Tordesillas, zal zij slechts nog eenmaal voor het voetlicht der geschiedenis treden, namelijk tijdens de opstand van de Castiliaanse steden, die Adrianus wellicht de zwaarste moeilijkheden hebben berokkend die hij in Spanje ondervond.

Bij het overlijden van koning Ferdinand op 23 januari 1516, bleek het dat

deze Cisneros tot regent van het rijk had benoemd. Adrianus die oorspronkelijk door de jonge Karel met deze functie belast was, vroeg zijn vorstelijke opdrachtgever om nieuwe volmachten en deed voortaan dienst als gezant bij Cisneros te Madrid, in wiens schaduw hij zijn werkzaamheid heeft uitgeoefend tot Cisneros' overlijden in 1517.

Kardinaal Ximenes de Cisneros, aartsbisschop van Toledo, groot-inquisiteur, oud-biechtvader van Isabella de Katholieke en tot tweemaal toe regent van het Rijk, was ongetwijfeld de meest vooraanstaande persoonlijkheid in het politieke en religieuze leven van het Spanje uit het begin van de 16e eeuw. Naast een van de beste portretten van de kardinaal, thans in het bezit van de Universiteit te Madrid, wordt zijn figuur hier opgeroepen als mæcenas van de kathedraal te Toledo, als bestrijder van de Moren in Afrika, als stichter van de befaamde Universiteit te Alcalá de Henares en tenslotte als uitgever van de niet minder bekende *Biblia polyglotta*, waarvan op deze tentoonstelling de eerste twee delen te zien zijn. Cisneros kon het zeer goed vinden met de 'deken van Leuven', zoals Adrianus bij zijn aankomst in Spanje algemeen genoemd werd, en waardeerde in hem zijn heilige levenswandel en zijn theologische kennis, maar vond hem anderzijds toch te goedgelovig en te weinig doorgewinterd om het hoofd te bieden aan de Spaanse edelen en machthebbers.

Adrianus' activiteit beperkte zich dan ook van 1516 tot 1520 grotendeels tot het religieus terrein. Op 18 augustus 1516 werd hij tot bisschop van Tortosa verheven en in 1517 schonk Leo X hem de kardinaalshoed met als titelkerk de H.H. Johannes en Paulus te Rome. In zijn bisdom heeft hij weinig geresideerd: hij liet het bestuur ervan over aan een vicaris-generaal. Te Tortosa zelf is hij slechts tweemaal geweest, een eerste maal eind 1519-begin 1520 op doorreis naar Valencia — het is op deze reis dat hij de veroordeling bekrachtigde die door de Leuvense theologen tegen Luther's leer was uitgesproken — en een tweede maal in 1522, voordat hij zich inscheepte voor zijn overtocht naar Rome. Hij was toen in de kathedraal aanwezig bij de eerste vespers van Sacramentsdag en nam de volgende dag deel aan de plechtige processie. Enkele voorwerpen uit de oude schat van zijn kathedraal, alsmede een paar authentieke documenten en enkele foto's van Tortosa, illustreren hier zijn episcopaat.

Nadat hij benoemd was tot groot-inquisiteur van Aragon, Valencia, Navarra enz. in 1516, en van Castilië, in 1518, nam zijn nieuwe functie het grootste gedeelte van zijn tijd en van zijn krachten in beslag. De oorspronkelijke breven waarbij hij door paus Leo X tot deze dubbele waardigheid verheven wordt, zijn op de tentoonstelling aanwezig. Het *Archivo de la Inquisición* te Madrid bewaart nog een groot aantal processtukken die door Adrianus werden ondertekend; hieruit blijkt duidelijk dat zijn optreden niet alleen vrij was van fanatisme en wreedheid, maar ook ingegeven door een voor die tijd breeddenkende gematigdheid.

Van 1517 tot 1520 was Karel V zelf in Spanje aanwezig en Adrianus volgde hem op zijn reizen door het land. De benoemingen die door de jonge vorst gedaan werden en zijn houding tegenover de Castiliaanse steden gaven aanleiding tot kritiek en verwekten de wrok van de bevolking. Bij het ver-

laten van het land stelde hij Adrianus als zijn plaatsvervanger aan. De toestand was toen reeds zeer gespannen en de nieuwe regent zag zich weldra geplaagd voor de opstand van de Castiliaanse steden die zich verzetten tegen de beroving van hun vrijheden en tegen het absolutistisch beheer van een vorst, die met zijn gehate *flamencos* het land in bedwang hield.

Adrianus was blijkbaar niet opgewassen tegen deze toestand en Karel V voegde hem dan ook dadelijk twee mederegenten toe van Spaans bloed, de Condestabel van Castilië Iñigo Fernandez de Velasco en de Groot-Admiraal Fadrique Enriquez de Cabrera. Een document, door de drie regenten tegelijk ondertekend, is hier tentoongesteld. Het leger van de oproerige *Comuneros* moest het onderspit delven in de slag van Villalar, in 1521, en op deze wijze werd de opstand voor het grootste gedeelte bedwongen. De drie grote leiders van de oproerlingen, Padilla, Bravo en Maldonado, werden onthoofd, terwijl een andere aanstoker van de wanordelijkheden, de bisschop van Zamora, Antonio de Acuña, in de vesting van Simancas werd opgesloten. Deze kritieke periode in Adrianus' beheer wordt geïllustreerd door een reeks foto's van gebouwen en stadsgezichten waaraan herinneringen verbonden zijn uit de tijd van de opstand der *Comuneros*. Een oorspronkelijk document betreffende don Antonio de Acuña, roept ook de figuur op van deze krijgsmachtige bisschop, die Adrianus heel wat moeilijkheden berokken- de gedurende zijn kortstondig regentschap.

In deze periode heeft hij zich ook beziggehouden met problemen betreffende de kolonisatie van het nieuw-ontdekte Amerika. Zoals blijkt uit een exemplaar dat hier tentoongesteld is, ontving hij brieven van Diego Columbus, de zoon en opvolger van de grote ontdekker van de Nieuwe Wereld. Hij was bij Karel V voorspraak voor Bartolomé de las Casas, die streed voor een menswaardiger behandeling van de inboorlingen in de nieuw ontdekte gebieden en hij vaardigde — eenmaal tot de troon van Petrus verheven — een breve uit die van groot belang is geweest voor de missioneringsarbeid in de gewesten door de Spanjaarden gekoloniseerd. Ter illustratie van dit aspect van Adrianus' activiteit worden hier, naast een authentieke kaart van Christoffel Columbus, enkele grafische documenten getoond in verband met de kolonisatie van de Nieuwe Wereld door de Spanjaarden. Een exemplaar van het vlammend, doch ietwat overdreven verweerschrift van las Casas, en een fascimile van de befaamde breve *Exponi nobis* completeren deze documentatie.

Bij de aanvang van 1522 vinden wij Adrianus in de stad Vitoria. Hij was naar deze plaats gekomen om er de krijgsverrichtingen te regelen tegen de Fransen die Fuenterrabia hadden bezet en logeerde in het huis van Juan de Bilbao, het zogenaamde *Casa del Cordón*, in de *Calle de la Cuchelleria*. Het was hier dat hem in de morgen van 22 januari het onverwachte nieuws bereikte van zijn uitverkiezing tot paus. Enkele dagen later, toen de keuze officieel bevestigd was geworden, trok hij zich terug in het voormalige klooster van St. Franciscus, dat gelegen was buiten de muren van de oude stad.

De *Casa del Cordón* is nog gedeeltelijk bewaard, maar het klooster van St. Franciscus is enkele decennia geleden helaas afgebroken. Een reeks

foto's geven een beeld van de stad zoals Adrianus die gekend heeft. Vitoria was in het begin van de 16e eeuw nog altijd een belangrijk knooppunt in de handelsbetrekkingen tussen Castilië en Vlaanderen, en vice-versa. De Vlaamse kunst werd er zeer gewaardeerd en de kooplieden brachten er menig devotiebeeld of geschilderd tafereel van hun reizen naar Vlaanderen mede. Een copie van de befaamde *Bewening* van Hugo van der Goes prijkt in de kerk van San Pedro, terwijl de kathedraal bogen kan op het bezit van een klein Vlaams madonnabeeld dat zijn bezitter bij zich droeg tijdens een overtocht van Vlaanderen naar Spanje, gedurende welke hij van een wisse verdrinkingsdood werd gered. Door Adrianus werden aan de verering van dit beeld rijke geestelijke gunsten en aflaten verleend. Bij dit alles is tenslotte het oorspronkelijke decretenboek van de stad gevoegd, waaruit blijkt dat de magistraat van Vitoria tot tweemaal toe de nieuwe paus met een schenking van levensmiddelen bedacht heeft.

Adrianus verliet het gastvrije Vitoria op 12 maart 1522 en begaf zich langs de vallei van de Ebro naar de kust van de Middellandse Zee om er zich in te schepen voor zijn overtocht naar Italië. Deze reis, die ons bekend is dank zij het nauwkeurig relaas van zijn hofkapelaan Blas Ortiz, kan men volgen op de grote kaart die deze afdeling afsluit. De tocht werd onderbroken te Saragossa en de paus verwijlde meer dan twee maanden in de hoofdstad van het fiere Aragon. Ingehaald met buitengewone luister, installeerde hij er zich in het koninklijk slot van de Aljaferia. Hij maakte van dit oponthoud gebruik om een nieuw reglement uit te vaardigen voor de Curie en om de pauselijke diensten te organiseren. Van 14 tot 24 april trok hij zich terug in het klooster van Santa Engracia teneinde er in afzondering de Goede Week te vieren. Hij daalde ook af in de crypt van de kloosterkerk om er te bidden op de graftomben van de oud-christelijke martelaren en opende bij deze gelegenheid het graf van de H. Lambertus, waarvan hem reeds door de Saragossaanse stadsmagistraat een belangrijke relikw was toegestuurd toen hij nog te Vitoria verbleef.

Foto's en gravures van monumenten uit Saragossa, waaraan de herinnering van Adrianus verbonden is, roepen zijn verblijf in deze stad hier weer op. De aartsbisschop van Saragossa was zo vriendelijk de schedel van St. Lambertus en een ostensorium met relieken van deze heilige voor wie Adrianus een bijzondere devotie had, aan onze tentoonstelling af te staan.

Van Saragossa ging de reis verder naar Tortosa, de bisschopsstad van de paus, waar hij ongeveer drie weken verbleef. Een brief door hem zelf gericht aan het bestuur van deze stad en waarin hij het van zijn komend bezoek op de hoogte brengt, illustreert dit verblijf.

Tenslotte ging hij scheep in de nabijgelegen haven van La Ampolla en na een nieuw oponthoud te Tarragona, waar gewacht werd op de vloot die hem naar Italië moest vergezellen, werd de eigenlijke zeereis aangevangen. De paus zelf voer op een roeigalei (trireme) waarvan hier een verkleind model is tentoongesteld.

De vloot volgde aanvankelijk de kusten van Catalonië. De H. Vader ging te Barcelona aan land om er te gaan bidden op het graf van de H. Eulalia in de crypt van de kathedraal, en nog andere kuststeden werden aangedaan.

Daar het gevaarlijk bleek in Franse havens aan te leggen, gezien de vijandige houding van koning Frans I, stak de vloot dadelijk naar Italië over. Ook hier werden verscheidene kuststeden bezocht. Tenslotte kwam de vloot op 28 augustus 1522 te Ostia aan, van waaruit de H. Vader reeds de volgende dag naar Rome vertrok om zijn plechtige intrede te doen in de Eeuwige Stad.

III. ESPAGNE 1515-1522

En automne 1515, Adrien quitta Louvain pour l'Espagne, envoyé par le jeune Charles de Habsbourg pour y défendre les intérêts de celui-ci auprès de Ferdinand le Catholique. Il lui était impossible d'imaginer les grandes difficultés qui l'attendaient dans ce pays. Habitué à l'atmosphère tranquille de Louvain et de Malines, il se vit tout à coup placé devant des problèmes compliqués de nature politique, dans un pays qui lui était totalement étranger.

En guise d'introduction, on évoquera dans cette section de l'exposition, le milieu artistique dans lequel l'activité d'Adrien va s'exercer. Au moment de son arrivée en Espagne, s'achevaient dans les villes de Castille et de Léon les constructions grandioses du gothique tardif espagnol, appelé aussi style Isabelle, tandis que la première renaissance commençait à s'y manifester dans sa forme plateresque. Adrien trouve dans l'Espagne du début du XVIe siècle, de nombreux objets d'art et de dévotion qui lui rappelaient les Pays-Bas. Les chefs-d'oeuvre des Primitifs flamands brillaient dans les collections royales et nobles; de nombreux panneaux peints étaient encore importés des Flandres en ce début du XVIe siècle. Plusieurs églises possédaient des statues ou des retables en bois d'origine brabançonne. Beaucoup de nobles et de prélats possédaient des livres d'heures flamands richement enluminés. Des peintres verriers flamands et hollandais s'établirent en Espagne à cette époque; ils ne tardèrent pas à devenir les grands fournisseurs des cathédrales et des autres sanctuaires. De nombreuses églises pouvaient se vanter de posséder des objets de dinanderie en provenance des Pays-Bas méridionaux comme des lutrins en forme d'aigle ou de pélican, des lames funéraires, des lustres et des chandeliers. Mais ce qui doit surtout avoir agréablement frappé Adrien, ce sont les nombreuses tapisseries flamandes qui décoraient les palais des souverains et les résidences des nobles et des prélats. Il trouvait ainsi dans l'ascétique et sévère Espagne quelque chose de la couleur, de la joie de vivre et de la piété de son pays natal.

Adrien s'est parfaitement acquitté de la mission dont Charles l'avait chargé en Espagne. Avec l'aide du cardinal Ximénès de Cisneros, il obtint que le roi Ferdinand reconnaisse sans restriction les droits de son petit-fils à la couronne d'Espagne. Un testament antérieur, établi par le roi en 1512 et qui favorisait le frère cadet de Charles, Ferdinand d'Autriche, fut annulé. La mère des deux frères, Jeanne d'Aragon, prématurément veuve de Philippe le Beau, souffrait de troubles mentaux et ne pouvait assumer les charges du gouvernement. Enfermée au château de Tordesillas, elle n'apparaîtra plus qu'une seule fois sur la scène politique, lors de la révolte des villes de Castille, révolte qui fut sans doute à l'origine des plus grandes difficultés rencontrées par Adrien en Espagne.

Ferdinand mourut le 23 janvier 1516; on constata alors qu'il avait désigné Cisneros comme régent du royaume. Adrien, qui, primitivement, avait été chargé de cette fonction par le jeune Charles, demanda de nouveaux pouvoirs et servit désormais d'envoyé auprès de Cisneros à Madrid; il exerça cette activité jusqu'à la mort de ce dernier en 1517.

Le cardinal Ximénès de Cisneros, archevêque de Tolède, grand-inquisiteur, ancien confesseur d'Isabelle la Catholique et deux fois régent du royaume,

était incontestablement la plus importante personnalité de la vie politique et religieuse de l'Espagne au début du XVIe siècle. Un bas-relief, conservé à l'Université de Madrid, nous rend fidèlement ses traits. Sa personne est ensuite évoquée comme mécène de la cathédrale de Tolède, comme adversaire des Maures en Afrique, comme fondateur de la fameuse université d'Alcala de Henares, et enfin comme éditeur de la non moins fameuse *Biblia polyglotta*, dont les deux premiers tomes sont exposés ici. Cisneros s'entendait parfaitement avec le 'doyen de Louvain', comme on appelait Adrien lors de son arrivée en Espagne; il appréciait sa conduite irréprochable et ses connaissances théologiques, tout en le trouvant cependant trop crédule et trop dépourvu de malice pour affronter la noblesse et les autorités espagnoles.

Aussi l'activité d'Adrien de 1516 à 1520 s'étendit-elle surtout au domaine religieux. Le 18 août 1516, il fut élevé à la dignité d'évêque de Tortose; en 1517, Léon X lui confia le chapeau de cardinal, au titre des Saints-Jean-et-Paul à Rome. Il résida peu dans son évêché, dont il laissait la direction à un vicaire-général. Il ne se rendit que deux fois à Tortose même, une première fois, fin 1519 - début 1520, en route pour Valence, — c'est au cours de ce voyage qu'il ratifia la condamnation prononcée par les théologiens de Louvain contre les doctrines de Luther, — et une seconde fois en 1522, avant de s'embarquer pour Rome. A cette occasion, il assista dans la cathédrale aux premières vêpres de la Fête-Dieu et participa le lendemain à la procession solennelle. Quelques objets provenant du trésor de la cathédrale, ainsi que quelques documents authentiques et des photos de Tortose illustrent son épiscopat.

Depuis sa nomination en 1516 comme grand-inquisiteur d'Aragon, de Valence, de Navarre, etc., et puis de Castille en 1518, ses nouvelles fonctions absorbèrent la majeure partie de son temps et de ses forces. Les originaux des brefs par lesquels le pape Léon X l'élevait à cette double dignité se trouvent à l'exposition. L'*Archivo de la Inquisición* à Madrid conserve encore les pièces d'un grand nombre de procès signées par Adrien; leur examen fait ressortir que son intervention était non seulement exempte de fanatisme et de cruauté, mais aussi, compte tenu de l'époque, empreinte d'une large modération. De 1517 à 1520, Charles se trouvait en Espagne; Adrien le suit dans ses déplacements à travers le pays. Les nominations faites par le jeune souverain et son attitude vis-à-vis des villes de Castille suscitèrent les critiques et éveillèrent la rancune de la population. Lorsque l'empereur quitta le pays, il désigna Adrien comme son remplaçant. A ce moment, la situation était déjà très tendue; le nouveau régent se trouva bientôt placé devant la révolte des villes de Castille s'opposant à la suppression de leurs libertés et au pouvoir absolu d'un prince qui tenait le pays en sujétion avec l'aide de ses *flamencos* tant détestés.

Adrien ne pouvait visiblement pas tenir tête à une telle situation; aussi Charles-Quint lui adjoignit-il aussitôt deux 'corégents, de sang espagnol: Iñigo Fernandez de Velasco, connétable de Castille, et le grand-amiral Fadrique Enriquez de Cabrera. Un document signé par les trois régents est présenté ici. L'armée des Communes révoltées devait être vaincue en 1521 à Villalar, ce qui mit pratiquement fin à la sédition. Les trois grands

meneurs de la révolte, Padilla, Bravo et Maldonado, furent décapités, tandis qu'un autre fauteur de troubles, Antonio de Acuña, évêque de Zamora, fut enfermé dans la forteresse de Simancas. Diverses photos de monuments et des vues de villes auxquels sont liés des souvenirs du temps de la révolte des *Comuneros*, illustrent cette période critique du gouvernement d'Adrien. Un document original concernant Antonio de Acuña évoque la figure de cet évêque belliqueux, qui causa bien des difficultés à Adrien durant sa courte régence.

Pendant cette période, Adrien s'est aussi préoccupé de problèmes concernant la colonisation de l'Amérique. Comme le montre un document exposé ici, il reçut des lettres de Diego Colomb, fils et continuateur du grand découvreur du Nouveau Monde. Il intercédait auprès de Charles-Quint en faveur de Bartholomé de las Casas, qui luttait pour un traitement plus humain des indigènes dans les contrées récemment découvertes. Après son élévation au trône de saint Pierre, il promulguera un bref de grande importance pour l'évangélisation des régions colonisées par les Espagnols. Pour illustrer cet aspect de l'activité d'Adrien, on a exposé ici, auprès d'une carte authentique de Christophe Colomb, quelques documents concernant la colonisation du Nouveau Monde par les Espagnols. Un exemplaire du mémoire justificatif, enflammé mais quelque peu excessif, de las Casas et un fac-similé du célèbre bref *'Exponi nobis*, complètent cette documentation. Au début de l'année 1522, nous trouvons Adrien à Vitoria. Il était venu dans cette ville pour organiser les opérations militaires contre les Français qui avaient occupé Fontarabie. Adrien logeait dans la maison de Juan de Bilbao, dite *Casa del Cordón* dans la *Calle de le Cuchelleria*. C'est là que, le matin du 22 janvier, lui parvint la nouvelle inattendue de son élection au pontificat suprême. Quelques jours plus tard, après la confirmation officielle de la nouvelle, il se retira dans l'ancien couvent de Saint-François, situé hors des murs de la vieille ville.

La *Casa del Cordón* existe encore partiellement, mais le couvent de Saint-François a malheureusement été démoli il y a quelques décades. Les photos donnent une idée de la ville telle qu'Adrien l'a connue. Au début du XVIe siècle, Vitoria était encore un centre important pour les relations commerciales entre la Castille et la Flandre. L'art flamand y était fort apprécié et les marchands rapportaient de nombreuses statues de dévotion ou des tableaux peints de leurs voyages en Flandre. Une copie de la célèbre *Déploration* de Hugo van der Goes est conservée dans l'église de San Pedro, tandis que la cathédrale s'enorgueillit de posséder une statuette flamande de la Vierge: un marchand la portait avec lui pendant un voyage de Flandre en Espagne et échappa lors de cette traversée à une noyade certaine. Adrien attachait de riches faveurs spirituelles et d'abondantes indulgences à la vénération de cette image. Enfin, on a ajouté à ces différents objets l'exemplaire original du livre aux résolutions de la ville; on y voit qu'à deux reprises, les magistrats de Vitoria ont offert des vivres au nouveau pape.

Adrien quitta la ville hospitalière de Vitoria le 12 mars 1522 et se dirigea, par la vallée de l'Èbre vers les côtes de la Méditerranée pour s'embarquer à destination de l'Italie. L'itinéraire du voyage, connu par la relation précise de son chapelain Blas Ortiz, peut être suivi sur la grande carte exposée dans

cette section. Ce voyage fut interrompu à Saragosse; le pape séjourna plus de deux mois dans la capitale de l'Aragon. Fastueusement accueilli, Adrien s'installa dans le château royal de l'*Aljaferia*. Il mit à profit cet arrêt pour promulguer un nouveau règlement pour la Curie et organiser les différents services de sa maison. Du 14 au 24 avril, il se retira au couvent Sainte-Engrâce pour fêter la Semaine sainte dans la solitude. Il descendit aussi dans la crypte du monastère pour y prier sur la tombe des premiers martyrs chrétiens; à cette occasion, il ouvrit le tombeau de saint Lambert dont il avait déjà reçu une importante relique de la part des magistrats de Saragosse lors de son séjour à Vitoria.

Des photos et des gravures de monuments de Saragosse auxquels s'attache le souvenir d'Adrien rappellent son séjour dans cette cité. L'archevêque de Saragosse a eu l'amabilité de prêter à notre exposition le crâne de saint Lambert et un autre reliquaire de ce saint pour lequel Adrien avait une dévotion particulière.

De Saragosse, le voyage se poursuivit vers Tortose, siège épiscopal d'Adrien, où il séjourna trois semaines environ. Une lettre adressée par le pape aux autorités de la ville pour les avertir de sa visite prochaine, illustre ce séjour. Enfin Adrien s'embarqua dans le port voisin de La Ampolla; après un nouvel arrêt à Tarragone, où l'attendait la flotte qui devait l'accompagner jusqu'en Italie, commença le voyage par mer. Le pape naviguait sur une trirème (type de galère à trois rameurs par banc) dont un modèle réduit est exposé ici.

La flotte longea d'abord les côtes de Catalogne. A Barcelone, le Saint-Père descendit à terre pour aller prier sur le tombeau de sainte Eulalie dans la crypte de la cathédrale; on fit escale dans d'autres villes côtières. A cause du danger que présentait l'accostage dans les ports français, en raison de l'hostilité du roi François Ier, la flotte cingla directement vers l'Italie où l'on visita plusieurs villes du littoral. Finalement, le 28 août 1522, la flotte arriva à Ostie, d'où le Saint-Père partit, dès le lendemain, pour faire son entrée solennelle dans la Ville éternelle.

SPANJE - CATALOGUS

- 216 S. Gregoriuscollege te Valladolid, foto van de voorgevel.

Onbekend meester, 1487-1496.

Een van de rijkste façades van Spanje en typisch voorbeeld van de overdadige versieringszucht en de barokke tendenzen van de Castilliaanse laatgotiek. Adrianus verbleef meermalen te Valladolid en zal er ongetwijfeld dit fantastisch bouwwerk bewonderd hebben.

Foto Archivo Mas, Barcelona.

- 217 Hospitaal van Santa Cruz te Toledo, foto van voorgevel en portaal.

Enrique Egas, 1e kwart 15e eeuw.

Een van de vroegste en meest typische producten van de Platereske stijl in Spanje. Het hospitaal werd gesticht door kardinaal Pedro Gonzalez de Mendoza en opgericht tussen 1504 en 1514. Aan de gebeeldhouwde versiering van de gevel en het portaal werkten mee Vasco de la Zarza, Francisco Guillén, Sebastian de Almonacid, Petit Juan, Pierres en wellicht ook Francisco de Baeza.

Foto Archivo Mas, Barcelona.

- 218 Drieluik met Madonna.

Meester van de Magdalenalegende, Brussel, begin 16e eeuw, paneel, middenpaneel 58 x 46 cm., elk zijpaneel 58 x 22.7 cm., belangrijke overschilderingen, oorspronkelijke lijst.

Klein geschilderd drieluik van het commerciële type, zoals er omstreeks 1500 en in het begin van de 16e eeuw talrijke werden ingevoerd in Castilië en Noord-West Spanje. Op het middenpaneel een madonna in half-figuur met een kind, in een stijl die herinnert aan die van Rogier van der Weyden. De zijluiken vertonen langs de binnenzijde, links de gekruisigde Christus met Maria, Johannes en Magdalena, rechts de schenker voorgesteld door St.-Pieter aan de H. Maagd. Aan de buitenzijde in grisaille Christus in de hof van Olijven, en de strijd van St. Michiel met de draak.

Deze kleine triptieken werden dikwijls in serie ingevoerd en de luiken werden ofwel onbeschilderd gelaten, ofwel zodanig geprepareerd dat men er de beeltenis van de aankoper ook later nog op kon aanbrengen.

Lit.: J. GARCIA SAINZ DE BARANDA, *Medina del Pomar, como lugar arqueológico y centro de turismo de las Merindades de Castilla Vieja*, Alcalá de Henares, 1934, p. 252; J. LAVALLEYE, *Les Primitifs Flamands, II, Répertoire des peintures flamandes des quinzième et seizième siècles. Collections d'Espagne*, I, Antwerpen, 1953, nr. 35, afb. XXXIX.

Burgos, kathedraal.

- 219 Getijdenboek van bisschop Juan Rodríguez de Fonseca.

Brugs atelier, begin 16e eeuw, m.s. Lat., perkament, 206 fols, 185 x 115

mm., 67 miniaturen en talrijke verluchte initialen van verschillende grootte, latere boekband in schildpad met zilveren omlijsting en sloten, inv. nr. 6209.

Weelderig verlucht getijdenboek van de Gents-Brugse school. In de volblad-miniaturen is invloed te bemerken van Hans Memling en Gerard David, wat er op schijnt te wijzen dat het boek in Brugge zelf werd verlucht. Het vlaams getijdenboek was zeer geliefd in Spanje tijdens de regering van de Katholieke Koningen. Juan Rodríguez de Fonseca was een van de grote kerkvorsten die verscheidene kunstwerken aankocht of bestelde in de Nederlanden, o.m. een reeks kostelijke wandtapijten, die na zijn dood in 1524 verdeeld werden over de kathedralen te Burgos en te Palencia (zie nr. 224). Waarschijnlijk gelijktijdig met de tapijten bestelde hij het getijdenboek. In de 17e eeuw in bezit van kardinaal Benedetto Odescalchi (de latere Innocentius XI) werd het wapenschild van Fonseca dat op de titelpagina prijkte, overschilderd met dat van zijn nieuwe bezitter. In de 18e eeuw kwam het in handen van de Spaanse staatsman don Manuel de Roda y Arrieta, die het met geheel zijn rijke bibliotheek legateerde aan het Seminarie van San Carlos te Saragossa.

Lit.: E. BERTAUX, *L'exposition rétrospective d'art* (1908), Saragossa, 1910, p. 119-122, afb. 33-37; J. DOMÍNGUEZ BORDONA, *Manuscritos con pinturas*, II, Madrid, 1933, nr. 2138; Cat. *Manuscritos e Incunables de la Biblioteca del Real Seminario sacerdotal de San Carlos de Zaragoza*, Saragossa, 1943, nr. 7; F. M. GARIN ORTIZ DE TARANCO, *Un libro de Horas del Conde-Duque de Olivares*, Valencia, 1951, p. 51-53; T. TORRALBA, *Real Seminario de San Carlos Borromeo de Zaragoza*, Valencia, 1952, p. 61-63, afb. 45-48.

Saragossa, Bibliotheek van het Koninklijk Seminarie van San Carlos.

220 Twee glasmedaillons.

Nederlands werk, ca. 1500 en 1e derde 16e eeuw, brandglas, grisaille en zilverageel, diam. van elk 23 cm., moderne montuur.

Een typisch voorbeeld van glasmedaillons ingevoerd uit de Nederlanden in het begin van de 16e eeuw. Beide glasschijven zijn herkomstig van Burgos en komen waarschijnlijk voort van het klein kloosterpand van het Kartuizerklooster van Miraflores, waar nog resten van soortgelijke glasschijven bewaard worden. Het ene stelt de H. Maagd voor, bekleed met de zon en neergezeten op de maansikkel, terwijl zij de borst geeft aan haar Kind. Het andere is gewijd aan het Calvariegebeuren en schijnt het werk te zijn van een Noord-Nederlands maniërist uit het eerste derde van de 16e eeuw. De glasramen van de kloosterkerk van Miraflores werden besteld in Vlaanderen en door toedoen van een koopman uit Burgos naar deze stad overgebracht in 1484.

Lit.: L. PÉREZ BUENO, *Vidrios y vidrieras (Col. Artes decorativas españolas)*, Barcelona, 1942, afb. p. 212-213; J. ARIAS DE MIRANDA, *Apuntes históricos sobre la Cartuja de Miraflores de Burgos*, Burgos, 1843, p. 77-78; M. DE ASSAS, *La Cartuja de Miraflores junto a Burgos (Monumentos*

arquitectónicos de España), 1857, p. 78; R. AMADOR DE LOS RÍOS, *Burgos (España. Sus monumentos y artes, su naturaleza é historia)*, Barcelona, 1888, p. 785-786.

Madrid, Instituto de Valencia de Don Juan.

221 Christus op de koude steen.

Antwerps atelier, begin 16e eeuw, eikenhout, 133 x 75 cm., gemerkt met de dubbele hand, vernieuwde polychromie.

Typisch voorbeeld van een in de Nederlanden vooral vanaf einde 15e eeuw zeer verspreid devotiebeeld, dat Christus voorstelt neergezeten op een rotsblok (*Golgotha*) terwijl hij de kruisiging afwacht. Het motief, in Noord-Frankrijk en in onze gewesten ontstaan, werd in Spanje, waar het onbekend was, ingevoerd door de Vlaamse kunst, maar door de Spanjaarden verkeerd geïnterpreteerd als een *Ecce Homo*; vandaar de aanwezigheid van een rietstok en de resten van een geselroede in de handen van de Christusfiguur.

Lit.: M. MARTINEZ Y SANZ, *Historia del templo Catedral de Burgos*, Burgos, 1866, p. 99-102.

Burgos, kathedraal.

222 Kaarsenkroon.

Vlaams werk, 15e eeuw, geelkoper, 46.5 x 56 cm.

Kleine lichter, bekroond met een neergehurkte leeuw en voorzien van zes lichtarmen, versierd met gotisch maaswerk. Het hier tentoongestelde exemplaar is verwant aan de kaarsenkronen afgebeeld op het Arnolfini-schilderij van Jan van Eyck en op het drieluik van het *Laatste Avondmaal* van Dirk Bouts. Dergelijke lichtkronen waren zeer begeerd in de 15e eeuw in het Noord-Oosten van Spanje. Men vindt er verscheidene vermeldingen van terug in de inventarissen van de Barcelonese kooplieden, onder de naam van *Canelobres de lautó de Flandes*.

Lit.: Niet gepubliceerd. Voor documentaire bescheiden betreffende Vlaamse kaarsenkronen in Spanje cfr. *Archief van de Notariële Protocollen te Barcelona* en J. AINAUD DE LASARTE, *Alfonso el Magnánimo y las artes plásticas de su tiempo*, (IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Ponencias, 9), Palma de Mallorca, 1955, p. 18.

223 Wandtapijt met Madonna en Kind.

Brussels atelier, begin 16e eeuw, wol, zijde en goud, 155 x 150 cm.

Maria is gezeten op een rijk versierde troon; zij houdt het Kindje spelen-derwijs een appel voor, terwijl een engel, in een gotische koorkap gekleed, een opengeslagen getijdenboek aanbiedt. Aan de voeten der H. Maagd staat een korfje met naaigerij. De bodem is bedekt met planten en bloemen, die behoren tot het florale repertorium van de Brusselse tapijtwevers van omstreeks 1500. Achter de troon een Brabants landschap met jachtaferelen. Het doek is omlijst met een smalle rand, die opgevuld is met druiventrossen,

lover- en bloemenranken en karakteristiek is voor de Brusselse productie van het begin der 16e eeuw. Geschonken aan de Seo van Saragossa door aartsbisschop Alfonso de Aragón, bastaardzoon van Ferdinand de Katholieke. Het kwam in 1869 in het bezit van het Archeologisch Museum te Madrid.

Lit.: I. ROSSELL Y TORRES, *Virgen con el Niño*, in *Museo español de antigüedades*, VII, p. 47; ID., *Tapiz del siglo XV en el Museo Arqueológico Nacional*, in *Revista de archivos, bibliotecas y museos*, 1ª época, VII, 1877, p. 361-364; *Exposición Histórico-Europea 1892 a 1893, Catálogo General*, Madrid, 1893, nr. 315; *Las joyas de la exposición Histórico-Europea de Madrid*, Madrid, 1893, afb. CLVII-CLVIII; *Cat. Museo Arqueológico Nacional*, (*Guías de los museos de España*, nr. 1), Madrid, 1954, p. 156; J. K. STEPPE, *Vlaamse wandtapijten in Spanje. Recente gebeurtenissen en publicaties*, in *Artes textiles*, III, 1956, p. 58-59, afb. 17; *Cat. Tent. Carlos V y su ambiente*, Toledo, 1958, nr. 667, afb. CCXXVI; *Cat. Tent. Vlaamse Wandtapijten uit Spanje*, Gent, 1959, p. 27-28.

Madrid, Nationaal Museum voor Oudheidkunde.

224 Wandtapijt met de Verrijzenis en de Verschijningen van Christus.

Brussels werk, ca. 1500, wol en zijde, 410 x 790 cm.

Exemplaar van een tapijtenserie waarin de punten van het christelijk geloof worden uitgebeeld, doorweven met allegorische voorstellingen uit de Strijd van de Deugden en de Ondeugden. Rond het centrale motief, de *Verrijzenis van Christus*, andere taferelen die hiermede verband houden: de *Neerdaling ter Helle*, de *Verschijningen van Christus aan zijn Moeder en aan Maria-Magdalena*, en de *Ontmoeting met de Discipelen van Emmaüs*. Korte teksten in verband met deze scenes zijn aangebracht in de bovenste rand van het tapijt. Aan beide uiteinden van het doek is een profeet gezeten met een verklarende schriftrol, volgens een gebruik dat waarschijnlijk teruggaat op het middeleeuws toneel en dat in de tapijtkunst een groot succes heeft gekend (Credo-tapijten).

Dit tapijt maakt deel uit van een reeks van vier, die aan de kathedraal gelegateerd werden door Juan Rodríguez de Fonseca, bisschop van Burgos van 1514 tot 1524. Slechts na lang aandringen van het kapittel maakte zijn broeder en erfgenaam, Antonio de Fonseca, de tapijten over. Juan en Antonio waren geen onbekenden voor Adrianus; zij kozen de partij van de Koningsgezinden in de opstand van de Comuneros en de laatste werd zelfs belast met de befaamde expeditie tegen het opstandige Medina del Campo.

Lit.: V. LAMPEREZ Y ROMEA, *Los tapicerías de la Catedral de Burgos*, in *Bol. Soc. Esp. Exc.*, año V, 1897-1898, p. 123-128; D. T. B. WOOD, *Tapestries of the deadly sins*, in *Burlington Magazine*, XX, 1912, p. 210-222; 277-289; E. GARCIA, *Los tapices de Fonseca en la Catedral de Palencia*, in *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, XIII, Valladolid, 1947, p. 173-196; J. J. RORIMER, *The Cloisters (The Metropolitan Museum of Art)*, New-York, 1951, p. 135; M. AYALA LOPEZ, *The Cathedral of Burgos*, Burgos, 1955, p. 78; J. K. STEPPE, *Vlaamse wandtapijten in Spanje*.

Recente gebeurtenissen en publicaties, in Artes textiles, 1956, p. 27-66;
L. FAURE, *Vlaamse Wandtapijten in Spanje. De verzameling te Burgos, in Handelingen van het XXIIe Vlaams Filologencongres, Gent, 24-26 april 1957, p. 344-345.*

Burgos, kathedraal.

- 225 Kwitantie ten name van Margareta van Oostenrijk door Adriaan van Utrecht, deken van Leuven; 1 oktober 1515.

Ms., Frans, perkament, 90 x 270 mm.

Deze kwitantie betreft de reis van Adriaan in Spanje voor een bespreking met koning Ferdinand over enige geheime zaken met betrekking tot prins Karel. Ondertekend: *Adrien* [paraaf] *Dutrecht*.

Afb. 74 detail.

Rijssel, Archives départementales du Nord,
nr. B. 2249/77795.

- 226 Isabella van Castilië (1451-1504).

Meester Michiel (Michaël Sittow) toegeschreven, tussen 1495 en 1499?, paneel, 24,5 x 19 cm.

Portret in borstbeeld met een lichte wending naar links. De koningin is gekleed in een japon van brokaat, een witte halsdoek in het rechthoekig uitgesneden corsage geplooid. Zij draagt op het achterhoofd een klein kapje waardoor het tot op de schouders vallende, in het midden streng gescheiden haar, nagenoeg geheel wordt vrijgelaten. Aan een dun snoer dat tweemaal om de hals gewonden is, een ruitvormig pendentief langs de zijden bezet met ronde-, aan de punten met langwerpige parels. Beide handen houdt zij voor de borst; in de linker, met de duim tussen de pagina's geschoven, een klein boek.

Een verwant portret, doch tegenzijdig, bevindt zich in Windsor Castle. De toeschrijving aan Michael Sittow is twijfelachtig. Geboren te Reval in 1469 verbleef hij aan het hof van Koningin Isabella van 1495-1499. Don Diego Angulo Iniguez, door wie dit portret voor het eerst werd gepubliceerd, in 1954, is van mening dat het aan geen der schilders die voor de Katholieke Koningen werkzaam waren kan worden toegewezen.

Isabella, dochter van Koning Juan II van Castilië, huwde Ferdinand van Aragon in 1469 en volgde in 1471 haar halfbroeder Enrique IV op als Koningin van Castilië.

Lit.: D. ANGULO INÍGUEZ, *El retrato de Isabel la Católica de la Colección Bromfield* [sic = Bromley] *Davenport*, in *Archivo Español de Arte*, 1954, p. 260-261, afb. IV.

Macclesfield (Cheshire),

Verz. Lt.Col. W. Bromley Davenport, M.P.,

Afb. 42.

Capesthorpe.

- 227 Ferdinand van Aragon (1452-1516).

Meester van de Magdalenalegende, ca. 1500?, paneel, 36 x 26 cm.

Portret ten halven lijve, driekwart naar links gewend. De Koning draagt een zwarte lijfrok met rode kraag over een wit hemd, een zwarte hoed met opge-

slagen rand op het tot op de schouders vallende haar; om de hals een gouden keten.

Don Diego Angulo Iñiguez identificeerde dit portret in 1951. Een gelijkaardig exemplaar bevindt zich in het Museum te Poitiers; een verwant portret in Windsor Castle.

Lit.: *Beschreibendes Verzeichnis der Gemälde im Kaiser-Friedrich-Museum und Deutschen Museum*, Berlin, 1931, nr. 196; p. 297; D. ANGULO IÑIGUEZ, *Un nuevo retrato de Don Fernando el Católico*, in *Archivo Español de Arte*, 1951, p. 260-261, afb. VI; ID., *El retrato de Isabel la Católica de la Colección Bromfield* [sic = Bromley] *Davenport*, in *Archivo Español de Arte*, 1954, p. 260-261, afb. III.

Afb. 41.

Berlin-Dahlem, Ehem. Staatliche Museen.

228 Filips de Schone (1478-1506).

Meester van de Abdij van Affligem, Brusselse school, ca. 1500, paneel, 125 x 48 cm., Cat. 1957 nr. 557.

Linkerluik van een triptiek, waarvan het centrale paneel het *Laatste Oordeel* voorstelt. Herkomstig uit het stadhuis te Zierikzee (Zeeland) en toegeschreven aan de Meester van de abdij van Affligem, die door sommigen vereenzelvigd wordt met Jacob van Lathem, vrijmeester te Antwerpen in 1493 en hofschilder van Filips de Schone. De vorst is uitgebeeld te voeten uit, het gelaat driekwart naar rechts. Boven zijn wapenrusting draagt hij een korte rok, waarop de blazoenen van zijn Spaanse en Nederlandse bezittingen zijn geborduurd, en een kostelijke mantel van goudbrocaat met schoudermanteltje in wit hermelijn. Rond de hals de keten van het Gulden Vlies en op het hoofd een helm met koningskroon. In de rechterhand houdt hij het opgeheven slagzwaard terwijl de linker betogend vooruitgestoken is. De figuur van de jonge monarch tekent zich af tegen een landschap, waarin men de Brusselse stadsomheining herkent.

Filips de Schone huwde 1496 de dochter der Katholieke Koningen, Johanna van Aragon, en werd na de dood van Isabella van Castilië 1504 tot koning van dit land uitgeroepen. Hij doorreisde tot tweemaal toe Spanje: een eerste maal 1502 en een tweede maal 1506. Zijn onverwachte dood te Burgos eind september 1506, deed heel wat problemen oprijzen in verband met de erfopvolging in Castilië.

Lit.: Cat. *Exposition de la Toison d'Or à Bruges (juin-octobre 1907)*, Brussel, 1907, nrs. 32 en 33; F. WINKLER, art. *Jacques van Lathem*, in THIEME-BECKER, *Künstlerlexikon*, XXII, Leipzig, 1928, p. 418; J. LAVALLEYE, *L'école bruxelloise de peinture au XVe siècle*, in *Bruxelles au XVe siècle*, Brussel, 1953, p. 180-181.

Brussel, Kon. Musea v. Schone Kunsten.

229 Filips de Schone (1478-1506).

Meester van de Magdalenalegende(?), einde 15e eeuw, paneel, 28 x 18 cm.

Portret ten halven lijve, het gelaat enigszins naar links gewend. De jonge hertog draagt een met hermelijn afgezette cape en een baret met een sieraad.

Om de hals de keten van de Orde van het Gulden Vlies. Op de linkerhand houdt hij een valk, in de rechter een stokje.

Filips de Schone was de zoon van keizer Maximiliaan I en van Maria van Bourgondië, en huwde in 1496 met Johanna van Castilië, dochter van Ferdinand van Aragon en Isabella van Castilië.

Lit.: Cat. Tent. *Le Portrait flamand*, Parijs, 1952, p. 44, nr. 15; Cat. Tent. *Het Portret in de Oude Nederlanden*, Brugge, 1953, p. 42, nr. 41; Cat. Tent. *Flemish Art*, Londen, 1953, p. 37, nr. 118; Cat. Tent. *Flandres, Espagne, Portugal du XVme. au XVIIme. siècle*, Bordeaux, 1954, nr. 43, afb. XII.

Afb. 43.

Parijs, Verz. Mevr. Tudor Wilkinson.

230 Johanna de Waanzinnige (1479-1555).

Meester van de Abdij van Affligem, Brusselse school, ca. 1500, paneel, 124 x 47 cm., Cat. 1957 nr. 557.

Rechter zijluid van triptiek vermeld onder nr. 228. Johanna is evenals haar echtgenoot staande en ten voeten uit voorgesteld. Zij draagt naast een open surcoat, bestaande uit wit bovenlijfje en met gouden bloemen doorstikte rok, een brede mantel versierd met de blazoenen harer bezittingen. Op het hoofd een zwarte, met goud afgezette kaproen, waarvan de panden neerhangen op schouders en rug.

Johanna de Waanzinnige verloor na het plotse overlijden van haar jonge echtgenoot te Burgos in 1506, het verstand en werd na een zwerftocht van verscheidene maanden met het lijk van haar man door Castilië, tenslotte door haar vader Ferdinand van Aragon, opgesloten in het koninklijk kasteel van Tordesillas, waar zij, na levenslange opsluiting, 1555 overleed.

Buitenzijde: Sint Martinus te paard schenkt een gedeelte van zijn mantel aan een bedelaar.

Brussel, Kon. Musea voor Schone Kunsten.

231 Johanna de Waanzinnige (1479-1555).

Meester van de Magdalenalegende, ca. 1496, paneel, 36 x 27 cm.

De prinses is voorgesteld ten halven lijve, driekwart naar links gewend, de handen voor het middel over elkaar gelegd. Zij draagt een nauwsluitend rood overkleed met wijde mouwen. Het gelaat wordt omlijst door een zwarte kap. Aan een dun snoer om de hals een ovaal pendentief.

Gelijksoortige portretten bevinden zich te Madrid in de collectie Noguès en in de verzameling van de Duque del Infantado.

Johanna was de jongste dochter van Ferdinand van Aragon en Isabella van Castilië. In 1496 trad zij in het huwelijk met Filips de Schone.

Lit.: Cat. Tent. *Flandres, Espagne, Portugal, du XVe au XVIIe siècle*, Bordeaux, 1954, nr. 42, afb. XIII; Cat. Tent. *Keizer Karel en zijn tijd*, Gent, 1955, nr. 69, afb. 61; Cat. Tent. *Margareta van Oostenrijk en haar hof*, Mechelen, 1958, nr. 54, afb. 13; J. LAVALLEYE, *Les Primitifs Flamands, Collections d'Espagne*, II, Antwerpen, 1958, p. 42.

Afb. 44.

Parijs, Verz. Mevrouw Tudor Wilkinson.

232 Karel V in de ouderdom van 15 à 16 jaar.

Naar Bernard van Orley, 1515-1516, paneel, 43 x 31 cm.

Een der talrijke replieken van een portret dat de jonge monarch voorstelt in de ouderdom van 15 à 16 jaar, ongeveer omstreeks de tijd waarop hij zich tot koning van Spanje liet uitroepen. Het origineel wordt toegeschreven aan de hofschilder van Margareta van Oostenrijk, Bernard van Orley. Karel draagt vroeg-16e eeuwse kledij, rond de hals de keten van het Gulden Vlies, op de muts een sierlijke broche met de H. Maagd in de zon en daaromheen de woorden: ME.MENTO.MEI.O.MATER.DEI.

Dit portret werd besteld door de broederschap van O.L. Vrouw van Zeven Weeën van de St.-Salvatorskerk te Brugge, om in haar kapel opgehangen te worden. De graven van Vlaanderen waren lid en beschermer van deze Confrerie, die zeer veel heeft bijgedragen tot het verspreiden van de cultus der zeven Smarten van de H. Maagd over de gehele Nederlanden.

Lit.: M. J. FRIEDLAENDER, *Die altniederländische Malerei*, VIII, Leiden, 1934, p. 102; Cat. Tent. *Keizer Karel en zijn tijd*, Gent, 1955, nr. 90; J. DOCHY, *Schilderijen uit de 15e en de 16e eeuw in de kathedraal te Brugge*, in *West-Vlaanderen*, VIII, 1959, nr. 43, p. 26 en 30.

Brugge, Sint-Salvator.

233 Karel V, op ongeveer 16-jarige leeftijd.

Bernard van Orley toegeschreven, 1515-1516, paneel, 37.5 x 26.6 cm.

De jonge vorst is voorgesteld ten halven lijve, driekwart naar rechts gewend, achter een smalle borstwering waarop hij de rechterhand laat rusten. Hij draagt de ordensketen van het Gulden Vlies en een breedgerande hoed versierd met een in paarden gevat medaillon waarop een gekroonde dubbele C. Het portret is uitgevoerd, - door vaardiger hand dan de vele andere replieken en varianten (Napels, Rome, St.-Salvator te Brugge, Budapest) - naar een verdwenen origineel van Barend van Orley. Het dateert uit de tijd dat Adrianus door Karel naar Spanje werd gezonden om te waken over zijn belangen ten aanzien van zijn erfelijke rechten op de Spaanse troon.

Lit.: E. MICHEL, *Catalogue raisonné des peintures du Musée du Louvre, Peintures flamandes du XVème et du XVIème siècle*, Paris 1953, nr. 138; Cat. Tent. *Keizer Karel en zijn tijd*, Gent, 1955, nr. 90, afb. 88; Cat. Tent. *Margareta van Oostenrijk en haar hof*, Mechelen, 1958, nr. 75, afb. 17.

Afb. 38.

Parijs, Louvre.

234 Karel V, op ongeveer 16-jarige leeftijd.

Ambrosius Holbein, ca. 1516, paneel, 38 x 30 cm.

De jeugdige vorst is geportretteerd ten halven lijve, driekwart naar rechts gewend, achter een smalle borstwering, de ongeschoeide rechterhand voor de borst, de linkerhand, die de rechterhandschoen houdt, rustende op de

balustrade. Hij is gekleed in een mantel van brokaat met brede bontkraag, een gespleten wambuis en geplisseerd hemd en draagt op het half lange haar een breedgerande hoed versierd met een medaillon. Om de schouders de Ordensketen van het Gulden Vlies. Bovenaan links, het wapen der Habsburgers; rechts, de beide 'Zuilen van Hercules' met het devies 'Plus Ultra' en daaronder de emblemen van het Gulden Vlies, een vuurslag en vonkenregen.

Lit.: Cat. Tent. *Keizer Karel en zijn tijd*, Gent, 1955, nr. 55; Cat. Tent. *Margareta van Oostenrijk en haar hof*, Mechelen, 1958, nr. 46; Cat. Tent. *Carlos V y su ambiente*, Toledo, 1958, nr. 55, afb. VII.

Parijs, Verz. Mevrouw Tudor Wilkinson.

235 Portret van kardinaal Ximenes de Cisneros (1436-1517).

Felipe Bigarny, begin 16e eeuw, gepolichromeerd albast, 36 x 28 cm.

Buste van de grote kardinaal, in profiel en naar rechts gekeerd, de schouders bedekt met een zware koorkap die gesloten is met een medaillon waarop het mirakel is voorgesteld van de Oplegging van de kazuifel aan St. Ildefonsus, bisschop van Toledo en voorganger van Cisneros.

Felipe Bigarny, afkomstig uit Bourgondië, is een van de vroegste Renaissance-beeldhouwers in Spanje.

Lit.: L. FERNANDEZ DE RETANA, *Cisneros y su siglo*, I, Madrid, 1929, p. 383; M. E. GOMEZ MORENO, *Breve historia de la escultura española*, Madrid, 1951, p. 77-80; Cat. Tent. *Carlos V y su ambiente*, Toledo, 1958, nr. 239.

Madrid, Universiteit, Rectoraat.

236 Misgewaad van kardinaal Ximenes de Cisneros.

Marcos de Covarrubias en atelier, Toledo, 1514-1520, goudbrokaat, borduurwerk, h. kazuifel 145 cm., beide dalmatieken 124.5 cm.

De zogenaamde *Terno* van Cisneros bestaat uit een kazuifel en twee dalmatieken met de daarbij horende stola's, manpels en kraagstukken. Met het pontificaal gewaad van Kardinaal Fonseca, dat enkele jaren later ontstond, een van de voornaamste scheppingen van de Toledaanse borduurkunst uit de tijd van de Vroeg-Renaissance. De wordingsgeschiedenis van dit historisch ornament is tot op heden nog niet geheel zeker. Het werd begonnen in 1514, waarschijnlijk op bestelling van Cisneros zelf. De leiding van het werk schijnt berust te hebben bij de Covarrubias (Marcos en zoon Juan). De kazuifel vertoont aan beide zijden een kolom die versierd is met gehistorieerde taferelen, geplaatst onder rondbogen en bedekt met acanthusrankwerk. Men herkent aan de voorzijde: de *Ontmoeting van Anna en Joachim bij de Gouden Poort*, de *Verloving van de H. Maagd en haar Presentatie in de Tempel*. Boven dit laatste tafereel is de goddelijke Pelikaan afgebeeld, die zich de borst openrijt om zijn jongen te voeden. Aan de achterzijde zijn voorgesteld: de *Boodschap van de Engel aan Maria*, de *Visitatie* en de *Geboorte van Christus*. Het Eucharistische motief van de

Pelikaan wordt hier herhaald boven het tweede tafercel.

Op de rok van de dalmatieken is het schild van de schenker zichtbaar, vastgehouden door twee putti en bekroond met een kardinaalshoed, die eveneens door twee engelenfiguurtjes gedragen wordt. Onderaan bij het wapenschild zijn twee zwanen geplaatst, wat een zinspeling is op de naam van de vrijgevege schenker van dit stel gewaden (zwaan is in het Spaans: *Cisne*). Met rankenwerk versierde aurifriezen zijn aangebracht op de overslag van de armen bij de twee dalmatieken.

Lit.: F. PÉREZ SEDANO, *Datos documentales inéditos para la historia del arte español*, I, Madrid, 1924, p. 4, 42 en 136; L. FERNANDEZ DE RETANA, *Cisneros y su siglo*, I, Madrid, 1930, p. 503; A. P. VILLANUEVA, *Los ornamentos sagrados en España, su evolución histórica y artística*, (Col. Labor, Secc. IV, nrs. 356-357), Barcelona-Buenos Aires, 1935, p. 196; A. C. FLORIANO CUMBREÑO, *El bordado (Artes decorativas españolas)*, ond. leid. v. L. PÉREZ BUENO), Barcelona, 1942, p. 140-141, afb. 58.

Afb. 45.

Toledo, kathedraal.

237 Eerste deel van het 'Misal rico' van Kardinaal Ximenes de Cisneros.

Verskillende Toledaanse miniaturisten, 1503-1518, ms., codex, perkament, 171 fös, 460 x 330 mm., band van rood schaapsvel op hout met verguld ijzerbeslag en metalen sloten, inv. nr. 1540.

Vermaard Toledaans misaal in zeven delen, waarvan hier het eerste wordt tentoongesteld. Rijkste gewrocht van de Spaanse Renaissance op het gebied van de miniatuurkunst. Uitgevoerd voor kardinaal Ximenes de Cisneros tussen 1503 en 1518. Aan de verluchting werkten mee de miniaturisten Bernardino de Canderroa, Gonzalo de Córdoba, Alonzo Ximenes, Alonzo Vázquez en Fray Felipe, wier arbeid goed te volgen is in de documenten van de kathedraal te Toledo. De versiering van dit weelderige handschrift staat onder de invloed van de Gents-Brugse miniaturschool van omstreeks 1500 en van de Italiaanse Renaissance.

Lit.: PAZ Y MELIA, *Códices más notables de la Biblioteca Nacional*, in *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, VII, 1903, p. 439-448; F. PÉREZ SEDANO, *Datos documentales inéditos para la historia del arte español*, I, Madrid, 1914, p. 30; M. R. ZARCO DEL VALLE, *Datos documentales para la historia del arte español*, I, Madrid, Madrid, 1916, p. 81-90; J. DOMÍNGUEZ BORDONA, *La miniatura española*, II, Florence-Barcelona, 1930, p. 13, afb. 149 en 150 a b; ID., *Manuscritos con pinturas*, I, Madrid, 1933, nr. 540; G. FINK-ERRERA, *L'héritage de Bourgogne dans l'art international*, IV, Madrid, 1958, nrs. 1540-1546; Cat. *Expos. antológica del tesoro documental, bibliográfico y arqueológico de España*, Madrid, 1959, nr. 341.

Madrid, Nationale Bibliotheek.

238 Standaard van kardinaal Ximenes de Cisneros.

Begin 16e eeuw, vlag in zijde met goud beschilderd, 87 x 61 cm., stok met fluweel bekleed en van een zilveren bekroning voorzien, tot l. 294 cm.

Heraldische standaard van de grote Spaanse prelaat en politicus, die afgebeeld is op het fresco de *Inname van Oran* door Juan de Borgoña in de Capilla Mozárabe van de kathedraal van Toledo.

Madrid, Universiteit.

239 Universiteit te Alcalá de Henares, foto van de voorgevel.

Rodrigo Gil de Ontañón, 1538.

Universiteit gesticht door Kadinaal Cisneros. Het gebouw werd opgericht in 1508 door Pedro Gumiel, terwijl de gevel eerst dertig jaar later door de architect Rodrigo Gil de Ontañón verwezenlijkt werd.

Foto Archivo Mas, Barcelona.

240 *Biblia polyglotta* van Kardinaal Ximenes de Cisneros.

Gedrukt te Alcalá de Henares, 1514-1517, in folio, 360 x 265 mm., bruin lederen band met goudversiering op randen en rug.

Vroegste polyglotta van de Bijbel en eerste volledige uitgave van de septuagint, verwezenlijkt te Alcalá de Henares (Complutum) op initiatief van Kardinaal Ximenes. Onder de filologen die meegewerkt hebben aan het opmaken van deze tekst zijn te vermelden: Ferdinando Nuñez de Guzman (Pincianus), Diego López de Zuñiga (Stunica) en de Griek Demetrius. Gedrukt tussen 1514 en 1517 in zes delen, verscheen zij eerst, met goedkeuring van Leo X, in 1520. Hebreeuwse, Griekse, Latijnse en Aramese tekst. Enkel de eerste twee delen zijn hier tentoongesteld.

Lit.: J. CATALINA GARCÍA, *Ensayo de una Tipografía Complutense*, num. 19, p. 11-16; M. REVILLA RICO, *La Poliglotta de Alcalá*, Madrid, 1917, p. 46-69; O. EISENFELDT, *Einleitung in das Alte Testament*, Tübingen, 1956², p. 847.

Gent, Bisschoppelijk Seminarie.

241 Grafmonument van Kardinaal Ximenes de Cisneros, foto van tombe en ligbeeld.

Begonnen door Bartolomé Ordóñez, 1518-1520.

Cisneros overleed 8 november 1517, toen hij op weg was om zijn vorst, de jonge Karel van Habsburg, te begroeten die zojuist in Spanje was aangekomen. Zijn stoffelijk overschot werd bijgezet in de door hem herbouwde Iglesia Magistral te Alcalá de Henares en op zijn graf werd een kostbaar monument opgericht dat ontworpen en waarmede een begin gemaakt werd door de grote vroegrenaissancist Bartolomé Ordóñez.

Afb. 47.

Foto Archivo Mas, Barcelona.

242 Kathedraal van Tortosa, foto van het interieur.

14e tot 18e eeuw.

Met de bouw werd begonnen in 1347. De werken gingen zeer traag vooruit

en waren nog niet beëindigd toen Adrianus tot bisschop van Tortosa werd verheven (18 augustus 1516). Deze heeft in Tortosa nooit geresideerd; de administratie van het bisdom berustte in handen van zijn Vicaris-Generaal Dr. Coldeçanza. Wel woonde Adrianus, op doortocht te Tortosa om zich naar Rome te begeven, op 18 juli, de vooravond van het feest van Corpus Christi, de plechtige vespers bij in het koor van deze kathedraal, en nam de volgende dag deel aan de processie van het H. Sacrament.

Foto Daufi, Tortosa.

243 Bisschoppelijk Paleis te Tortosa, foto van binnenplaats en eretrap.

14e eeuw.

Adrianus verbleef waarschijnlijk in dit paleis, tijdens het bezoek dat hij aan Tortosa bracht in de maanden juni en juli 1522, vooraleer scheep te gaan naar Rome.

Afb. 49.

Foto Daufi, Tortosa.

244 Dankbrief van Adriaan van Utrecht, bisschop van Tortosa, aan Margareta van Oostenrijk; Madrid, 13 juli 1516.

Ms., Frans, papier, 205 x 200 mm.

Adriaan bedankt in deze brief Margareta van Oostenrijk na zijn benoeming tot bisschop van Tortosa. Hij zou haar wel vaker schrijven indien hem dit door anderen niet kwalijk werd genomen.

Rijssel, Archives départementales du Nord, nr. B. 18872/32060.

245 Boekband van het missaal van Sint Rufus.

Noord-Spanje, laat-romaans, hout, met twee platen in émail champlevé en rand in gedreven zilver, 26 x 18 cm.

Typisch voorbeeld van laat-romaans émail dat waarschijnlijk in Spanje zelf is ontstaan, volgens sommigen op het einde van de 12e eeuw, volgens anderen in de 13e eeuw. Aan de ene zijde is Christus afgebeeld in majesteit, omgeven door een mandorla en vergezeld van de symbolen der vier Evangelisten; aan de andere zijde het Calvariegebeuren met de gekruisigde Heiland, Maria en Johannes, en in de bovenhoeken de allegorische voorstellingen van de zon en de maan. De boekband omsluit een liturgisch handschrift op perkament dat ouder is en door bisschop Gaufridius, na de herovering van Tortosa op de Moren, uit Avignon naar deze laatste stad werd overgebracht. De tekst is versierd met verluchte beginletters en met twee miniaturen, die dezelfde onderwerpen voorstellen als diegene die afgebeeld zijn op de boekband. De emailleur heeft zich blijkbaar op deze miniaturen geïnspireerd.

Lit.: A. L. MAYER, *El estilo románico en España*, Madrid-Barcelona, 1931, p. 241, afb. 207; V. JUARISTI, *Esmaltes con especial mención de los españoles*, (Col. Labor, Sec. IV, n° 317-318), Barcelona-Buenos Aires, 1933, p.

180-181; J. DOMÍNGUEZ BORDONA, *Manuscritos con pinturas*, II, Madrid, 1933, nr. 1798, afb. 577; W. L. HILDBURGH, *Concerning a questionable identification of Medieval Catalan Champlevé Enamels*, in *The Art Bulletin*, XXVII, (1945), p. 247-259; L. A. DE PUIG, *Orfebrería, joyería y esmalte*, in J. F. RÁFOLS, *Diccionario biográfico de artistas de Cataluña*, III, Barcelona, 1954, p. 513; J. GUDIOL RICART, J. AINAUD DE LASARTE en S. ALCOLEA GIL, *Arte de España. Cataluña*, Barcelona, 1955, p. 41, afb. 159; F. VERRIÉ, *Les arts decoratives*, in J. FOLCH I TORRES, *L'art català*, Barcelona, 1955, fasc. 7, p. 242, afb. 233.

Tortosa, bibliotheek van het kapittel.

246 Wandtapijt met het Laatste Avondmaal.

Onbekend atelier, 15e eeuw (?), wol en zijde, 212 x 737 cm.

Lang, friesvormig wandtapijt met in het midden de voorstelling van het *Laatste Avondmaal* en aan beide uiteinden respectievelijk de *Intocht van Christus in Jeruzalem* (rechts) en *Christus in de Hof van Olijven* (links). De tekening en de vormgeving doen zeer primitief aan. Merkwaardig is de weergave van de ruwe en expressieve koppen der apostelen. Noch de oorsprong noch de datering van dit tapijt staan vast: mogelijk is het een product van een Frans (?) wever die werkzaam was in het Kroongebied van Aragon en die achtereenvolgens in verscheidene steden zijn beroep heeft uitgeoefend. Uit documenten blijkt dat in 1458 een *mestre de draps de ras*, die tot dan toe te Saragossa gevestigd was, naar Tortosa wenste over te komen. Waarschijnlijk versierde dit tapijt de kathedraal toen Adrianus er op 18 juni 1522, vooravond van Heilige Sacramentsdag, plechtig de Vespers officieerde.

Lit.: E. BERTAUX, *Exposición retrospectiva de arte, Zaragoza 1908*, Saragossa-Parijs, 1910, p. 138; J. GUDIOL I CUNILL, *Per la història de la tapisseria a Catalunya*, in *La Veu de Catalunya*, 4 maart 1918; Cat. *Exposición internacional de Barcelona 1929*, Barcelona, 1929, nr. 1741; M. CRICK-KUNTZIGER, *Les tapisseries flamandes à l'exposition de Barcelone*, in *Oud-Holland*, XLVII, (1930), p. 54; M. L. PLOURIN, *Historia del tapiz en Occidente*, Barcelona, 1955, afb. 15 en 16.

Afb. 50.

Tortosa, kathedraal.

247 Rescript van de H. Congregatie der Riten in verband met het dragen van een kardinaalskalot door de bisschoppen van Tortosa; Rome, 27 juni 1868.

Ms., Lat., papier, register, 2 f^{os}, 328 x 225 mm.

Adrianus VI zou aan zijn opvolgers op de stoel van Tortosa het voorrecht verleend hebben, gebruik te maken van een rode kalot zoals een kardinaal. Bisschop D. Benito Mitjana liet in 1868 hierover navorsingen doen in het kapittelarchief van zijn kathedraal. Daar er geen enkel geschreven document kon ontdekt worden waaruit de wettelijkheid van dit gebruik bleek, raadpleegde hij de H. Congregatie der Riten te Rome. Deze antwoordde dat

in zoverre het vaststond dat het hier een onheuglijke gewoonte betrof, men er zich niet over moest verontrusten. Het hier tentoongestelde document is een copie van het antwoord der Congregatie, zoals deze opgenomen werd in het boek der *Insertos* van het kapittel van 1866 tot 1875 (f° 182). Moderne auteurs, zoals Pastor-Huurdeman, schrijven dit privilege toe aan de vriend van Adrianus, kardinaal Willem van Enckenvoirt die eveneens bisschop van Tortosa is geweest.

Lit.: *Boletín de la Diócesis de Tortosa*, t. XXXVII, p. 257; R. O'CALLAGHAN, *Recuerdos del Obispo y Papa Adriano VI*, in *Anales de Tortosa*, I, Tortosa, 1886; L. v. PASTOR-D. HUURDEMAN, *De Nederlandsche Paus Adriaan VI*, Amsterdam, 1908, p. 143, nota 2.

Tortosa, Archief van de Kathedraal.

248 Breve van Paus Leo X; Rome 14 november 1516.

Ms., Lat., perkament, 360 x 535 mm.

Benoeming van Adriaan van Utrecht tot inquisiteur-generaal van Aragon, Valencia, Navarra, enz.

Madrid, Archivo Histórico Nacional,
Codices: 2, f° 13.

248A Brief van Erasmus aan Pieter Barbier; Leuven, 17 juli [1517].

Gelijktijdige copie, Lat., papier, 1 f° gedeeltelijk op het recto en gedeeltelijk op het verso beschreven, 293 x 215 mm., ms. nr. 91.

Erasmus vernam dat zijn leermeester, Adrianus van Utrecht tot kardinaal was gecreëerd, en stelt vast dat nu overal zijn meesters een belangrijke functie bekleden: Standish in Engeland, Biselot, suffragaan-bisschop van Kamerijk, als biechtvader bij de Koning, en Adrianus in Spanje.

Pieter Barbier was kapelaan van 's konings kanselier, Jean le Sauvage, na wiens dood (1518) hij in dienst kwam van Adriaan van Utrecht, die hij na zijn verkiezing tot paus naar Rome volgde.

Met het oog op hun publicatie liet Erasmus van deze en andere brieven door zijn secretaris afschriften maken, waarop hijzelf in margine verbeteringen aanbracht.

Lit.: P. S. en H. M. ALLEN, *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami*, III, Oxford, 1913, p. 21-22, nr. 608.

Deventer, Atheneumbibliotheek.

249 Breve van Paus Leo X; Rome 4 maart 1518.

Facsimilé, Lat., perkament, 355 x 480 mm.

Benoeming van Adrianus van Utrecht tot inquisiteur-generaal van Castilië.

Madrid, Archivo Histórico Nacional,
Codices: 2, f° 22.

- 250 Volmacht aan Adrianus gegeven door Karel V; Zamora, 17 mei 1520.

Copie, Spaans, papier, 5 f^{os}, 305 x 212 mm.

Volmacht door Karel V gegeven aan Adrianus van Utrecht, Kardinaal van Tortosa, om op te treden als regent van Spanje tijdens zijn afwezigheid. Bijgevoegd: vertaling van brieven door Karel V gericht aan de Kardinaal van Tortosa en aan zijn mederegenten, de Condestabel van Castilië, Iñigo Fernandez de Velasco, en de Groot-Admiraal, Fadrique Enriquez de Cabrera; gedateerd Mechelen 22 september 1520.

Lit.: M. GACHARD, *Correspondance de Charles-Quint et d'Adrien VI*, Brussel, 1859, p. 237-242; Cat. *Patronato Real (Archivo General de Simancas, V, 1)*, Valladolid, 1946, nr. 2590.

Simancas, Archivo General, nieuw nr. P.R. 26-17.

- 251 Cedula aan de ontvangers van de boeten, uitgesproken door de „Camera de la Audiencia” te Valladolid; Vitoria 29 januari 1522.

Ms., Spaans, papier, 2 f^{os}, 295 x 210 mm.

Onuitgegeven document dat hier tentoongesteld wordt om een dubbele reden. Het is ondertekend door Adrianus en door de twee mederegenten. Fadrique Enriquez de Cabrera en Iñigo Fernandez de Velasco, die hem, bij het uitbreken van de opstand der Castiliaanse Gemeenten, door de keizer werden toegevoegd. Het toont anderzijds aan dat Adrianus, ook na het vernemen van zijn uitverkiezing tot de pauselijke waardigheid, te Vitoria voortging met de lopende regeringszaken af te handelen. Hij aanvaardde trouwens eerst op 16 februari zijn verheffing tot de pauselijke stoel.

Afb. 76 detail.

Vendrell, Verz. Don Salvador Euras.

- 252 Kasteel „la Mota” te Medina del Campo (Valladolid), luchtfoto van de gehele burcht.

15e eeuw.

Een van de mooiste en historisch meest belangrijke burchten van Spanje. Herbouwd in 1440 door Juan II, kwam zij in het bezit van de Katholieke Koningen die er meermalen verbleven. Isabella van Castilië overleed er in 1504 en haar muren waren het toneel van pijnlijke scènes in verband met Johanna de Waanzinnige. Het kasteel werd bestormd door Antonio de Fonseca tijdens de opstand van de Comuneros en een groot gedeelte van de stad, die het centrum was van de handel in Castilië, ging in de vlammen op. Adrianus, wars van het gebruik van geweld, keurde het hardhandig optreden van de koningsgezinde troepen niet goed.

Foto Patrimonio Artístico Nacional, Madrid.

- 253 Kasteel te Simancas, foto van muur en poort.

Oude burcht van het geslacht der Enriquez, Admiraals van Castilië. Over-

gegaan in het bezit van de Katholieke Koningen, werd zij omgevormd tot staatsgevangenis. Een der leiders van de opstand der Comuneros, Don Antonio de Acuña, bisschop van Zamora, werd er opgesloten na de nederlaag door de Castiliaanse gemeentenaren opgelopen te Villalar. Zijn bisschoppelijke waardigheid redde hem het leven, terwijl de andere leden van de opstand - Padilla, Bravo en Maldonado - het met hun hoofd moesten bekopen. Het kasteel werd later ingericht tot bewaarplaats voor de koninklijke archieven.

Foto Archivo Mas, Barcelona.

254 Breve van Adrianus VI aan Francisco de Mendoza; Rome 30 maart 1523.

Ms., Lat., perkament, 430 x 200 mm., resten van cachet in rode was.

Adrianus VI draagt de administratie van het bisdom Zamora over aan Francisco de Mendoza, clericus van Cordova en Apostolisch Notaris, hangende het geding van de *suspensio a divinis*, opgelopen door bisschop D. Antonio de Acuña, en bedreigt de clerus en de gelovigen van Zamora met canonieke straffen voor het geval dat zij niet zouden gehoorzamen aan de door de Paus aangestelde administrator van het bisdom.

Lit.: Cat. *Patronato Real (Archivo General de Simancas, V, 2)*, Valladolid, 1949, nr. 5541.

Simancas, Archivo General, nieuw nr. P.R. 1-100.

255 Westelijke helft der wereldkaart.

Facsimilé naar de kaart van Juan de la Cosa.

Juan de la Cosa, vakkartograaf en reisgezel van Columbus, tekende in 1500 deze kaart, die de eerste bekende kaart van Spaanse oorsprong is en tevens de eerste gedateerde kaart die Amerika in beeld brengt.

Lit.: E. MUNN, *The Mappemonde of Juan de la Cosa*, Jenkintown, 1934; C. R. CROWE, *Maps and Their Makers*, Londen, 1942; L. BAGROW, *Die Geschichte der Kartographie*, Berlijn, 1951, p. 87, Taf. 45; E. ROUKEMA, *Some Remarks on the La Cosa Maps*, *Imago Mundi* XIV, 1959, p. 38.

Utrecht, Geografisch Instituut der Rijksuniversiteit.

256 Boordjournaal van Christoffel Columbus met pentekening van de noordkust van het eiland La Española (Haïti).

Christoffel Columbus, 1492-1493, papier, pen, groot folio.

Het handschrift heeft toebehoord aan de grote zeevaarder en werd aangekocht in 1910 door de hertogin van Berwick en Alva, die het publiceerde in haar werk *Nuevos autógrafos de Cristobal Colón*. Voorzien van een perkamenten kaft waarop men uitgewiste sigels herkent van de hand van Columbus zelf. Verschillende bladen werden op barbaarse wijze uit het handschrift gerukt. Deze kaart dateert ongetwijfeld van de eerste reis van

de ontdekker 1492-1493. Dit kan afgeleid worden uit de aardrijkskundige aanduidingen die er op voorkomen: namen als *Tortuga* (eiland) en *San Nicolas* (kaap) werden door Columbus aan deze plaatsen gegeven op donderdag 6 december, *la Española* op 9, *Civao* en *la Natividad* op 24 december 1492, en *Montecristo* op 4 januari 1493. Het kruis dat men op de kaart bemerkt, heeft betrekking op de haven van *la Concepción*. Van al de kaarten die Columbus getekend heeft, schijnt dit de enige te zijn waarvan de echtheid onbetwistbaar vaststaat. Thacher erkent ze als authentiek en dateert ze van januari 1493. Morison stemt met deze zienswijze in en baseert zijn mening op een minutieuze studie van de aardrijkskundige gegevens die er op voorkomen.

Lit.: Duquesa de BERWICK Y DE ALBA, *Nuevos autógrafos de Cristóbal Colón*, Madrid, 1902, *Mapas españoles de América*, door Duque de ALBA ... en J. GUILLEN, p. 9-10. Eveneens gereproduc. in F. SOLDEVILA, *Historia de España*, III, Barcelona, 1954, p. 66.

Madrid, Excmo. Sz. Duque de Alba, Palacio de Liria.

257 Brief van Diego Columbus aan Adrianus van Utrecht; Santo Domingo, 15 november 1520.

Ms., Spaans, papier, 310 x 209 mm.

Schrijven van Diego Columbus, zoon en opvolger van de ontdekker van de Nieuwe Wereld, waarin hij aan Adrianus zijn aankomst meldt in Puerto Rico en Santo Domingo.

Lit.: *Exposición Americana de Madrid*, 1892, *Catál. especial*, p. 13.

Sevilla Arch. de Indias

Leg. Patronato 174, ramo 25.

258 Een episode uit de verovering van Amerika.

Jan Mostaert, ca. 1542, paneel 89.5 x 56 cm.

'... een Landschap/wesende een West-Indien/met veel naeckt volck/met een bootsighe Clip/ en vreemt ghebouw van huysen en hutten: doch is onvoldaen gelaten.' was naar Karel van Mander mededeelt te zien 'tot zijn [Mostaert's] soons soon d'Heer Niclaes Suycker Schout der stad Haerlem'. Edouard Michel bracht het tafereel in verband met de verovering van Mexico door Cortes (1518-1521). R. van Luttervelt heeft aangetoond dat het voorbeeld van Mostaert's rotswoningen moet worden gezocht in New Mexico en Arizona. Zijns inziens is een episode voorgesteld uit de verovering van Oa-quima op de Zuni-Indianen door Francesco Vázquez de Coronado, 24 juni 1540. Coronado schreef in oktober 1541 een uitvoerig rapport aan Keizer Karel V waardoor reeds in 1542 bijzonderheden van zijn expeditie in Europa bekend werden.

Lit.: C. VAN MANDER, *Schilder-Boeck*, Haarlem, 1604, fol. 229; E. MICHEL, *Un tableau colonial de J. Mostaert*, in *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art*, VII, 1931, p. 133-141 en afb.; R. VAN LUTTERVELT, *Jan*

Mostaert's West-Indisch landschap, in *Nederlandsch Kunsthistorisch Jaarboek*, 1948-1949, p. 105, afb. 1; Cat. Tent. *Keizer Karel en zijn tijd*, Gent, 1955, nr. 85, afb. 92.

Haarlem, Frans Halsmuseum.

259 *Pintura del gobernador, alcaldes y regidores de Mexico.*

a) Mexico, 1565, ms., codex, papier, 39 f^{os}, 334 x 220 mm., verlucht met tekeningen in waterverf, begeleidende teksten in het Spaans en in Indiaans dialect, inv. nr. Va 26-8.

Geïllustreerd met talrijke afbeeldingen in zeer primitieve stijl, waarin wordt voorgesteld de cijns door de inlanders aan de Spanjaarden betaald, in Mexicaanse hiërogliefen uitgedrukt, de figuren van de onderkoning, stadhouders en rechters, naast menig tafereel uit de kolonisatie van Mexico. Soms wordt ook een beeld geboden van de slechte behandeling die de inheemsen van de bezetters te verduren hadden en waartegen een man als Bartolomé de las Casas met grote heftigheid is opgekomen. De Indianen waren niet gewoon te werken en verafschuwden de regelmatige arbeid waartoe de Spanjaarden hen wilden dwingen, wat aanleiding gaf tot talrijke conflicten en bestraffingen. F^{os} 12 en 13 tonen hoe hardhandig een zekere Dr. Puga en zijn echtgenote hierbij optraden.

Afb. 48.

Madrid, Nationale Bibliotheek.

b) Facsimilé, uitgave van de codex te Madrid, 1878.

F^o 39 van dezelfde codex met voorstelling van Indianen werkzaam bij de opbouw van een kerk. De tekst bovenaan vermeldt dat de inheemsen, sedert de eerste steenlegging van het bedehuis, niet werden uitbetaald.

Leuven, Universiteitsbibliotheek.

Lit.: Codex gepubl. in facsimilé, Madrid, 1878; *Indice de los manuscritos procedentes de la Biblioteca del Duque de Osuna, adquirida por el Estado en 1886*, ms. cat., p. 23vo; J. DOMÍNGUEZ BORDONA, *Manuscritos con pinturas*, I, Madrid, 1933, nr. 993, afb. 366; J. PAZ, *Catálogo de Manuscritos de America existentes en la Biblioteca Nacional*, Madrid, 1933, nr. 315; F. SOLDEVILA, *Historia de España*, III, Barcelona, 1954, p. 408-409.

260 HIERONIMUS BENZO, *Variorum Indie accident descriptio*, I, Frankfurt.

In 8°, 790 pp., inv.nr. 19 A 16.

Gebruiken der Indianen en de verovering door de Spanjaarden. Geïllustreerd door Dirk de Brij (1528-1598).

Deventer, Atheneumbibliotheek.

261 BARTOLOMÉ DE LAS CASAS, *Brevísima relación de la destrucción de las Indias*, 2dl., Sevilla, 1552-53.

Exemplaar van de befaamde aanklacht van de grote verdediger van de

Indianen tegen de mensonwaardige behandeling die zij van de eerste Spaanse kolonisatoren hadden te verduren. Adrianus was de ideeën van las Casas zeer genegen en steunde zijn actie bij Karel V. In een toespraak gehouden voor de Keizer te La Coruña in 1520, betoogde hij dat de Indianen vrije mensen waren en als zodanig dienden behandeld te worden. Las Casas won het pleit en verkreeg de toestemming om zijn humanitair programma in werkelijkheid om te zetten.

Lit.: L. HANKE, *Las teorías políticas de Bartolomé de las Casas*, Buenos-Aires, 1935.

Madrid, Nationale Bibliotheek.

262 *Breve Exponi nobis*; Saragossa, 10 mei 1522.

Facsimilé van de 17e-eeuwse vertaling, 5 f^{os}, papier.

Spaanse vertaling van de befaamde breve *Exponi nobis* beter bekend als de *Bulle Omnimoda*, waarin Adrianus VI aan de leden van de Bedelorden, toelating verleent om apostolische arbeid te verrichten in Amerika en tevens aan de Keizer en aan de *Consejo de Indias* het recht toekent de missie-arbeid in de nieuw ontdekte gebieden te regelen.

Lit.: P. TORRES, *Vicisitudes de la 'Omnimoda' de Adriano VI en el aspecto de sus privilegios en la labor misional de Indias*, in *Missionalia Hispánica*, nr. 7, 1946; ID., *La Bula Omnimoda de Adriano VI*, Madrid, 1948; F. DE LEJARZA, O.F.M., *Valor jurídico y vicisitudes de la llamada 'Bula Omnimoda' de Adriano VI*, in *Misiones extranjeras*, nr. 2, 1949, p. 16-46.

Sevilla, Archivo de Indias

Legajo Santa Fé 255.

263 Vitoria in de 17e eeuw.

Copie naar een oud stadsgezicht, 1838, papier en chinese inkt, 675 x 1060 mm.

Het oudste stadsgedeelte is op een heuvel gebouwd. Men bemerkt van links naar rechts: de kerken van Santa Maria de Suso (de huidige kathedraal), San Miguel en San Vicente, verder naar rechts de ingang van de *Calle de la Cuchilleria*, waarin zich de *Casa del Cordón* bevindt, het huis waar Adrianus logeerde toen hem het nieuws van zijn onverwachte uitverkiezing tot Paus bereikte, en geheel aan het uiteinde het klooster van St. Franciscus, waar hij zich terugtrok na het vernemen van deze tijding.

Vitoria, stadsarchief.

264 Vitoria, foto met gezicht op het oudste stadsgedeelte.

Gezicht in vogelvlucht op de oude stad zoals Adrianus deze zag in 1522. De *Casa del Cordón*, het huis waar hij gelogeed was, toen hem de tijding bereikte van zijn verheffing tot de pauselijke waardigheid, ligt in de *Calle de la Cuchilleria*, waarvan men de ingang ziet geheel rechts op deze foto.

Foto Schommer Koch, Vitoria.

265 „Casa del Cordon” te Vitoria.

Einde 15e eeuw.

a) Foto van de straatgevel.

Laatgotisch handelshuis, eigendom van Juan de Bilbao en beter bekend als de *Casa del Cordón*. Alleen het gelijkvloerse gedeelte van het gebouw is oorspronkelijk. Boven een van de twee spitsbogen aan de straatzijde prijkt het embleem van de Franciskanerorde, een geknoopt touw, wat aan dit huis zijn naam heeft gegeven. In het midden van de gevel is het schild aangebracht van de Katholieke Koningen, met daaronder het handelsmerk van de eigenaar. Adrianus woonde in dit huis toen hij in het begin van 1522 in de stad vertoefde met het oog op het afweren van de Franse inval in Fuenterabia. Het was hier dat hij, in de vroege morgen van 22 januari, toen hij op het punt stond zijn logement te verlaten om de H. Mis te gaan lezen, de bode ontving die hem het onverwachte nieuws bracht van zijn uitverkiezing tot hoofd van de Katholieke Kerk.

Afb. 51.

b) Foto van de laatgotische zaal.

Zaal in de Isabellastijl van de laatste jaren der 15e eeuw met ingewikkeld netgewelf, bewaard in zijn oorspronkelijke toestand. Dit vertrek diende tot pronkzaal van de *Casa del Cordón* en werd ongetwijfeld betrokken door Adrianus tijdens zijn verblijf te Vitoria. Het huidige bestuur van de stad heeft het voornemen deze zaal te herstellen in haar oorspronkelijke toestand.

Lit.: A. DE APRAIZ, *Las casas goticas de comercio, llamadas 'del Portalón' y 'del Cordón' en Vitoria*, in *Boletín del Seminario de estudios de arte y arqueología* (Univ. de Valladolid), XVI, 1950, p. 33-52.

Foto Schommer Koch, Vitoria.

266 Voormalige St. Franciscuskerk te Vitoria, foto van het exterieur van het koor.

Adrianus verbleef te Vitoria aanvankelijk in het zogenaamde *Casa del Cordón*. Nadat de Breve met zijn uitverkiezing tot paus te Vitoria was aangekomen, trok hij zich terug in het klooster der Franciscanen dat dicht bij de *Calle de la Cuchelleria*, maar buiten de oude stadsomheining gelegen was. Van dit historisch gebouw is jammer genoeg niets overgebleven; het moest dertig jaar geleden plaats maken voor een modern stadsgeedeelte.

Foto Schommer Koch, Vitoria.

267 Decretenboek van de stad Vitoria; 1518-1522.

Ms., Spaans, papier, 280 f^{os}, genummerd van 10 tot 99 en van 600 tot 791, 310 x 205 mm., moderne band.

Beslissingen van de stadsmagistraat van Vitoria in verband met schenkingen van levensmiddelen aangeboden aan Adrianus dadelijk na zijn verheffing tot de pauselijke waardigheid. *Acuerdo de facer un presente a Nro. Muy Santo*

Padre op f° 746, tentoongesteld. *Acuerdo sobre el presente que se hizo al Papa* op f° 750, in facsimilé.

Lit.: R. FLORANES, *Memorias y privilegios de la M.N.Y.M.L. Ciudad de Vitoria*, Madrid, 1922, p. 65-74; I. M. SAGARNA, *Blas Ortiz. Itinerarium Adriani Sexti. Traducción y notas*, Vitoria, 1950, p. 53-54.

Vitoria, Stadsarchief.

268 Brief van Adrianus VI aan de Markies van Mantua; Vitoria, 15 februari 1522.

Ms., Lat., papier, 2 f°s, 300 x 217 mm., adres op keerzijde.

Adrianus spreekt zijn grote vreugde uit over het feit dat op de vijanden van de Heilige Roomse Kerk een schitterende overwinning is behaald en verzoekt de markies krachtdadig te blijven optreden. Getekend: *A Electus Pontifex Romanus*.

Mantua, Archivio di Stato.

Busta 835

269 Madonna met kind.

Brabants atelier, ca. 1500, eikenhout, gepolichromeerd, h. 41.5 cm., voetstuk 5 cm.

Klein madonnabeeld van het commerciële type zoals er in het begin van de 16e eeuw tientallen werden ingevoerd in Spanje. Eertijds het voorwerp van een grote verering te Vitoria, prijkt het thans in een kapel van de kooromgang in de kathedraal van deze stad. Het oorspronkelijk beeldje werd in 1922 op een met wolken versierd voetstuk geplaatst en wordt gewoonlijk met een rok en een mantel bekleed, tentoongesteld. Het werd naar Vitoria overgeplaatst door Diego Martinez de Maeztu, een koopman die handel dreef met Vlaanderen. Tijdens de overtocht naar Spanje geraakte het schip van deze laatste in groot gevaar tengevolge van een zware storm, maar na het storten van een vurig gebed voor deze Madonna, bedaarden de baren van de zee plots op miraculeuze wijze. Veilig te Vitoria aangekomen, richtte de dankbare man in zijn huis een klein oratorium in, waar het beeldje door velen van zijn stadgenoten vereerd werd. Op aandringen van zijn medeburgers liet hij het overbrengen naar het klooster der Dominicanen waar het tot cultusbeeld diende aan de, in 1513 in dit convent opgerichte, Confrerie van O.L. Vrouw van de Rozenkrans. De leden van deze Confrerie maakten van Adrianus' aanwezigheid te Vitoria gebruik om van de Paus geestelijke gunsten voor het miraculeuze beeld af te smeken. Adrianus ging in op hun verzoek en verrijkte de cultus van deze Madonna met belangrijke aflaten en voorrechten.

Lit.: J. DE MARIETA, *Historia de Nuestra Señora del Rosario de Vitoria*, Madrid, 1611, p. 1-20; A. PIRALA, *Provincias Vascongadas, (España. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia)*, Barcelona, 1885, p. 81; J. MZ. DE MARIGORTA, *La Casa de Alava*, Vitoria, 1946, p. 7.

Vitoria, kathedraal.

- 270 JUAN DE MARIETA, *Historia de Nuestra Señora del Rosario de Vitoria*, Madrid, 1611.

Facsimilé van enkele bladzijden van dit werk, waarin de geschiedenis wordt verhaald van het wonderdadig beeld van O.L. Vrouw van de Rozenkrans, dat ten tijde van Adrianus' verblijf te Vitoria vurig door de bevolking van deze stad werd vereerd, en aan de cultus waarvan de paus verscheidene aflaten en geestelijke gunsten hechtte.

Madrid, Nationale Bibliotheek.

- 271 Bewening van Christus.

Hispano-Flamenco of Vlaams meester, begin 16e eeuw, paneel, 74.5 x 95 cm. (met lijst), overschilderingen.

Copie naar een *Bewening* van Hugo van der Goes, een werk dat waarschijnlijk in de St.-Jacobskerk te Brugge hing en waarvan talrijke versies bestaan. De replek in Vitoria sluit nog dicht aan bij het werk van Van der Goes, maar de droge en schematische vormgeving doet de hand vermoeden van een Spaans copist of van een Hispano-Flamenco meester. Toch schijnt een Vlaamse oorsprong niet uitgesloten. De kleur lijkt weinig Spaans en ook het kader waarin het paneel is gevat, schijnt uit Zuid-Nederland afkomstig te zijn. In Baskenland en in Castilië werden in de eerste decennien van de 16e eeuw talrijke Vlaamse devotietaferelen ingevoerd; verscheidene hiervan kwamen terecht in de kerken van Vitoria en omgeving. De copie van Vitoria is een van de weinige exemplaren die achter de figurengroep ook het kruis en de ladder afbeelden.

Lit.: J. ALLENDE SALAZAR, *El arte flamenco en el Pais Vasco*, in *Revista Internacional de los estudios Vascos*, XXII, 1931, p. 223-224; A. PERERA, *Algunos cuadros poco conocidos*, in *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones*, LIII, 1949, p. 211-217; V. DEL VAL, *La Parroquia de San Pedro Apóstol de Vitoria*, Vitoria, 1951, p. 23; Voor copieën en repleken van de *Bewening* van Hugo van der Goes cfr.: J. DESTREE, *Hugo van der Goes*, Brussel, 1914, p. 44-53; ID., Brussel, 1926, p. 68-69; M. J. FRIEDLAENDER, *Die altniederländische Malerei*, IV, Berlijn, 1924, p. 67-68, nr. 23; G. HULIN DE LOO, *Cat. Mus. v. Sch. Kunsten, Gent*, 1938, p. 63; *Cat. Tent. Vlaamse Kunst uit Brits bezit en de National Gallery van Vitoria*, Brugge, 1956, nr. 13; *Cat. Tent. Justus van Gent, Berruguete en het Hof van Urbino*, Gent, 1957, nr. 61.

Vitoria, Parochiekerk van San Pedro.

- 272 BLAS ORTIZ, *Itinerarium Adriani sexti; ab Hispania; unde summus acersitus fuit pontifex; Romam usque; ac ipsius pontificatus euentus*, Toledo, 1546.

92 fös, 145 x 95 mm., ingebonden in perkament.

Een van de weinige exemplaren die van dit werkje bekend zijn. Relaa van de reis van Adrianus van Vitoria naar Rome in 1522 en van het verder verloop van zijn pontificaat. Blas Ortiz, vicaris-generaal van het bisdom

Calahorra, was dadelijk na het vernemen van de uitverkiezing van Adrianus tot de pauselijke stoel, naar Vitoria gesnel om er zijn opwachtingen te maken bij de nieuwe H. Vader. Hij werd door deze opgenomen in de pauselijke familia en vergezelde Adrianus op zijn reis naar Rome. Na de dood van de Paus en toen de atmosfeer te Rome te ongunstig was geworden voor Adrianus' aanhangers en vrienden, keerde hij naar zijn vaderland terug, waar hij een plaats van kanunnik had verworven in de kathedraal van Toledo. De beschrijving van deze terugreis vormt het laatste gedeelte van zijn boek. Het relaas van Blas Ortiz is dat van een ooggetuige, maar zijn beoordelingen van de daden van de Paus worden dikwijls beïnvloed door een overdreven goedgunstigheid ten opzichte van deze laatste, wat begrijpelijk is gezien het feit dat de schrijver zijn carrière volledig aan Adrianus te danken had. Het *Itinerarium Adriani sexti* werd heruitgegeven door C. Burmann in 1727 en vertaald in het Italiaans en in het Spaans, respectievelijk door N. de Laguna (Rome, 1790) en I. M. Sagarna (Vitoria, 1950).

Vitoria, Stadsarchief.

- 273 Kaart met de reisroute gevolgd door Adrianus van Vitoria naar Rome, 12 maart tot 29 augustus 1522.

Hout, 100 x 200 cm.

Vertrokken uit Vitoria op 12 maart 1522, daalde Adrianus langs de vallei van de Ebro af tot Saragossa, waar hij verbleef van 29 maart tot 11 juni. Hij bracht vervolgens een bezoek aan zijn bisschopsstad Tortosa en ging, na een oponthoud van drie weken, scheep in de nabijgelegen haven van La Ampolla. De pauselijke vloot deed vervolgens nog verscheidene kuststeden aan in Catalonië en stak toen over naar Italië. Op 13 augustus werd Monaco bereikt; te Genua werd een paar dagen halt gehouden en de overtocht werd beëindigd te Ostia, van waaruit de paus op 29 augustus te voet naar Rome trok.

Lit.: BLAS ORTIZ, *Itinerarium Adriani sexti*, Toledo, 1546. Belangrijke inlichtingen over de reis van Adrianus VI zijn te vinden in de vertaling van dit werk bezorgd door I. M. SAGARNA (Vitoria, 1950).

Voor de tentoonstelling vervaardigd door de EE.PP. Salesianen te Oud-Heverlee.

- 274 Kathedraal „La Seo” te Saragossa, foto van het koor.

14e tot 16e eeuw.

Gezicht op het koorhoofd en op de *cimborio* van *la Seo* te Saragossa. Het huidige bouwwerk, in gotiek en mudejarstijl opgetrokken, dateert voor het grootste gedeelte van de 14e, 15e en 16e eeuw. Bij zijn intrede te Saragossa op 4 april 1522 werd Adrianus processiegewijs en gezeten op de pauselijke draagstoel, naar deze tempel gevoerd. Op 1 mei daaropvolgend werd er het nieuwe reglement voor de Pauselijke Kanselarij, door de Paus zelf opgemaakt, plechtig afgekondigd.

Foto Sicilia, Saragossa.

Mt. View

V. A. V. Co.

Midnight

29th '99

*Namens de directrice
van het Centraal Museum
der Gemeente Utrecht*

- 275 „La Seo” te Saragossa, foto van het retabel van het hoogaltaar.

Pere Johan, Hans de Suabia en Gil de Morlanes, 15e eeuw.

Reusachtig albasten altaarretabel, begonnen onder het bestuur van aartsbisschop don Dalmacio de Mur, door de Catalaanse beeldhouwer Pere Johan, die enkel de predella afwerkte en voortgezet door de Duitse meester Hans de Suabia. Gil de Morlanes (vader) verwezenlijkte de versiering van het eucharistisch sacarium dat, volgens Aragonees gebruik, in het retabel zelf is opgenomen. Adrianus heeft dit kunstgewrocht meermalen kunnen bewonderen tijdens de plechtigheden die hij, bij zijn bezoek aan Saragossa in 1522, voorzat in het koor van la Seo.

Foto Sicilia, Saragossa.

- 276 ADRIANUS VI, *Regulae, ordinationes et constitutiones Cancellariae Apostolicae*, Antwerpen 1522.

Kl. 8°, 53 pp.

Adrianus stelde nog tijdens zijn verblijf in Spanje een nieuw reglement op voor de pauselijke kanselarij en liet het publiek afkondigen op 1 mei 1522 in de kathedraal (la Seo) te Saragossa.

Lit.: BLAS ORTIZ, *Itinerarium Adriani Sexti*, Toledo, 1546, Spaanse vertaling door I. M. SAGARNA, Vitoria, 1950, p. 75.

Upsala, Universiteitsbibliotheek.

- 277 Kasteel „la Aljaferia” te Saragossa, foto van de reconstitutie door F. Iñiguez Almech.

Oud Moors kasteel uit de 11e eeuw en oorspronkelijk een van de schitterendste scheppingen van de Arabische stijl in Spanje. Ging later over in het bezit van de vorsten van Aragon en werd door de Katholieke Koningen in 1492 met een nieuw appartement verrijkt. Adrianus gebruikte dit kasteel als pauselijk paleis tijdens zijn verblijf te Saragossa in 1522 en vaardigde er verschillende pauselijke akten uit. De gebouwen bleven tot omstreeks het midden van de 19e eeuw in tamelijk goede toestand bewaard, maar werden toen in gebruik genomen als kazerne en voor een groot gedeelte van hun veriering beroofd. Het kasteel wordt thans zorgvuldig gerestaureerd en reeds werden de appartementen van de Katholieke Koningen in hun oude luister hersteld.

Foto Fatás, Saragossa.

- 278 Paleis van de Aljafería te Saragossa, foto van het plafond in de troonzaal.

1492.

Voornaamste zaal van het appartement door de Katholieke Koningen ingericht in het oud Moors paleis van de Aljafería en sedert enkele jaren in haar oorspronkelijke toestand hersteld. Het plafond is in mudejarstijl en

rust op een lage dwerggalerij, aangebracht in de bovenste geleding van de wanden. De muren zijn onversierd gelaten en bieden ruim plaats voor het ophangen van wandtapijten. Enkele jaren geleden werd een poging gedaan om de luister van dit interieur weer op te roepen en hiertoe werd een beroep gedaan op de oude Vlaamse wandtapijten van la Seo, waarvan een gedeelte trouwens afkomstig is uit de schat van de vorsten van Aragon. Deze zaal is waarschijnlijk het toneel geweest van belangrijke plechtigheden en ontvangsten tijdens Adrianus' verblijf.

Foto Fatás, Saragossa.

- 279 Brief van Adrianus VI aan Karel V; Saragossa, paleis van de Aljafería, 18 mei 1522.

Ms., Frans, papier, 2 f^{os}, 285 x 215 mm.

Schrijven van Adrianus VI aan Karel V betreffende het toekennen van de *maestrazgos* van de Spaanse militaire orden en provisie van de kerk van Pamplona. De helft van de brief is autograaf. Ondertekend: *A. Episcopus Sancte Romane ecclesie*.

Simancas, Archivo general, nieuw nr E 847-34.

- 280 a) *Copia Brevis. S.D.N. Adriani vj. in summum Pontificem Electi ad sacrosanctum Cardinalium Collegium*, Saragossa, 1522.

In 4°, 4 pp.

Na ontvangst van het bericht van zijn uitverkiezing tot de pauselijke troon, zendt Adrianus aan het college der kardinalen een breve, gedateerd Saragossa, 19 mei 1522.

- b) *Breve Adriani vj. in pontificem electi: ad Senatum Populumque Romanum*; Saragossa 1522.

In 4°, 2 pp.

Breve van Adrianus na zijn verkiezing, tot de Senaat en het Romeinse volk, gedateerd Saragossa, 19 mei 1522.

Lit.: J. M. SANCHEZ, *Bibliografía aragonesa del siglo XVI*, I, Madrid, 1913, p. 162-163.

Madrid, Nationale Bibliotheek.

- 281 Voorgevel en portaal van de voormalige kloosterkerk van Santa Engracia te Saragossa.

Gravure, 18e eeuw.

Prent bij het titelblad in het werk van L. BENITO MARTÓN, *Origen y antiqüedades de el subterraneo y celeberrimo santuario de Santa Maria de las Santas Massas, oy Real Monasterio de Santa Engracia de Zaragoza de la Orden de nuestro Padre San Gerónimo*, Saragossa, 1737.

Eerste schepping van de vroege Renaissance of platereske stijl in Aragon.

Uitgevoerd door de beeldhouwers Gil de Morlanes, vader en zoon, van 1504 tot 1514. Adrianus trok zich in het klooster van Santa Engracia terug van 14 tot 24 april 1522 om er bij de Paters Hieronymieten de Goede Week door te brengen. Hij had een speciale voorliefde voor dit sticht omdat het de lichamen bewaarde van de eerste martelaren van Saragossa. Het klooster, zoals Adrianus het zag, werd opgericht door Ferdinand de Katholieke, ter nakoming van een gelofte gedaan door zijn vader Juan II van Aragon, en voltooid onder Karel V. De kerk werd opgeblazen door de Fransen in 1808, waarbij slechts het portaal bleef staan.

Saragossa, Stadsbibliotheek.

282 Kerk van Santa Engracia te Saragossa, foto van het portaal.

Gil de Morlanes, vader en zoon, 1515.

Plateresk portaal van Santa Engracia te Saragossa. Enig overblijfsel van het befaamde Hieronymietenklooster, waar Adrianus tijdens zijn oponthoud te Saragossa, in 1522, de lichamen van de oudchristelijke martelaren ging vereren en waar hij zich in afzondering terugtrok tijdens de Goede Week (14-24 april).

Foto Sicilia, Saragossa.

283 Ruïne van het kloosterpand van Santa Engracia te Saragossa.

Fernando Brambila en Juan Galvez, 19e eeuw, steendruk, 352 x 480 mm.

Toestand van het pand van Santa Engracia na het opblazen van het klooster door de troepen van de Franse generaal Lefèvre op 13 augustus 1808. Dit juweel van platereske en mudejar architectuur werd eerst voltooid in 1536. Adrianus heeft dit gedeelte van het bewaarde convent dus niet meer kunnen bewonderen.

Saragossa, Real Sociedad Aragonesa de Amigos del País.

284 Kerk van Santa Engracia te Saragossa, foto van de krocht.

Vernieuwd in de 19e eeuw.

De crypt van het voormalige klooster van Santa Engracia bewaarde het gebeente van deze martelares en van haar christelijke gezellen die omkwamen in de vervolgingen van het begin van de 4e eeuw. Door de Franse troepen opgeblazen in 1808 met het gehele klooster, werd zij in de loop van de 19e eeuw in haar huidige toestand hersteld. Adrianus daalde af in deze krocht, op woensdag 9 april 1522, om er de graftombe van St. Lambertus te openen. Naar de lokale overlevering verhaalt, geraakte bij dit bezoek toevallig een lamp van het gewelf los, die de paus met olie bemorste, wat door het volk aangezien werd als een voorteken van zijn aanstaande dood.

Foto Sicilia, Saragossa.

285 Reliekschrijn met het hoofd van St. Lambertus.

Saragossa, 18e eeuw, zilver, geciseleerd en gegraveerd, h. 14 cm.

Lage, schedelvormige doos, rustend op drie neergehurkte leeuwjes en aan

de bovenzijde voorzien van een ronde opening, die met een klein luik kan afgesloten worden en waardoor men de schedel van de heilige ontwaart. Op de voetrand onderaan prijkt het volgend opschrift: *Martyr Lambertus ferro concisus, in agro, unde caput palmis nostram portavit ad urbem*. De H. Lambertus was een christenslaaf, die evenals vele anderen van zijn geloofsgenoten omgekomen is in de vervolging van het begin der 4e eeuw. Onthoofd buiten de stad, op het veld waar hij landarbeid aan het verrichten was, begaf hij zich, naar de legende luidt, met zijn hoofd in de handen naar de christelijke begraafplaats onder Santa Engracia, om er te mid-den van zijn geloofsgenoten te rusten. Adrianus had een bijzondere verering voor deze heilige, maar aan zijn herhaaldelijk uitgedrukte wens om in het bezit te komen van een relik van hem, werd eerst door de Saragossanen voldaan, toen hij tot de pauselijke waardigheid verheven was. Tijdens zijn verblijf te Saragossa, in de lente van 1522, daalde hij af in de krypt van Santa Engracia en liet het graf van de heilige openen om zijn stoffelijk overschot te kunnen aanschouwen. Het huidige schrijn is slechts een overblijfsel van een grote relikhouder die in het begin van de 19e eeuw, tijdens de belegering van de stad door de Fransen, beschadigd werd en door toedoen van het stadsbestuur tot deze vorm werd teruggebracht. Een opschrift op de bodem van het schrijn herinnert aan deze bemiddeling.

Lit.: G. MORINCK, *Vita Adriani VI*, cap. XX en P. GIOVIO, *Id.*, cap. IX, beide in C. BURMANNUS, *Analecta historica de Hadriano VI*, Utrecht, 1727, p. 60 en 114; L. BENITO MARTÓN, *Origen y antigüedades de ... Santa Engracia de Zaragoza*, Saragossa, 1737, p. 508-509; M. DE LA SALA-VALDÉS, *Estudios históricos y artísticos de Zaragoza*, Saragossa, 1933, p. 218-221; D. IGUACEN BORAU, *Una visita a la Catacumba Zaragozana*, Saragossa,

1953, p. 78-80; F. ABBAD RIOS, *Catálogo monumental de España: Zaragoza*, Madrid, 1957, p. 112.

Saragossa, Parochiekerk van Santa Engracia.

286 Reliekostensorium.

Saragossa, 18e eeuw, zilver en glas, h. 40 cm.

Urn in de vorm van een afgeknotte pyramide, met kleine cilinder waarin bloed en beenderresten van St. Lambertus worden bewaard. Volgens een lokale overlevering zou er in 1522, toen het graf van de heilige geopend werd door Adrianus VI en een gedeelte van het kaakbeen van de martelaar werd weggenomen, bloed hebben gevloeid uit deze relik.

Lit.: L. BENITO MARTÓN, *Origen y antigüedades de ... Santa Engracia de Zaragoza*, Saragossa, 1737, p. 508-509; D. IGUACEN BORAU, *Una visita a la Catacumba Zaragozana*, Saragossa, 1953, p. 83-84.

Saragossa, Parochiekerk van Santa Engracia.

287 Brief van Adrianus aan de stadsmagistraat van Tortosa; Saragossa, 10 juni 1522.

Ms., Spaans, papier, 215 x 314 mm., voorzien van een smalle sluitstrook.

De Paus, op het punt Saragossa te verlaten, richt zich tot de overheden van Tortosa met het verzoek zijn kwartiermeester Cristobal de Samaniego bij te staan in het voorbereiden van zijn logies en vraagt hen het nodige te doen om hem een goede ontvangst te bezorgen. De brief is geschreven door Adrianus' secretaris P. Cisterer en ondertekend *A. Episc. catholice ecclesie*.

Tortosa, Stadsarchief

Armario de Pergaminos: Cort Romana, Documents papals.

- 288 Kasteel van „la Zuda” of van „San Juan” te Tortosa, foto met algemeen gezicht.

12e eeuw.

Gezicht op de versterkte burcht van *la Zuda* of kasteel van *San Juan* met de oudste stadsomheining van Tortosa (12e eeuw).

Foto Daufi, Tortosa.

- 289 Catalaanse visserssloepen, foto.

Adrianus verleende, voor hij naar Rome vertrok, een Apostolisch Indult aan de vissers van Tortosa, om op zon- en feestdagen hun bedrijf uit te oefenen, op voorwaarde dat de opbrengst ervan zou besteed worden aan het vrijkopen van door de Moren gevangen genomen zeelieden van deze stad. Het oorspronkelijk document, de zogenaamde *Bula de los Pescadores*, (Tarragona, 28 juli 1522), werd bewaard in de St.-Pieterskerk te Tortosa, waar het Gilde van de vissers zijn zetel had, maar ging jammerlijk teniet tijdens de verwoesting van dit bedehuis in de Revolutie van 1936.

Lit.: R. O'CALLAGHAN, *Episcopologio de la Santa Iglesia de Tortosa*, Tortosa, 1876, p. 143-144; F. FOQUET-MARSAL, *Cofradias-Gremios*, Madrid, 1923, p. 121-122.

Foto Cuyas, Barcelona.

- 290 Brief van Adrianus VI aan de consuls van Tarragona; Tortosa, 3 juli 1522.

Ms., Spaans, papier, 310 x 215 mm., met sluitstrook waarop het cachet van Adrianus is aangebracht.

Alvorens Tortosa te verlaten zendt de Paus zijn kwartiermeesters naar Tarragona om er zijn verblijf voor te bereiden. Hij verzoekt de overheden van deze stad zijn dienaren hierbij behulpzaam te zijn en tevens te zorgen voor de nodige proviand. De brief is eigenhandig door Adrianus ondertekend: *A. Episc. catholice ecclesie*. Het cachet is nog steeds hetzelfde als dat wat hij gebruikte tijdens zijn Kardinaat: gevierendeeld schild met in 1 en 4 drie weerhaken en in 2 en 3 een gekroonde leeuw, geplaatst onder een kardinaalshoed met aan weerszijden neerhangende kwasten.

Lit.: J. SÁNCHEZ REAL, *El Papa Adriano VI en Tarragona*, (*Instituto de Estudios Tarraconenses 'Ramon Berenguer IV'*, Seccion Arq. e Hist., n° 10), Tarragona, 1956.

Tarragona, Stadsarchief.

- 291 Romeinse omheining van Tarragona, foto van toren en gedeelte van de muur.

3e eeuw voor Christus.

Het oud stadsgedeelte van Tarragona is langs drie zijden omgeven met Romeinse muren, die opgericht werden op een nog oudere versterking die Iberische kenmerken vertoont. Adrianus deed Tarragona aan op zijn reis naar Italië en verbleef er van 10 juli tot 5 augustus 1522. Hij verbleef er in het paleis van de Aartsbisschop, waar hij de lopende zaken afhandelde en zijn overtocht naar Italië voorbereidde.

Foto Archivo Mas, Barcelona.

- 292 Kathedraal van Barcelona, foto van de krocht met de sarcofaag van de H. Eulalia.

Pisaans meester, ca. 1327.

Adrianus, op doortocht naar Rome, verwijlde slechts een dag te Barcelona (6 aug. 1522) en bezocht er de kathedraal, om te bidden voor het graf van de H. Eulalia, patrones van de stad.

Foto Archivo Mas, Barcelona.

- 293 Brief van Paus Adrianus VI aan de Markies van Mantua; *In triremi nostra*, 9 augustus 1522.

Ms., Lat., perkament, 460 x 150 mm., rest van lakzegel, adres op keerzijde.

Adrianus bericht de markies van Mantua, na zijn lang en ondankbaar verblijf in Spanje, uiteindelijk op de vijfde van de maand te zijn scheep gegaan en verzoekt hem smeebeden te richten tot de allerhoogste God voor zijn behouden overtocht naar Civit  Vecchia. *Datum in triremi nostra sub anulo piscatoris die IX° Augusti MDXXII suscepti a nobis offitij anno primo.* (Gedaan op onze trireme, gezegeld met de vissersring, 9 augustus 1522, in het eerste jaar van onze regering). Ondertekend door Hezius.

Mantua, Archivio di Stato.

Busta 835

- 294 Roeigalei van de Middellandse zee (Trireme).

Model in hout op 1/25.

Type van galei met drie roeispanten per bank. Op een dergelijk vaartuig maakte Adrianus de overtocht van Spanje naar Italië.

Antwerpen, Nationaal Scheepvaartmuseum.

REIZEN VAN ADRIANUS IN SPANJE

Uit onderstaande lijst kan men zich een gedachte vormen van de reizen die de Nederlandse kerkvorst in Spanje maakte. De lijst werd opgemaakt op grond van brieven en documenten uitgaande van Adrianus zelf, waarop behalve de datum ook de plaats voorkomt waar hij op dat ogenblik verbleef. Voor Adrianus' vertrek uit Spanje werd gebruik gemaakt van het reisverhaal van zijn Spaanse hofkapelaan Blas Ortiz.

1515	1 oktober december	Adrianus verlaat de Nederlanden La Abadia (bij Plasencia)
1516	1 januari begin februari	Madrigalejo — Guadalupe vertrek uit Guadalupe en aankomst te Madrid
1517	7 februari 9 augustus	Madrid
	26 augustus 9 oktober	Aranda de Duero
	11 oktober 16 oktober	Ventosilla
	23 november 28 december	Valladolid
1518	24 januari	La Puebla bij Saragossa
	10 februari 27 maart	Valladolid
	1 april 20 april	Aranda de Duero
1519	13 mei 24 januari	Saragossa
	12 februari 3 oktober	Barcelona
1519	7 oktober 15 oktober	Molins de Rey
	26 oktober 6 december	Papiol
1520	12 december 18 januari	Tortosa

	30 januari 20 februari	Valencia
	9 maart	Valladolid
	1 april 13 april	Santiago de Compostela
	13 april 20 mei	La Coruña
	25 juni 15 oktober	Valladolid
	15 oktober 24 december	Medina de Rioseco
1521	4 januari 1 mei	Tordesillas
	6 mei	Coca
	23 mei	Segovia
	11 juni	Santo Domingo de la Calzada
	8 juli 14 augustus	Logroño
	30 augustus	Villaroda (op weg naar Madrid)
	18 september 7 oktober	Burgos
1522	24 oktober 11 maart	Vitoria
	12 maart 29 maart	Reis van Vitoria naar Saragossa (la Aljafería)
	begin april 10 juni	Saragossa
	11 juni 18 juni	Reis van Saragossa naar Tortosa
1522	18 juni 8 juli	Tortosa

8—9 juli	Scheept zich in te La Ampolla
10 juli	Tarragona
5 augustus	
6 augustus	Barcelona
10 augustus	Steekt over naar Italië
13 augustus	
28 augustus	Aankomst te Ostia

Bronnen en literatuur:

MADRID, *Archivo Histórico Nacional, Sección de Codices*, nr. 2, dl. II; *Sección Inquisición*, nrs. 316, 317 en 318; SIMANCAS, *Archivo General, Patronato Real*, nr. 385; BLAS ORTIZ, *Itinerarium Adriani Sexti*, Toledo, 1546, vert. in het Spaans en van nota's voorzien door I. M. SAGARNA (Vitoria, 1950); M. GACHARD, *Correspondance de Charles-Quint et d'Adrien VI*, Brussel, 1859; E. H. J. REUSENS, *Adriani commercium epistolicum et pontificatus ipsius regesta*, in *Anecdota Adriani Sexti*, Leuven, 1862, p. XXXIII.

Aan de samenstelling van deze lijst werkten mede: Dr. K. Blockx, J. Scheerder, litt. drs. en lic. Mej. J. Knaepen, allen te Leuven.

IV. ROME 1522-1523

Toen Adrianus tot Paus werd verkozen, was de toestand in Italië weinig rooskleurig. De Turken, reeds lang doende hun macht in Europa uit te breiden, bedreigden Hongarije en in de Middellandse Zee het eiland Rhodos. Zou dit bolwerk vallen, dan lag de weg naar Italië en naar Rome open. De europese wereld zou alle krachten nodig hebben om dit geduchte gevaar het hoofd te bieden. Helaas stonden de twee machtigste vorsten, Keizer Karel V van Duitsland en Koning Frans I van Frankrijk zeer vijandig tegenover elkaar. Paus Leo X had met Karel V een verbond gesloten, waartoe ook Koning Hendrik VIII van Engeland toetrad. Van deze vorsten zijn portretten op de tentoonstelling aanwezig, evenals de voortreffelijke copie van Andrea del Sarto van het portret van Leo X en kardinaal Giulio de Medici door Rafael. De Fransen werden uit Milaan verdreven en het leek een ogenblik alsof de zaak der bondgenoten er gunstig voorstond. Toen stierf op 1 december 1521 onverwachts de nauw in de politiek betrokken Paus Leo X, die steeds de nodige geldmiddelen had bezorgd om het leger te betalen.

Deze kunstlievende, verkwistende Paus had niet alleen de bij de dood van zijn voorganger Julius II rijkvoorziene schatkist totaal uitgeput, maar bovendien grote schulden gemaakt. Een bij zijn dood op zijn baar bevestigd schotschrift (verg. het artikel over de pasquinate p. 227 vv.) luidt: 'Nog nooit heeft een pontificaat zoveel op de triniteit geleken als dat van Leo X, en wel omdat deze drie pontificaten heeft uitgegeven, dat van Julius II, die bij zijn dood 600.000 ducaten had achtergelaten, dat van zichzelf en dat van zijn opvolger, die wel zou sterven voordat hij de schulden van Paus Leo X zou hebben betaald.'

Er was bij de dood van Leo X nauwelijks geld om de begrafenis waardig te doen plaatshebben. Baldassare Castiglione schrijft in een brief van 16 december 1521 aan de hertog van Mantua: 'Dat men zich geen armoede in de wereld zou kunnen voorstellen erger dan die men zag bij dit college (van kardinalen), dat als ik zou vertellen, hoe het was, men mij niet zou geloven. Niet alleen waren grote schulden nagelaten door Paus Leo zaliger nagedachtenis, maar na zijn dood moest men alle juwelen, alle wandtapijten, ik zeg U, de allermooiste [naar alle waarschijnlijkheid bedoelt Castiglione de wandtapijten naar het ontwerp van Rafael] de mijters en de scepters en de paxtafeltjes, en het zilver van de buffetten, verpanden en de uitvaart zo armoedig maken, dat ik niet zou weten wat er op de wereld armoediger is.'

Gedurende de eeuw voorafgaande aan het pontificaat van Adrianus VI waren er stemmen opgegaan om een einde te maken aan de wantoestanden, die het gevolg waren van de verwereldlijking van de Romeinse Curie, en de invloed daarvan op de geestelijkheid in het algemeen. Deze stemmen werden luider in het begin van de zestiende eeuw, voornamelijk in het Noorden, met name in Duitsland. Maar noch Alexander VI, noch Julius II, noch Leo X luisterden ernaar, tot in 1517 de uitbarsting kwam doordat Martin Luther, een Augustijner monnik, zijn 95 stellingen over de aflaat in Witten-

berg aanplakte, wat in 1520 leidde tot de verwerping van zijn leer door Paus Leo X, terwijl hij in 1521 door Keizer Karel V in de Rijksban werd gedaan. Het portret van Luther evenals dat van Katharina von Bora, die hij zich, nadat hij op 9 oktober 1524 uit het klooster was getreden, op 13 juni 1525 tot vrouw had genomen, zijn op de tentoonstelling aanwezig. Ook herinneren aan deze periode de 7 november 1519 gedateerde, in 1520 te Leuven uitgegeven veroordeling van Luthers leer (*Condemnatio doctrinalis librorum Martini Lutheri*) door de Leuvense theologen, alsmede het antwoord van Adrianus, bisschop van Tortosa aan deze theologen, die zich op aanraden van de Prins-bisschop van Luik, Erard de la Marck, tot hem hadden gewend om hun veroordeling bekrachtigd te zien.

Onder dergelijke moeilijke en onverkwikkelijke omstandigheden kwamen, nadat Leo X was overleden, 39 kardinalen in conclaaf bijeen. Na tien stemmingen was men nog niet tot een keuze gekomen. Bij de elfde stemming op 9 januari 1522 werden vijftien stemmen uitgebracht op kardinaal Carvajal en hetzelfde aantal op de kardinaal van Tortosa, waarvan tien van de kardinaal de Medici en zijn aanhangers. Wij lezen deze getallen op de fotocopie van de akten der stemming uit de Vaticaanse archieven. Na deze stemming nam kardinaal Cajetano het woord en verklaarde zich voor de kardinaal van Tortosa, wegens diens voortreffelijke eigenschappen. De meeste anderen werden hierdoor overtuigd en Adrianus werd gekozen. Een brief van 9 januari 1522 met onleesbare handtekening, gericht aan de markies van Mantua, vermeldt als naschrift bij het bericht, dat de Vlaamse kardinaal van Tortosa was gekozen, dat deze was voorgesteld door de kardinaal de Medici (*et è proposto dal reverendissimo Cardinale de' Medici*). In een brief aan de Groot-kanselier van Karel V schrijft kardinaal Cajetano op 12 januari, dat de Pauskeuze van Adrianus wonderbaarlijk is en door de H. Geest ingegeven (*Erat enim Spiritus Sanctus, qui occulte operabatur*). Het volk was zeer ontevreden met deze uitslag en stak dit niet onder stoelen of banken. In vele pasquinen (zie p. 229) werden het college de heftigste verwijten gedaan en werd de spot gestoken zowel met de kardinalen als met de nieuwgekozen Paus. Men was ervan overtuigd dat de vreemdeling, voor de Italianen de 'barbaar', niet naar Italië zou komen, en men plakte op het Pauselijk Paleis het opschrift *est locanda* (te huur).

Op 25 januari bereikte Adrianus, die op dat ogenblik te Vitoria verbleef, de volkomen onverwachte mededeling van zijn hoogste uitverkiezing. Eerst op 9 februari echter kwam Antonio de Studillo, kamerheer van kardinaal Carvajal, met het officiële schrijven van het college van kardinalen. Zijn werkzaamheden als Paus hebben dus reeds in Spanje een aanvang genomen, zoals blijkt uit de in de afdeling Spanje aanwezige documenten.

Adrianus was door deze keuze niet verblijd; hij zag begrijpelijkerwijze op tegen de bijna bovenmenselijke last van zijn nieuwe waardigheid. Hij behield bescheiden zijn eigen naam in tegenstelling met het gangbare gebruik bij de Pauskeuze een andere naam aan te nemen.

Adriaan van Utrecht was de eerste, die na 1370 als niet-Italiaan de tiara

zou dragen, en de laatste tot op de dag van heden. Als Nederlander staat hij geheel alleen in de lange rij van 262 Pausen.

In Rome heerste onderwijl de grootste verwarring. Er was onrust in het land, welke het niet eensgezinde college van kardinalen niet kon bedwingen, temeer daar het, zoals reeds vermeld, in grote financiële moeilijkheden verkeerde. Men verlangde dus aan de ene kant naar de komst van de Paus, opdat deze alle verantwoordelijkheid op zich zou kunnen nemen, aan de andere kant dacht men met afgrijzen aan de strenge maatregelen, die men, te oordelen naar wat de Studillo over hem wist te vertellen, zonder twijfel van de nieuwe Pontifex te verwachten had.

Op 27 augustus betrad Adrianus VI in Civitavecchia de bodem van de Kerkelijke Staat en op 28 augustus landde hij in de havenplaats Ostia. Hij haastte zich naar Rome, waar het volk hem buiten de poort van San Paolo tegemoet stroomde, vol vreugde na zoveel maanden eindelijk weer een opperherder te hebben. Deze intocht staat op het relief van Adrianus' grafmonument (zie p. 215), terwijl ook een boertige *Dialogus wie d'heylic Vatter babst Adrianus eyngeritten ist zcu Rom* in die tijd verscheen.

Hoewel de kardinalen Adrianus aanrieden, daar de pest te Rome heerste, zich in de basiliek van St. Paulus, buiten de muren van de stad gelegen, te laten kronen, en Rome niet te betreden, stond de Paus erop, dat de kroning in de St. Pieter zou plaats vinden, hetgeen op 31 augustus geschiedde. Een serie medailles illustreren deze plechtigheid. Gravures en foto's tonen ons de basiliek van de SS. Giovanni e Paolo, de titelkerk van Adrianus als kardinaal, en de basiliek van de San Paolo fuori le mura, in welke kloostergang Adrianus bij zijn aankomst in Rome de kardinalen had ontvangen. Deze laatste kerk is ook op het relief van de intocht afgebeeld. Van de oude St. Pieter en van de Cortile van het Belvedere, zoals deze er ten tijde van Adrianus hebben uitgezien, kunnen wij ons een beeld vormen o.a. uit het befaamde schetsboek van Maarten van Heemskerck, ons met grote welwillendheid voor deze bijzondere gelegenheid afgestaan.

Reeds op zijn eerste consistorie daags na zijn kroning, hield Adrianus een toespraak tot de kardinalen, en liet hun duidelijk zijn bedoelingen kennen: de vereniging der Christelijke vorsten tot bestrijding van de Turken en de hervorming der Romeinse Curie, waardoor hij hoopte ook de reden tot afval in de landen ten Noorden van de Alpen weg te nemen (kort overzicht van de consistories door Adrianus gehouden in fotocopie uit de Vaticaanse archieven).

Bij zijn hervormingsplannen werd Adrianus gesteund door de kardinalen Campeggio en Schinner, die hem beide nog voordat hij in Rome was aangekomen, weloverwogen voorstellen deden, die Adrianus van groot nut waren om de ware toestand in Rome te leren kennen. Helaas overleed kardinaal Schinner reeds op 1 oktober 1522. In een brief van de bekende humanist Luis Vives, 2 december 1524, aan Frans Cranevelt lezen wij dat Vives op 12 oktober 1522 een schrijven tot Adrianus had gericht, om hem te smeken een vredespaus te willen zijn. Vives deelt Cranevelt mede, dat

zijn vrienden hem verzocht hebben deze brief te publiceren (*De Europae statu ac tumultibus*).

Een mooie gravure roept ons de humanist Erasmus op, gezeten in zijn studeervertrek. Adrianus trachtte zijn vroegere leerling voor zijn hervormingspogingen te winnen. Erasmus heeft Adrianus echter teleurgesteld, omdat hij zich niet naar een bepaalde zijde wilde uitspreken.

Om de op 1 september 1522 te Neurenberg tesamen geroepen Rijksdag van zijn voornemens in kennis te stellen, zond Adrianus kardinaal Francesco Chieregati als pauselijk legaat. De in 1523 gedrukte uitgave van de instructie door de Paus aan zijn legaat medegegeven alsmede het facsimilé van een gelijktijdige copie van het antwoord van de Rijksdag illustreren deze missie.

Tot het uiterste heeft Adrianus zich ingespannen om de Europese vorsten te bewegen hun onderlinge onenigheden te vergeten en zich aansen te sluiten tegen het dreigend gevaar van de Turken. Hiertoe richtte hij menige brief aan zijn vroegere pupil Keizer Karel V. Doch daar noch Karel V, noch Frans I hun eigenbelang wensten op te geven voor het belang van het Christendom, waren al zijn aansporingen tevergeefs. Door middel van portretten worden ons deze vorsten voor ogen gebracht. Bij deze bevindt zich een zeer merkwaardig stuk, waar naar alle waarschijnlijkheid Karel V en Frans I, de doodsvijanden, tesamen staan afgebeeld; vroeger werden de voorgestelde personen voor Karel V en Hendrik VIII gehouden.

Op 21 december viel Rhodos, na met heldenmoed door de ridders van St. Jan te zijn verdedigd, in de handen der Turken. Zestiende eeuwse houtgravures en het facsimilé van een brief van Vives herinneren aan deze gebeurtenis.

De tijding bereikte het Vaticaan echter pas veel later, en Adrianus weigerde eerst aan deze ramp te geloven. Ook nu nog waren de vorsten niet bereid in te gaan op 's pausen verzoek om een wapenstilstand te sluiten met het oog op het thans nog veel dreigender gevaar van de zijde der Turken. Een bul o.a. tegen de zeerovers en de begunstigers van de Turken, door Adrianus op 2 april 1523 uitgevaardigd, en een serie houtsneden illustreren deze phase.

Adrianus van zijn kant bleef weigeren toe te treden tot de door Karel V voorgestelde liga met Hendrik VIII tegen Frankrijk. Als opperherder van de Christenheid wilde hij volkomen neutraal blijven, zelfs toen een complot werd ontdekt, waarbij door Frankrijk een opstand op Sicilië was aangezet. Hoewel de Paus zeer geschokt was door dit gebeuren en door het verraad van zijn vertrouwensman kardinaal Soderini, die hij in de Engelenburch liet gevangen zetten, bleef hij toch bij zijn oude standpunt zich niet bij de liga aan te sluiten. Eerst nadat de oorlogszuchtige bedoelingen van Frans I maar al te duidelijk werden, gaf Adrianus toe om een verdedigend verbond met Karel V en Hendrik VIII aan te gaan, welk verbond hij op 3 augustus ondertekende. Het was een zwaar besluit en het heeft zijn gezondheid die de laatste tijd mede door allerlei gemoedsbewegingen veel te wensen over had gelaten, zeker geen goed gedaan.

Toen de Paus twee dagen later in een verzengende zon naar de S. Maria

Maggiore was uitgereden om de liga plechtig af te kondigen, moest hij onmiddellijk daarna het bed houden.

De slechte berichten, die van alle kanten op hem afkwamen, werkten niet tot herstel mede. Op 8 september voelde de Paus dat het einde naderde. In een consistorie verzocht hij de kardinalen toe te stemmen in de benoeming van zijn vriend Willem van Enckenvoirt tot kardinaal. Ook dit laatste, zo begrijpelijke verzoek van een doodziek man, moest bij zijn 'naaste medewerkers', de kardinalen, nog tegenstand verwekken. Eerst toen Adrianus twee dagen later de kardinalen weer bij zich liet roepen en er hen op wees, dat volgens oude gewoonte de Pausen hun kardinaalstitel aan een vertrouweling schonken, gaf het college toe.

Op 8 september had de Paus zijn laatste wilsbeschikking getroffen, waarbij Willem van Enckenvoirt als zijn opvolger als bisschop van Tortosa en als proost van St. Salvator te Utrecht zijn huis te Utrecht kreeg toegewezen, terwijl Adrianus zijn huis in Leuven bestemde tot een college voor behoeftige studenten. Zijn verdere bezittingen in de Nederlanden moesten verkocht worden voor vrome doeleinden. Op 14 september te twee uur in de namiddag kwam het einde, zoals Willem van Lochorst vanuit Rome op 22 september aan deken en kapittel van de St. Marie schrijft: *sicut vixit pacifice, morose, devote et sancte, ita obiit* (zoals hij geleefd heeft, vreedzaam, zwaarmoedig, vroom en heilig, zo is hij ook gestorven).

Bijna onmiddellijk deed het gerucht de ronde dat de Paus vergiftigd zou zijn, zoals vermeld in een brief van 18 september 1523 van Conrad Weicker aan Frans Cranevelt.

De begrafenis vond plaats de 22e september in de St. Andreaskapel in de St. Pieter te Rome. Tien jaar later, op 11 augustus 1533 werd het gebeente van Adrianus VI overgebracht naar de Santa Maria dell'Anima, waar Willem, kardinaal van Enckenvoirt, een grafmonument voor zijn overleden vriend had laten oprichten (zie p. 211 vv.). Foto's, een afgietsel en tekeningen geven een denkbeeld van dit praalgraf. Ook van Enckenvoirt, die in 1534 overleed, is in de Santa Maria dell'Anima bijgezet.

Bij bul van 19 mei 1524 werd de uitvoering van Adrianus' testamentaire beschikkingen door Paus Clemens VII opgedragen aan Willem van Enckenvoirt, die zelf hiervoor bij schrijven van 20 juni 1524 de hulp inriep van verscheidene vrienden van de overledene.

Aan de hand van enkele documenten en portretten wordt de herinnering opgeroepen aan de meest vooraanstaanden onder de Nederlanders, die gedurende Adriaans pontificaat aan het pauselijk hof bedrijvig waren: Willem van Enckenvoirt, zijn vriend en landgenoot, die hij tot zijn *datarius* benoemde, Dirk van Heeze, zijn leerling en toegewijde secretaris, Peter van den Male en Nicolaas de Porta, die reeds te Leuven zijn vertrouwelingen waren en hem wellicht in zijn laatste ogenblikken bijstonden, andere oudstudenten van Leuven als Albert Pigge, Peter Barbirius en Conrad Weicker (Vegerius), zijn hofschilder Jan van Scorel, en tenslotte de drie gebroeders van Marselaer, Adriaan, Willem en Antoon, die hij bij zich riep uit dank voor de hulp, die hij van hun familie mocht ontvangen tijdens zijn studietijd te Leuven.

De privé-correspondentie van Adrianus verdween na zijn dood. Het schijnt

dat zijn vriend en secretaris, Dirk van Heeze, het geheimarchief mee heeft genomen naar Luik, waar hij kanunnik geworden was. Daarom verzocht, bij breve van 12 februari 1575, Paus Gregorius XIII aan de Prins-bisschop van Luik, Gerard van Groesbeek, nasporingen te laten doen om de briefwisseling en de vertrouwelijke papieren van Adrianus terug te vinden. Behalve een reeks te Hamburg opgedoken brieven, schijnt deze kostbare documentatie geheel verdwenen te zijn, zodat ongetwijfeld zeer belangrijke aspecten en feiten van Adrianus' pontificaat niet kunnen belicht worden.

Toch kunnen wij Adrianus' verdere werkzaamheid als Hoofd der Kerk nog illustreren door een Duitse uitgave (1602) van de Pauselijke bul over de canonisatie van de H. Benno op 31 mei 1523.

Ook de menselijke zijde van de Paus blijft door het verloren gaan van zijn archief sterk in het duister. Wel was de eenvoudige geleerde blijkbaar aan bepaalde zaken van dagelijks gebruik gehecht. Een touchante aanduiding hiervan is het fragment van een briefje, waarop een tekeningetje staat van de ijzeren bureaustoel, die Adrianus in Leuven, waarschijnlijk naar zijn eigen ontwerp, had laten maken, en die hij naar Rome deed overbrengen.

Voor de beeldende kunstenaars en voor de dichters is Adrianus geen Maecenas geweest, niet alleen omdat hij weinig begrip had voor de, toentertijd voor een man uit het Noorden moderne, kunst van de Renaissance en evenmin voor bepaalde humanistische strekkingen, maar zeer zeker ook om de eenvoudige reden dat hij in Rome een ledige schatkist vond benevens een zware schuldenlast. Bovendien waren de zorgen van zijn kort pontificaat dusdanig groot, dat hem zeker de tijd heeft ontbroken, zich in zaken van kunst en literatuur te verdiepen.

De antieke beelden, hier opgeroepen door een gravure van de Cortile del Belvedere met het opschrift '*Cortile dove sono le belle statue di Belvedere*' en door een schetsboekblad van Gossaert van Mabuse, konden hem niet bekoren, daar hij er slechts heidense afgodsbeelden in zag. Voor de kunstminnende Romeinen, die b.v. zeer trots waren op de in 1506 in het zgn. gouden huis van Nero gevonden Laokoongroep, was dit wel een desillusie. Dat Adrianus echter niet afwijzend stond tegenover de beeldende kunst blijkt uit het feit, dat hij de wandtapijten, de Handelingen der Apostelen voorstellende, die na de dood van Paus Leo X door de kardinalen waren verpand (zie p. 186) heeft doen terugkopen. Bij het feest van de verjaring van zijn Pauskeuze liet Adrianus ze in de Sixtijnse kapel ophangen. Thans vormen zij een der waardevolste bezittingen van de Vaticaanse verzamelingen. Het is verheugend, dat een tapijt van dezelfde voor Karel V of voor Philips II eveneens naar Rafaëls cartons gemaakte serie uit Madrid in bruikleen kon worden verkregen.

Tot opvolger van Rafaël, die in 1520 was overleden, als conservator van het Belvedere (d.i. van de Vaticaanse kunstschaten) en tot zijn hofschilder benoemde de Paus de Utrechtenaar Jan van Scorel, die bij Adrianus' Pauskeuze juist van een reis naar het Heilige Land naar Rome was gekomen.

Een grote reeks portretten van de Paus, alle waarschijnlijk teruggaande op enige originelen door Scorel geschilderd (zie p. 199 vv.) is op de ten-

toonstelling aanwezig. Van Scorel zien wij hier tevens de bekende Lochorst-triptiek, die deze in opdracht van Herman van Lochorst, deken van Oudmunster te Utrecht omstreeks 1526/27 heeft geschilderd. De compositie van het middenpaneel vertoont duidelijk invloed van de „Zondvloed” in de Sixtijnse kapel, waarvan het plafond door Michelangelo van 1508-1512 was beschilderd, dus betrekkelijk kort voordat Scorel naar Rome kwam. Op het linkerzijluid is Paus Cornelius afgebeeld met de trekken van Adrianus.

IV. ROME 1522-1523

La situation n'était pas parfaitement sereine en Italie lors de l'élection d'Adrien. Les Turcs, qui, depuis longtemps, étendaient leur puissance en Europe, menaçaient la Hongrie et l'île de Rhodes; si ce dernier bastion venait à tomber, le chemin vers Rome et l'Italie serait ouvert.

L'Europe aurait eu besoin de toutes ses forces pour tenir tête à ce danger redoutable. Malheureusement, les deux plus puissants souverains, Charles-Quint et François Ier, étaient ennemis. Le pape Léon X avait conclu avec Charles-Quint une alliance à laquelle se joignit Henri VIII. On verra ici des portraits de ces souverains; grâce à la bienveillance du Musée de Naples, on a pu exposer l'excellente copie par Andrea del Sarto du tableau représentant Léon X et le cardinal Jules de Médicis par Raphaël.

Les Français furent chassés de Milan et on crut un moment que la situation des alliés s'améliorait. Sur ces entrefaites, le 1er décembre 1521, Léon X mourut; il s'était toujours vivement préoccupé de politique et avait veillé sans cesse à couvrir les besoins en argent de l'armée. Ce pape, prodigue et ami des arts, avait non seulement complètement vidé le trésor pourtant richement pourvu à la mort de son prédécesseur Jules II, mais il avait accumulé les dettes. Un écrit satirique (*pasquinata*, voir p. 230) proclame à l'occasion de sa mort: 'Jamais encore un pontificat n'a autant ressemblé à la Trinité que celui de Léon X parce qu'il a dépensé l'argent de trois règnes, de celui de Jules II, qui à sa mort, laissa 600.000 ducats, du sien et de celui de son successeur, qui mourra certainement avant d'avoir remboursé les dettes du pape Léon X.'

Il y avait d'ailleurs à peine assez d'argent pour faire de dignes funérailles. Baldassare Castiglione écrit au duc de Mantoue, le 16 décembre 1521: 'On ne peut se représenter une misère au monde plus grande que celle que l'on voit dans ce collège (des cardinaux); on ne me croirait pas, si je pouvais la décrire dans sa réalité. Non seulement le pape Léon de douce mémoire avait laissé de grandes dettes, mais après sa mort, on dut hypothéquer tous les bijoux, toutes les tapisseries, même les plus belles, (Castiglione fait très probablement allusion aux tapisseries réalisées d'après les cartons de Raphaël), les mitres, les sceptres, les instruments de paix (*osculatoria*), l'argenterie; et il fallut faire de si minables funérailles que je ne connais rien de plus pauvre au monde.'

Durant le siècle, qui précède le pontificat d'Adrien, des voix s'étaient élevées pour mettre fin aux déviations provenant du caractère mondain de la Curie romaine et aux répercussions de cet état de choses sur le clergé en général. Ces voix se firent plus clairement entendre au début du XVIe siècle, surtout dans le Nord et principalement en Allemagne. Mais aucun pape, ni Alexandre VI, ni Jules II, ni Léon X, n'y prêta attention jusqu'au moment où l'opposition se manifesta brutalement; en 1517, Martin Luther afficha ses quatre-vingt quinze propositions sur les indulgences à Wittenberg; Léon X condamna son enseignement et Charles-Quint le mit au ban de l'Empire en 1521. Le portrait de Luther et celui de sa femme, Catherine von Bora, une ancienne religieuse, sont exposés ici. On a aussi évoqué cette

époque en présentant la condamnation de l'enseignement de Luther (*Condemnatio doctrinalis librorum Martini Lutheri*) prononcée par les théologiens de Louvain, le 7 novembre 1519, et éditée dans cette même ville en 1520, ainsi que la réponse d'Adrien, alors évêque de Tortose, à ces théologiens, qui, sur les instances du prince-évêque de Liège, Érard de la Marck, s'étaient adressés à lui pour voir confirmer leur condamnation.

A la mort de Léon X, le conclave réunit trente-neuf cardinaux au milieu de circonstances tout à la fois difficiles et peu engageantes. Après dix jours de scrutin, on n'était pas encore parvenu à faire un choix. Au onzième tour, le 9 janvier 1522, quinze voix furent données au cardinal Carvajal et le même nombre au cardinal de Tortose, dont dix de la part du cardinal de Médicis et de ses partisans (voir le fac-similé des actes du conclave). Cajetan prit alors la parole et se déclara en faveur du cardinal de Tortose. Les autres cardinaux se rangèrent presque tous à son vis et Adrien fut élu. Selon une lettre du 9 janvier 1522, adressée au marquis de Mantoue, sa candidature aurait été proposée par le cardinal de Médicis (*et è proposte dal reverendissimo cardinale de' Medici*). Cajetan pouvait écrire au grand-chancelier de Charles-Quint que le choix d'Adrien avait été l'oeuvre du Saint-Esprit (*Erat enim Spiritus Sanctus, qui occulte operabatur*). Mais la population manifesta très vivement son mécontentement à la suite de cette élection. Dans de nombreuses *pasquinate* (voir p. 231), on adressa de vifs reproches au collège des cardinaux; on n'y épargnait ni les cardinaux ni le nouvel élu. Tous étaient persuadés que l'étranger, le 'barbare' pour les Italiens, ne viendrait pas en Italie et l'on plaça sur le palais pontifical la pancarte: *est locanda* (à louer).

Adrien, qui séjournait à Vitoria, apprit la nouvelle complètement inattendue de son élection le 22 janvier. Antonio de Studillo, chambellan du cardinal Carvajal, arriva le 9 février, avec l'annonce officielle.

Cette élection n'enchantait pas particulièrement Adrien, mais le laissa plein d'appréhension devant l'importance de sa nouvelle charge. Il refusa de changer de nom contrairement à l'usage habituel.

Adrien fut le seul pape non-Italien de 1370 jusqu'à nos jours et parmi les 262 papes, il est le seul à être originaire des Pays-Bas.

La plus grande confusion régnait à Rome en ce moment. Le pays était agité; le collège des cardinaux était incapable, par manque d'unité, de rétablir l'ordre; à cela s'ajoutaient les grandes difficultés financières dont on a parlé plus haut. Si d'un côté, on désirait l'arrivée du pape à Rome pour qu'il prenne la situation en mains, d'un autre côté, on appréhendait vivement les mesures sévères auxquelles il fallait sans doute s'attendre de la part du nouveau pontife, à en croire ce que Studillo pouvait raconter à son sujet. Le 27 août, Adrien VI franchissait les frontières des États pontificaux à Civitavecchia; le 28 août il débarquait dans le port d'Ostie; en hâte, il gagna Rome où la foule l'accueillit devant la porte de Saint-Paul, tout à la joie d'avoir enfin un souverain après tant de mois d'attente. Cette entrée est représentée sur un bas-relief du monument funéraire d'Adrien (voir p. 224). A l'époque, il en parut également un compte-rendu facétieux

intitulé *Dialogus wie d'heylic Vatter babst Adrianus eyn geritten ist zu Rom*. Malgré les objurgations des cardinaux, qui, en raison de l'épidémie de peste, voulaient qu'Adrien se fasse couronner dans la basilique Saint-Paul, située hors des murs de la ville, et qu'il ne pénètre pas dans Rome, le pape décida que le couronnement aurait lieu à Saint-Pierre, ce qui fut fait le 31 août. Diverses médailles illustrent cette solennité. Des gravures et des photographies montrent la basilique des Saints-Jean-et-Paul, église titulaire d'Adrien en tant que cardinal, et la basilique Saint-Paul-hors-les-murs, dans le cloître de laquelle Adrien reçut les cardinaux à son arrivée à Rome. Cette dernière église est aussi représentée sur le bas-relief de l'entrée triomphale. On peut se faire une idée de l'aspect de Saint-Pierre et du *Cortile* du Belvédère à l'époque d'Adrien, grâce au recueil de dessins de Martin van Heemskerck qui nous a été obligeamment prêté, à titre exceptionnel, par le *Kupferstichkabinett* de Berlin.

Dès son premier consistoire, tenu le lendemain de son couronnement, Adrien adressa un discours aux cardinaux et leur fit clairement connaître ses intentions: unir les princes chrétiens dans la lutte contre les Turcs et réformer la Curie romaine; il espérait ainsi supprimer les causes de révolte au nord des Alpes (voir le bref aperçu des consistoires tenus par Adrien, photocopie des archives vaticanes).

Adrien fut soutenu dans ses plans de réforme par les cardinaux Campeggio et Schinner; ceux-ci, dès avant son arrivée à Rome, avaient envoyé des rapports très sérieux et très utiles pour faire connaître au pape la situation exacte dans la Ville éternelle. Malheureusement le cardinal Schinner mourait déjà le 1er octobre 1522. Dans une lettre datée du 2 décembre 1524 et adressée à Frans Cranevelt, le célèbre humaniste Vivès fait état d'un écrit qu'il avait envoyé à Adrien et dans lequel il l'exhortait à être un pape de la paix (*De Europae statu ac tumultibus*).

Une gravure évoque Érasme assis dans son cabinet de travail. Adrien essaya d'intéresser son ancien élève à ses tentatives de réforme; mais Érasme, en refusant de prendre position, décéda profondément le pape.

Adrien envoya un légat pontifical, le cardinal Francesco Chiericati à Nuremberg pour faire connaître ses projets à la Diète réunie le 1er septembre 1522. L'édition (1523) des instructions données par Adrien à son légat et le fac-similé d'une copie contemporaine de la réponse de la Diète illustrent cette mission.

Jusqu'au bout, Adrien s'est efforcé de faire cesser les luttes entre les souverains européens et de les unir devant le danger menaçant des Turcs. Il adressa de nombreuses lettres à ce sujet à son ancien élève Charles-Quint; en vain d'ailleurs, car celui-ci, pas plus que François Ier, ne désirait placer son intérêt personnel après celui de la Chrétienté. Des portraits de ces deux princes les évoquent ici. Sur l'un, qui, de ce fait, présente un caractère exceptionnel, Charles-Quint est représenté non pas face à Henri VIII, comme on le croyait auparavant, mais, suivant des recherches récentes, face à son ennemi François Ier.

Le 21 décembre, Rhodes tombe aux mains des Turcs malgré la défense héroïque des chevaliers de Saint-Jean-de-Jérusalem. Des gravures sur bois du

XVIe siècle et la photographie d'une lettre de Vivès rappellent cet événement.

Adrien refusa d'abord de croire à cette catastrophe lorsque la nouvelle en parvint au Vatican. Malgré la menace du danger turc, les souverains européens n'accédèrent pas encore à sa requête et se refusèrent à conclure un armistice. Cette période est illustrée par une bulle d'Adrien datée du 2 avril 1523 et édictée contre les pirates et ceux qui favorisaient les Turcs, et par des gravures sur bois représentant le siège de Rhodes.

De son côté, Adrien refusa d'adhérer à la ligue qui unissait Charles-Quint et Henri VIII contre la France. Comme chef de la Chrétienté, il voulait rester entièrement neutre, même lorsqu'on découvrit le complot par lequel la France incitait à une révolte en Sicile. Quoi que fort ému par cet événement et par des gravures sur bois représentant le siège de Rhodes.

de confiance et qu'il dut enfermer au château Saint-Ange, le pape resta fidèle à son idée première de ne pas adhérer à la ligue. Lorsque les intentions belliqueuses de François Ier furent trop évidentes, Adrien consentit à conclure une alliance défensive avec Charles-Quint et Henri VIII; il y souscrivit le 3 août.

C'était une grave décision et elle n'a certainement pas amélioré sa santé, déjà ruinée en partie à la suite de toutes ces émotions.

Deux jours plus tard, le pape se rendit à Sainte-Marie-Majeure sous un soleil de plomb pour proclamer la ligue; il dut immédiatement après garder le lit. Les mauvaises nouvelles qui lui arrivaient de toutes parts ne contribuèrent pas à le rétablir. Le 8 septembre, le pape sentit que la fin approchait. Lors d'un consistoire, il pria les cardinaux d'élever son ami Guillaume d'Enckenvoirt au cardinalat. Cette dernière requête, pourtant bien compréhensible chez un homme qui va mourir, devait encore rencontrer l'opposition de ses plus proches collaborateurs. Enfin, lorsque deux jours plus tard, Adrien appela les cardinaux auprès de lui et leur rappela que, suivant une ancienne coutume, les papes confient leur ancien titre de cardinal à un ami, le collège accéda à son désir.

Le 8 septembre, le pape avait fait connaître ses dernières volontés. La maison d'Utrecht irait à Guillaume d'Enckenvoirt, son successeur comme évêque de Tortose et prévôt de Saint-Sauveur à Utrecht, tandis que celle de Louvain deviendrait un collège pour étudiants pauvres. Ses autres propriétés dans les Pays-Bas seraient vendues au profit de fondations charitables.

Adrien mourut le 14 septembre à deux heures de l'après-midi; Guillaume de Lochorst écrivit de Rome, le 22 septembre, au doyen et au chapitre de Sainte-Marie: *'sicut vixit pacifice, morose, devote et sancte, ita obiit'* (il est mort comme il a vécu, pacifiquement, tristement, pieusement et saintement). Presque aussitôt se répandit la nouvelle que le pape aurait été empoisonné, comme l'écrivit Conrad Weicker à Frans Cranevelt dans une lettre du 18 septembre.

Les funérailles eurent lieu le 22 septembre à Saint-Pierre de Rome, dans la chapelle de Saint-André. Dix ans plus tard le 11 août 1533, les restes d'Adrien VI furent transférés à Santa Maria dell'Anima où le cardinal d'Enckenvoirt avait fait construire un monument funéraire pour son ami (voir

p. 221). Des photographies, un moulage et des dessins donnent une idée de ce mausolée. Enckenvoirt lui-même après sa mort en 1534 fut enterré à Santa Maria dell'Anima.

Par bulle du 19 mai 1524, le pape Clément VII confia à Enckenvoirt l'exécution des dispositions testamentaires d'Adrien; dans une lettre du 20 juin 1524, ce dernier délégua quelques amis du défunt à cet effet.

Des documents originaux et des portraits rappellent le souvenir des plus importants collaborateurs du pape originaires, comme lui, des Pays-Bas: Guillaume d'Enckenvoirt qu'il avait nommé son *datarius*; son ami Thierry Hezius, son élève et secrétaire; Pierre van den Male et Nicolas de Porta, qui à Louvain déjà, étaient ses confidents et l'assistèrent peut-être dans ses derniers instants; d'autres anciens étudiants de Louvain, tels Albert Pigge, Pierre Barbirius et Conrad Weicker (Vegerius); son peintre attitré Jean Scorel et enfin les trois frères de Marselaer, Adrien, Guillaume et Antoine, qu'il appela près de lui en remerciement de l'aide qu'il avait reçue de leur famille pendant ses études à Louvain.

La correspondance privée d'Adrien disparut après sa mort. Il semble que son ami Thierry Hezius ait emporté les documents secrets d'Adrien à Liège, où il devint chanoine. C'est pourquoi, par un bref du 12 février, le pape Grégoire XIII pria de prince-évêque de Liège, Gérard de Groesbeek, de faire des recherches pour retrouver la correspondance et les papiers confidentiels d'Adrien. A part une série de lettres découvertes à Hambourg, cette précieuse documentation semble avoir complètement disparu, ce qui nous prive, sans doute, de certains renseignements pouvant servir à une meilleure connaissance de son bref pontificat.

Un autre aspect de l'activité d'Adrien comme chef de l'Eglise est illustré à cette exposition par l'édition en langue allemande (1602) d'une bulle pour la canonisation de saint Bennon, qui eut lieu le 31 mai 1523.

A cause de la perte de ses archives, la personnalité intime du pape demeure voilée. Le savant était visiblement au fait des réalités quotidiennes; il s'attachait à un certain confort, comme le montre une lettre illustrée d'un croquis de son fauteuil de bureau, qu'il fit envoyer de Louvain à Rome.

Adrien n'a été un mécène, ni pour les artistes, ni pour les littérateurs, non seulement parce qu'il ne comprenait que peu de chose à l'art de la Renaissance et à certaines tendances des humanistes, mais surtout pour la simple raison qu'il avait trouvé à Rome le trésor vide, et même un important déficit.

En outre, les soucis de son bref pontificat furent tels que le temps lui manqua certainement pour s'intéresser aux choses de l'art et de la littérature.

Les statues antiques, — rappelées ici par une gravure du *Cortile* du Belvédère avec l'inscription: '*Cortile dove sone le belle statoe do Belvedere*' et une esquisse de Jean Gossaert, — n'étaient pas faites pour lui plaire, car il n'y voyait que des représentations de dieux païens. Ce fut une déception pour les Romains, qui étaient très fiers du célèbre groupe du 'Laocoon', trouvé en 1506 dans la 'Maison dorée de Néron'.

Adrien n'était cependant pas entièrement opposé aux arts; en effet, il fit

racheter les tapisseries représentant les Actes des Apôtres que les cardinaux avaient vendues après la mort de Léon X. Adrien les fit pendre dans la chapelle Sixtine, le jour anniversaire de son élection. Ces tapisseries comptent actuellement parmi les pièces les plus précieuses des collections vaticanes. Il est heureux qu'une pièce, réalisée également d'après les cartons de Raphaël pour Charles-Quint ou Philippe II, nous ait été prêtée par Madrid.

Pour succéder à Raphaël comme conservateur du Belvédère (c.à.d. des collections vaticanes) et comme peintre de la cour pontificale, Adrien choisit l'Utrechtien Jean Scorel. Au moment de l'élection du pape, cet artiste venait d'arriver à Rome, rentrant d'un voyage en Terre-Sainte.

On a exposé de nombreux portraits du pape; ils dérivent probablement tous des quelques originaux peints par Scorel (voir p. 202). De Scorel on peut également voir le célèbre triptyque de Lochorst peint par l'artiste aux environs de 1526-27, à la demande de Herman de Lochorst, doyen de l'*Oudmunster* à Utrecht. La composition du panneau central témoigne nettement de l'influence du 'Déluge' de la chapelle Sixtine, dont le plafond fut, comme on le sait, peint de 1508 à 1512 par Michel-Ange, peu de temps donc avant l'arrivée de Scorel à Rome. Sur le panneau de gauche, le pape Corneille est représenté sous les traits d'Adrien.

PORTRET TEN VAN PAUS ADRIANUS VI OP DE TENTOONSTELLING AANWEZIG

Afbeeldingen van Adrianus als paus, het ligbeeld op zijn grafmonument in de Santa Maria dell' Anima terzijde gelaten, komen voor op schilderijen, prenten en penningen. Wjl zijn pontificaat van te korte duur was, zal men gemakkelijk begrijpen dat deze iconografie niet veel afwisseling vertoont. Sebastiano del Piombo schilderde hem te Rome en ook 's Pausen landgenoot, Jan van Scorel, die aan het Vaticaan verbonden was als conservator van de verzamelingen van het Belvederepaleis, maakte van hem meer dan één portret.

Scorel werkte in de lente van 1523 aan twee beeltenissen van de paus die, naar het getuigenis van de Venetiaanse gezant Marino Sanuto, zo goed op de H. Vader geleken dat het was alsof men hem zelf aanschouwde. Een van deze afbeeldingen werd naar het Pauscollege te Leuven gestuurd waar het, tot aan de opheffing van deze stichting in 1797, bewaard bleef. Een tweede exemplaar zou door de schilder aan de St.-Mariekerk te Utrecht zijn afgestaan, waarvan zowel de paus als de schilder kanunnik waren. Verder is bekend dat Scorel, acht maanden na de dood van Adrianus, een ander portret van hem naar de Nederlanden zond, bestemd voor Adriaan van Marselaer te Antwerpen, oud-kamerheer en vriend van de doorluchtige overledene.

Wat er van deze beeltenissen is geworden, is niet gemakkelijk te achterhalen, maar dit is zeker: zowel te Leuven als te Utrecht heeft er een officieel portret van Adrianus bestaan dat in beide gevallen zeer gelijkend, om niet te zeggen, identiek was, en waarnaar verscheidene gehele of gedeeltelijke copieën vervaardigd werden.

De paus was er op voorgesteld in halffiguur en gezeten op een stoel met hoge rugleuning. Hij was gekleed in een witte superplie met schoudermanteltje van karmozijn fluweel en een muts van dezelfde kleur op het hoofd. De rechterhand was zegenend opgeheven, terwijl de linker rustte op de dij. Zijn gelaat, in driekwart naar de toeschouwer gericht, was zeer fijn gepeeseld. Het vertoonde al de trekken die ons door zijn oudste biografen worden opgesomd: slanke bouw van het gelaat, langwerpige wangen met vooruitstekende jukbeenderen, licht-gekromde neus en kleine doch levendige ogen die schuil gingen onder tamelijk zware wenkbrauwen.

Te Leuven is de beste copie van dit verloren gegane prototype het exemplaar dat bewaard wordt in de ambtswoning van de Rector Magnificus en dat een tijdlang aangezien werd voor het origineel uit het Pauscollege. Twee gedeeltelijke nabootsingen van dit laatste, respectievelijk toebehorend aan het huidige Pauscollege en aan het klooster van de EE. Broeders Alexianen, zijn blijkbaar van recenter datum.

Te Utrecht is de voornaamste replek het portret dat op dit ogenblik in het bezit is van de Aartsbisschop. Waarschijnlijk afkomstig uit de oude kapittelkamer van St.-Salvator of Oudmunster, heeft dit stuk door overschilderingen en restauraties wel iets van zijn oorspronkelijk uitzicht verloren. Een latere herhaling ervan bevindt zich in het Centraal Museum. Utrecht was trots op

haar grote zoon en reeds tijdens zijn leven en onmiddellijk na zijn dood werden zijn beeltenissen vermenigvuldigd in deze stad. In 1522-'23 werd hij waarschijnlijk voorgesteld op één van de glasramen in het nieuwe koor van de St.-Niklaaskerk en reeds vóór 10 april 1524 had bisschop Filips van Bourgondië een *tafereel van onsen heyligen vader de paus Adriani* in zijn bezit.

Scorel zelf nam, bij zijn terugkeer te Utrecht, de beeltenis van zijn overleden weldoener op in de befaamde triptiek *de Intocht van Christus in Jerusalem*, die hij schilderde voor Adrianus' vriend Herman van Lochorst. Waarschijnlijk ontstonden er in zijn atelier nog andere beeltenissen van de overleden paus, die teruggingen op de te Rome verwezenlijkte prototypen. In verband hiermede is het merkwaardige Adrianusportret te vermelden dat onlangs in Engeland is opgedoken (E. Speelman Ltd., Londen) en waarvan er te Anderlecht in België een zeer geschonden copie bewaard wordt.

Een tweede versie van Adrianus' portret, door Scorel te Rome gewrocht doch afwijkend van het eerste type waarop de paus zegenend is voorgesteld, zou volgens G. J. Hoogewerff ten grondslag liggen aan een gegraveerde beeltenis, die opgenomen is in de uitgave van 1719 van H. F. Van Heussen's *Historia episcopatum foederati Belgii*. Vermoed en terneergedrukt door de zware last die op zijn schouders rust, buigt de H. Vader hoofd en hals licht voorover, wat een detail is dat reeds door zijn Spaanse kapelaan Blas Ortiz werd opgemerkt. Deze karakteristieke houding schijnt ook terug te keren in een slecht geschilderd portret dat toebehoort aan Mgr. van der Burg te Utrecht.

Naast deze op Scorel teruggaande beeltenissen zijn er in de Noordelijke Nederlanden nog andere portretten van Adrianus ontstaan waarop deze wordt voorgesteld in buste, bekleed met een zware koormantel, het gelaat in profiel en de pauselijke tiara op het hoofd. Twee exemplaren illustreren op deze tentoonstelling dit type: het eerste (Hannover, Niedersächsische Landesgalerie) gelegateerd door Jan van Renesse aan de St.-Janskerk te Utrecht in 1618, heeft blijkbaar de invloed ondergaan van een prent van de Duitse graveur Daniel Hopfer; het tweede (Amsterdam, Rijksmuseum) van recentere datum, hangt samen met een penning die in de eerste helft van de 17e eeuw ter ere van Adrianus vervaardigd werd door toedoen van de te Utrecht geboren edelman Adriaan Ploos van Amstel, en is, van iconografisch standpunt uit, volkomen waardeloos.

Dichter bij de Italiaanse en Romeinse iconografie van de paus staat het portret uit de Uffizi te Florence, dat gedeeltelijk geïnspireerd is op een gravure die te Rome gepubliceerd werd door Antoine Lefrère in 1568. Het beloop van de wenkbrauwen evenals de vorm van de mond zijn hier nochtans foutief weergegeven. Typisch is de kale schedel van de paus die men op de in de Nederlanden bewaarde portretten slechts éénmaal aantreft, namelijk in een 17e-eeuwse beeltenis toebehorend aan het Aartsbisshoppelijk Museum te Utrecht.

Onder de gegraveerde portretten zijn er, indien wij de bovenvermelde prent in Van Heussen's *Historia episcopatum foederati Belgii* terzijde laten, vier typen bekend. Het eerste en het meest verspreide is de zojuist geciteerde prent van Antoine Lefrère die het platenwerk illustreert van Onuphrius

Panvinus: *XXVII Pontificum Maximorum elogia et imagines* (1e uitg., Rome, 1568) en waarschijnlijk zelf teruggaat op de beeldenaar van een medaille, ontworpen in 1524 door Jean Duvet maar nooit in metaal uitgevoerd. Uit de monumentale koormantel waaronder het gehele bovenlichaam schuil gaat, verrijst het in profiel voorgestelde en streng belijnde hoofd van de H. Vader. De schedel is, met uitzondering van een krans haren achteraan in de nek, volledig kaal, terwijl de hoekige lijn van de wenkbrauwen zeer verzacht is. Deze bijzonderheid verzwakt enigszins de gelijkenis van dit portret met zijn model.

Een tweede type dat op naam staat van Filips Galle en meermalen werd herhaald, hangt duidelijk samen met de beeltenis van Adrianus door Scorel uit het Pauscollege te Leuven. Het spel van handen en armen werd nochtans gewijzigd en, in plaats van te zegenen, heeft de paus nu een klein boekwerk in de handen dat hij schijnt te doorbladeren.

Een derde voorstelling die niet het succes heeft gekend van de eerste twee, hebben wij te danken aan de Duitse graveur Daniel Hopfer. De paus is hier opnieuw afgebeeld in profiel maar de nadruk gelegd op de rimpels in het voorhoofd en het kwabbige karakter van de plooiën om mond en kin, verouderen te zeer het model. Blijkbaar heeft Hopfer Adrianus nooit *de visu* gekend.

Een laatste Adrianusgravure, verwezenlijkt door J. Houbraken in 1727, is eenvoudigweg een copie van het pausportret dat toen in de kapittelkamer van Oudmunster te Utrecht aanwezig was (zie boven). Het gelaat van de paus schijnt in deze afbeelding dikker en geulder dan in de replieken die onmiddellijk op Scorel's prototype teruggaan, doch dit is waarschijnlijk te wijten, deels aan de tekenaar J. Wandelaar, die het bewuste portret voor Houbraken copieerde, deels aan de overschilderingen waarmede het tafereel op dat ogenblik reeds bedekt was.

Wat de beeltenissen op penningen aangaat, waarvan hier een rijke verzameling is samengebracht, is voornamelijk de kroningsmedaille van belang. Het wilskrachtig en ascetisch gelaat van de kerkvorst is er op zeer realistische wijze in weergegeven. Men denkt hier onwillekeurig aan wat een tijdgenoot van Adrianus ons mededeelt over de indruk die 's Pausen verschijning op hem maakte: *Toen ik paus Adrianus in het oog kreeg, meende ik een broeder van barmhartigheid te zien en ik zou gezworen hebben dat deze tot dan toe in een klooster had gehuisd.*

Monumentaler en ook meer geïdealiseerd is de voorstelling op de zogenaamde vredesmedaille waarvan hier een exemplaar aanwezig is. Zonder veel iconografisch belang is daarentegen de reeds vermelde penning die door toedoen van een bewonderaar van de Paus, Adriaan Ploos van Amstel, tussen 1605 en 1639, in de Noordelijke Nederlanden vervaardigd werd en waarvan talrijke exemplaren voorhanden zijn in openbare en private verzamelingen.

J. K. Steppe.

L'ICONOGRAPHIE DU PAPE ADRIEN VI

A part le gisant de son monument funéraire à Santa Maria dell'Anima, on trouve des représentations d'Adrien, pape, sur des tableaux, des gravures et des médailles. La brièveté de son pontificat explique facilement que cette iconographie ne présente pas beaucoup de variantes.

Sebastiano del Piombo l'a peint à Rome; un concitoyen du pape, Jean Scorel, attaché au Vatican comme conservateur des collections du palais du Belvédère, fit plus d'un portrait de lui.

Au printemps de l'année 1523, Scorel travaillait à deux portraits du pape qui, selon le témoignage de l'ambassadeur vénitien Marino Sanuto, étaient tellement ressemblants, qu'on croyait voir le pape lui-même. Un des ces portraits fut envoyé au Collège du Pape à Louvain, où il fut conservé jusqu'à la suppression de cette institution en 1797. Le deuxième exemplaire aurait été cédé par le peintre à l'église Sainte-Marie d'Utrecht, dont le pape et lui-même étaient chanoines. De plus, on sait que Scorel, huit mois après le décès d'Adrien, envoya un autre de ses portraits aux Pays-Bas; il était destiné à Adrien de Marselaer d'Anvers, ancien chambellan et ami de l'illustre disparu.

Il n'est pas facile de retrouver la trace de ces portraits; une chose cependant est certaine: tant à Louvain, qu'à Utrecht, on a possédé un portrait officiel d'Adrien, très semblables l'un à l'autre, pour ne pas dire identiques, et plusieurs copies, complètes ou partielles, en ont été réalisées.

Le pape était représenté à mi-corps, assis dans un fauteuil à haut dossier. Il portait un surplis blanc et une mosette de velours cramoisi, et avait la tête couverte d'un bonnet de même couleur. La main droite était levée en un geste de bénédiction; la gauche reposait sur les genoux. Le visage, vu de trois quarts, était très finement peint; il présentait tous les caractères énumérés par ses plus anciens biographes: la structure mince du visage, les joues allongées, les pommettes proéminentes, le nez légèrement recourbé et les yeux petits mais vifs sous des sourcils assez épais.

A Louvain, la meilleure copie de ce prototype perdu est l'exemplaire conservé dans la maison du Recteur Magnifique et qui, pendant un certain temps, fut pris pour l'original du Collège du Pape. Deux copies partielles du même tableau, appartenant à l'actuel Collège du Pape et au couvent des Révérends Frères Alexiens, sont visiblement de date plus récente.

A Utrecht, la principale réplique est le portrait actuellement conservé par l'archevêque. Provenant probablement de l'ancienne salle du chapitre de Saint-Sauveur (*Oudmunster*), ce panneau a perdu une partie de son aspect original par suite de surpeints et de restaurations. Enfin, une dernière réplique se trouve au *Centraal Museum*. Utrecht était fière de son enfant; de son vivant déjà, et immédiatement après sa mort, on multiplia ses portraits dans la ville. En 1522-23, il fut très probablement représenté sur un des vitraux du nouveau chœur de l'église Saint-Nicolas, et avant le 10 avril

1524, l'évêque Philippe de Bourgogne possédait déjà 'un tableau de notre Saint-Père le Pape Adrien'.

Scorel lui-même, lors de son retour à Utrecht, introduisit le portrait de son ancien bienfaiteur dans le célèbre triptyque de l'*Entrée du Christ à Jérusalem*, peint pour un ami d'Adrien, Herman Lochorst. D'autres portraits du pape défunt sur le type des oeuvres réalisées à Rome ont probablement été exécutés dans son atelier d'Utrecht. A ce propos, signalons le remarquable portrait d'Adrien qui fut dernièrement retrouvé en Angleterre (E. Speelman Ltd., Londres) et dont une copie, très mutilée, est conservée à Anderlecht (Belgique).

Une variante réalisée par Scorel à Rome et qui s'éloigne du premier type dans lequel le pape est représenté bénissant, serait, selon G. J. Hoogewerff, à la base d'un portrait gravé, publié dans l'édition de 1719 de l'*Historia episcopatum foederati Belgii*, par H. F. Van Heussen. Accablé par ses épuisantes fonctions, le Saint Père incline légèrement la tête en avant, détail remarqué déjà par son chapelain espagnol Blas Ortiz. Cette attitude caractéristique apparaît encore dans un autre portrait peint, d'assez médiocre qualité, qui appartient à Mgr. van der Burg à Utrecht.

On trouve, à côté des portraits d'Adrien inspirés par Scorel, d'autres représentations provenant des Pays-Bas septentrionaux. Le pape, vu de profil, y est représenté en buste, vêtu d'une lourde chape et coiffé de la tiare pontificale. Deux exemplaires représentent ce type à l'exposition: le premier ¹⁾, légué en 1618 par Jean de Renesse à l'église Saint-Jean d'Utrecht, accuse visiblement l'influence d'une gravure de l'allemand Daniel Hopfer; le second ²⁾, plus récent, est à rapprocher d'une médaille frappée en l'honneur d'Adrien pendant la première moitié du XVIIe siècle par un noble originaire d'Utrecht, Adrien Ploos van Amstel; du point de vue iconographique, ce portrait est absolument sans valeur.

Le portrait de la Galerie des Offices à Florence, partiellement inspiré d'une gravure publiée à Rome en 1568 par Antoine Lefrère, se rapproche plus de l'iconographie italienne et romaine du pape. Pourtant, la forme des sourcils et la courbure de la bouche sont incorrectement rendues. Un détail est caractéristique: le crâne chauve du pape; on ne le retrouve qu'une seule fois dans les oeuvres conservées aux Pays-Bas (Musée archiépiscopal d'Utrecht). Si l'on excepte la gravure de l'*Historia episcopatum foederati Belgii* de Van Heussen, dont il a été question plus haut, on connaît quatre types de portraits gravés. Le premier et le plus répandu est celui de la gravure d'Antoine Lefrère dont on vient de parler et qui illustre l'ouvrage de Onuphrius Panvinus: *XXVII Pontificum Maximorum elogia et imagines* (1e édition, Rome, 1568); ce type tire sans doute son origine d'un projet réalisé en 1524 par Jean Duvet pour une médaille qui ne fut jamais frappée. Une énorme chape enveloppe la partie supérieure du corps. La tête aux traits fortement marqués, est vue de profil. Le crâne est entièrement dénudé sauf au-dessus de la nuque; la ligne anguleuse des sourcils est fort adoucie.

¹⁾ Hannovre, Niedersächsische Landesgalerie.

²⁾ Amsterdam, Rijksmuseum

Cette particularité diminue quelque peu la ressemblance de ce portrait avec son modèle.

Le deuxième type, dû à Philippe Galle et fréquemment repris, se rattache nettement au portrait d'Adrien peint par Scorel pour le Collège du Pape à Louvain. La position des mains et des bras est cependant modifiée: au lieu de bénir, le pape tient dans les mains un petit livre qu'il semble feuilleter. Quant à la troisième représentation, elle n'a pas connu le succès des deux premières; nous en sommes redevables au graveur allemand Daniel Hopfer. Le pape est à nouveau représenté de profil; les rides sur le front et l'aspect boursoufflé des plis de la bouche et du menton vieillissent trop le modèle. Manifestement, Hopfer n'a jamais vu Adrien.

Une dernière gravure, exécutée par J. Houbraken en 1727, est simplement une copie du portrait qui se trouvait à l'époque dans la salle du chapitre de l' *'Oudmunster'* (voir plus haut). Dans cette représentation, le visage du pape paraît plus gros et plus rempli que dans les répliques qui dépendent directement du tableau de Scorel, mais ce fait est probablement dû en partie au dessinateur J. Wandelaar, qui copia le portrait en question pour Houbraken, et en partie aux surpeints dont le tableau était déjà couvert à l'époque.

Parmi les portraits sur médaille, dont on a réuni ici une riche collection, le meilleur est celui de la médaille du couronnement. Le visage ascétique et volontaire du chef de l'Église est rendu avec beaucoup de réalisme. On songe spontanément à ce qu'un contemporain d'Adrien nous rapporte de l'impression qu'il a ressentie en présence du pape: 'Lorsque je vis le pape Adrien, je pensais voir un frère de miséricorde et j'aurais juré qu'il avait vécu dans un couvent jusqu'à ce moment.'

La représentation sur la médaille dite 'de paix', dont un exemplaire est exposé ici, est plus monumentale et aussi plus idéalisée. La médaille déjà mentionnée et frappée dans les Pays-Bas septentrionaux entre 1605 et 1639 à la demande d'un admirateur du pape, Adrien Ploos van Amstel, est sans grande signification iconographique; il en subsiste de nombreux exemplaires dans les collections publiques et privées.

J. K. Steppe.

DE SANTA MARIA DELL' ANIMA TE ROME

De pauselijke soldenier Johannes Petri of Jan Pietersz. uit Dordrecht en zijn echtgenote Catharina Loderin stichtten omstreeks 1380 een pelgrimshuis dicht bij het oude circus van Domitianus, het tegenwoordige Piazza Navona. De stichtingsbul van Paus Bonifacius IX gedateerd 10 november 1398 vermeldt o.m.: 'Wij hebben vernomen, dat Onze geliefde zoon Jan Pietersz. van Dordrecht, leek in Onze wapendienst, en Onze in Christus beminde dochter Catharina, zijn huisvrouw, behorende tot het bisdom Utrecht en verlangende om hunne aardse goederen met hemelse en eeuwige door gelukkige ruil te wisselen, van de hun door God verleende bezittingen zekere voorname en open huizen in de Parionebuurt te Rome, met tuinen en toebehoren, gekocht hebben en deze huizen bestemden ten bate van Christus' armen en van andere ongelukkigen, voor hun eigen en der weldoeners zieleheil; dat zij begonnen zijn voor deze personen der Duitse natie (*nationis Alamannorum*) ter ere en onder titel van Onze Lieve Vrouw der Zielen (*Beatae Mariae Animarum*) een voornaam hospitaal te bouwen en dit, door God en de gelovigen bijgestaan, voornemens zijn te voltooien met een kapel, afzonderlijke woningen voor mannen en vrouwen der voornoemde natie, en met linnengoed, zijdestoffen, kerkgewaden, boeken, kelken, matrassen, bedden en ander nuttig huisraad te voorzien; en hoewel onlangs ten gevolge van een hevige stormwind, de muren der genoemde huizen door gruwelijke en hoogst schadelijke verwoesting grotendeels zijn ingestort, toch laat dit echtpaar van het ondernomen werk niet af, en denkt geenszins daarmede op te houden...'

In het archief van de Animakerk bevindt zich een 1413 gedateerd verzoekschrift, waarin wordt vermeld, dat Jan Pietersz. en zijn huisvrouw Catharina op grond van bovengenoemde bul, hun plan verwezenlijken en met ondersteuning van andere vrome begunstigers het hospitaal voltooid hebben. De kerk werd in 1415 door Mr. Koenraad van Halle (in Brabant) gerestaureerd. In 1499 werd zij herbouwd, met grote steun van Willem van Enckenvoirt. De voorgevel werd in 1514 voltooid: '*Templum B. Mariae de Anima hospitale Teutonicorum* MDXIII', de klokketoren in 1520 opgericht. In 1842—1846 werd de kerk geheel gerestaureerd.

In 1518 bracht keizer Maximiliaan de Anima onder zijn 'bescherming', van kanoniek standpunt een onwettige handeling, daar paus Innocentius VII bij bul van 21 mei 1406 de stichting van iedere inmenging der wereldlijke macht had vrijgesteld.

De Duitse invloed in de Anima werd nu steeds groter, al kon Arnold van Büchel in 1587 bij zijn bezoek aan Rome nog in zijn dagboek noteren: 'Van dit hospitium nemen Belgische priesters de zorg waar en zij vervullen er de godsdienstoefeningen.'

In 1699 nam keizer Leopold I van Oostenrijk de Anima onder zijn allerhoogste bescherming en werd de stichting geheel in Oostenrijkse geest omgezet, met het gevolg dat de Nederlanders ophielden giften of geschenken te zenden.

Eerst in 1854 zou keizer Frans Jozef verklaren, dat de Anima niet meer uit-

sluitend een Oostenrijkse, maar een algemeen 'Duitse' instelling zou zijn. Waarop op 15 maart 1859 een pauselijke bul verscheen, waarbij de Nederlands-Duitse oorsprong der Anima volledig werd erkend.

In dat jaar, nu precies 100 jaar geleden, onderging het gehele complex een ingrijpende verandering, doordat er een priestercollege voor jonge studerende priesters van Germaanse oorsprong werd gevestigd. Nederlandse priesterstudenten hebben daar gewoond totdat in 1931 het Nederlands College (Pontificio Collegio Olandese) werd opgericht. Er is sedert 1859 ook een 'vrijplaats' voor één Belgisch en één Nederlands priester als 'Kaplan' van de Anima. De Belgische vrijplaats is afgekocht, jaarlijks wordt een bedrag betaald aan het in 1844 gestichte Belgisch College; de Nederlandse vrijplaats bestaat nog steeds. Ook in het bestuur van het gehele Collegecomplex hebben een Belg en een Nederlander zitting.

Sedert 1904 is de kerk verheven tot de parochiekerk van de Duitse kolonie in Rome.

De gegevens van dit artikel werden in hoofdzaak ontleend aan:

J. SCHMIDLIN, *Geschichte der Deutschen Nationalkirche in Rom, S. Maria dell' Anima*, Freiburg, 1906; G. BROM, *De Nederlandsch-Duitsche Stichting der 'Anima' te Rome*, in *De Katholiek*, CXXXII, 1907, pp. 286-306, 358-380, 446-468, met opgave van bronnen.

Mgr. J. W. L. Damen, rector van het Nederlands College te Rome, was zo vriendelijk mij in te lichten over de huidige stand van zaken bij de 'Anima', wat betreft de Belgische en Nederlandse rechten.

M. E. H.

LA FONDATION DE SANTA MARIA DELL' ANIMA A ROME

Le soldat pontifical Johannes Petri ou Jan Pieterszoon de Dordrecht et son épouse Catherine Loderin fondèrent aux environs de l'année 1380 un hospice pour pèlerins juste à côté de l'ancien cirque de Domitien, actuellement la Piazza Navona. La bulle de fondation de Boniface IX, datée du 10 novembre 1398, dit entre autres ceci: 'Nous avons appris que notre très cher fils Jan Pieterszoon de Dordrecht, membre de notre armée, et notre chère fille dans le Christ Catherine, son épouse, appartenant au diocèse d'Utrecht, et désirant, par une heureuse transformation, échanger leurs biens terrestres contre des biens célestes et éternels, ont acheté avec les biens qui leur furent concédés par Dieu, des maisons grandes et délabrées sises dans le quartier du Parione à Rome, avec jardins et dépendances, maisons achetées au profit des pauvres du Christ et d'autres malheureux, pour le salut de leurs âmes et celles de leurs bienfaiteurs; et qu'en l'honneur et sous le vocable de Notre-Dame des Ames (*Beatae Mariae Animarum*), ils commencèrent à construire un important hôpital pour ces personnes de la nation allemande (*nationis Alamannorum*) et, aidés par Dieu et les fidèles, ils sont disposés à la compléter d'une chapelle, d'habitations séparées pour hommes et femmes de la susdite nation, de linge, d'étoffe de soie, de vêtements liturgiques, de livres, de calices, de matelas, de lits, et de pourvoir à tous autres ustensiles de ménage; et quoique récemment, par suite d'une violente tempête, les murs des dites maisons se sont en grande partie écroulés par une destruction terrible et particulièrement nuisible, ces deux personnes ne cessent pas le travail entrepris et ne songent aucunement à l'arrêter...'

Les archives de l'église de l'*Anima* conservent une requête datée de l'année 1413, mentionnant que Jan Pieterszoon et sa femme Catherine, sur base de la bulle susdite, ont réalisé leurs projets et achevé l'hôpital avec l'aide d'autres pieux donateurs.

L'église fut restaurée en 1415 par Conrad de Hal. En 1499, l'édifice fut reconstruit grâce à l'appui important de Guillaum d'Enckenvoirt. La façade fut achevée en 1514: '*Templum B. Mariae de Anima hospitale Teutonicorum MDXIII*'. Le clocher fut élevé en 1520. De 1842 à 1846, l'église fut entièrement restaurée.

En 1518, l'empereur Maximilien plaça l'*Anima* sous sa 'protection', procédé illégal du point de vue canonique puisque, dans une bulle du 21 mai 1406, le pape Innocent VII avait déclaré la fondation libre de tout ingérence du pouvoir laïc.

L'influence allemande dans l'*Anima* devint toujours plus grande quoiqu'en 1587, lors de sa visite à Rome, Arnold van Büchel pouvait noter dans son journal: 'Des prêtres belges prennent véritablement soin de cet hospice; ils y assurent le service divin.'

En 1699, l'empereur Léopold Ier d'Autriche prit l'*Anima* sous sa très haute protection et la fondation acquit un esprit autrichien, avec la conséquence

que les habitants des Pays-Bas cessèrent de lui envoyer leurs dons.

En 1854 pour la première fois, l'empereur François-Joseph aurait déclaré que l'*Anima* ne devrait plus être une institution exclusivement autrichienne, mais 'germanique' dans le sens large du mot. A la suite de quoi, parut une bulle pontificale, le 15 mars 1859, dans laquelle était pleinement reconnue l'origine néerlandaise-allemande.

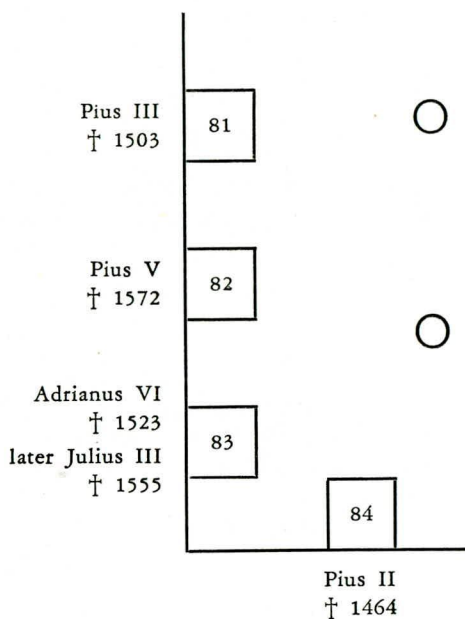
Cette même année, il y a juste cent ans, l'ensemble de la fondation subit un important changement en ce sens que l'on y établit un collège pour des jeunes prêtres étudiants d'origine germanique. Des prêtres étudiants des Pays-Bas y ont séjourné jusqu'à la fondation du Collège hollandais (*Pontificio Collegio Olandese*) en 1931. Depuis 1859 également, deux places de chapelain sont réservées, l'une à un Belge, l'autre à un Hollandais. Tandis que la bourse au profit d'un Belge est versée actuellement en espèces au Collège belge à Rome, fondé en 1844, un Hollandais réside toujours comme boursier à l'*Anima*. Un Belge et un Hollandais siègent à la direction de la fondation. Depuis 1904, l'*Anima* est devenue l'église nationale des Allemands à Rome.

Les données de cet article ont été empruntées en ordre principal à J. SCHMIDLIN, *Geschichte der Deutschen Nationalkirche in Rom, S. Maria dell'Anima*, Fribourg, 1906, et à G. BROM, *De Nederlandsch-Duitsche Stichting der Anima te Rome*, dans *De Katholiek*, CXXXII, 1907, p. 286-306, 358-380, 446-468, avec publication des sources. Mgr. J. W. L. Damen, directeur du Collège hollandais à Rome, a été assez aimable pour fournir des éclaircissements sur la situation actuelle de l'*Anima* en ce qui concerne les droits des Belges et des Hollandais.

M. E. H.

HET PRAALGRAF VAN PAUS ADRIANUS VI IN DE SANTA MARIA DELL' ANIMA TE ROME

Het stoffelijk overschot van de Paus, overleden op 14 september 1523, werd op 22 september bijgezet in de Andreaskapel, de eerste kapel in het tweede linkerzijschip van de vijfbeukige oude Sint Pietersbasiliek. Willem van Lochorst schrijft op 22 september vanuit Rome aan deken en kapittel van de St. Marie te Utrecht: *hodie coeptae sunt exequiae, humatus est in sacello Divi Andreae* 1).

Wij kennen de exacte plaats van het graf uit het werk van Tiberio Alfaranno († 1596), die een uitvoerige beschrijving heeft gegeven van de oude St. Pietersbasiliek, waarin hij de plaats aangeeft van alle monumenten die daar tot op zijn dagen aanwezig waren 2). Alfaranno heeft eigenhandig een plattegrond van de basiliek getekend, die in 1571 voltooid was en nog door

1) C. BURMANNUS, *Hadrianus VI, sive Analecta historica de Hadriano Sexto, Traiectino, Papa Romano*, Utrecht, 1727, p. 506.

2) M. CERRATI, *Tiberii Alfaranni de basilicae Vaticanae antiquissima e nova structura*, Rome, 1914; verg. ook J. A. F. ORBAAN, *Der Abbruch Alt St. Peters*, in *Jrbh d. Preuss. Kunstsammlungen*, append. aan jrg. XXIX, 1918.

Cerrati in 1914 in het *Archivio capitolare* van de St. Pieter werd gezien, op hout geplakt en in zeer slechte toestand³⁾. Deze plattegrond werd door Alfaranno voortdurend bijgewerkt, tenslotte opnieuw getekend en op zijn eigen kosten in 1589—'90 door Natale di Bonifazio gegraveerd. Ook de gegraveerde plaat heeft Cerrati nog in het *Archivio capitolare* gezien⁴⁾. Op de gravure⁵⁾ lezen wij onder nr 83⁶⁾: *Olim sepulcrū Adriani VI nunc Julij III* (vroeger het graf van Adrianus VI thans dat van Julius III). Hetzelfde nr 83 vinden wij ook op de tekening van 1571, waarvan de foto op ware grootte in de *Fabbrica di S. Pietro in Vaticano* wordt bewaard.

De graftombe van Adrianus VI stond tussen die van Pius II en Pius III, beiden uit de familie Piccolomini, wier stoffelijke resten, nadat het schip van de oude Sint Pieter in de jaren tussen 1604 en 1614 was afgebroken, in 1614 naar de kerk van de San Andrea della Valle werden overgebracht. De tombe van Pius II (1448—1464) staat op de plattegrond van Alfaranno aangegeven als nr. 84, die van Pius III (1503) als nr. 81. Later is tussen het graf van Pius III en dat van Julius III (1550—1555), welke laatste de oorspronkelijke plaats van het graf van Adrianus VI innam, de tombe opgericht van Pius V (Ghislieri, 1566—1572), bij Alfaranno met nr. 82 aangeduid. Het gebeente van Pius V bevindt zich thans in de Sacramentskapel van de Santa Maria Maggiore, dat van Julius III Ciochi del Monte rust in een antieke sarcophaag in de grotten van het Vaticaan onder de St.-Pieter. Vóór het lichaam van Adrianus naar de St.-Pieter werd overgebracht was het volgend grafschrift op de baar bevestigd⁷⁾:

*Quo Romanorum sextus Pater ante Sacerdos
hoc etiam pietas conditus in tumulo*

In de boven geciteerde brief van Willem van Lochorst lezen wij dat het bovenste gedeelte van het monument het volgend opschrift droeg:

Hic nihil sibi infelicius in vita duxit quam quod imperatet (hij beschouwde niets ongelukkigers in het leven dan te moeten regeren). Daaronder was volgens van Lochorst een lege plaats bestemd voor het epitaaf, dat door Tranquillus Molossus vervaardigd zou worden.

Paolo Giovio⁸⁾ vermeldt het volgend opschrift: *Hadriannus Sextus hic situs est qui nihil sibi infelicius in vita duxit, quam quod imperatet*. Giovio citeert ook de volgende verzen in verband hiermede *al suo sepolcro*:

*Quam potes merito optimoque iure
Inter Pontifices Pios iacere
Maximae pietatis HADRIANE
Insignis pietas tua HADRIANE
Viventī tibi profuit, decusque*

3) M. CERRATI, *op. cit.*, p. XXVII en Pl. II.

4) M. CERRATI, *op. cit.*, p. XV, note 1.

5) Gepubliceerd in M. CERRATI, *op. cit.*, Pl. I.

6) Bij R. U. MONTINI, *Le tombe dei Papi*, Rome, 1957, abusievelijk als nr 86 opgegeven.

7) C. BURMANNUS, *op. cit.*, p. 79, note 3.

8) P. GIOVIO, *Le vite di Leon decimo et d'Adriano VI sommi pontefici, et del Cardinal Pompeo Colonna*, Florence, 1551, p. 337, 338.

*Aurei diadematis paravit
Iure id me hercule, at aequius tuaeque
Certius pietatis hoc tropheum est,
Defunctus quod honoribus tot, inter
Duos contigerit PIOS iacere.*

Blazius Ortizius vertelt 9), dat als een van de uitingen van de afkeer, die vele lichtzinnige en genotzuchtige Romeinen voor de austere Pontifex voelden, op of bij Adriaans graf het volgend opschrift was te lezen: *Hic jacet impius inter Pios* (hier ligt een onvrome tussen vromen), met een woordspeling op de naam Pius. Montini vergist zich, wanneer hij in zijn beschrijving van het graf van Julius III inlast: *onde la feroce pasquinata: jacet impius inter pios* 10). Deze pasquinate kan niet op de in 1555 overleden Julius III hebben geslagen, daar Ortizius haar reeds in 1546 vermeldt. Bij Adrianus VI vermeldt Montini het opschrift niet 11).

Kort na de dood van Adrianus besloot zijn vriend Willem, Kardinaal van Enckenvoirt, die de vertrouwensman van de Paus was geweest en op diens sterfbed door hem tot kardinaal verheven, gedachtig de van de Paus verkregen weldaden, voor hem een marmeren grafmonument op te richten 12). Hij bestemde daarvoor duizend ducaten. In de op p. 209 geciteerde brief aan de deken en het kapittel van St. Marie te Utrecht schreef Willem van Lochorst: *Pollicetur tamen Dominus Cardinalis Enckevoert propriis impensis (et non immerito) circa monumentum docens expensas mille ducatorum* 13). De opdracht gaf van Enckenvoirt aan de Siense schilder Baldassare Peruzzi. Deze vervaardigde daartoe een ontwerp en sprak de wens uit, dat de beeldhouwer Michelangelo van Siena, zijn vriend, de uitvoering op zich zou mogen nemen. Zulks geschiedde, want Vasari vertelt ons: 'Hij [Baldassare] maakte de tekening voor het grafmonument van Adrianus VI en hetgeen aan schilderijen daar aanwezig is, is ook van zijn hand; en de vernuftige beeldhouwer Michelangelo voerde het grafmonument met behulp van Baldassare in marmer uit' 14).

Ook Benvenuto Cellini schrijft in zijn autobiografie: *Il detto Michelangelo, sanese scultore, in questo tempo [1524] faceva la sepoltura del morto papa Adriano* 15).

Enckenvoirt schrijft op 21 augustus 1527 vanuit Fontana, waarheen hij wegens de plundering (*sacco*) van Rome door de Duitse landsknechten was uitgeweken, een brief aan de provisors van de Anima, Dietrich von Eynen en Johann Sander, waarin hij er zijn afkeuring over uitspreekt, dat enige

9) B. ORTIZIUS, *Itinerarium Adriani Sexti ab Hispania Romam usque, ac ipsius Pontificatus eventus*, (1546), in C. BURMANNUS, *op. cit.*, p. 156.

10) R. U. MONTINI, *op. cit.*, p. 222.

11) R. U. MONTINI, *op. cit.*, p. 219.

12) G. VASARI, *Le vite de' più eccellenti pittori, scultori ed architettori, con nuove annotazione e commenti di Gaetano Milanesi*, V, Florence, 1879, p. 92.

13) C. BURMANNUS, *op. cit.*, p. 505.

14) G. VASARI, *op. cit.*, IV, p. 600.

15) B. CELLINI, *La vita di Benvenuto Cellini*, I, Milaan, 1824, p. 57.

overledenen in het koor van de kerk van de Anima zijn begraven ¹⁶). Te meer betreurt hij dit, aangezien hier Adrianus en de kardinaal van Sitten [kardinaal Schinner ¹⁷)] hun graf hadden: *Intelleximus post nostrum recessum nonnulla cadavera sepeliri in choro. Unde non parum doluimus, cum Adrianus et quondam Cardinalis Sedunen. habeant suas sepulturas.*

J. Lohninger ¹⁸) maakt hieruit op, dat het grafmonument dan voltooid moet zijn geweest. Onzes inziens valt echter uit *habeant suas sepulturas* niet op te maken dat het graf voltooid was; naar onze mening beduidt *sepultura* veel- eer 'de plaats waar begraven zal worden', in tegenstelling met *sepulcrum*, 'graf'. Wij zouden geneigd zijn te denken, dat er nog aan het grafmonument werd gewerkt, of nog eerder, dat het werk tijdelijk was gestaakt, wegens de plunderende troepen.

In Milanese's annotaties bij Vasari's Levensbeschrijvingen vinden wij de notitie, dat in het *Archivio dei Contratti di Siena* op 29 juli 1529 de volgende inschrijving plaats vond: *M^o Baldassarre Peruzzi fa suo procuratore Pietro d'Andrea da Siena pittore, romanam curiam sequentem, a ricevere dal cardinale di Tortosa, chiamato Hinkwoirt [sic], nove scudi d'oro di sole, dovutogli dal detto cardinale per residuo di sua mercede e prezzo della sepoltura di Adriano VI, fatta in Roma, secondo il disegno dello stesso Baldassarre* ¹⁹).

Uit het feit dus dat Peruzzi op bovengenoemde datum volmacht gaf aan de schilder Pietro d'Andrea da Siena, om van kardinaal Enckenvoirt negen gouden scudi te ontvangen als laatste gedeelte van zijn honorarium voor het grafmonument van Adrianus VI, gemaakt naar Peruzzi's ontwerp, zou men kunnen opmaken dat in 1529 het monument voltooid was, althans wat de architectonische omlijsting betreft.

In het Rijksarchief te Brussel bevindt zich een copie van een bul van Paus Clemens VII, gedateerd 16 september 1530, waarbij deze toestemming verleent aan Willem van Enckenvoirt, kardinaal van SS. Giovanni en Paolo en executeur-testamentaire van Adrianus VI, om het stoffelijk overschot van zijn overleden vriend over te brengen van de St. Andreaskapel in de basiliek van de St.-Pieter naar de graftombe, die hij, Enckenvoirt, heeft laten op- richten in de kerk van de Duitse natie, de S. Maria dell' Anima te Rome ²⁰).

Eerst op 11 september 1533 werden de stoffelijke resten van Adrianus VI, nadat zij in een nieuwe kist gelegd waren, in indrukwekkende processie uit de Sint Pieter overgebracht naar de Santa Maria dell' Anima. De volgende

¹⁶) J. SCHMIDLIN, *Geschichte der Deutschen Nationalkirche in Rom, S. Maria dell'Anima*, Freiburg, 1906, p. 276.

¹⁷) A. CIACCONIUS, *Vitae et Gesta Summorum Pontificum*, III, Rome, 1677, p. 424.

¹⁸) J. LOHNINGER, *S. Maria dell' Anima*, Rome, 1909, p. 80-82.

¹⁹) G. VASARI, *op. cit.*, IV, p. 591, note 1.

²⁰) Brussel, Algemeen Rijksarchief, Fonds Univ. Leuven nr. 2472, copie op 16e eeuw's papier; H. DE VOCHT, *Inventaire des archives de l'Université de Louvain, (1426-1797) aux Archives générales du Royaume à Bruxelles*, Leuven, 1927, nr. 2472; H. DE VOCHT, *Litterae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium 1522-1528*, Leuven, 1928, bij brief 141.

dag werd de begrafenismis opgedragen, waarbij twaalf kardinalen aanwezig waren 21).

De opbouw van het grafmonument, dat zich aan de rechterzijde van het koor bevindt, is het gewone type van die tijd (verg. de grafmonumenten ontworpen door Andrea Sansovino in de Santa Maria del Popolo): horizontale basis, waarboven twee verdiepingen met lunet onder driehoekige gevel. In de zwikken zijn twee zwevende engelen gebeeldhouwd, een met de tiara en een palmtak in de handen, de ander met sleutels en loofbladeren. Onder de lunet waarin in hoogrelief de H. Maagd met het Kind en de H.H. Petrus en Paulus zijn aangebracht, rust de Paus, in levensgroot beeld in pontificale kledij op de sarcofaag. Het hoofd van de sluimerende pontifex, getooid met de tiara, is gesteund op de linkerarm. De tiara is versierd met de emblemen van het persoonlijk wapen van Adrians: op de eerste kroon zijn de haken uit zijn blazoën aangebracht, op de tweede wisselen de leeuwenkoppen uit zijn wapen af met fleurons. Magister Pater P. Polman heeft in zijn herdenkingsrede uitgesproken in de Santa Maria dell' Anima te Rome op 2 maart van dit jaar, een treffende beschrijving van dit ligbeeld gegeven (zie p. 18).

De sarcofaag draagt het opschrift ADRIANUS VI P.P. en het wapen van de Paus, waarboven de tiara en twee sleutels door putti gedragen. Links en rechts van de sarcofaag zit een putto met uitgedoofde fakkel. Op het basement onder de tombe geeft een reliëf een beeld van 's Pausen intocht in Rome, bij de Porta San Paolo, op 29 augustus 1522. Aan weerszijden van dit middenstuk bevinden zich twee boven elkaar geplaatste nissen, geflankeerd door twee driekwartzuilen, voorzien van smalle sokkels en witgrijze Korintische kapitelen. In de nissen staan de vier hoofddeugden: links boven de matigheid (met breidel), daaronder de kracht (met leeuw); rechts boven de voorzichtigheid (met slang en spiegel), daaronder de gerechtigheid (met zwaard en weegschaal). Onder de sarcophaag en onder de figuren van de voorzichtigheid en de matigheid, dus over de gehele breedte van het monument loopt het opschrift: PROH DOLOR / QVANTVM REFERT IN QVAE TEMPORA VEL OPTIMI CVIVSQ / VIRTVS INCIDAT (helaas wat maakt het veel uit, in wat voor tijd zelfs de beste mens regeert). Op de basis staat het grafschrift gebeiteld, vervaardigd door Tranquillus Molossus in opdracht van Enckenvoirt:

HADRIANO VI PONT. MAX. EX TRAIECTO INSIGNI INFER
GERMANIAE VRBE QVI DVM RERV HVMANAR. MAXIME
AVERSATVR SPLENDOREM VITRO A PROCRIB. OB IN-
COMPARABILEM SACRAR. DISCIPLINAR. SCIENTIAM AC
PROPE DIVINAM CASTISSIMI ANIMI MODERATIONEM
CAROLO. V. CAES. AVG. PRAECEPTOR ECCLE. DERTVSENSI
ANTISTES SACRI SENATVS PATRIBVS COLLEGA HISPAN-
NIAR. REGNIS PRAESES REIPVB. DENIQ CHRIST. DIVINI.

21) J. SCHMIDLIN, *op. cit.*, p. 288, 289; L. PASTOR, *Geschichte der Päpste*, IV, Freiburg, 1907, p. 149, met verwijzing naar J. B. GATTICUS, *Acta caeremonialia S. Romanae Ecclesiae ex mss codicibus*, I, Rome, 1753, p. 479 vv. Dit laatste werk hebben wij niet kunnen raadplegen.

TVS PONTIF. ABSENS ADSCITVS VIX. ANN. LXIIII. MEN.
VI. D. XIII DECESSIT. XVIII. KL. OCTOB. AN. A. PARTV VIRG-
MDXXIII. PONT. SVI. ANNO. II. WILHELMVS ENCKENVOIRT
ILLIVS BENIGNITATE ET AVSPICIIS TT. S. IO. ET PAVLI
PRESB. CARD. DERTVSEN. FACIVNDVM CVR.

(Paus Adrianus VI uit Utrecht, een aanzienlijke stad uit Neder-Germania, die ofschoon hij ten zeerste afgekeerd was van de glans der aardse dingen, wegens zijn onvergelykelijke kennis van de gewijde wetenschappen en wegens de heilige beheersing van een allerreinste ziel door de hoogstgeplaatsten werd gekozen tot leermeester van Keizer Karel V, tot bisschop van de kerk van Tortosa, tot lid van de Heilige Senaat, tot regent van de Spaanse Rijken, eindelijk door Gods ingeving, afwezig zijnde, tot opperherder van de Christenheid, leefde 64 jaren, 6 maanden, 13 dagen, overleed de 14 september in het jaar Onzes Heils 1523, in het tweede jaar van zijn pontificaat. Willem van Enckenvoirt door zijn goedheid en bevel kardinaal van Tortosa met de titel van SS Johannes en Paulus, heeft dit monument doen oprichten.)

Aan weerszijden van het grafschrift, onder de nissen, ondersteunen twee putti de kardinaalshoed en het wapen van Willem van Enckenvoirt. Het beeld van de Paus is van de hand van Michelangelo da Siena, die waarschijnlijk ook het reliëf van de intocht heeft gebeiteld. Bij Vasari lezen wij namelijk ²²⁾: 'Daar Michelangelo met zeer grote zorgvuldigheid aan de kleinere dingen van dit werk arbeide, moeten de kleine figuren daarin meer dan alle andere geprezen worden.' De deugden zijn het werk van Nicolo Tribolo uit Florence, leerling van Sansovino. Dollmayr vestigt er de aandacht op, dat zich in de verzameling G. Morelli in Milaan een schets bevindt ²³⁾ voor het hoofd van een Fortiudobeeld, dat met nog andere tekeningen op één blad staat ²⁴⁾. Dollmayr schrijft deze tekening toe aan Baldassare Peruzzi ²⁵⁾.

Een iconologisch interessant gedeelte van het grafmonument is het reliëf met de intocht, de *adventus* van de paus ²⁶⁾. De intocht van Christus in Jerusalem op Palmzondag, afgebeeld vanaf de vierde eeuw, was het prototype waarop de ontvangst, de intocht van middeleeuwse en renaissance wereldlijke heersers en vorsten der Kerk was gebaseerd. Christus immers werd ingehaald als vorst, als 'Koning' der Joden.

Maar het teruggrijpen op het evangelisch prototype bestendigde tevens de traditie van de oude *adventus* der vorsten uit de oudheid, welke *adventus*, aankomst, intocht, zelf weer terugging op processies ter ere van goden. Eerst

²²⁾ G. VASARI, *op. cit.*, V, p. 93.

²³⁾ De Accademia Carrara bi belle arti in Bergamo kon ons niet mededelen, waar de tekening zich thans bevindt.

²⁴⁾ Deze schets werd door G. Frizzioni in de *Collezione di quaranta disegni scelti della raccolta del S. G. Morelli* gepubliceerd.

²⁵⁾ H. DOLLMAYR, *Die Zeichnungen zur Decke der Stanza d'Elidore*, in *Zeitschrift für Bildende Kunst*, I, 1890, p. 295.

²⁶⁾ E. KANTOROWICZ, *The Kings Advent and the enigmatic panels in the doors of Santa Sabina*, in *Art Bulletin*, XXVI, 1944, p. 207 vv.

in de Hellenistische tijd werden zij ook op vorsten toegepast. Het verschijnen van de vorst bij de poort van de stad — hetgeen in de Romeinse tijd veelvuldig voorkwam als de keizers de provincies bezochten, of als zij na lange afwezigheid weer in Rome terugkeerden — werd vergeleken met de verschijning, de epifanie van een god ²⁷⁾.

Voor de hoogste vorst der Kerk, de Paus, de Pontifex maximus, gold zowel de *imitatio Christi* als de *imitatio imperatoris*.

Wij zien op het reliëf van het grafmonument Adrianus VI te paard bij de Porta San Paolo. Op de achtergrond zijn links de Aureliaanse muur met de pyramide van Cestius en rechts de basilica van San Paolo — waarin Schmidlin het oratorium van de ontmoeting van de apostelen Petrus en Paulus ziet — zichtbaar ²⁸⁾. Een Romeins senator treedt de Paus tegemoet en knielt voor hem neer. In deze gebaarde gestalte meent Schmidlin ²⁹⁾ Enckenvoirt te herkennen, hetgeen ons niet onwaarschijnlijk voorkomt, gezien de knielende houding en vooral omdat de figuur aanmerkelijk kleiner is afgebeeld dan de andere personen. Zouden wij hier te doen hebben met een door Enckenvoirt gewilde herinnering aan oude stichterportretten? Deze figuur wordt gevolgd door vier vrouwen, waarvan de voorste, die een helm draagt het gepersonifieerde Rome verbeeldt, zoals uit het onderschrift ROMA blijkt. Rechts hiervan staan twee figuren in Spaans costuum, terwijl de Paus wordt gevolgd door vijf kardinalen te paard. Beneden geheel rechts de allegorische figuur van de Tiber met naast zich de Romeinse wolvin en Romulus.

Uit meerdere gravures, waarvan twee gepubliceerd resp. in Ciacconius (1677) en in Burmannus (1727) ³⁰⁾, en waarvan de tweede een lichte variant is van de eerste, terwijl beide het onderschrift dragen: *Ioanni Savenier nobili Leodien. Sepulchri imaginem Romae extatem in Eccl. S. Mariae de Anima Theutonicor. M. Greuter DD.*, zouden wij kunnen afleiden, dat het praalgraf oorspronkelijk groter zal zijn geweest.

Terwijl in het onderste gedeelte van het monument, zoals wij het thans kennen, de vier kardinale deugden nog aanwezig zijn, vertoont het bovenstuk op de gravures de drie goddelijke deugden, te weten: links van de lunet het Geloof, rechts ervan de Hoop, op het fronton de Liefde. Het is niet verwonderlijk de gehele cyclus van goddelijke en cardinale deugden op dit praalgraf aan te treffen, aangezien Adriaan bekend stond als een zeer deugdzaam man. De figuur van het Geloof bekroont thans het monument, terwijl het beeld van de Hoop op het tympaan staat van het tegenoverliggende praalgraf van de Prins van Cleef, opgericht 1675. Het beeld van de Liefde is verdwenen. Het is niet ondenkbaar dat bij de verbouwing van het koor in 1749 ³¹⁾, waarbij o.a. het monument voor kardinaal Enckenvoirt uit

27) De *adventus* moet dus niet verward worden met de *triumphus*, de triomfantelijke intocht, die werd toegestaan aan zegevierende legeraanvoerders.

28) G. PASOLINI, *Adriano VI*, Rome, 1913, p. XII.

29) J. SCHMIDLIN, *op. cit.*, p. 267, 268.

30) A. CIACCONIUS, *op. cit.*, p. 440; C. BURMANNUS, *op. cit.*, p. 80.

31) J. SCHMIDLIN, *op. cit.*, p. 625.

het koor naar de ingangswand van de kerk werd verplaatst, de bovenste twee nissen van het grafmonument van Adrianus zijn verwijderd om plaats te maken voor de balustrades die er zich thans bevinden. Ter plaatse is dit uiterst moeilijk te constateren, aangezien een dertig jaar geleden, achter de thans blinde vensters en achter de balustrades, een muurtje is gemetseld, waardoor het onmogelijk is nog iets te zien van sporen van een vroegere verbouwing ³²⁾.

Op de prenten zien wij bovendien boven de gevel tussen twee flambouwen vier medaillons, toevoegingen van de tekenaar, M. Greuter, die zijn voorbeelden haalde uit verzamelingen en boekwerken, zoals de bijschriften aangeven: *'Nummus Argenteus ex Musaeo Caroli Castelli Mantuani; Numisma ex Museo Equ. Fr. Gualj.; Emblema Aegidij Sadeler.'* De medaillons stellen voor, van links naar rechts: 1) de keerzijde van een zilveren in Parma geslagen munt van Paus Adrianus, met zijn wapen, bekroond door de Pauselijke insignia, met omschrift *PARMAE DOMINUS*; 2) voorzijde van een penning van Paus Adrianus met zijn borstbeeld (echter naar rechts gewend, terwijl alle penningen van Adrianus het borstbeeld naar links vertonen) en omschrift: *ADRIANUS VI. PONT. MAX.*; 3) een variatie op de keerzijde van de onder 2) beschreven penning van paus Adrianus, met omschrift: *SPIRITUS SAPIENTIAE, ROMA* (waar de munt de heilige boeken, symbool van de geleerdheid vertoont, waarvan het middelste opengeslagen ligt en overtopt wordt door de pausemblemen en de duif, het symbool van de H. Geest, is op de gravure het opengeslagen boek vervangen door twee mijters, wellicht doelend op de bisdommen Rome en Tortosa); 4) een omhoogstrevend, niet voltooid bakstenen gebouw, waarschijnlijk bedoeld als symbool voor de arbeid van de Paus met het omschrift: *UT IPSE FINIAM*, wellicht genomen uit Aegidius Sadeler's *Symbola divina et humana Pontificum, Imperatorum, Regum etc. a Jac. Typotio descripta*, Praag, 1601.

Bovendien zouden wij er nog op willen wijzen, dat de gebeitelde woorden over de gehele breedte van het praalgraf luiden: *PROH DOLOR. QVANTUM REFERT IN QVAE TEMPORA VEL OPTIMI CIVISQ VIRTUS INCIDAT*, terwijl de prenten vermelden: *PROH DOLOR, QVATUM REFERT IN QVAE TĒPORA VEL OPTIMO QVIVSQ VIRTUS INCIDAT*. ³³⁾

De uitgevoerde sarcofaag draagt het opschrift *ADRIANUS VI P.P.*, die op de prenten *ADRIANUS VI P.M.*

Een interessante variant van bovengenoemde gravures, voorzien van hetzelfde onderschrift, is de versie waar het praalgraf is geplaatst tegen de achterwand van een kerkinterieur, dat niet overeenkomt met de koorruimte van de Santa Maria dell' Anima, waar het monument aan de rechterzijde is aangebracht. Op de voorgrond rechts bevinden zich twee figuren, een monnik en een edelman, in gesprek. Op deze gravure komen de munten, die aan de gravures bij Ciacconius en Burmannus zijn toegevoegd, niet voor.

³²⁾ Mededeling van de heren Dr. C. van Essen en Dr. J. Schiphorst te Rome, die zo vriendelijk zijn geweest dit ter plaatse te onderzoeken.

³³⁾ Hierbij komt nog, dat de prent bij Ciacconius het woord *reffert* vermeldt en die bij Burmannus *refert*.

De schilderijen aan weerszijden van de deugden ³⁴⁾ voorstellende de H. Benno, bisschop van Meissen en de H. Antoninus, aartsbisschop van Florence, beiden door Adrianus op 31 mei 1523 gecanoniseerd ³⁵⁾, zijn vervangen door 1873 gedateerde mozaïeken van de H. Bonifacius (links) en Karel de Grote (rechts).

In de Biblioteca Comunale te Siena bevinden zich in het zogenaamde *tacchino* (schetsboekje) van Baldassare Peruzzi, twee bladen met tekeningen, die doorgaans voor schetsen voor het grafmonument van Adrianus worden gehouden ³⁶⁾. Op folio 22 zien wij een sarcofaag met een liggend figuur geplaatst op een machtig onderstuk, waarvan het middengedeelte voor een inscriptie, de beide zijvelden voor reliëfs bestemd zijn. Aan beide zijden dragen twee figuren een hoofdgestel, waarop de Madonna troont met het Kind, omgeven door twee staande figuren, twee zwevende engelen, die de gordijnen van een baldakijn openhouden, en twee knielende engelen. Het is echter moeilijk te zien, wat in deze schets aan de strenge opbouw van het grafmonument van Adrianus zou doen denken.

H. Egger ³⁷⁾ veronderstelt dat, daar het niet uitgesloten moet worden geacht, dat Peruzzi wel meerdere malen architectonische omlijstingen zal hebben moeten ontwerpen, deze schetsen ook wel op een ander monument betrekking kunnen hebben, hetgeen plausibel lijkt. Op folio 23 zien wij nog vijf kleinere schetsen voor het grafmonument van folio 22.

Het Rijksprentenkabinet te Amsterdam bezit een tekening, pen en penseel in bruine inkt, volgens Jaarverslag Rijksmuseum 1936 een ontwerp voor het grafmonument van Adrianus VI ³⁸⁾. Deze toeschrijving wordt min of meer in twijfel getrokken door J. Q. van Regteren Altena, die het niet onmogelijk acht, dat Peruzzi's zoon of een ander hem heeft geïmiteerd. Hij acht het overigens niet uitgesloten, dat de tekening een aanwijzing kan verschaffen over de oorspronkelijke opzet van het monument, dat dan dicht bij het Piccolomini-altaar te Siena zou staan dan bij de toestand waarin het graf zich thans vertoont ³⁹⁾.

Vreemd is de datering 1538, die tweemaal op de tekening voorkomt, terwijl het grafmonument in 1533 voltooid was en Peruzzi in 1536 is overleden. De inscripties, in onbeholpen letters, zijn, behalve wat betreft de naam ADRIAN op de sarcophaag, volkomen verschillend van die van het grafmonument in de Santa Maria dell'Anima. Op de schets lezen wij op de

³⁴⁾ G. VASARI, *Die Lebenbeschreibungen der berühmtesten Architekten, Bildbauer und Maler*, deutsch herausgegeben von A. Gottschewski und G. Gronau VII, Straatsburg, 1910, p. 155, note 31.

³⁵⁾ G. MORINGUS, *Vita Hadriana Sexti Pontificis Maximi* (1536), in C. BURMANNUS, *op. cit.*, p. 71; B. ORTIZIUS, *op. cit.*, in C. BURMANNUS, *op. cit.*, p. 210 vv.

³⁶⁾ Prof. G. de Angelis d'Ossat te Rome vestigde mijn aandacht op deze schetsen.

³⁷⁾ H. EGGER, *Entwürfe Baldassare Peruzzis für den Einzug Karls V in Rom*, in *Jrbh. d. Kunstsammlungen d.A.H.K.H.*, XXIII, 1902, p. 27.

³⁸⁾ Jaarverslag Rijksmuseum te Amsterdam, in *Verslagen omtrent 's Rijksverzamelingen van geschiedenis en kunst*, 's-Gravenhage, 1936, p. 10.

³⁹⁾ Prof. van Regteren Altena was zo vriendelijk mij zijn zienswijze in schrijven van 10 augustus en 4 september 1959 mede te delen.

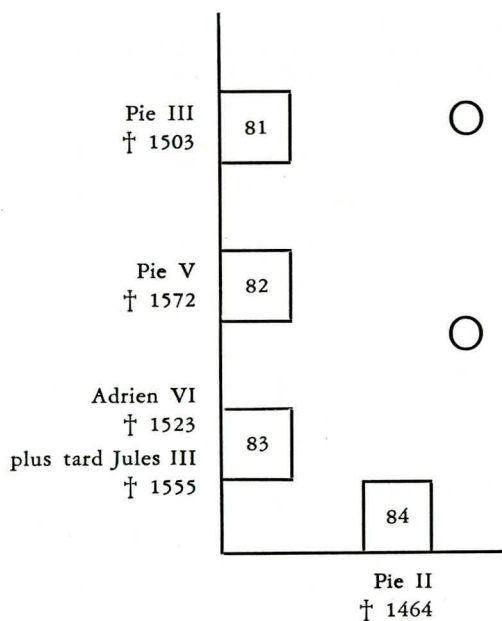
balk: 1538/*spes mea deus* 1538/*spes mea*⁴⁰⁾ onder het vaag aangegeven reliëf: *salve regina misericordie vita dulcedo & spes nostra sa*. Zouden wij hier wellicht te doen hebben met een tekening die na de plaatsing van het praalgraf is vervaardigd, door iemand die zich op dit monument wilde inspireren?

Maria Elisabeth Houtzager

⁴⁰⁾ De 3 in het tweede jaartal is onduidelijk, men kan dit cijfer ook als 5 lezen. In verband met het jaartal 1538 aan het begin van de regel, waar de 3 zeer duidelijk is, mag men echter aannemen, dat ook hier de 3 bedoeld is.

LE TOMBEAU DU PAPE ADRIEN VI A SANTA MARIA DELL'ANIMA A ROME

On inhuma la dépouille mortelle du Souverain Pontife, mort le 14 septembre 1523, dans la chapelle de Saint-André. C'est la première chapelle dans la deuxième nef latérale de gauche de l'ancienne basilique Saint-Pierre. Guillaume de Lochorst écrivit de Rome, le 22 septembre, au doyen et au chapitre de Sainte-Marie à Utrecht: *hodie coeptae sunt exequiae, humatus est in sacello Divi Andreae* 1).

Nous en connaissons l'emplacement exact grâce à l'ouvrage de Tiberio Alfaranno († 1596), qui décrit en détail l'ancienne basilique et nous renseigne sur l'emplacement de tous les monuments qui s'y trouvaient à l'époque 2). Alfaranno a dessiné de sa main le plan terrier de la basilique. Ce dessin fut achevé en 1571 et fut encore vu par Cerrati, en 1914, dans les archives capitulaires de Saint-Pierre; il était collé sur du bois mais était déjà en très

1) C. BURMANNUS, *Hadrianus VI, sive Analecta historica de Hadriano Sexto, Trajectino, Papa Romano*, Utrecht, 1727, p. 506.

2) M. CERRATI, *Tiberii Alpharanni de basilicae Vaticanae antiquissima et nova structura*, Rome, 1914. Voir aussi J. A. F. ORBAAN, *Der Abbruch Alt St. Peters*, dans *Jrbh. d. Kon. Preuss. Kunstsammlungen*, append. XXIX, 1918.

mauvais état³). Alfaranno complétait au fur et à mesure ce plan, qui fut redessiné et gravé à ses frais, en 1589-1590, par Natale di Bonifazio (Cerrati a encore pu voir la plaque gravée aux archives du chapitre de la basilique⁴).

Nous lisons sur cette gravure⁵), sous le no. 83⁶): *Olim sepulcrum Adriani VI nunc Julij III* (anciennement tombeau d'Adrien VI, actuellement celui de Jules III). Ce no. 83 se trouve aussi sur le dessin de 1571, dont la photographie de la même grandeur que l'original est conservée dans la *Fabbrica di S.-Pietro in Vaticano*.

Le tombeau d'Adrien VI se trouvait entre ceux de Pie II et de Pie III, tous deux de la famille Piccolomini. Après la démolition de la nef de l'ancienne basilique entre 1604 et 1614, les corps de ces deux papes furent transférés (1614) à l'église de San Andrea della Valle. Sur le plan d'Alfaranno, le tombeau de Pie II (1448-1464) porte le numéro 84 et celui de Pie III (1503), le numéro 81. Plus tard, entre les tombeaux de Pie III et de Jules III (1550-1555), - ce dernier occupait donc l'emplacement primitif d'Adrien VI, - on plaça le mausolée de Pie V (Ghislieri, 1566-1572), auquel Alfaranno donna le numéro 82. Les restes de Pie V se trouvent maintenant dans la chapelle du St. Sacrement à Santa Maria Maggiore. Jules III (Ciocchi del Monte) repose de nos jours sous Saint-Pierre, dans les grottes vaticanes. Avant son transfert à Saint-Pierre, on fixa sur le cercueil d'Adrien, l'épithaphe suivante⁷):

*Quo Romanorum sextus Pater ante Sacerdos
hoc etiam pietas conditus in tumulo.*

La lettre de Guillaume de Lochorst citée précédemment nous apprend que le tombeau portait dans sa partie supérieure l'inscription suivante: *Hic nihil sibi infelicius in vita duxit quam quod imperaret*. (Celui-ci n'estima rien de plus malheureux dans la vie que de devoir régner). Selon la même source, une place restée vide sous cette inscription était destinée à recevoir l'épithaphe que composerait Tranquillus Molossus.

Paolo Giovio⁸) donne une version quelque peu différente de l'inscription copiée par Guillaume de Lochorst: *Hadrianus Sextus hic situs est qui nihil sibi infelicius in vita duxit, quam quod imperaret*. (Ici repose Adrien VI, pour qui rien ne fut plus malheureux dans la vie que de devoir régner). Giovio cite également à ce sujet les vers suivants '*al suo sepulcro*':

*Quam potes merito optimoque iure
Inter Pontifices PIOS iacere
Maximae pietatis HADRIANE*

3) M. CERRATI, *op. cit.*, p. XXVII et Pl. II.

4) M. CERRATI, *op. cit.*, p. XV, note 1.

5) Publié dans M. CERRATI, *op. cit.*, Pl. I.

6) R. U. MONTINI, *Le tombe dei Papi*, Rome, 1957, cite erronément le no. 86.

7) C. BURMANNUS, *op. cit.*, p. 79, note 3.

8) P. GIOVIO, *Le vite di Leon decimo e d'Adriano VI sommi pontefici, e del Cardinali Pompeo Colonna*, Florence, 1551, p. 337, 338.

*Insignis pietas tua HADRIANE
 Viventi tibi profuit, decusque
 Aurei diadematis paravit
 Iure id me hercule, at aequius tuaeque
 Certius pietatis hoc tropheum est,
 Defunctus quod honoribus tot, inter
 Duos contigerit PIOS iacere.*

Blas Ortiz raconte⁹⁾ qu'on pouvait lire sur le tombeau ou près du tombeau d'Adrien cette inscription, comme l'une des manifestations de l'antipathie des Romains, la plupart légers et jouisseurs, à l'égard de leur austère Pontife: *Hic jacet impius inter Pios*. (Un impie repose ici entre les pieux): jeu de mots sur le nom de Pie. Montini fait erreur quand il insère dans sa description du tombeau de Jules III: *onde la feroce pasquinata: jacet impius inter pios*¹⁰⁾. Cette *pasquinata* ne pouvait pas viser Jules III, décédé en 1555, puisque Ortiz la mentionne déjà en 1546. Montini ne relève pas cette inscription pour Adrien VI¹¹⁾.

Peu après la mort d'Adrien, son ami et celui qui avait été son homme de confiance, le cardinal Guillaume d'Enkenvoirt, élevé au cardinalat, par le pape mourant, se souvint des bienfaits reçus et décida de lui édifier un tombeau en marbre¹²⁾. Il y affecta mille ducats. En 1523, Guillaume de Lochorst écrivit au doyen et au chapitre de Sainte-Marie à Utrecht: *Pollicetur tamen Dominus Cardinalis Enckevoert propriis impensis (et non immerito) circa monumentum docens expensas mille ducatorum*¹³⁾.

C'est au peintre siennois Baldassare Peruzzi qu'Enkenvoirt confia cette mission. Le peintre fit un projet et souhaite que l'on en confiât l'exécution au sculpteur Michelangelo da Siena, son ami. Ainsi fut fait car Vasari rapporte: 'Il (Baldassare) fit le dessin pour le monument d'Adrien VI et en exécuta lui-même les peintures; et avec l'aide de Baldassare, le génial sculpteur Michelangelo réalisa le monument funéraire en marbre'¹⁴⁾.

Benvenuto Cellini rapporte également dans son autobiographie: *Il detto Michelangelo, sanese scultore, in questo tempo (1524) faceva la sepoltura del morto papa Adriano*¹⁵⁾.

Enckenvoirt, réfugié à Fontana à cause du Sac de Rome, s'insurge dans une lettre écrite le 21 août 1527 aux proviseurs de l'*Anima*, Dietrich von Eyne et Johann Sander, contre le fait que des défunts ont été enterrés dans le chœur de l'église¹⁶⁾. Il le déplore d'autant plus qu'Adrien et feu le cardi-

9) B. ORTIZIUS, *Itinerarium Hadriani Sexti ab Hispania Romam usque, ac ipsius Pontificatus eventus*, (1546), dans G. BURMANNUS, *op. cit.* p. 156.

10) R. U. MONTINI, *op. cit.*, p. 222.

11) R. U. MONTINI, *op. cit.*, p. 219.

12) G. VASARI, *Le Vite de' più eccellenti pittori, scultori ed architettori, con nuove annotazione e commenti di Gaetano Milanese*, V, Florence, 1879, p. 92.

13) C. BURMANNUS, *op. cit.*, p. 505.

14) G. VASARI, *op. cit.*, IV, p. 600.

15) B. CELLINI, *La vita di Benvenuto Cellini*, I, Milan, 1824⁶, p. 57.

16) J. SCHMIDLIN, *Geschichte der Deutschen Nationalkirche in Rom, S. Maria dell' Anima*, Fribourg, 1906, p. 276.

nal de Sion (le cardinal Schinner) 17), y avaient leur sépulture: *Intelleximus post nostrum recessum nonnulla cadavera sepeliri in choro. Unde non parum doluimus, cum Adrianus et quondam Cardinalis Sedunen. habeant suas sepulturas.*

J. Lohninger 18) en déduit que le monument funéraire d'Adrien était achevé à cette époque. A notre avis le terme *sepultura* ne désigne pas le tombeau (*sepulcrum*), mais bien l'endroit réservé à l'inhumation. On peut dès lors supposer qu'on travaillait encore au tombeau du pape ou du moins que les travaux étaient momentanément suspendus à cause du pillage de la ville de Rome.

Dans les annotations de Milanese aux *Vies* de Vasari, nous lisons que l'*Archivio dei Contratti* de Sienne renferme le texte suivant, du 29 juillet 1529: *M^o Baldassarre Peruzzi fa suo procuratore Pietro d'Andrea da Siena pittore, romanam curiam sequentem, a ricevere dal cardinale di Tortosa, chiamato Hinkwoirt, nove scudi d'oro di sole, dovutogli dal detto cardinale per residuo di sua mercede e prezzo della sepoltura di Adriano VI, fatta in Roma, secondo il disegno dello stesso Baldassarre* 19).

On pourrait conclure que le monument était achevé en 1529, tout au moins pour le cadre architectonique. En effet, à cette date, Peruzzi donne procuration au peintre Pietro d'Andrea de Sienne pour recevoir neuf écus d'or du cardinal Enckenvoirt comme solde de ses émoluments pour le tombeau d'Adrien VI. On conserve aux Archives générales du Royaume, à Bruxelles, une copie d'une bulle de Clément VII, du 16 septembre 1530, qui autorise Guillaume d'Enckenvoirt, cardinal des Saints-Jean-et-Paul, et exécuteur testamentaire d'Adrien VI, à faire transporter la dépouille mortelle de son ami de la chapelle Saint-André (dans la basilique Saint-Pierre) au tombeau qu'il avait fait construire à Santa Maria dell'Anima à Rome, église de la nation teutonique 20).

Toutefois, ce n'est que le 11 août 1533 que la dépouille mortelle d'Adrien VI fut transportée en grande pompe de Saint-Pierre à Santa Maria dell'Anima. On célébra la messe des funérailles le lendemain, en présence de douze cardinaux 21).

Le tombeau, que l'on voit du côté droit dans le chœur, est du type traditionnel de l'époque (voir les monuments funéraires réalisés par Andrea Sansovino à Santa Maria del Popolo): la base horizontale est sur-

17) A. CIACCONIUS, *Vitae et Gesta Summorum Pontificum*, III, Rome, 1677, p. 424.

18) J. LOHNINGER, *S. Maria dell'Anima*, Rome, 1909, p. 80-82.

19) G. VASARI, *op. cit.*, IV, p. 591, note 1.

20) Bruxelles, Archives générales du Royaume, *Fonds Univ. Louvain*, no. 2472, copie sur papier du XVIe siècle; H. DE VOCHT, *Inventaire des Archives générales du Royaume à Bruxelles*, Louvain, 1927, no. 2472 et *Id.*, *Litterae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium*, 1522-1528, Louvain, 1928, lettre 141.

21) J. SCHMIDLIN, *op. cit.*, p. 288-289; L. PASTOR, *Geschichte der Päpste*, IV, Fribourg, 1907, p. 149 en se référant à J. B. GATTICUS, *Acta caeremonialia S. Romanae Ecclesiae ex mss codicibus*, I, Rome, 1753, p. 479 et suiv. Nous n'avons pas pu consulter cet ouvrage.

montée de deux étages avec une arcade sous un fronton triangulaire. Deux anges, en haut-relief, planent dans les écoinçons; l'un porte la tiare et une palme, l'autre les clés et un rameau d'olivier. Sous l'arcade où apparaissent, en haut-relief, la Vierge et l'Enfant et les saints Pierre et Paul, le pape, revêtu de ses habits pontificaux, repose sur un sarcophage. La tête du pontife endormi, coiffée de la tiare, est appuyée sur le bras gauche.

La tiare est ornée d'emblèmes empruntés aux armoiries personnelles d'Adrien: sur la première couronne se remarquent les crochets; sur la deuxième, des têtes de lion alternent avec des fleurons. Le Père P. Polman a donné une admirable description de ce gisant, lors de l'éloge qu'il a prononcé, le 2 mars dernier, à l'église de Santa Maria dell'Anima (voir p. 27).

Le sarcophage porte l'inscription ADRIANUS VI P.P. et les armoiries du pape, surmontées de la tiare et de deux clés portées par des *putti*. A gauche et à droite du sarcophage, on trouve un petit chérubin assis, porteur d'une torche éteinte. Le relief du soubassement représente l'entrée du pape à Rome par la Porte de Saint-Paul, le 29 août 1522. De part et d'autre de l'arcade centrale, deux niches superposées sont flanquées de deux colonnes engagées pourvues de chapiteaux corinthiens grisâtres.

Dans ces niches figurent les quatre vertus cardinales: au-dessus, à gauche, la Tempérance (avec la bride), en-dessous, la Force (avec le lion); à droite, en haut, la Prudence (avec le serpent et un miroir), en-dessous, la Justice (avec le glaive et la balance). Sous le sarcophage et sous les figures de la Prudence et de la Tempérance, c'est-à-dire sur toute la largeur du monument, on lit: PROH DOLOR / QVANTVM REFERT IN QVAE TEMPORA VEL OPTIMI CIVISQ / VIRTVS INCIDAT.

Au pied du monument, est gravée une épitaphe composée par Tranquillus Molossus, à la demande d'Enckenvoirt:

HADRIANO VI PONT. MAX. EXTRAIECTO INSIGNI INFER
GERMANIAE VRBE QVI DVM RERVHVMANAR. MAXIME
AVERSATVR SPLENDOREM VITRO A PRO CERIB. OB IN-
COMPARABILEM SACRAR. DISCIPLINAR. SCIENTIAM AC
PROPE DIVINAM CASTISSIMI ANIMI MODERATIONEM
CAROLO. V. CAES. AVG. PRAECEPTOR ECCLE. DERTVSENSI
ANTISTES SACRI SENATVS PATRIBVS COLLEGA HISPANIAR.
REGNIS PRAESES REIPVB. DENIQ. CHRIST. DIVINITVS
PONTIF. ABSENS ADSCITVS VIX. ANN. LXIIII. MEN
VI. D. XIII DECESSIT. XVIII. KL. OCTOB. AN. A. PARTV VIRG-
MDXXIII. PONT. SVI. ANNO. II. WILHELMVS ENCKENVOIRT
ILLIVS BENIGNITATE ET AVSPICIIS TT. S. IO. ET PAVLI
PRESB. CARD. DERTVSEN. FACIVNDVM CVR.

De part et d'autre de l'épitaphe, sous les niches, deux *putti* supportent le chapeau de cardinal et les armoiries de Guillaume d'Enckenvoirt.

La statue du pape est de la main de Michelangelo da Siena, qui a, sans doute, également taillé le bas-relief de l'entrée triomphale. Nous lisons chez Vasari²²): 'Comme Michelangelo a travaillé jusqu'aux moindres détails de cette oeuvre avec un soin particulier, on appréciera d'autant plus les petits personnages.' Les vertus sont l'oeuvre de Nicolo Tribolo de Florence, élève

²²) G. VASARI, *op. cit.*, V, p. 93.

de Sansovino. Dollmayr fait remarquer que, dans la collection de G. Morelli à Milan ²³), se trouve, parmi d'autres dessins, une esquisse de la tête de la Force ²⁴); il attribue ce dessin à Baldassare Peruzzi ²⁵).

Le bas-relief de l'entrée triomphale (*adventus*) du pape offre un certain intérêt iconographique ²⁶). L'Entrée du Christ à Jérusalem, représentée depuis le IVe siècle, a servi de prototype aux réceptions et aux joyeuses entrées des souverains laïcs et des princes de l'Eglise pendant le Moyen-âge et la Renaissance. Le Christ a été reçu, en effet, comme un souverain, comme le roi des Juifs.

D'ailleurs le retour à la scène évangélique prolongeait en même temps la tradition des anciennes 'entrées' de souverains pendant l'Antiquité; ces manifestations rappelaient elles-mêmes les processions en l'honneur des dieux. C'est à l'époque hellénistique que, pour la première fois, elles furent appliquées aux souverains. L'arrivée du souverain aux portes de la ville, - ce qui, chez les Romains, se produisait fréquemment lors de visites des empereurs dans les provinces ou de leur retour à Rome après une longue absence, - était assimilée à l'apparition, à l'épiphanie d'un dieu ²⁷). Pour le chef suprême de l'Eglise, le *Pontifex Maximus*, on se rapprocha tout autant de l'*imitatio Christi* que de l'*imitatio imperatoris*. Dans le bas-relief du monument funéraire d'Adrien VI, on voit le pape à cheval près de la Porte de Saint-Paul. A l'arrière-plan, le mur aurélien avec la pyramide de Cestius et la basilique Saint-Paul, que Schmidlin identifie comme le monument commémoratif de la rencontre des apôtres Pierre et Paul ²⁸).

Un sénateur romain s'avance à la rencontre du pape et s'agenouille devant lui. Dans ce personnage barbu, Schmidlin croit reconnaître Enckenvoirt ²⁹): cela ne paraît pas invraisemblable. Aurions-nous à faire ici à un rappel des anciens portraits de donateurs? Ce personnage est suivi de quatre femmes dont la première porte un casque et personnifie la Ville éternelle, comme l'indique la souscription ROMA. Adrien est précédé de deux personnages revêtus de costumes espagnols; cinq cardinaux à cheval le suivent. A l'extrême droite, en bas, on remarque la figure allégorique du Tibre, flanquée de la louve romaine et de Romulus.

Il est probable que ce mausolée était plus grand à l'origine. On peut le déduire de plusieurs gravures dont deux publiées, l'une dans Ciacconius (1677) et l'autre dans Burmannus (1727) ³⁰); cette dernière présente une légère variante. Elles portent toutes deux l'inscription: *Ioanni Savenier*

23) *L'Accademia Carrara di belle arti* à Bergame n'a pas pu nous communiquer où se trouve actuellement le dessin en question.

24) Cette esquisse a été publiée par G. Frizzoni dans la *Collezione di quaranta disegni scelti della raccolta del S. G. Morelli*.

25) H. DOLLMAYR, *Die Zeichnungen zur Decke der Stanza d'Eliodoro*, dans le *Zeitschrift für Bildende Kunst*, I, 1890, p. 295.

26) E. KANTOROWICZ, *The Kings Advent and the enigmatic panels in the doors of Santa Sabina*, dans *Art Bulletin*, XXVI, 1944, p. 207 et suiv.

27) Il ne faut pas confondre l'*adventus* avec le *triumphus*, l'entrée triomphale, réservée aux chefs d'armée, vainqueurs.

28) G. PASOLINI, *Adriano VI*, Rome, 1913, p. XII.

29) J. SCHMIDLIN, *op. cit.*, p. 267, 268.

30) A. CIACCONIUS, *op. cit.*, p. 440; C. BURMANNUS, *op. cit.*, p. 80

nobili Leodienſi. Sepulchri imaginem Romae extatē in Eccl^a. S. Mariae de Anima Theutonicor. M. Greuter D.D. Alors que, dans la forme actuelle du monument, les quatre vertus cardinales en décorent la partie inférieure, d'après ces gravures, la partie supérieure comporte en outre les trois vertus théologiques: à gauche de l'arcade, la Foi; à sa droite, l'Espérance; sur le fronton, la Charité. La présence de tout le cycle des vertus théologiques et cardinales dans ce tombeau n'a rien d'étonnant, car Adrien était réputé homme très vertueux. Actuellement, la statue de la Foi couronne le monument; tandis que celle de l'Espérance a été transférée au tombeau d'en face, érigé pour le prince de Clèves en 1675; la statue de la Charité a disparu. Il n'est pas exclu que, lors de la transformation du choeur en 1749 ³¹), les deux niches du monument d'Adrien aient été supprimées et remplacées par les balustrades actuelles. On ne peut que difficilement s'en rendre compte sur place, vu les travaux exécutés, il y a une trentaine d'années, à la paroi contre laquelle cette partie du tombeau est adossée ³²).

Sur les gravures, on remarque en plus, au-dessus du tombeau proprement dit, quatre médaillons entre deux torchères. Ces éléments n'appartiennent pas au monument, mais ont été ajoutés par le dessinateur, M. Greuter, qui les a copiés de monnaies et d'emblèmes gravés. Les légendes qui les accompagnent, le prouvent suffisamment: '*Nummus Argenteus ex Musaeo Caroli Castelli Mantuani; Numisma ex Museo Equ. Fr. Gualj.; Emblema Aegidij Sadeler*'. Les médaillons représentent de gauche à droite: 1. le revers d'une monnaie d'argent frappée à Parme, aux armes d'Adrien et avec la légende *Parmae Dominus*; 2. la face d'une médaille avec le pape en buste et tourné à droite (alors que toutes les médailles le représentent tourné à gauche) et l'inscription *Adrianus VI Pont. Max.*; 3. une composition d'après un revers de la même médaille, illustrant la sagesse du pontife romain et entourée de la légende *Spiritus Sapientiae, Roma*; 4. une représentation allégorique de l'activité d'Adrien: un bâtiment de briques en construction avec les mots *Ut ipse finiam*. Ce dernier emblème est probablement emprunté à l'ouvrage de Gilles Sadeler: *Symbola divina et humana Pontificum, Imperatorum, Regum etc. a Jac. Typotio descripta*, Prague, 1601.

Signalons, en outre, que les gravures présentent une variante pour le texte de l'inscription *Proh dolor etc.* Une autre variante se remarque dans l'inscription du sarcophage: *Adrianus VI P.M.* au lieu de *Adrianus VI P.P.* ³³). De part et d'autre des vertus, se trouvaient primitivement les effigies des saints Bennon et Antonin ³⁴), canonisés par Adrien ³⁵). Celles-ci ont été

³¹) J. SCHMIDLIN, *op. cit.*, p. 625.

³²) M. M. C. VAN ESSEN et J. SCHIPHORST (Rome) ont eu l'amabilité d'examiner sur place ce dernier point.

³³) Signalons encore que Ciacconius cite le mot 'refert' et Burmannus 'refert'.

³⁴) G. VASARI, *Die Lebensbeschreibungen der berühmtesten Architekten, Bildhauer und Maler, deutsch herausgegeben von A. Gottschewski und G. Gronau*, VII, Strasbourg, 1910, p. 155, note 31.

³⁵) G. MORINGUS, *Vita Hadriani sexti Pontificis Maximi* (1536) dans G. BURMANNUS, *op. cit.*, p. 71; B. ORTIZIUS, *op. cit.*, dans C. BURMANNUS, *op. cit.*, p. 210 et suiv.

remplacées, en 1873, par des mosaïques représentant saint Boniface (à gauche) et Charlemagne (à droite).

La *Biblioteca Comunale* de Sienne conserve un cahier d'esquisses (*taccuino*) de Baldassare Peruzzi dans lequel deux pages passent pour des esquisses du monument funéraire d'Adrien ³⁶). On voit, au folio 22, un sarcophage avec un gisant, placé sur une base puissante, dont la partie centrale est destinée à recevoir une inscription et les deux parties latérales, des bas-reliefs. Le sarcophage est entouré de quatre cariatides supportant un vaste entablement sur lequel trône la Vierge avec l'Enfant entre deux saints.

Il est difficile de se représenter ce qui dans cette esquisse pourrait faire penser à l'austère construction funéraire d'Adrien. Comme le suppose H. Egger ³⁷), il n'est pas exclu que Peruzzi ayant dû réaliser plusieurs fois des projets pour des ensembles architecturaux, ces esquisses se rapportent à un autre monument. On voit encore au folio 23 cinq esquisses, plus petites, pour le monument funéraire du folio 22.

Le Cabinet des estampes d'Amsterdam possède un dessin à la plume dans lequel le *Jaarverslag* du *Rijksmuseum* de 1936 ³⁸) croit reconnaître un projet pour le monument d'Adrien. Cette attribution fut quelque peu mise en doute par J. Q. van Regteren Altena. Ce dernier estime qu'il ne faut pas exclure que Peruzzi ait été imité par son fils ou par un autre artiste. Il croit toutefois, que le dessin en question peut nous renseigner sur le projet primitif qui aurait présenté plus de ressemblance avec l'autel Piccolomini à Sienne qu'avec le monument actuel ³⁹).

La date de 1538 qui, deux fois, apparaît sur le dessin est curieuse puisque le monument était terminé en 1533 et que Peruzzi mourut en 1536. Les inscriptions, en caractères malhabiles, à l'exception du nom ADRIAN sur le sarcophage, sont totalement différentes de celles du mausolée de Santa Maria dell'Anima. Si nous regardons l'esquisse, nous lisons sur une architrave: *1538/spes mea deus 1538/spes mea*, et, en-dessous du bas-relief vaguement esquissé: *salve regina misericordie vita dulcedo et spes nostra sa*. Ne serait-ce pas là un dessin exécuté d'après le tombeau en vue d'une nouvelle oeuvre?

Maria Elisabeth Houtzager.

³⁶) C'est le Professeur G. de Angelis d'Ossat de Rome qui a attiré mon attention sur ces esquisses.

³⁷) H. EGGER, *Entwürfe Baldassare Peruzzis für den Einzug Karls V in Rom*, dans *Jrbh. d. Kunstsammlungen d.A.H.K.H.*, tome XXIII (1902), p. 27.

³⁸) *Jaarverslag Rijksmuseum te Amsterdam*, dans *Verslagen omtrent 's Rijksverzamelingen van geschiedenis en kunst*, La Haye, 1936, p. 10.

³⁹) Le Professeur van Regteren Altena m'a fait part de son opinion dans ses lettres du 10 août et du 4 septembre 1959.

PASQUINO EN DE PASQUINATE

Toen Oliviero, Kardinaal Carafa, omstreeks 1500 het palazzo Orsini kocht¹⁾ op de hoek van de piazza Navona en de Piazza di Parione, thans Piazza Pasquino, en de omgeving van zijn paleis liet bestraten, kwam er bij de werkzaamheden een marmeren Grieks beeld te voorschijn. Tot dan toe had deze sculptuur, half begraven in de modder, tot bruggetje gediend voor de voorbijgangers in regenachtig weer. Carafa liet het zeer gehavende beeld op een voetstuk van travertijn plaatsen op een der hoeken van zijn paleis. Op het voetstuk deed hij zijn kardinaalswapen aanbrengen en het opschrift: '*Oliverii Carafae beneficio hic sum. Anno salutis MDI.*' (door de welwillendheid van Oliviero Carafa ben ik hier. In het jaar Onzes Heils 1501.) Er ontsponnen zich discussies over wat dit brokstuk voorstellen kon. Men suggereerde: Ajax met het lichaam van Achilles; Menelaos met het lichaam van Patroclus; Hercules in strijd met de Centaur; Alexander bezwijmd bij het baden in de rivier de Cidnos. Door leerlingen van de daartegenover liggende school werd de naam Pasquino aan dit beeld gegeven, daar zij vermeenden een gelijkenis met het gelaat van hun meester op te merken.

Het was een traditie, dat op 25 april, het feest van St. Marcus, een processie, uitgaande van de S. Lorenzo in Damaso, de wijk van de Parione doortrok en stilhield voor het paleis van de Orsinis. Op dit punt aangekomen pauseerde het cortege een ogenblik, de geestelijkheid nam plaats op een met tapijten bedekte stenen bank en de studenten hielden een wedstrijd in het declameren van zelfgemaakte gedichten. Sedert het opstellen van de marmeren groep voor het paleis, werd het gewoonte bij deze gelegenheid het beeld te kleden als een of andere mythologische figuur en op de gewaden de latijnse verzen vast te steken. De eerste beschermer van dit feest was Kardinaal Carafa zelf, die ook de onkosten hiervan voor zijn rekening nam. Toen Carafa kort voor het St. Marcusfeest in 1511 was overleden, werd Pasquino dat jaar dan ook in rouwgewaad gekleed.

Deze wedstrijden van zwerige verzen ontwikkelden zich weldra zodanig, dat kleine bundeltjes van deze gelegenheidspoezie werden gedrukt onder de titel: *Carmina ad Pasquillum posita*. Zij verschenen vrij regelmatig gedurende de jaren 1509—1526. De plundering van Rome (1527) maakte aan deze publicaties tijdelijk een einde. Weldra werd Pasquino ook buiten Rome zo vermaard, dat men hem in 1544 in Basel vereerde met een uitgave *Pasquillorum*.

Adrianus VI verbood het feest van St. Marcus in 1523, zowel omdat hij een tegenstander was van festiviteiten met min of meer heidense inslag, als wegens de stortvloed van satires, die na de dood van Leo X op zijn voorganger en op hemzelf waren vervaardigd, nog voordat hij zijn pontificaat in Rome had aanvaard. De Paus dacht er zelfs over het lasterende beeld in de Tiber te doen werpen, maar liet dit plan varen toen een hem welgezinde Italiaanse geestelijke hem duidelijk maakte dat de scherpte der verzen dan slechts zou toenemen.

1) In 1790 afgebroken om plaats te maken voor het palazzo Braschi.

Vele der satires gedurende het conclaaf Adrianus VI bij Pasquino ondergeschoven, kwamen uit de malicieuze pen van Pietro Aretino, in 1492 te Arezzo geboren en in 1516 naar Rome gekomen, waar hij zich in de gunst van Leo X had mogen verheugen. Daar Aretino er belang bij had, dat er wederom een Medici tot Paus zou worden gekozen, begon hij een soort propagandacampagne voor Kardinaal Giulio de Medici, en richtte zijn vlijmscherpe verzen tegen de kardinalen, die gedurende het conclaaf de Medici-candidaat niet steunden. Na de verkiezing van Adrianus ging Aretino door, onder de 'anonymiteit' van Pasquino zijn libellen te schrijven, teleurgesteld als hij was, dat door de verkiezing van de kardinaal van Tortosa zijn ambities voor het voortzetten van een gemakkelijk leventje onder pauselijke protectie vrijdeld waren. Toen Adrianus zeven maanden na zijn verkiezing Rome bereikte, achtte Aretino toch wel het moment gekomen Rome te verlaten. De pasquinate echter waren door zijn toedoen van schoolmeesterachtige verzen in satires veranderd, en dit karakter zouden ze ook na Aretino's vertrek behouden.

In de Biblioteca Nazionale Centrale te Florence bevindt zich een codex (*Magliabechiana*, Cl. XXXVII, 205), geschreven in een handschrift uit de eerste decennien van de 16e eeuw, bestaande uit 25 bladen, door de uitgever en bewerker, Vittorio Rossi met de hand genummerd. Deze codex bevat o.m. 50 pasquinate, waarvan 28 betrekking hebben op de periode *sede vacante* ontstaan door de dood van Leo X op 1 december 1521, terwijl de andere zijn ontstaan na de Pauskeuze Adrianus VI (9 januari 1522). Volgens Rossi zijn de meeste van deze pasquinate vervaardigd door Pietro Aretino, terwijl P. Luzio ze alle aan Aretino toeschrijft.

Met de plundering van Rome, de *sacco di Roma*, die op 5 mei 1527 begon en zulke desastreuze gevolgen had, kan men eigenlijk zeggen, dat aan de jaarlijkse academische manifestaties en verkleedpartijen van Pasquino een eind kwam. De contrareformatoren waren er weinig op gesteld een heidens feest in stand te houden, dat in hun ogen eigenlijk nergens toe diende.

De pasquinate waren echter niet uit te roeien en zij zijn met mindere of meerdere frequentie blijven verschijnen tot in 1870 het einde van de Kerkelijke Staat ook langzaam aan het einde betekende van deze zo met het wereldlijk gouvernement der Pausen verweven soort poezie.

Wij geven hier enige voorbeelden van pasquinate, verschenen na het overlijden van Paus Leo X, bij de Pauskeuze van Adrianus VI en bij diens overlijden.

Bij de dood van Leo X eindigt een lange pasquinate met de volgende regels, die slaan op de misbruiken, ingeslopen in verband met de aflaten:

*'gli ultimi istanti per Leon venuti
egli non potè avere i sacramenti
perche da tempo già li aveva venduti'*

(aan Leo aan het eind van zijn dagen gekomen
heeft men de sacramenten niet gegeven
daar hij ze verkocht had tijdens zijn leven) ¹⁾

¹⁾ Vertaling van ons (M.E.H.).

Een tweegesprek tussen Pasquino en Marforio (een ander kwaadsprekend beeld in Rome) hetwelk de kardinalen beschimpt die Adrianus VI hadden gekozen eindigt als volgt:

*'Canaglia brutta e ria
ch' ha fatto un papa senza saper come,
fiammingo, mai non visto e senza nome.'*

(canaille van kwaad bezeten,
dat, hoe heeft het zelf niet geweten,
heeft tot Paus gemaakt een Vlaam,
nooit gezien en zonder naam.) 1)

Bij de dood van Adrianus VI spreekt het volgende schotschrift boekdelen over het onbegrip, dat deze Paus van de Romeinen heeft ondervonden:

*'Perfide come il mare, Adriano,
Ipocrite, crudel, invido, avaro,
Odioso a ciascun, a nessun caro,
Incantator, mago, idolatra, vano,
Rustico, inesorabil, inumana,
Falsario, traditor, ladro, beccaro,
Solitario, bestial e fattuchiaro.'*

(Adrianus, onbetrouwbaar als de zee,
huichelaar, gierig, wreed en jaloers,
ijdel, meedoogloos, onmenselijk en boers,
magier, tovenaer, afgodsdienaar,
eenzame beestachtige duivelskunstenaar;
gehaat door eenieder, aan niemand lief,
leugenaar, veelvraat, verrader en dief.) 1)

Litteratuur:

D. GNOLI, *Le origini di maestro Pasquino*, Rome, 1890; P. LUZIO, *Aretino e Pasquino*, Rome, 1890; V. ROSSI, *Pasquinate di Pietro Aretino ed anonime per il conclave e l'elezione di Adriano VI*, Palermo-Turijn, 1891; G. J. HOOGWERFF, *Felix Roma*, Zutphen z.j. (1927), p. 67 vv.; R. en F. SILENZI, *Pasquino, cinquecento pasquinate, con una ricostruzione storica*, Milaan, 1932.

M. E. H.

1) Vertaling van ons (M.E.H.).

PASQUIN ET LES PASQUINADES

Aux environs de l'année 1500, le cardinal Olivier Carafa acheta le palais Orsini (il sera détruit en 1790 pour faire place au palais Braschi) situé au coin de la Piazza Navona et de la Piazza di Parione, actuellement Piazza Pasquino; lorsqu'il fit paver les alentours de son palais, on découvrit pendant les travaux une statue grecque en marbre. Jusqu'alors, cette sculpture, à demi-enterrée dans la boue, servait de gué aux passants par temps de pluie. Carafa fit placer cette statue fort abîmée sur un piédestal de travertin, à un des angles de son palais. Sur le socle, il fit graver ses armes cardinales et l'inscription suivante: *'Oliverii Carafae beneficio hic sum. Anno salutis MDI'* (Je suis ici par la bienveillance d'Olivier Carafa. Dans l'année de notre salut 1501).

On discuta pour savoir ce que pouvait représenter ce fragment. On proposait: Ajax portant le corps d'Achille, Ménélas portant le corps de Patrocle, Hercule luttant contre le Centaure, Alexandre défaillant pendant qu'il se baignait dans le Cidnos. Les élèves d'une école des environs donnèrent à la statue le nom de Pasquin sous prétexte qu'elle présentait des ressemblances avec leur maître.

La tradition voulait que le 25 avril, jour de la fête de Saint-Marc, une procession venant de San Lorenzo in Damaso, traversât le quartier du Parione et s'arrêtât devant le palais Orsini. Arrivé là, le cortège s'arrêtait un moment, les autorités religieuses prenaient place sur un banc de pierre couvert de tapisseries et les étudiants se livraient à un tournoi en déclamant des vers de leur composition. Depuis que l'on avait placé le groupe de marbre devant le palais, on prit aussi l'habitude de travestir la statue en un personnage mythologique et d'accrocher des vers latins à ses vêtements. Le cardinal Carafa était le premier à encourager cette fête dont il assurait lui-même les frais. Aussi, lorsque Carafa mourut en 1511, peu avant la fête de Saint-Marc, Pasquin fut revêtu de vêtements de deuil.

Ces tournois de vers fleuris se développèrent à tel point que de petits volumes de cette poésie de circonstance furent imprimés sous le titre de *Carmina ad Pasquillum posita*. Ils parurent librement et avec régularité de 1509 à 1526. Le sac de Rome (1527) mit temporairement fin à ces publications. Bientôt Pasquin fut si célèbre en dehors de Rome qu'en 1544, on l'honora d'une édition des *Pasquillorum* à Bâle.

Adrien VI interdit cette fête en 1523: il était, en effet, adversaire des festivités à caractère plus ou moins païen, mais il savait aussi quel torrent de satires l'on avait débité sur Léon X après sa mort et sur lui-même avant qu'il n'entra à Rome. La pape songea à faire jeter dans le Tibre l'encombrante statue, mais il abandonna ce projet après qu'un ecclésiastique italien lui eut clairement montré que l'acidité des vers ne ferait qu'augmenter.

Beaucoup de satires affichées près de Pasquin pendant le conclave qui devait élire Adrien, sont dues à la plume malicieuse de Pierre l'Arétin, né en 1492 à Arezzo et venu en 1516 à Rome, où il avait profité de la faveur de Léon X. Comme l'Arétin avait intérêt à ce qu'un Médicis soit à nouveau choisi comme pape, il commença une sorte de campagne de propagande en

faveur du cardinal Jules de Médicis et dirigea ses écrits tranchants contre les cardinaux qui ne soutenaient pas le candidat Médicis pendant le conclave. Après la désignation d'Adrien, l'Arétin continua, sous le couvert de l'anonymat de Pasquino, à écrire ses libelles, désappointé parce que l'élection du cardinal de Tortose anéantissait son ambition de poursuivre une vie insouciance sous la protection du pape. Lorsque sept mois après son élection, Adrien arriva à Rome, l'Arétin jugea opportun de quitter la ville. Cependant, à cause de lui, les *pasquinate*, de vers scolaires qu'elles étaient à l'origine, étaient devenues des vers satiriques, et elles le resteront après le départ de l'Arétin.

La *Biblioteca Nazionale* à Florence conserve un codex (*Magliabechiana*, Cl. XXXVII, 205) dont l'écriture appartient aux premières décades du XVIe siècle, comprenant 25 pages et paginé à la main par l'éditeur et écrivain Vittorio Rossi. Ce codex comprend, entre autres, cinquante pasquinades dont vingt-huit ont trait à la période d'interrègne qui suit la mort de Léon X survenue le 1er décembre 1521, tandis que les autres sont postérieures à l'élection d'Adrien VI (9 janvier 1522). Suivant Rossi, la plupart de ces pasquinades sont dues à Pierre l'Arétin, tandis que P. Luzio les attribue toutes à cet auteur.

On peut considérer que le sac de Rome, qui commença le 5 mai 1527 et eut de si désastreuses conséquences, mit fin à ces manifestations académiques annuelles et aux travestis de Pasquin; les contre-réformateurs étaient peu enclins à maintenir une fête païenne qui, à leurs yeux, était sans aucune utilité.

Les pasquinades ne purent cependant pas être supprimées; elles parurent plus ou moins fréquemment jusqu'en 1870, mais la suppression des États pontificaux signifia la fin de leur existence, étroitement liée au pouvoir temporel du pape.

À titre d'exemple, nous faisons suivre quelques pasquinades qui se rapportent à la mort de Léon X, à l'élection et au décès d'Adrien VI.

La première se rapporte à la mort de Léon X et fait allusion aux abus qui s'étaient glissés dans la prédication des indulgences; elle se termine de la façon suivante:

*gli ultimi istanti per Leon venuti
egli non potè avere i sacramenti
perche da tempo già li aveva venduti.*

Lors de l'élection d'Adrien VI, un dialogue entre Pasquin et Marforio (autre statue médisante à Rome) finit en insultant les cardinaux qui avaient élu le nouveau Pape:

*Canaglia brutta e ria,
ch' ha fatto un papa senza saper come,
fiammingo, mai non visto e senza nome.*

La pasquinade suivante, rimée à l'occasion de la mort d'Adrien VI, montre très clairement l'incompréhension que les Romains avaient manifestée à l'égard de ce Pape:

*Perfide come il mare, Adriano,
Ipocrite, crudel, invido, avaro,
Odioso a ciascun, a nessun caro,
Incantator, mago, idolatra, vano,
Rustico, inesorabil, inumano,
Falsario, traditor, ladro, beccaro,
Solitario, bestial e fattuchiaro.*

Bibliographie.

D. GNOLI, *Le origini di maestro Pasquino*, Rome, 1890; P. LUZIO, *Aretino e Pasquino*, Rome, 1890; V. ROSSI, *Pasquinate di Pietro Aretino ed anonime per il conclave e l'elezione di Adriano VI*, Palermo-Turin, 1891; G. J. HOOGEWERFF, *Felix Roma*, Zutphen, s.d., (1927); R. et F. SILENZI, *Pasquino, cinquecento pasquinate, con una ricostruzione storica*, Milan, 1932.

M. E. H.

ROME - CATALOGUS

295 Paus Leo X en de kardinalen Giulio de Medici en Luigi de' Rossi.

Andrea del Sarto toegeschreven, naar Rafaël, waarschijnlijk ca. 1524, paneel, 161 x 119 cm.

Paus Leo X is in een leunstoel gezeten voor een tafel bedekt met een rood kleed, waarop een breviarium versierd met miniaturen, en een klein zilveren klokje. De Paus houdt een loupe in de hand (het is bekend dat Leo X zeer bijziende was). Op het hoofd draagt hij de karmozijnrode *camauro* afgezet met bont; verder draagt hij een schoudermanteltje van dezelfde kleur over een wit kleed met wijde mouwen gevoerd met hermelijn. Rechts van de pontifex staat, in rood kleed, kardinaal Giulio de Medici, zoon van Giuliano, de broer van de Paus en door deze bij het begin van zijn pontificaat, in 1513 tot kardinaal gecreëerd. Het was Giulio de Medici, die gedurende het conclaaf na de dood van Leo X, toen men niet tot overeenstemming kon komen, een grote rol heeft gespeeld bij de verkiezing van Adrianus van Tortosa. Zelf werd Giulio de Medici na de dood van Adrianus tot Paus verkozen. Links van de Paus staat kardinaal Luigi de' Rossi, zoon van een zuster van Leo X. Uit de kardinaalskledij van de' Rossi is de datum van uitvoering van het origineel door Rafael op te maken, daar de' Rossi in 1517 de kardinaalshoed ontving en in 1519 overleden is.

Dit schilderij is een copie van het door Rafaël omstreeks 1518 uitgevoerde origineel, thans in de Uffizi te Florence. In 1524 verzocht Federico Gonzaga, markies van Mantua, door bemiddeling van Pietro Aretino aan Paus Clemens VII het portret van Paus Leo X, dat zich in het palazzo Medico bevond, ten geschenke te mogen ontvangen. Vasari vertelt dat een copie werd besteld bij Andrea del Sarto en dat Ottavio de Medici deze copie voor de Markies van Mantua liet maken. Er is twijfel gerezen aan de eigenhandigheid door Andrea del Sarto. Molajoli meent, dat het stuk uit diens werkplaats afkomstig is. In 1842 had een polemiek plaats over de vraag of het stuk in de Uffizi of dat in Napels het origineel was van Rafaël.

Lit.: Cat. *Pinacoteca del Museo Nazionale di Napoli*, 1928, p. 290, nr. 138, met uitgebreide lit.-opgave en afb.; B. MOLAJOLI, *Notizie su Capodimonte*, Napels, 1958, p. 37, nr. 138.

Afb. 53.

Napels, Museo Capodimonte.

296 Akten van het Conclaaf betreffende de Pauskeuze; Rome 30 december 1521-9 januari 1522.

Fotoopie van f°s 101 en 102 met de verkiezing van Adrianus van Utrecht.

Na vele onderhandelingen en tien stemmingen werden door kardinaal de' Medici en zijn volgelingen tien stemmen uitgebracht ten gunste van Adrianus, met de titelkerk van de Heilige Johannis en Paulus kardinaal van Tortosa, afwezig en gouverneur in Spanje; behalve deze kreeg de kardinaal van Tortosa nog vijf stemmen. De akte vermeldt verder: *Verus Deus, qui*

dissipat consilia gentium, egit. Na deze stemming trad kardinaal *Sancti Sixti* (kardinaal Cajetano) nadat hij voor de kardinalen een rede had gehouden over de deugdzaamheid, de eerlijkheid en de integerheid van de Reverendissimus van Tortosa, de verkiezing van deze bij, waarop eerst kardinaal Colonna en daarna vele anderen volgden. Adrianus werd gekozen hetgeen het volk door kardinaal Cornelius werd medegedeeld. Aangezien deze kardinaal zeer zacht sprak, herhaalde kardinaal Campeggio de mededeling met luider stem.

Afb. 52.

Vaticaanse Archieven,
Archief Chigi, C. II, 39.

- 297 Brief van Kardinaal de Medici aan de Hertog van Mantua aangaande de Pauskeuze; Rome, 9 januari 1522.

Ms., Italiaans, papier, 289 x 212 mm., adres op keerzijde.

Korte brief waarin kardinaal de' Medici vertelt dat de kardinaal, waarvan hij de naam nog zal mededelen, is gekozen. Op de keerzijde staat de vermelding dat de Vlaamse kardinaal van Tortosa (*cardinale dertusensis fiamingo*) tot paus is verkozen.

Manua, Archivio di Stato,
Busta 866.

- 298 Brief aan de Markies van Mantua aangaande de Pauskeuze; Rome, 9 januari 1522.

Ms., Italiaans, papier, 289 x 212 mm., adres op keerzijde.

In deze brief, verzonden uit het Palazzo Apostolico te Rome, wordt medegedeeld dat de Vlaamse kardinaal van Tortosa tot paus is verkozen; dat hij Adrianus heet, zich in Spanje bevindt en men nog niet weet welke naam het hem als paus zal behagen aan te nemen. Als postscriptum de interessante mededeling dat hij is voorgesteld door kardinaal de' Medici (*Et è proposto dal reverendissimo Cardinale de' Medici*).

Dat kardinaal de' Medici het eerst de naam van Adrianus noemde, wordt door de meeste biografen als vaststaand aangenomen.

Manua, Archivio di Stato,
Busta 868.

- 299 Brief van Kardinaal Cajetano aan de groot-kanselier van Karel V; 12 januari 1522.

Fotocopie van afschrift uit de tijd.

De kardinaal wijst in zijn schrijven herhaaldelijk op het wonderbaarlijke bij de verkiezing van de kardinaal van Tortosa. Hij zelf had enige dagen voor de verkiezingen de kardinaal van Tortosa aan een der vooraanstaande kardinalen aanbevolen, maar deze had daar bezwaren tegen gemaakt. Volgens Cajetano was de uitkomst van vijftien stemmen op Adrianus 9 januari volkomen onverwacht. (*ac reverendissimum dominum Dertusensem alia*

quindecim casu quodam ex dispersis utriusque partis votis, nulla practica precedente ac nemine tunc forte cogitante). En voorts: 'op de voorlaatste en laatste dag, waarop hij door toedoen van de H. Geest gekozen is naar mijn mening (*penultimo atque ultimo die, quo electus est, Spiritu sancto (ut puto) disponente*)'.

Lit.: G. BROM, *Archivalia in Italië, II: Rome, Vaticaanse bibliotheek*, 's Gravenhage, 1911, p. 114-116.

Vaticaanse archieven,
Vat. lat. cod. 8075 f° 219-220 v°.

- 300 Brief van Conrad Weicker aan Frans Cranevelt; Valladolid, 30 september 1522.

Facsimilé, Lat., papier, 263 x 212 mm.

Conrad Weicker behoorde, evenals Frans Cranevelt, tot de vrienden van Adrianus VI. Hij was tot 1521 in dienst van Karel V en kwam in 1522 met Johan, markies van Brandenburg naar Spanje. In dit schrijven bericht hij zijn vriend Cranevelt, dat Adrianus Spanje verlaten heeft en naar Rome is vertrokken. Weicker begeeft zich het volgend jaar zelf naar Rome en wordt daar opgenomen onder de *clientes* van Adrianus VI. Hij schreef een relaas over Adrianus' reis naar Rome en sprak ook de lijkrede uit na diens overlijden. Cranevelt behoorde te Leuven tot een jonge groep van geleerden, waartoe o.m. Adrian Amerot, Peter de Corte, Rutger Rescius, Gerard Morinck, Pieter Barbier en Ruard Tapper behoorden. Hij had Adrianus goed gekend als jong professor in de *Artes* en met hem in de Raad van de Universiteit gezeten. Later werd hij lid van de Grote Raad te Mechelen.

Lit.: C. BURMANNUS, *Hadrianus VI*, Utrecht, 1727, p. 144, 331; H. DE VOCHT, *Litterae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium*, 1522-1528, Leuven, 1928, brief 17.

Leuven, Verz. Mgr. H. De Vocht.

- 301 Basiliek van Sint Paulus buiten de muren te Rome, foto langs de ingang.

Na zijn landing te Ostia op 28 augustus 1522, reed Adrianus VI naar deze basiliek, na de kardinalen de grootste van Rome, waar hij de volgende dag door de kardinalen werd gehuldigd.

Foto N.N., Utrecht.

- 302 Basiliek van St. Paulus buiten de muren te Rome, foto van de kruisgang.

In deze kruisgang, uit het begin der 13e eeuw, liet Paus Adrianus VI zich de kardinalen voorstellen op 29 augustus 1522.

Foto N.N., Utrecht.

- 303 Intocht van Paus Adrianus VI te Rome, foto van het reliëf op zijn praalgraf.

De intocht van de pas aangekomen Paus staat in een groot reliëf op zijn praalgraf gebeiteld. Zie p. 214.

Afb. 54.

Foto Sansaini, Rome.

- 304 *Eyn Dialogus wie d'heylyg vatter babst Adrianus eyngeritten ist zcu Rom auff den .xxviij. tag des Monats Augusti. Im iar .M.D.xxij. Dar von ein gesprech von dreyen personen. Curtison Teuffel Aptt, vermoedelijk gedrukt bij Johann Rhau, genaamd Grünenberg of Grünberg, Wittenberg, 1522.*

Kl. 8°, 4 pp.

Schotschrift op Paus Adrianus onder de vorm van een samenspraak over de intocht van de H. Vader te Rome. De drie personen, een hoveling, een duivel en een abt, staan afgebeeld in houtsnede op de titelpagina.

Lit.: J. F. M. STERCK, *Over Paus Adriaan VI*, in *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, VII, 1927, p. 102, pl. 20.

Afb. 63.

Rome, Nederlands Historisch Instituut.

- 305 Basiliek van de SS. Giovanni e Paolo te Rome, foto naar V. E. GASDÌA, *La casa pagano-cristiana del celio*, Rome, 1937, p. 606, afb. 130.

Afbeelding van de basiliek in 1576. Detail genomen uit de plattegrond van Mario Cartaro naar tekening van Andruzzi. Met opschrift M(ons). COELIUS en S.Io et Pauli.

Foto Centraal Museum, Utrecht.

- 306 Basiliek van de SS. Giovanni e Paolo te Rome.

Alex. Specchi, tussen 1704 en 1707, gravure, 290 x 173 mm., sign. *Alex. Specchi delin. et incid.*

Gravure in: PH. RONDININI, *De Sanctis Martyribus Jobanne et Paulo, eorumque basilica in urbe Roma*, Rome, 1707, pl. 1, bij p. 152.

Deze basilica was de titelkerk van Paus Adrianus als kardinaal. Gedurende zijn pontificaat werden restauraties uitgevoerd (1522). Het pauselijk wapen boven in de westgevel is bedoeld als dat van Adrianus (verg. de tekst op p. 152 van het boek waarin de gravure is opgenomen: *frontem rudi opere extructam praefert, cujus in altiori loco Hadriani VI Pontificis gentilitium insigne sublatum est cum epigraphe:*

Hadriano VI, Pont. Max.

Anno salutis M D XXII.)

Daaronder het wapen van kardinaal Enckenvoirt: *subinde Willelmi cardinalis Enckenvoirtii ex marmore stemma subiectum*. Het onderste wapen is van kardinaal Pelleve, die in 1575 een restauratie liet uitvoeren.

Afb. 55.

Rome, Nederlands Historisch Instituut.

- 307 Basiliek van de SS. Giovanni e Paolo te Rome, foto naar A. PRANDI, *Il complesso monumentale della basilica celimontana dei SS Giovanni e Paolo*, Rome, 1953, p. 545, afb. 491.

De westfaçade van de basiliek, de campanile, en de façade van het convent der Paters Passionisten na de restauratie van 1948-1952.

Door de grootmoedigheid van kardinaal Spellman, aartsbisschop van New York, als kardinaal-titularis van de basiliek opvolger van kardinaal Pacelli, later Paus Pius XII is een grondige restauratie van de westfaçade der toren, de campanile en de façade van het convent mogelijk geweest. De restauratie stond onder leiding van Prof. A. Prandi.

Foto Centraal Museum, Utrecht.

- 308 Basiliek van de SS. Giovanni e Paolo te Rome, foto van het exterieur.

Koor en apsis in hun huidige toestand worden hier gezien vanuit het oosten.

Foto Anderson, Rome.

- 309 Romeins schetsboek.

Maarten van Heemskerck, tussen 1532 en 1536, tweede deel, pentekeningen.

Ligt open op f° 51: Gezicht op Oude en Nieuwe Sint Pieter te Rome, 257 x 406 mm.

Geschetst vanaf de uitlopers der Janiculus, die zich tussen de Porta Cavaleggi en de Porta S. Spirito tot aan de zuidelijke vleugel van de kolonnade van de Sint-Pieter uitstrekken (Vigna Cesi-Villa Barberini).

Van de nieuwe Sint-Pieter is te zien het 'provisorische' koor, de vieringspijlers met de oostelijke en zuidelijke gordelbogen, het begin van de zuidelijke kruisarm en de later weer afgebroken nissen van de zuidelijke tribune. Van de oude Sint-Pieter zijn zichtbaar de rondbouw van de Santa Maria della Febre; de Vaticaanse obelisk (toen nog niet verplaatst naar het Petersplein); de kapel van het koor van Sixtus IV met ronde absis; San Salvatore (= Santa Maria Teutonicorum); daarachter uitstekend het schip van de oude Sint-Pieter en het grote atrium. Hierachter de Sixtijnse kapel en het oude Vaticaanse paleis, ingesloten door (vooraan) Palatium en archiepiscopium en (achter) het zg. paleis van Innocentius VIII (de kanselarij). Rechts de campanile van de oude Sint-Pieter, de loggia della Benedizione, de hoge gevel van het gebouw van Paulus III (ingangspoort met zuilen), ervóór ligt één zuilschacht. Geheel rechts het Belvedere met de nis zoals zij oorspronkelijk is geweest, voor de verandering door Pius IV.

Heemskerck bezocht Italië van 1532 tot 1536 en heeft er naar van Mander verhaalt: 'veel dinghen geconterfeyt soo nae d'Antijcken als nae Michiel Agnolen werken: oock veel Ruwijnen /alderly aerdicheden der Antijcken /die in deze Schilder-Academische Stadt overvloedich te sien zijn'. Hij legde zijn indrukken vast in twee schetsboeken die zich thans bevinden in het Prentenkabinet te Berlijn.

Lit.: H. EGGER, *Römische Veduten*, I, Weenen, 1932², p. 27, afb. 33.
Afb. 56. Berlijn, Prentenkabinet.

310 Gezicht op het Belvedere, het Vatikaan en de St. Pieterskerk.

Sallustio Peruzzi, na 1563, pentekening met sporen van zwart krijt, 204 x 263 mm.

De tekening door Geymuller toegeschreven aan Bramante, werd door D. Frey op naam van Sallustio Peruzzi gesteld. De *nicchione* is weergegeven in de uiteindelijke, haar door Pirro Ligorio verleende vorm, waaruit een datering na 1563 volgt.

Lit.: H. VON GEYMÜLLER, *Die ursprünglichen Entwürfe für Sankt Peter in Rom von Bramante u.a.*, Wenen-Parijs, 1875, pl. 25, fig. 2; D. FREY, *Bramante's St.-Peter's Entwurf und seine Apocryphen*, Wenen, 1915, p. 48 en 94.

Florence, Uffizi, Prentenkabinet.

311 Karel V, op ongeveer 30-jarige leeftijd.

Jan Cornelis Vermeyen, ca. 1530, paneel, 35 x 30 cm.

Borstbeeld, driekwart naar rechts. Het hooggesloten wambuis laat een kanten kraagje vrij. De hemdsmouwen zijn aan de polsen tot een sierlijke manchet geplooid. Een bonnet staat schuin op het kortgesneden haar. De Keizer heeft de rechterhand gebarend opgeheven en houdt de beide handschoenen in de linkerhand.

Een variant van dit portret bevindt zich in de verzameling Dr. Delporte te Brussel.

Lit.: ROYALL TYLER, *The Emperor Charles V*, Londen, 1956, p. 292, afb. I.
Chester, Verz. E. Peter Jones, Esq. Green Bank.

311A Keizer Karel V, op 32-jarige leeftijd.

Hans Daucher, 1532, ivoor, ovaal 95 x 80 mm., gemonogrammeerd en gedateerd.

Borstbeeld driekwart naar links gewend. Karel V is voorgesteld in keizerlijk gewaad, de keizerskroon op het hoofd, het ordensteken van het Gulden Vlies op de borst. Ter weerszijden van het gelaat in reliëf het opschrift: KAROLI QUINTI IMP. ROM.

Lit.: Cat. Tent. *Keizer Karel en zijn tijd*, Gent, 1955, nr. 362, afb. 13;
Cat. Tent. *Carlos V y su ambiente*, Toledo, 1958, nr. 240 bis, afb. XI.

Lyon, Dr. P. Trillat.

312 Frans I, Koning van Frankrijk (1494-1547).

Anoniem, copie naar J. Clouet, 16e eeuw, paneel, 27 x 19.5 cm.

Borstbeeld, drickwart naar rechts gewend. De koning draagt een gespleten wambuis over een wit hemd; op het halflange haar een hoed met opgeslagen rand geoid met een witte veer.

Lit.: Cat. Tent. *Keizer Karel en zijn tijd*, Gent, 1955, nr. 23, afb. 50.

Afb. 58.

Pavia, Museo Civico.

313 De twee koningen, dubbelportret van Keizer Karel V en Koning Frans I.

Anoniem, school van Clouet ?, ca. 1520, paneel, 72.4 x 92.7 cm.

In de catalogus van *An exhibition of treasures from Midland Home*, Birmingham, 1938, nr. 51, draagt het stuk de titel: *Henry VIII and the Emperor Charles V*. De figuur links, in wie duidelijk Karel V is te herkennen, draagt de orde van het Gulden Vlies en een zwaard. De tweede figuur draagt de Orde van de Kousenband en een scepter. Op de tafel liggen een aardbol en een stuk papier. Op de door architectuur gevormde achtergrond staan twee hovelingen. Karel V, die met het grootmeesterschap van het Gulden Vlies werd bekleed bij het overlijden van zijn grootvader, Maximiliaan van Oostenrijk in 1519, bracht, voordat hij in 1520 te Aken werd gekroond, een bezoek aan Hendrik VIII, die gehuwd was met zijn tante, Catharina van Aragon. De catalogus van de tentoonstelling in Birmingham schrijft het stuk toe aan de school van Gossaert van Mabuse. J. J. de Mesquita, die het stuk slechts uit een foto kende, hield het voor een werk van Jacob van Utrecht. Volgens hem zou een van de figuren op de achtergrond Christiaan van Denemarken kunnen zijn.

Het stuk werd kort geleden te Londen schoongemaakt en van vele overschilderingen ontdaan. Hierbij kwam vast te staan, dat de figuur rechts veeleer dan Hendrik VIII van Engeland, Frans I van Frankrijk voorstelde. De restaurateur maakte ons tevens attent op de kledij van de figuur rechts, die afwijkt van de engelse mode van de tijd van Hendrik VIII. Het is bekend, dat Frans I de Orde van de Kousenband van Henrik VIII heeft ontvangen.

Wijzelf zijn gezien de grote gelijkenis met portretten van Frans I overtuigd hier met een portret van de Franse koning te doen te hebben, hoe eigenaardig het ook moge schijnen, dat twee aartsvijanden, Karel V en Frans I, tesamen op hetzelfde paneel zijn afgebeeld.

Gekocht op de veiling van Strawberry Hill (het huis van Horace Walpole) te Twickenham, Middlesex, in 1842. Walpole had het stuk in 1773 gekocht op de veiling van de schilderijen van James West. Zowel Horace Walpole als James West meenden, dat de tweede figuur Hendrik VIII voorstelde.

Lit.: Cat. Tent. *An Exhibition of treasures from Midland Homes*, Birmingham, 1938, nr. 51; J. J. DE MESQUITA, *Nog meer nieuw werk van Jacob van Utrecht*, in *Oud-Holland*, LVIII, 1941, p. 147.

Afb. 59.

Stratford on Avon, James West, Esq.,
Alscot Park, Warwickshire.

314 Keizer Karel V, op 21-jarige leeftijd.

Penningplaat, H. Schwartz, 1521, zilver, diam. 4.2 cm., gew. 23 gr. Cat. 1903, nr. 44.

Voorz.: buste van Karel V in profiel naar links, het hoofd gedekt met een platte baret en op de borst het teken van het Gulden Vlies. Terzijde van het portret het jaaral: MD XXI. Omschrift: KAROLVS. D(ei) G(ratia). ROMA(norum). IMPER(ator). HISPANIARV(m) REX.

Lit.: F. VAN MIERIS, *Histori der Nederlandsche Vorsten*, II, 's Gravenhage, 1733, p. 142, nr. 1.

's Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet.

315 Ferdinand van Oostenrijk (1503-1564).

Jan Cornelis Vermeyen, eerste kwart 16e eeuw, paneel, 50 x 37 cm.

Portret ten halve lijve, driekwart naar rechts gewend, voor een groene draperie. Aartshertog Ferdinand draagt een zwarte tabbaard met een brede bontkraag over een zwarte palrok waaruit een wit geplisseerd kraagje en witte manchetten te voorschijn komen. Op het half lange haar een zwarte hoed met een opgeslagen rand, versierd met een medaillon en gouden kruisjes. De linkerhand heeft hij gebarend opgeheven, in de rechter houdt hij een dubbelgevouwen papier. Op de borst hangt aan een lint het teken van het Gulden Vlies. Een herhaling van dit portret, toegeschreven aan Barend van Orley, bevindt zich te Madrid in de verzameling Enrique Traumann.

Lit.: L. VAN PUYVELDE, *Les primitifs flamands*, Parijs, 1941, afb. 95; J. LAVALLEYE, *Les Primitifs Flamands, Collections d' Espagne*, I, Antwerpen, 1953, p. 38.

Parijs, Verz. Tudor Wilkinson.

316 Ferdinand van Oostenrijk (1503-1564).

Hans Maler toegeschreven, 1524, paneel, 33 x 23 cm., aan de bovenzijde het opschrift: EFFIG : FERDIN : PRINCIP : ET INFANT : HISPAN : ARCH : AVSTR. RO : IMP : VICAR : AN^o. ETAT : SVE. XXI.

Borstbeeld, driekwart naar links, het hoofd in profiel naar links. De aartshertog is gekleed in een wit hemd, een lijfrok van brokaat en een mantel met brede, rond de schouders geplooid kraag. Op het half lange haar draagt hij een breedgerande hoed versierd met een pendentief en twee bewerkte knopen. Om de hals een smalle keten met het Gulden Vlies. Een replek van dit schilderij bevindt zich in de Accademia dei Concordi te Rovigo. Ferdinand, tweede zoon van Filips de Schone en Johanna van Castilië, aartshertog van Oostenrijk werd in 1521 door zijn broeder Keizer Karel beleend met de hertogdommen Oostenrijk, Kärnten, Steier en Tirol en met de Habsburgse erfgoederen in Zuid-Duitsland. Hij wordt regent van het Keizerrijk in 1521; Koning van Bohemen en Hongarije in 1526; Roomskoning in 1531 en in 1558 wordt hij, na de troonsafstand van Keizer Karel, te Frankfort tot Keizer gekroond.

Lit.: *Catalogo dei Dipinti, Galleria degli Uffizi*, Florence, 1956, p. 47-48, nr. 1215.

Florence, Uffizi.

317 Maarten Luther (1483-1546) en zijn echtgenote Catharina von Bora (1499-1552).

Lucas Cranach, 1529, 2 panelen, elk 37 x 23 cm., gesigneerd en gedateerd op het Lutherportret.

Beiden zijn voorgesteld ten halve lijve, Luther driekwart naar rechts gewend, gekleed in een met bont gevoerde tabbaard, een bonnet op het hoofd, Catharina von Bora driekwart naar links gewend een met bont gevoerde mantel dragende over een zwart keurs en wit hemd, het haar samengehouden in een net.

Lit.: C. GLASER, *Lucas Cranach*, Leipzig, 1921; E. HEYCK, *Lucas Cranach*, Bielefeld, 1927.

Afb. 60.

Florence, Uffizi.

318 Maarten Luther.

Penningplaat, F. Hagenauer ?, 1539, koper, diam. 5 cm., Cat. 1903, nr. 55.

Voorz.: borstbeeld van Luther, het hoofd gedekt met een platte baret, in profiel naar links.

De medailleur F. Hagenauer werkte in de eerste helft van de 16e eeuw en was afkomstig uit Straatsburg. Zijn stijl is over het algemeen hard en nuchter.

Lit.: F. VAN MIERIS, *Histori der Nederlandsche Vorsten*, II, 's Gravenhage, 1733, p. 251, nr. 2.

's Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet.

319 *Condemnatio doctrinalis librorum Martini Lutheri, per quosdam Magistros nostros Lovanienses, & Colonienses, facta. Responsio Lutheriana ad eandem condemnationem*, Wittenberg, Melchior Lotther, 1520.

In 4°, 12 pp.

Doctrinale veroordeling van de 95 stellingen die Luther te Wittenberg had aangeplakt, door enige Leuvense theologen op 7 november 1519.

Nijmegen, Universiteitsbibliotheek.

320 *Epistola Reverendissimi Domini Cardinalis Dertusensis, ad facultatem theologie Lovaniensem. Ejusdem facultatis doctrinalis condemnatio qua condemnatur doctrina Martini Lutherii doctoris theologie universitatis Wittenbergensis. Condemnatio facultatis theologie Coloniensis adversus ejusdem Martini doctrinam*, Leuven, Dirk Martens van Aalst, 1520.

In 4°, 8 f^{os}.

Na hun doctrinele veroordeling van de Lutherse stellingen op 7 november 1519, richten de Leuvense theologen zich, op aanraden van de prinsbisschop van Luik, Erard de la Marck, tot Adrianus van Utrecht in Spanje, kardinaal en bisschop van Tortosa, om het door hen uitgevaardigd verdict door hun oud-collega te laten bekrachtigen. Adrianus was op dat ogenblik op reis in het Noord-Oosten van Spanje en bevond zich tussen Barcelona en Tarragona, op weg naar Tortosa en Valencia. In zijn antwoord (d.d. Papiol, 4 december 1519), prees hij de ijver van de Leuvense theologen in hun strijd tegen de dwaalleer van de Wittenbergse monnik en drukte er zijn verwondering over uit dat *een mens die zo klaarblijkelijk en zo hardnekkig om het geloof dwaalde en zijn ketterijen overal verspreidde, ongestraft verder mocht dwalen en anderen tot zijn verderfelijke dwalingen mocht blijven aantrekken*. Het antwoord van Adrianus werd te Leuven in druk uitgegeven door Dirk Martens in 1520 en verscheen ook hetzelfde jaar nog te Keulen. Hier is de Leuvense uitgave tentoongesteld.

Lit.: K. BLOCKX, *De veroordeling van Maarten Luther door de Theologische Faculteit te Leuven in 1519*, (Verhand. Kon. Vl. Acad. v. Wet., Lett. en Sch. K. v. België, *Klasseder Letteren*, nr. 31), Brussel, 1958, p. 124-132.

Leuven, Universiteitsbibliotheek.

- 321 ADRIANUS VI, *Breve Sanctissimi domini nostri domini Adriani, diuina prouidentia papae VI ad Fridericum Saxoniae Ducem aduersus Lutherum*, Antwerpen, Michel Hillen, s.d. [1525].

In 8°, 11 f°s.

Adrianus richt zich in zeer dringende termen tot de hertog van Saksen opdat deze, samen met zijn onderdanen, de partij van Luther niet zou kiezen.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek.

- 322 Erasmus van Rotterdam.

Albert Dürer, 1526, burijsgravure, 245 x 187 mm., met monogram en datum: 1526.

Portret van de grote Nederlandse humanist zoals Dürer hem heeft uitgetekend tijdens zijn verblijf in de Nederlanden (1520-1521).

Uit Dürer's reisaantekeningen blijkt dat hij toen Erasmus meer dan eenmaal heeft geportretteerd: *Ich habe den Erasmus Roterdamum noch einmal conterfeit*. Het Louvre te Parijs bezit een dezer beeltenissen en op grond van een dergelijk getekend portret ontstond zes jaar later de hier tentoongestelde prent.

Erasmus volgde colleges van Adrianus en achtte hem hoog als godgeleerde en jurist, zonder evenwel in te stemmen met de scholastieke methode waarvan de Leuvense hoogleraar partijganger bleef. Erasmus die zich aan geen vaste woonplaats wou binden, weigerde een leerstoel in de Latijnse Letteren die hem door toedoen van Adrianus te Leuven werd aangeboden. Na een eerste verblijf in deze stad (1502-1504) vestigde hij er zich op-

nieuw in 1517. Toen Dürer hem portretteerde had hij zojuist de strijd gewonnen om de incorporatie van het *Collegium Trilingue* in de Universiteit. Eenmaal paus geworden, trachtte Adrianus hem naar Rome te doen komen en zette hem aan zijn pen te gebruiken tegen het opkomend Lutheranisme. Maar de sluwe humanist verkoos de kat uit de boom te kijken en gaf geen gevolg aan de oproep van zijn vriend en beschermer.

Lit.: A. BARTSCH, *Le peintre graveur*, VII, Leipzig, 1866, p. 144, nr. 107; V. SCHERER-F. WINKLER, *A. Dürer (Klassiker der Kunst)*, Stuttgart, s.d., p. XXXVI, afb. 173; E. PANOFKY, *A. Dürer*, Princeton, 1935, I, p. 239, II, p. 30, nr. 214, afb. 305.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Prentenkabinet.

- 323 Bladzijde uit het *Liber Fragmentorum* betreffende het consistorie van Adrianus VI, op 1 september 1522.

Facsimilé van f° 52 v° uit het *Liber fragmentorum ex libris propositionum sacri Collegii a Fr. Onuphrio collectus*, M.D. LXIX, ms. door Onufrius Panvinus, 1569, Lat., papier, 294 x 209 mm.

In dit werk resumeert Panvinus o.a het consistorie dat Adrianus VI hield op 1 september 1522. *Romae die Lune Kal. septembris 1522 fuit primum consistorii. In quo papa locutus est de facienda iustitia, et reformandis moribus curiae et supplicis ferendis regi Hungariae et magno magistro Rhodi a Turcis vexatis.*

's Pausen voornemen de leden der Curie aan strenge tucht te onderwerpen en tegen hun wereldsheid, verkwisting en aanstootgevende levenswandel op te treden enerzijds, het Turkengevaar en de noodzaak de Hongaren en de Johanniters op Rhodos in hun bedreigde positie te hulp te komen anderzijds, vormen de onderwerpen van zijn toespraak tot de kardinalen.

Foto Vaticaanse Archieven.

- 324 Brief van Baldassare Castiglione aan de Markies van Mantua; Rome, 29 september 1522.

Italiaans, papier, 3 f°s, 290 x 217 mm., adres op keerzijde.

Castiglione verklaart dat hij aan het in zijn laatste brief verhandelde nog niets kan toevoegen daar de audiënties zeer zuinig zijn toegemeten en het welhaast evenveel moeite kost een onderhoud te verkrijgen met de *datarius* als met de paus. (*perchè le audienze sono tanto strette che non solamente si parla con difficoltà al papa ma con grandissima difficoltà al datario*). Iets verder wordt medegedeeld dat Castiglione en Aluisio Gonzaga inmiddels een onderhoud met de paus hebben gehad, doch laatstgenoemde heeft slechts het gebruikelijke antwoord ontvangen: de paus zal over de zaak nadenken en er zal een oplossing gevonden worden (*cioè che penserà e si risol verà*). Castiglione vervolgt: 'Zijne Heiligheid heeft mij de belofte gedaan zo spoedig mogelijk een besluit te zullen nemen, waarbij hij zich over Uwe Excellentie in beminlijke en eervolle termen uitliet.'

Castiglione verhaalt voorts: 'De paus wenst dat de heren kardinalen dei Medici en Soderino vrede sluiten: en deze morgen zijn beiden voor de paus verschenen ten dien einde. Heel Rome spreekt erover. Eergisteren gaf hij aan een van de beide markiezen van Brandenburg het bisdom dat had toebehoord aan de Poolse gezant die een dezer dagen gestorven is. Het bisdom is 6000 ducaten waard. En toen de nieuwe bisschop zich op dezelfde dag aan het Paleis vervoegde wilde een kamerdienaar hem niet toelaten tot de anti-chambre van de paus. En deze waarde heer vloog hem in de haren en gaf hem een allervernijngste opstopper. De kamerdienaar ging zich beklagen bij de paus en de paus nam het zeer kwalijk doch de vuistslagen kon hij niet ongedaan maken. Zijne Heiligheid heeft nog een bulle uitgevaardigd waarbij wordt gedecreteerd, op straffe van excommunicatie, dat ieder die bezittingen heeft van Zijne Heiligheid paus Leo deze teruggeve evenals zij die geld hebben geleend op onderpand . . .'

De brief eindigt met de bede: 'Moge God mij bewaren voor de pest die op het ogenblik heerst en van dag tot dag in hevigheid toeneemt, zodat ieder een beangst is.' Getekend *Bald. Castiglione*.

Mantua, Archivio di Stato,
Busta 866.

325 Brief van Joannes Fevyn aan Frans Cranevelt; Brugge, 4 december 1522.

Facsimilé van de oorspronkelijke brief, Lat., papier, 230 x 212 mm.

De Paus zou naar men beweerde uit angst voor de in Rome heersende pest-epidemie naar Viterbo zijn gevlucht. Het betreft hier een vals gerucht, dat tot in de Nederlanden was doorgedrongen. De pest brak te Rome uit in augustus 1522 en sloeg over tot een epidemie van grote omvang omstreeks 8 september. Adrianus VI wilde, in tegenstelling met de meeste kardinalen en kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders, de stad niet verlaten en sloot zich met de zijnen op in het paleis van het Belvedere tot de epidemie in hevigheid afnam.

Lit.: C. BURMANNUS, *Hadrianus VI, sive Analecta historica de Hadriano sexto*, Utrecht, 1727, p. 124; H. DE VOCHT, *Litterae . . . ad Franciscum Craneveldium*, Leuven, 1928, brief 29.

Leuven, Verz. Mgr. H. De Vocht.

326 Brief van Luis Vives aan Frans Cranevelt; Londen, 2 december 1524.

Ms., Lat., papier, 293 x 222 mm., adres op keerzijde.

Vives schreef op 12 oktober 1522 vanuit Leuven een brief aan Adrianus VI ter gelegenheid van zijn Pauskroning, waarin hij hem smeekte een vredespaus te willen zijn. In dit schrijven aan Frans Cranevelt kondigt hij deze aan, dat hij de brief in kwestie heeft toegestuurd aan Joannes de Fevyn en dat zijn vrienden hem tot publicatie ervan hebben aangezet (*De Europae statu ac tumultibus*).

Lit.: C. BURMANNUS, *Hadrianus VI, sive Analecta historica de Hadriano Sexto*, Utrecht, 1727, p. 456-465; H. DE VOCHT, *Litterae . . . ad Franciscum Craneveldium*, Leuven, 1928, brief 128; ID., *Joannes Ludovicus Vives, 1492-1540, zijn leven en zijn opvoedkundige werken*, in *Nova et Vetera*, XV, 1933, p. 537-548.

Leuven, Verz. Mgr. H. De Vocht.

- 327 *Legatio in conuentu Nurembergensi anno M.D.XXij. inchoato*, Neurenberg, 1523.

65 f^{os}, 205 x 160 mm., Catal. nr. 645.

Editio princeps van de instructies door Adrianus VI gegeven aan zijn legaat kardinaal Chieregati voor de Rijksdag te Neurenberg in verband met het dreigend Turkengevaar en de bestrijding van het Lutheranisme en het antwoord van de Duitse vorsten aan de Paus.

Anderlecht, Erasmushuis.

- 328 *Antwoord van de Rijksdag te Neurenberg aan de pauselijke nuntius Franciscus Chieregati; Neurenberg, 15-19 januari 1523.*

Facsimilé van gelijktijdige copie, Lat., papier, 4 f^{os}, 320 x 210 mm.

Ontwijkend antwoord van de Rijksdag te Neurenberg op de befaamde *Instructio* van Adrianus VI, waarbij deze de Duitse vorsten verzoekt hulp te verlenen aan koning Lodewijk van Hongarije tegen de Turken en om het Lutheranisme te beteugelen in de gebieden waarover zij rechtsmacht hadden.

Lit.: H. DE VOCHT, *Litterae . . . ad Franciscum Craneveldium*, Leuven, 1928, brief 36.

Leuven, Verz. Mgr. H. De Vocht.

- 329 Breve van Adrianus VI aan de Groot-Kanselier van Karel V, Mercurinus de Gatinara; Saragossa 19 mei 1522.

Ms., Lat., perkament, 435 x 189 mm., resten van cachet in rode was.

Adrianus VI verzoekt Mercurinus de Gatinara, Groot-Kanselier van Karel V bij de keizer te willen bemiddelen om de vrede te herstellen tussen deze laatste en de koning van Frankrijk, met welk doel hij Alvaro, bisschop van Astorga, als legaat heeft afgevaardigd.

Lit.: Cat. *Patronato Real (Archivo General de Simancas, V, 2)*, Valladolid, 1949, nr. 5529.

Simancas, Arch. General, nr. P.R. 62-1.

- 330 Mercurinus de Gatinara.

F. van Bleyswijck, eerste kwart 18e eeuw, gravure, 147 x 110 mm., opschrift: MERCURINUS DE GATTINARIA CAROLI V. IMP. CANCEL-LAIUS NAT. 1465. DENAT 1529.

Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

331 Breve van Paus Adrianus VI aan Karel V; Rome, oktober 1522.

Ms., Lat., perkament, 490 x 260 mm., overblijfsel van cachet in rode was.

De Paus wijst hierin Karel V op het gevaar dat de christelijke godsdienst loopt door de invasie der Turken in Hongarije en de belegering van het eiland Rhodos. Hij roept de keizer op tot verdediging van deze bedreigde gedeelten van de christenheid en vraagt hem een einde te stellen aan de vijandelijkheden met Frans I, om met deze laatste en met koning Hendrik VIII van Engeland ten strijde te trekken tegen de ongelovigen.

Lit.: Cat. *Patronato Real* (*Archivo General de Simancas*, V, 2), Valladolid, 1949, nr. 5534.

Afb. 66.

Simancas, *Archivo General*, nr. P.R. 62-4.

332 Beleg van Rhodos door de Turken.

a) Reproductie van een houtsnede door anoniem meester, 16e eeuw, uit G. PASOLINI, *Adriano VI*, Rome, 1913, pl. XVI.

b) Reproductie van een houtsnede door anoniem meester, 16e eeuw, uit G. PASOLINI, *Adriano VI*, Rome, 1913, pl. XV.

Lit.: V. D'ESSLING, *Les livres à figures vénitiens de la fin du XVme siècle et du commencement du XVIme*, II, Parijs, 1909, p. 524, 526.

Afb. 65.

Foto Centraal Museum, Utrecht.

333 Moeurs et fachons de faire de Turcz.

Pieter Coecke van Aelst, 1533, 7 houtsneden, elk 290 x 470 mm.

De Moeurs et fachons de faire de Turcz... au vif contrefaictes par Pierre Coecke d'Alost, luy estant en Turquie, l'an de Jesuchrist M.D. 33... werden in 1553 te Antwerpen uitgegeven door zijn weduwe Maria Verhulst. Ze bestaan uit zeven tafereelen, gedrukt van 14 blokken, met frontispice en slotblad.

Lit.: M. FRIEDLÄNDER, *Die altniederländische Malerei*, XII, Leiden, 1935, p. 54; W. NIJHOFF, *Nederlandsche Houtsneden, 1500-1550*, 's Gravenhage, 1939, pl. 268-281; F. W. HOLLSTEIN, *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, 1450-1700*, Amsterdam, s.d., p. 4; voor de topografie: H. CARSSON, *Les fouilles de l'Hippodrome de Constantinople*, in *Gazette des Beaux-Arts*, LXXII, 1930, 1, p. 213-242.

Amsterdam, Rijksprentenabinet.

334 Brief van Luis Vives aan Frans Cranevelt; Brugge, 22 februari 1523.

Facsimilé, Lat., papier, 126 x 210 mm.

De Rhodo ferunt actum esse. Rhodos werd ingenomen door de Turken op 21 december 1522, maar allerlei tegenstrijdige berichten bleven nog geruime

tijd de ronde doen over het lot van het eiland. Het nieuws was te Rome reeds bekend geworden door middel van brieven tussen 9 en 11 januari 1523. Adrianus kon de droeve waarheid niet aanvaarden en op het Consistorie van 28 januari verklaarde hij nog dat het eiland in groot gevaar verkeerde. Eerst op 23 februari bleek er geen twijfel meer mogelijk over de nederlaag.

Lit.: H. DE VOCHT, *Litterae . . . ad Franciscum Craneveldium*, Leuven, 1928, brief 45.

Leuven, Verz. Mgr. H. De Vocht.

- 335 *Statuta et novae reformationes urbis Romae, eiusdemque varia privilegia a diversis romanis pontificibus emanata in sex libros divisa novissime compilata*, Rome, Valerius Doricus in opdracht van Marcus Antonius Guillieretus, 1558.

In folio, 482 pp.

Op de titelpagina het wapen van Paus Adrianus VI en het wapen van Rome, omgeven door een rand van grotesken, wapentrofeeën en een jachttafereel.

Het streven van Adrianus VI om hervormingen in te voeren beperkte zich niet slechts tot het religieuze, maar omvatte ook het wereldlijk rechtsgebied van Rome. Blijkens boek III: *Statuta de variis et extraordinariis rebus alme urbis Romae*, heeft Adrianus VI ook talrijke wetsbepalingen en voorschriften opnieuw gegeven.

Lit.: J. F. M. STERCK, *Over Paus Adriaan VI*, in *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, VII, 1927, p. 108.

Rome, Nederlands Historisch Instituut.

- 336 Bul van Adrianus VI betreffende kwijschelding van kerkelijke straffen; Rome, 16 maart 1522.

Ms., Lat., perkament, 517 x 300 mm., met loden bul aan koorden van rood en geel.

Paus Adrianus VI schenkt kwijschelding van mogelijke kerkelijke straffen en censuren aan Johannes Hubertus Huysmans van der Stale, pas benoemd coadjutor van Antonius Tsgrooten, prelaat van Tongerlo.

Tongerlo, Abdij-archief,
Charters, nr. 2809.

- 337 Breve van Paus Adrianus VI, betreffende het toekennen van kerkelijke beneficiën in Spanje; Rome, 27 maart 1523.

Ms., Lat., perkament, 414 x 144 mm., cachet van rode was (beschadigd.).

Paus Adrianus VI geeft opdracht aan Pedro, bisschop van Tuy, aan de Prior van Granada en aan Pedro Chico, kanunnik van Segovia, om het

aartsdiakenschap van Jaén en de beneficiën van Navalperal en Candelera in het bisdom Avila, te schenken aan Juan Fernando de Landa, clericus van het bisdom Astorga.

Lit.: Cat. *Paronato Real* (*Archivo General de Simancas*, V, 2), Valladolid, 1949, nr. 5540.

Simancas, Archivo general, P.R. 67-2.

338 Banbul van Paus Adrianus VI tegen de ketters; Rome, 2 april 1523.

Ms., Lat., perkament, 564 x 682 mm., met loden zegel waarop het wapen van Adrianus aan koorden van rode en gele zijde.

Bul van excommunicatie door Paus Adrianus VI uitgevaardigd tegen de ketters, waaronder de aanhangers van Huss, Wicklef en vooral van Luther, verder tegen alle rovers, met name die in de Italiaanse zeeën, de begunstigers der Turken enz. Ondertekend: *Visu W. de Enckenvoirt; T. Hezius*.

Utrecht, Rijksarchief,
Archief v. b. kapittel ten Dom, inv. 3345.

339 *Bäpstliche Bulla verteutscht. So Adrian der Sechste disz Namens vber S. Bennonis Canonization zu Rom auszgeben lassen da man nach vnsers Haylands Geburt zehlet. M.D.XXIII*, München, Adam Berg, 1602.

In 4°, 10 pp., genummerd van 40 tot 48, 3 ongenummerd.

Duitse vertaling van de pauselijke bulle waarbij Adrianus VI op 31 mei 1523 te Rome de canonisatie afkondigt van de H. Benno.

Op de titelpagina een schild met twee gekruiste sleutels, bekroond door de tiara en gehouden door de HH. Petrus en Paulus.

Afb. 62.

Rome, Nederlands Historisch Instituut.

340 Brief van Johannes Fevyn aan Frans Cranevelt aangaande Adriaans bureaustoel; Brugge, 1 november 1522.

Facsimilé, Lat., papier, 172 x 192 mm., in linker benedenhoek een pen-tekening, 52 x 53 mm.

Adrianus had te Leuven een bureaustoel van speciaal model voor zich laten maken en liet deze naar Rome overbrengen. Deze stoel, waarschijnlijk door Adrianus zelf ontworpen, was uit ijzer vervaardigd en wekte de belangstelling van de humanisten. In deze brief vraagt Joannes Fevyn aan zijn vriend Cranevelt om inlichtingen over deze stoel. Cranevelt heeft onderaan links op de brief deze stoel getekend (zie fotogr. vergroting van deze tekening onder nr. 135).

Lit.: H. DE VOCHT, *Litterae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium*, Leuven, 1928, brief 21, tekening van de stoel op p. 55.

Afb. 34.

Leuven, Verz. Mgr. H. De Vocht.

341 Wandtapijt met de genezing van de lamme.

Naar een karton van Rafaël, uitgevoerd door Brussels atelier, 16e eeuw, wol en zijde, 492 x 754 cm., met weversmerk, inv.tap. 1943, nr. 69.

Paus Leo X gaf 1515 opdracht aan Rafaël kartons te vervaardigen voor een tapijtsuite gewijd aan de *Handelingen der Apostelen* en bestemd om opgehangen te worden in de Sixtijnse kapel. Het weven der reeks werd toevertrouwd aan het Brusselse atelier van Pieter van Edinghen, gezegd van Aelst. Afgeleverd 1519, werden deze tapijten, ingevolge de benarde toestand waarin de pauselijke schatkist verkeerde bij de dood van Leo X, verpand door de kardinalen.

Niettegenstaande de weinige interesse die hij betoonde voor de kunstgewrochten van de Renaissance, zorgde Adrianus er voor dat deze doeken in pauselijk bezit terugkwamen. Reeds zeer beschadigd tijdens de *Sacco di Roma* (1527), werden zij tijdens de Franse Revolutie openbaar verkocht. Gerecupereerd door toedoen van Pius VII, zijn zij thans tentoongesteld in de zogenaamde *Galeria degli Arazzi* in de Vaticaanse Musea. Zeven der kartons van Rafaël werden door bemiddeling van P. P. Rubens aangekocht voor Karel I van Engeland en berusten thans in het Victoria and Albert Museum te Londen. De Vaticaanse tapijten verkeren in te slechte toestand om naar een tentoonstelling overgebracht te kunnen worden. Om deze reden wordt hier een exemplaar getoond van een der voornaamste herhalingen van deze befaamde suite, die geweven werd te Brussel, voor Karel V of Filips II, en deel uitmaakt van de schat der Oude Spaanse Kroon te Madrid. De kartons van Rafaël waren na het afleveren van de tapijten te Brussel achtergebleven en zij werden er in de 16e en 17e eeuw meermalen herweven. Andere merkwaardige replieken werden vervaardigd voor Frans I, Hendrik III (thans te Berlijn), kardinaal Ercole Gonzaga (Palazzo Ducale te Mantua), enz.

De Madrileense reeks telt negen doeken en staat zeer dicht bij de oorspronkelijke suite. Alleen de onderste rand der tapijten werd gewijzigd: in plaats van de bronzen basreliëfs met taferelen uit de geschiedenis van het geslacht der Medici, werd een allegorische decoratie verkozen, die meer harmonieert met de groteske versiering van de zijranden. Zeven van de negen tapijten dragen het monogram van Jan van Tiegen; twee, en onder deze het hier tentoongestelde, een ander weversmerk waarin wellicht de naam van Nicolaas Leyniers te herkennen is.

Lit.: E. MÜNTZ, *Les tapisseries de Raphael au Vatican et dans les principaux musées ou collections de l'Europe*, in *Gazette des Beaux-Arts*, 1896, II, p. 514; J. CROOKE y NAVARROT, *Tapices de la Corona de España*, Madrid, 1903, p. 27-28, afb. 49; L. VON PASTOR, *Geschichte der Päpste*, IV, Freiburg i.B., 1907, p. 4, nota 5; E. TORMO MONZÓ en F. J. SÁNCHEZ CANTÓN, *Los tapices de la Casa del Rey N.S.*, Madrid, 1919, p. 38-39, afb. XII; H. GOEBEL, *Wandteppiche, I, Die Niederlande*, I, Leipzig, 1923, p. 304-305; W. G. THOMSON, *A History of Tapestry*, Londen, 1930², p. 192-196; J. K. STEPPE, *Vlaamse wandtapijten in Spanje. Recente gebeurtenissen en publicaties*, in *Artes Textiles*, III, 1956, p. 40-41 en 58-59.

Afb. 57.

Madrid, Patrimonio Nacional.

- 342 Het Belvedere met de binnenplaats waar de antieke beelden stonden.

Gottfred' de Sciachi, gravure, 171 x 224 mm., onderschrift: *BELVEDERE col palazzo et giardino del papa in vaticano*, er onder is een verklaring der verschillende delen van het Belvedere: *Cortile dove sono le belle statue di Belvedere*.

Deze gravure komt voor als plaat X in: *Disegno et sito del sontvoso giardino et palazzo del sermo. gran duca di Toscana in Roma*, afb. X.

Leuven, Universiteitsbibliotheek.

- 343 Laokoon.

Anoniem, 1661, gravure, 65 x 115 mm., in *Abbeeldinge van 't Nieuw Romen*, Amsterdam, Jacob van Meurs, Plaetsnijder en Boeckhandelaer, 1661, p. 33.

De Laokoon werd in 1506 gevonden in het z.g. gouden huis van Nero. Paus Adrianus had geen waardering voor deze groep waarin hij slechts een heidens afgodsbeeld zag.

Utrecht, Dr. M. E. Houtzager.

- 344 Kop van Laokoon.

Foto naar de gravure door Maarten van Heemskerck in het Kupferstichkabinet te Berlijn.

Foto Kupferstichkabinet, Berlijn.

- 345 Schetsboekblad met studies naar antieke beelden.

Jan Gossaert van Mabuse, 1508-1509, pentekening, in bruine inkt, 260 x 202 mm.

In het gevolg van Filips van Bourgondië naar Rome gekomen, tekende Gossaert in diens opdracht de antieke monumenten na.

Het blad toont in het midden het beroemde bronzen beeld de Doornuittrekker (*Spinario*) dat in 1471 door Sixtus IV uit het Lateraan naar het Conservatorenpaleis op het Capitool was overgebracht; rechts, het rechterbeen van de z.g. *Genius*, een kolossaal beeld gevonden in de Thermen van Caracalla, later opgesteld in de tuinen van de Villa Madama, waar ook Heemskerck het beeld en de voet afzonderlijk tekende (C. HUELSEN en H. EGGER, *Die römischen Skizzenbücher des Maerten van Heemskerck*, I, Berlijn, 1913, f° 21, 58 en 65 v°). De voet met antiek schoeisel links, de leeuwenkoppen, de romeinse helmen aan de voorzijde en de romeinse helm aan de achterzijde van het blad zijn niet geïdentificeerd.

Lit.: J. G. VAN GELDER, *Jan Gossaert in Rome 1508-1509*, in *Oud Holland*, LIX, 1942, p. 1-11, afb. 1; Cat. Tent. *Margareta van Oostenrijk en haar hof*, Mechelen, 1958, nr. 179 (met lit-opgave).

Leiden, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit (*Coll. Welcker*).

346 Drieluik der familie Lochorst.

Jan van Scorel, 1526-1527, middenpaneel 79 x 147 cm., zijpanelen 81 en 66 cm.

Middenpaneel: de intocht van Christus in Jerusalem. Linkervleugel binnenzijde: H. Agnes, H. Paus Cornelius (met de gelaatstreken van Paus Adrianus VI), H. Antonius Abt. Rechterleugel binnenzijde: H. Sebastiaan, H. Gertrudis van Nijvel, H. Christophorus. Voor de buitenzijde der vleugels zie nr. 67.

Het drieluik werd volgens van Mander door Scorel geschilderd in opdracht van Herman van Lochorst, deken van Oudmunster. Na diens dood in 1527 werd het door zijn vrienden als een gedenktafel in de Dom geplaatst. Het middenpaneel vertoont duidelijk de invloed van 'de Zondvloed', een van de taferelen, waarmee Michelangelo het plafond van de Sixtijnse kapel kort voor Scorels aankomst in Rome had beschilderd.

De reden waarom Paus Cornelius († 253) op deze triptiek voorkomt is waarschijnlijk dat deze Paus-martelaar op 14 september werd ter dood gebracht. Hoewel men hem thans op 16 september vereert, viel zijn sterfdag op de 14e van die maand. Het zal Scorels bedoeling zijn geweest Adrianus voor te stellen als martelaar gestorven op de feestdag van een Paus-martelaar.

Lit.: Cat. Tent. *Jan van Scorel*, Utrecht, 1955, nr. 11, afb. 14, 15, 16, met lit.-opgave; R. L. RÉAU, *L'iconographie de l'art chrétien*, III, Parijs, 1958, p. 346, 347.

Afb. 12.

Utrecht, Centraal Museum.

347 Portret van Paus Adrianus VI.

Naar Jan van Scorel, 16e eeuw, paneel, 89,5 x 69,5 cm., onderaan ingekort, overschilderingen op schoudermanteltje, muts en achtergrond.

De merkwaardigste van de tot op heden te Leuven bewaarde beeltenissen van paus Adrianus VI. Halve figuur, het bleekbruine gelaat driekwart naar de beschouwer, gezeten in een stoel met hoge rugleuning. Hij draagt een witte en fijngepluimde superpli, schoudermanteltje van karmozijn fluweel en met bont afgeboord (*mozetta*) en op het hoofd een muts van dezelfde stof en kleur (*camauro*). De rechterarm is zegenend opgeheven, terwijl de linker op de dij rust.

In deze beeltenis herkent men gemakkelijk de karakteristieke trekken van de Nederlandse paus, zoals bekend uit beschrijvingen van tijdgenoten en oudste biografen. Lang van gestalte en vrij tenger van bouw, zit hij rechtop in zijn zetel. Zijn gelaat is slank en goed gevormd, de wangen langwerpig en bleek van tint. Treffend zijn de vooruitstekende jukbeenderen, kleine doch levendige ogen, zware wenkbrauwen en licht gekromde neus. De lippen zijn vast opeengeperst, de mondhoeken omgeven door een dubbele plooi. Adrianus doet zich hier voor als een wilskrachtig, plichtbewust, eerbaar en ingetogen man; op het gelaat de sporen van een zekere stroefheid en licht-melancholisch temperament.

Voorstelling en compositie van dit portret sluiten gedeeltelijk aan bij die van de beeltenis van Julius II door Rafaël in de Uffizi en nog meer bij die van kardinaal Bibbiena door Francesco Penni in het Pitti-museum te Florence. Eertijds voor een echt werk van Jan van Scorel aangezien, herkent men er thans een goede copie in van een pausportret, door deze meester te Rome vervaardigd in de lente van 1523. Jan van Scorel werd door Adrianus aangesteld tot custos van het Belvedere en de Venetiaanse gezant Marino Sanuto trof hem hier 24 of 25 mei 1523 aan bij het schilderen van twee portretten van zijn pauselijke beschermheer. Deze waren naar zijn mening zo goed gelijkend, dat het scheen of men de paus zelf aanschouwde. Een dezer beeltenissen werd afgestaan aan het Pauscollege te Leuven, waar het tot op het einde van het Ancien Régime bewaard bleef. Het prijkte in een der hoofdzalen tegen de schoorsteenmantel, vergezeld van een monumentaal opschrift. Het tweede werd, luidens getuigenis van Arnold Buchelius, door de schilder geschonken aan de Mariakerk te Utrecht, waar het in latere tijd waarschijnlijk teloor ging. Beide portretten moeten, te oordelen naar de copieën te Leuven en te Utrecht, identiek of zeer gelijkend zijn geweest.

Het hier tentoongestelde exemplaar berust in de ambtswoning van de Rector Magnificus van de Universiteit te Leuven en is waarschijnlijk identiek met een beeltenis van Adrianus, die omstreeks het midden van de 19e eeuw in het bezit was van Mgr. P. De Ram, eerste rector der herstelde Katholieke Universiteit. Volgens een mededeling van deze laatste, zou het afkomstig zijn uit het Pauscollege. Stilistisch is het evenwel moeilijk in dit portret een der door Scorel te Rome geschilderde beeltenissen te herkennen.

Lit.: MARINO SANUTO, *Diarii*, XXXIV, Venetië, 1892, col. 226; A. BUCHELIUS, *Res pictoriae*, uitgeg. door G. J. HOOGWERFF en J. G. VAN REGTEREN-ALTENA, in *Quellenstudien zur holländischen Kunstgeschichte*, XV, 's-Gravenhage, 1928, p. 64; C. VAN MANDER, *Het leven der Nederlandsche Schilders*, Alkmaar, 1604, fol. 235 v°; VALERIUS ANDREAS, *Fasti academici Studii Generalis Lovaniensis*, Leuven, 1650, ex. met aantek. door L. BAX, 1779, Brussel, Kon. Bibl.: Handschr. kab., nr. 22.173, III, p. 305; J. N. PAQUOT, *Fasti doctorales Facultatis S. Theologiae*, hs. Brussel, Kon. Bibl.: Handschr. kab., nr. 17.507, p. 50; J. A. THYM, *Volksalmanak voor Nederlandsche Katholieken in het jaar 1858*, p. 79; H. HYMAN, *Le livre des peintres de Carel van Mander (1604)*, I, Parijs, 1884, p. 38; E. W. MOES, *Iconographia Batava. Proeve van een beredeneerde lijst van geschilderde en gebeeldhouwde portretten van Noord-Nederlanders in de vorige eeuwen*, Amsterdam, 1890, nr. 3; E. VAN EVEN, *Adriaan Florisz. van Utrecht aan de Hoogeschool van Leuven (1476-1515)*, in *Dietsche Warande*, VII, 1894, p. 399; E. VAN EVEN, *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895, p. 563; J. F. M. STERCK, *Eenige portretten van paus Adriaan VI, 14 sept. 1523-1923*, in *Het Gildeboek*, VI, 1923, p. 51; G. J. HOOGWERFF, *Jan van Scorel, peintre de la Renaissance hollandaise*, 's-Gravenhage, 1923, p. 36-39; ID., *De beeltenis van paus Adriaan VI op schilderijen en gravures*, in *Meded. Nederl. Hist. Instit. te Rome*, III, 1923, p. 11-12; ID., *Jan van Scorel of 'Zuan Fiamengo'*, in *Oud-Holland*, XLVII, 1930, p. 169 en 173-174; M. J. FRIEDLAENDER, *Die altniederländische*

Malerei, XII, Leiden, 1935, p. 131; H. W. SINGER, *Neuer Bildniskatalog*, II, Leipzig, 1937, p. 202; G. J. HOOGWERFF, *De Noord-Nederlandsche schilderkunst*, IV, 's-Gravenhage, 1941-42, p. 59; H. DE VOCHT, *Cornelii Valerii ab Auwater epistolae et carmina* (*Humanistica Lovaniensia*, 14), Leuven, 1957, p. 36-38.

Afb. 1.

Leuven, Ambtswoning Rector Magnificus.

348 Portret van paus Adrianus VI.

Naar Jan van Scorel, 17e eeuw, paneel, 42.3 x 30.6 cm., achterzijde licht afgeschuind op de uiteinden, baarden van plamuur en kleur op de rechter zijkant, schijnt niet overschilderd te zijn.

Borstbeeld, geïnspireerd op het portret van Scorel dat in het Pauscollege aanwezig was. Enkele detailverschillen met de copie, aanwezig in de ambtswoning van de Rector Magnificus te Leuven (zie nr. 347), zoals b.v. de onjuiste plaatsing der knopen op het schoudermanteltje, wijzen er op dat de schilder hier minder nauwkeurig te werk ging. De uitvoering is losser, de verflagen oneffener en ruwer. De kleuren zijn blonder en lumineuzer aangebracht, met lichte en vlugge toetsen; ook de belichting is op geheel andere wijze behandeld. Wij hebben hier te doen met werk van een meester met meer atmosferische werkwijze dan Scorel en andere schilders van het begin der 16e eeuw. Waarschijnlijk betreft het hier een copie van ca. 1600 of van het begin der 17e eeuw.

Teruggevonden door toedoen van de president van het college F. J. De Strycker, werd deze beeltenis gepubliceerd door A. H. L. Hensen in 1927, in de *Mededel. v. b. Ned. Hist. Inst. te Rome*. G. J. Hoogewerff zag er een fragment in van het oorspronkelijk voor het Pauscollege bestemde portret van Scorel en bewonderde er naast de levendige voorstelling, de psychologische diepgang in.

Een recent onderzoek heeft nochtans uitgewezen dat het bewuste schilderij geen fragment is van een groter tafereel. Verder is gebleken dat het Pauscollege waarschijnlijk over meer dan één beeltenis van zijn stichter beschikte. Er wordt op deze tentoonstelling een document geëxposeerd (zie nr. 221), waaruit blijkt dat er sprake van was, omstr. 1658, een ander geschilderd portret van Adrianus naar het college te laten overbrengen.

Lit.: A. H. L. HENSEN, *Een nog onbekend portret van paus Adriaan VI*, in *Meded. v. b. Nederl. Hist. Inst. te Rome*, VII, 1927, p. 97-100; G. J. HOOGWERFF, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, IV, 's-Gravenhage, 1941-42, p. 60-61; Cat. Tent. *Jan van Scorel*, Utrecht, 1955, nr. 5; H. DE VOCHT, *Cornelii Valerii ab Auwater Epistolae et carmina*, p. 37; cfr. ook Brussel, Alg. Rijksarch., *Fonds Univ. Leuven*, nr. 2472.

Afb. 2.

Leuven, Pauscollege.

349 Portret van paus Adrianus VI.

Naar Jan van Scorel, 16e eeuw, paneel, 47.6 x 36.3 cm., op verscheidene plaatsen overschilderd en bedekt met dikke vernislagen.

Gedeeltelijke nabootsing van het oorspronkelijk Scorelportret uit het Pauscollege te Leuven. 's Pausen langwerpige, ernstig gelaat is goed weergegeven, maar de vormgeving is veel droger, ook zijn de schaduwen veel zwaarder en dichter dan in het exemplaar uit de ambtswoning van de Rector Magnificus. De knopen op het schoudermanteltje zijn ofwel door de copist verwaarloosd, ofwel door een latere restaurateur overschilderd.

De meeste schilderijen van het klooster der Alexianen (de vroegere Cellebroeders) hebben sterk geleden tengevolge van de branden die het gesticht teisterden in 1739 en 1893, en verscheidene ervan werden grondig hersteld. De geschiedenis van dit tafereel, dat totnogtoe volledig onbekend was, valt niet te reconstrueren. Het wordt niet vermeld in het oud archief van het klooster, maar wel blijkt dat het reeds voor de Franse revolutie in dit gesticht aanwezig was.

Afb. 3.

Leuven, E.E. Broeders Alexianen.

350 Portret van paus Adrianus VI.

Naar Jan van Scorel, 16e eeuw, paneel, 93 x 74 cm.

Oude copie van het pausportret door Scorel aan de Mariekerk te Utrecht geschonken en sterk gelijkend op dat aanwezig in de ambtswoning van de Rector Magnificus te Leuven. Waarschijnlijk te vereenzelvigen met een beeltenis van Adrianus, die in het begin der 18e eeuw nog hing in de kapittelkamer van St.-Salvator of Oudmunster te Utrecht en waarnaar de gravure is uitgevoerd in het werk van C. Burmannus (1727).

Dit stuk werd aangekocht voor de Aartsbisschop van Utrecht, omstr. 1870, bij de Utrechtse architect en kunstliefhebber Chr. Kramm. Deze had nog een ander Adrianusportret ontdekt dat door zijn toedoen terecht is gekomen in de verzamelingen der gemeente Utrecht (Centraal Museum), maar dat van veel recenter datum schijnt te zijn. Hij beschouwde aanvankelijk deze laatste beeltenis als afkomstig uit de kapittelkamer van Oudmunster, doch schijnt later zijn mening op dit punt gewijzigd te hebben.

Een eerste maal behandeld, 1902 door de schilder Willem van den Heuvel, onderging het paneel een tweede herstelling in 1956/57. Het werd toen ontdaan van overschilderingen; gelaat en handen bleken zeer geleden te hebben en moesten overschilderd worden. De blauwgroene kleur van de achtergrond werd weggenomen en de oorspronkelijke grijsgroene grond blootgelegd.

Niettegenstaande grote gelijkenissen verschilt dit portret in bepaalde details van het exemplaar in het Rectoraat te Leuven. De op de knie rustende linkerhand die te Leuven, ingevolge een inkorting van het paneel is doorgesneden, is hier volledig aanwezig. Anderzijds doet het gevulder gelaat van de geconterfeite in het Utrechts exemplaar breder aan dan in het te Leuven bewaarde. Ook de belijning der wenkbrauwen, vooral bij de aanzet van de neus, lijkt in het Leuvens portret nauwkeuriger gepenseeld.

Lit.: C. BURMANNUS, *Hadrianus VI sive analecta historica...*, Utrecht, 1727, voorbericht; CHR. KRAMM, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters*, V,

Amsterdam, 1861, p. 1486; E. W. MOES, *Proeve van een beredeneerde lijst van geschilderde en gebeeldhouwde portretten van Noord-Nederlanders in de vorige eeuwen*, Amsterdam, 1890, p. 4, nr. 5; Cat. Tent. Utrecht, 1894, nr. 200; A. v. WURZBACH, *Niederländisches Künstlerlexikon*, II, Wenen-Leipzig, 1910, p. 607; G. J. HOOGWERFF, *Jan van Scorel, peintre de la Renaissance hollandaise*, 's-Gravenhage, 1923, p. 38, nota; ID., *De beeltenis van paus Adriaan VI op schilderijen en gravures*, in *Meded. Ned. Hist. Inst. te Rome*, III, 1923, p. 12; J. F. M. STERCK, *Eenige portretten van paus Adriaan VI*, in *Het Gildeboek*, VI, 1923, p. 49-53; E. VAN WIJNBURG, *De Paus Adriaan-tentoonstelling in het Centraal Museum te Utrecht*, in *Opgang*, IV, 1924, p. 130; G. J. HOOGWERFF, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, IV, 's-Gravenhage, 1914-42, p. 62, nota 1.

Afb. 4.

Utrecht, Aartsbisdom.

351 Portret van paus Adrianus VI.

Copie naar Jan van Scorel, 17e eeuw, paneel, 91 x 72 cm.

De Paus is gezeten in een leunstoel, driekwart naar links gewend, de rechterhand zegenend opgeheven. Over een witte superpli draagt hij de *mozetta*; op het hoofd de *camauro*.

Lit.: *Catalogus der schilderijen*, Centraal Museum, Utrecht, 1952, nr. 263.

Utrecht, Centraal Museum.

352 Portret van paus Adrianus VI.

Atelier van Jan van Scorel, 16e eeuw, paneel, 85 x 70 cm., opschrift in sierlijke Romeinse kapitaalletter boven en aan beide zijden van het hoofd van de voorgestelde: HADRIANI . VI . PONT . EFFIGIES . AD . VIVVM . DELINEATA.

Een andere versie van de op Scorel teruggaande portretten van Adrianus VI. Aesthetisch gezien wellicht de beste van de tot ons gekomen pausbeeltenissen. De figuur tekent zich af tegen groenige achtergrond. De houding van armen en handen werd volledig gewijzigd. De rechterhand is betogend vooruit gestoken, terwijl de linkerarm op de zijleuning van de stoel rust. De handen doen eerder denken aan Maarten van Heemskerck dan aan Scorel. Waarschijnlijk een werk uit de omgeving van de meester, ontstaan na zijn terugkeer in de Nederlanden. De schilderstrant blijkt niet die van Scorel zelf. Vergeleken met de portretten door hem tussen 1525 en 1530 vervaardigd, mist men hier de fijne minutieuze penseelstreek van de meester, het vloeiend karakter van zijn techniek, het doorschijnende der kleurlagen en de zachte overgang tussen licht en schaduw.

Het paneel in kwestie werd verworven door de firma E. Spielman te Londen uit een Engelse verzameling en schijnt reeds ruim een eeuw in Engeland voorhanden te zijn. Naar men vermoedt is het afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden. Op de pastorie der St.-Pieterskerk te Anderlecht wordt hiervan een weliswaar zeer gehavende, maar getrouwe reproductie bewaard. Zoals bekend maakte Adrianus deel uit van het kapittel dezer kerk.

Men kan zich afvragen of dit stuk niet te vereenzelvigen is met een Adrianusportret dat voorkomt, onder de naam van Hans Holbein, in twee Gentse veilingscatalogi, resp. van 16 september 1816 en 11 augustus 1817 (Cat. 1816, nr. 144; Cat. 1817, nr. 104).

Lit.: Cat. Tent. *De Gouden Eeuw der grote steden*, Gent, 1958, afd. Utrecht, nr. 15; G. VAN DEN BERGHE, *Anderlecht door de eeuwen heen (Geschied- en Oudheidkundige kring van West-Brabant)*, Brussel, 1938, p. 32-33; *Catalogue d'une belle et riche collection de tableaux des plus grands maîtres des Ecoles Flamande, Italienne, Française, Hollandaise etc. ... rassemblés depuis nombre d'années par un amateur distingué*, Gand, 16 septembre 1816; *Catalogue d'une riche et précieuse collection de tableaux*, Gand, 11 août 1817.

Afb. 5.

Londen, Edw. Speelman Ltd.

353 Portret van paus Adrianus VI.

F(rançois) (van) B(leyswijck), 1719, burijngravure, plaatrand 302 x 208 mm.

Adrianus in borstbeeld, met *mozetta* en *camauro* en gevat in ovaal medaillon waarop een paraphrase prijkt van het opschrift op het eerste grafmonument van de Nederlandse paus in de St.-Pieterskerk te Rome: NIHIL MIHI IN VITA INFELICIVS DVXI QVAM REGNARE. Adrianus ziet er vermoeid en ziekelijk uit en buigt hoofd en hals licht voorover, zoals dit ook zijn Spaanse kapelaan en biograaf Blas Ortiz mededeelt (*Itinerarium Adriani Sexti*, Toledo, 1546, Cap. XL). Deze gravure komt voor in de eerste uitgave van H. F. Van Heussen's *Historia episopatuum foederati Belgii* (Leiden, 1719, I, tussen p. 120 en 121), gesigineerd: *Curavit J. Mensinck - I. Schoorel pinxit - F. B. sculpsit*. De prentsteker F. B. werd achtereenvolgens vereenzelvigd met F. Bloemaert (E. W. Moes), F. Boultats (Prentenkabinet, Brussel) en F. van Bleyswijck (G. J. Hoogewerff).

Deze beeltenis gaat terug op een geschilderd portret van Jan van Scorel, maar aan de plaatsing van de knopen op het schoudermanteltje is duidelijk te bemerken dat het origineel omgekeerd werd weergegeven. Volgens G. J. Hoogewerff zou het hier om een portret gaan dat waarschijnlijk door de meester kort voor Adrianus' ziekte en afsterven werd vervaardigd en waarvan het origineel verdwenen is. Uit een brief van de schilder aan Adriaan van Marselaer, 's pausen kamerheer en secretaris, blijkt dat hij de H. Vader 'twee maenden voer zijnen val' had geportretteerd. Mogelijk is in deze gravure een copie bewaard van deze tweede versie van Adrianus' portret door Scorel.

Onder de beeltenis is een cartouche aangebracht, waarin naast het pauselijk wapen de volgende tekst: *ADRIANUS SEXTUS PONTIFEX MAXIMUS, Natus Ultrajecti Anno 1459, Denatus Romae Anno 1523, altero Pontificatus anno, Aetatis 64.*

Lit.: F. MULLER, *Beschrijvende catalogus van 7000 portretten van Nederlanders en buitenlanders tot Nederland in betrekking staande...*, Amsterdam, 1853, p. 23, nr. 19 a; J. F. VAN SOMEREN, *Beschrijvende Catalogus*

van gegraveerde portretten van Nederlanders, II, Amsterdam, 1890, p. 84, nr. M 19; E. W. MOES, *Iconographia Batava*, Amsterdam, 1890, p. 4; G. J. HOOGWERFF, *De beeltenis van paus Adriaan VI op schilderijen en gravures*, in *Meded. Ned. Hist. Inst. te Rome*, p. 14; J. F. M. STERCK, *Eenige portretten van Paus Adriaan VI*, in *Het Gildeboek*, VI, 1923, p. 51-52; G. J. HOOGWERFF, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, IV, 's-Gravenhage, 1941-42, p. 62.

Afb. 8.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Prentenkabinet.

354 Portret van paus Adrianus VI.

Naar Jan van Scorel, 16e eeuw, paneel, 28 x 28 cm., overschilderd, opschrift in rechter bovenhoek: ADRIANVS VI.

Artistiek gezien een weinig interessante copie naar een der door Scorel te Rome gepenseelde portretten. De H. Vader is zoals ook in de exemplaren van het Pauscollege en van het klooster der Alexianen te Leuven in borstbeeld weergegeven. De richting der ogen is anders dan in de overige portretten die op Scorel teruggaan. De paus ziet er ook ouder en vermoeider uit en buigt het hoofd licht voorover als woog de last die op zijn schouders drukte, hem te zwaar. Hetzelfde verschijnsel is ook vast te stellen op de gravure van F. V(an) B(leyswijck), gepubliceerd in de eerste uitgave van de *Historia episcopatum foederati Belgii* van N. F. Van Heussen (Leiden, 1719) (zie nr. 353). Men kan zich afvragen of beide portretten niet teruggaan op een origineel van Scorel dat wellicht vervaardigd werd in de laatste levensmaanden van Adrianus, toen hij reeds in hoge mate door ziekte en vermoedens getekend was.

Lit.: E. VAN WIJNBERGEN, *De Paus Adriaan-Tentoonstelling in het Centraal Museum te Utrecht*, in *Opgang*, IV, 1924, p. 30.

Utrecht, Verz. Mgr. Van der Burg.

355 Portret van paus Adrianus VI.

Anoniem Nederlands meester, 16e eeuw, paneel, 29 x 20.5 cm., van boven afgerond, opschrift onderaan: ADRIANVS VI PONT . MAX . AÑO . DNI 1523.

Borstbeeld, met koormantel en tiara, het gelaat in profiel naar rechts. Men herkent de grondtrekken der fysionomie van Adrianus: licht gebogen neus, opgetrokken wenkbrauwen, vooruitstekende jukbeenderen en de dubbele plooi om de mond. Deze laatste is evenwel niet juist weergegeven, terwijl de kwabbeige gelaatsrimpels wijzen op invloed van het gegraveerde portret van de Duitse prentsteker Daniël Hopfer.

Afkomstig uit de verzameling Culeman te Utrecht, schijnt dit stuk te mogen worden vereenzelvigd met het *rondeel van Paus Adriaan* dat door Jan van Renesse, deken van de St.-Janskerk te Utrecht in 1618 aan het kapittel van deze kerk werd gelegeerd. De auteur bleef totnogtoe onbekend. Men heeft achtereenvolgens de namen genoemd van Daniël Hopfer, Jörg Breu

en Bernard van Orley. Met Jan van Scorel heeft het hoegenaamd niets te maken.

Lit.: J. J. DODT VAN FLENSBURG, *Testament van Johan van Renesse, deken van St.-Jan te Utrecht*, in *Archief voor kerkelijke en wereldsche Geschiedenissen inzonderheid van Utrecht*, II, Utrecht, 1839, p. 78; C. JUSTI, *Jan van Scorel*, in *Jahrb. der Kön. Preuss. Kunstsamml.*, II, 1881, p. 197; L. SCHREIBLER en W. BODE, *Verzeichnis der Gemälde des Jan van Scorel*, in *Jahrb. der Kön. Preuss. Kunstsamml.*, II, 1881, p. 212; E. W. MOES, *Iconographia Batava*, Amsterdam, 1890, p. 4; H. VOSS, *Ursprung des Donaustils*, Leipzig, 1907, p. 208; G. J. HOOGWERFF, *Jan van Scorel, peintre de la Renaissance hollandaise*, 's-Gravenhage, 1923, p. 142; ID., *De beeltenis van paus Adriaan op schilderijen en gravures*, in *Meded. Nederl. Hist. Inst. te Rome*, III, 1923, p. 16; J. F. M. STERCK, *Eenige portretten van paus Adriaan VI, 14 sept. 1523-1923*, in *Het Gildeboek*, VI, 1923, p. 53; E. VAN WIJNBERGEN, *De paus Adriaan-tentoonstelling in het Centraal Museum te Utrecht*, in *Opgang*, IV, 1924, p. 130; E. BUCHNER, *Der ältere Breu als Maler*, in *Beiträge zur Geschichte der deutschen Kunst*, II, 1928, p. 361; H. W. SINGER, *Neuer Bildniskatalog*, II, Leipzig, 1937, p. 202; G. J. HOOGWERFF, *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, 's-Gravenhage, 1941-42, IV, p. 62; *Katalog der Gemälde alter Meister in der Niedersächsischen Landesgalerie Hannover*, Hannover, 1954, nr. 259.

Afb. 6.

Hannover, Niedersächsische Landesgalerie.

356 Portret van paus Adrianus VI.

Borstbeeld van de paus vrijwel in profiel naar links gewend, met op het hoofd de tiara. Links zijn wapen, rechts het wapen van de stad Utrecht. Tekening naar de Ploos van Amstelpenning 1630-1636), - zie cat. nr. 94 - met afwijkend randschrift: ADRIANUS VI. PONTIFEX MAX. FLORENTII EX FAMILIA LEDENBERGIORUM FILIUS. Het randschrift suggereert dat Adrianus zou zijn gesproken uit het geslacht Ledenberg. Voor zover bekend, is evenwel van verwantschap tussen beide families geen sprake.

Afb. 15.

Oud-Zuilen, Stichting Slot Zuylen.

357 Portret van paus Adrianus VI.

Hollandse school, eerste helft 18e eeuw?, doek, 78.5 x 65 cm., copie, een tweede exemplaar in kasteel Haarzuilen.

Portret van Paus Adrianus VI ten halve lijve naar links gewend, het hoofd vrijwel in profiel, in een geschilderd ovaal kader. De Paus draagt over de albe een rijkbewerkte cappa gesloten door een pectorale. Op het hoofd de tiara. Links boven zijn wapen, rechts het wapen van de stad Utrecht.

Lit.: M. FRIEDLAENDER, *Die altniederländische Malerei*, XII, Leiden, 1935, p. 204, nr. 350; G. J. HOOGWERFF, *De beeltenis van paus Adriaan VI op schilderijen en gravures*, in *Mededelingen Nederlands Historisch Instituut te Rome*, III, 1923, p. 16.

Amsterdam, Rijksmuseum.

359A Portret van paus Adrianus VI in koormantel.

Jean Duvet, 1524, pentekening op papier, diam. 81 mm., beschadigd aan de linkerzijde van de rand.

De paus wordt hier voorgesteld in borstbeeld, met onbedekt hoofd, het gelaat in profiel naar rechts gewend, gekleed in rijke koormantel. In de randversiering het omschrift: ADRIA . . . EXTVS PONTIFEX MAXIMVS. J. Duvet, een der belangrijke Franse medailleurs, maakte deze tekening als ontwerp voor een medaille, die hij echter nooit uitvoerde. Op deze tekening gaan vermoedelijk verschillende andere beeltenissen terug, o.a. degene vermeld onder cat. nr. 360.

Lit.: A. P. F. ROBERT-DUMESNIL, *Le Peintre-Graveur français*, V, Paris, 1841, p. 31; A. BARTSCH, *Le Peintre-Graveur*, VII, Leipzig, 1866, p. 496-497; A. E. POPHAM, *J. Duvet*, in *The Print-Collector's Quarterly*, VIII, (1921), p. 149, nr. 62; A. LINZELER, *Inventaire des Fonds français du Cabinet des Estampes de la Bibliothèque Nationale de Paris, Graveurs du XVIème siècle*, I, Parijs, 1932, p. 349, nr. 69, met afb.; A. DE HÉVESY, *Un dessin de J. Duvet*, in *La Revue des Arts*, IV, 1954, p. 103-108.

Parijs, Bibliothèque Nationale.

358 Portret van paus Adrianus VI.

Cristofano dell'Altissimo, (Florence, ca. 1525-1603), paneel, 58 x 44 cm., Inv. 1890, nr. 2991.

Borstbeeld, met donkerrood schoudermanteltje en kapje, het gelaat in profiel naar links, de kale schedel onbedekt. Romeinse versie van het pausportret nagevolgd op een herdruk van de gegraveerde beeltenis die het werk siert van Onuphrius Panvinus: *XXVII Pontificum Maximorum elogia et images*, uitgegeven door Antoine Lefrère in 1568. Maakt deel uit van een verzameling begonnen door Cosimo I de Medici, die opdracht gaf aan Cristofano dell'Altissimo, de portretten van beroemde personen, bewaard in de villa van Paolo Giovio aan het Comomeer te kopiëren (1552-56). Het ernstige en strenge profiel is tamelijk zuiver weergegeven, maar in het gelaat zijn bepaalde trekken verzacht. De naar links en rechts opgetrokken wenkbrauwen die aan de pauselijke fysionomie een ietwat melancholisch en pijnlijk aspect verlenen en in de Scorelportretten zeer nauwkeurig zijn weergegeven, hebben hier veel van hun oorspronkelijk karakter ingeboet.

Lit.: A. VASARI, *Le vite de' piu eccelente pittori*, edit. 1906, VII, p. 608; F. BALDINUCCI, *Notizie dei professori del disegno...*, X, Florence, 1767-1774, p. 142; G. J. HOOGWERFF, *De beeltenis van paus Adriaan VI op schilderijen en gravures*, in *Meded. Ned. Hist. Inst. te Rome*, III, 1923, p. 14-16; Cat. Tent. Keizer Karel en zijn tijd, Gent, 1955, nr. 140.

Afb. 7.

Florence, Uffizi.

359 Portret van paus Adrianus VI.

Borstbeeld in profiel naar rechts, in ovaal, geschilderd kader, met het opschrift: ADRIANVS VI PONT MAX. De Paus draagt de *mozetta* rond de schouders.

Lit.: *Jaarverslag Aartsbisshoppelijk Museum Utrecht*, Utrecht, 1932-1933, p. 7, afb. 13.

Utrecht, Aartsbisshoppelijk Museum,
(Bruikleen Dr. L. Daniels te Nijmegen.)

360 Paus Adrianus in koormantel.

Antoine Lefrère, Rome, 1575, buringravage, plaatrand 240 x 164 mm.

Beeltenis van Adrianus als borstbeeld, het gelaat in profiel naar links, de kale schedel onbedekt, om de schouders een zware koormantel met rijk geborduurde aurifrisia. Bovenaan rechts het wapenschild van de voorgestelde, in cartouche bevat, en bekroond met tiara en sleutels.

Deze prent siert de uitgave van 1575 van het werk van Onuphrius Panvinus *XXVII pontificum maximorum elogia et imagines*. Nadruk (roofdruk) van de gravure die reeds verscheen in de eerste uitgave van hetzelfde boek (Rome, 1568). In deze laatste is de paus naar rechts gekeerd en prijkt het wapenschild in de linkerbovenhoek.

De gravure van Lefrère geeft het profiel van Adrianus zeer zuiver weer, maar het melancholisch karakter van de wenkbrauwlijnen, in de Scorel-

portretten naar buiten opgetrokken, is hier sterk verzacht. Dit zelfde detail vindt men ook reeds terug in een ontwerp voor een penning uitgevoerd door de Franse goudsmid Jean Duvet in 1524. Volgens G. J. Hoogewerff is de prent van Lefrère van deze laatste afhankelijk. Lefrère's pausportret werd in talrijke andere plaatwerken opgenomen en nagebootst.

Lit.: J. F. VAN SOMEREN, *Beschrijvende catalogus van gegraveerde portretten van Nederlanders*, II, Amsterdam, 1890, p. 84, nr. 27*, G. J. HOOGEWERFF, *De beeltenis van paus Adriaan VI op schilderijen en gravures*, in *Meded. Nederl. Hist. Inst. te Rome*, III, 1923, p. 15-16.

Afb. 9.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek.

361 Portret van paus Adrianus VI.

Naar Ant. Lefrère, 1592, gravure.

Borstbeeld, in profiel naar rechts, met wapenschild omgekeerd afgedrukt. Omlijsting in medaillonvorm met rechthoekig kader. Sterk gewijzigde nadruk van de gravure van Ant. Lefrère. Komt voor in B. PLATINA, *Vitae Pontificum Romanorum*, uitgegeven te Venetië, 1592, p. 325.

Lit.: F. MULLER, *Beschrijvende catalogus van 7000 portretten van Nederlanders en buitenlanders tot Nederland in betrekking staande*, Amsterdam, 1853, p. 23, nr. 25 g.; G. J. HOOGEWERFF, *De beeltenis van paus Adrianus VI op schilderijen en gravures*, in *Mededelingen van het Ned. Hist. Instituut te Rome*, III, 1923, p. 15.

Amsterdam, Rijksprentenkabinet

362 Portret van paus Adrianus VI.

Naar Ant. Lefrère, burijngravure, plaatrand 104 x 73 mm.

Borstbeeld, in profiel naar links, nagevolgd op de gravure van Ant. Lefrère. Illustreert het werk *Pontificum Romanorum effigies* van J. B. de Cavalleris, uitgegeven te Rome in 1580.

Lit.: G. J. HOOGEWERFF, *De beeltenis van paus Adrianus VI op schilderijen en gravures*, in *Mededelingen van het Ned. Hist. Instituut te Rome*, III, 1923, p. 13.

Rotterdam, Gemeentelijke Bibliotheek.

363 Paus Adrianus VI in koormantel.

Filips Galle naar Antoine Lefrère, 1572, burijngravure, plaatrand 160 x 122 mm.

Roofdruk van de door Antoine Lefrère in 1568 gepubliceerde gravure, in een herdruk van het werk van Onuphrius Panvinius, bezorgd door Filips Galle (*Pontificum maximorum numer. XXVII effigies ad vivum typis aeneis ex Romano prototypo expressae*, Antwerpen, 1572). Zoals de prentsteker in een inleidend woord zegt, heeft hij de pausenbeeltenissen die in dit werk zijn opgenomen, gegraveerd naar het Romeinse prototype. Het wapenschild in de rechterhoek is evenwel omgekeerd weergegeven.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek.

1853, p. 23, nr. 22 d; J. F. VAN SOMEREN, *Beschrijvende catalogus van gegraveerde portretten van Nederlanders*, II, Amsterdam, 1890, p. 84, nr. 26 b.

Afb. 11.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek.

367 Portret van paus Adrianus VI.

Theodoor Galle, Antwerpen, 1598, burijsgravure, plaatrand, 174 x 123 mm. Tweede staat van de gravure, voor het eerst uitgegeven door Filips Galle in 1572, en hier opgenomen in het plaatwerk *XII Cardinalium pietate doctrina rebusque gestis maxime illustrium imagines et elogia*, gepubliceerd door Theodoor en Filips Galle in 1598. Het onderschrift is hetzelfde gebleven als in de vorige uitgave (zie nr. 366).

Lit.: F. MULLER, *Beschrijvende catalogus van 7000 portretten van Nederlanders en buitenlanders tot Nederland in betrekking staande*, Amsterdam, 1853, p. 23, nr. 22 d; G. J. HOOGWERFF, *De beeltenis van paus Adriaan VI op schilderijen en gravures*, in *Meded. Ned. Hist. Inst. te Rome*, III, 1923, p. 13.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Prentenkabinet.

368 Portret van paus Adrianus VI.

Atelier van de Galle's, Antwerpen, begin 17e eeuw, burijsgravure, plaatrand 175 x 124 mm.

Derde staat van de gravure vermeld onder nrs. 366 en 367 met toevoeging van het wapenschild van de voorgestelde in de rechter bovenhoek (omgekeerd weergegeven) en met nieuw onderschrift, gepubliceerd in het werk van MIRAEUS *Illustrium Galliae Belgicae scriptorum icones et elogia* (Antwerpen, 1604 en 1608). In de bovenrand leest men: Sedit An. I. M. VIII. D. VI. *Obit* XVIII. Kal. Octob. M.DXXXIII. Aet. LXIII. Het onderschrift luidt:

HADRIANVS VI . PONT . MAX.

*Edit Vtricesium minimo de fomite lucem,
Lampada Louanium, Roma dat esse Pharum.
Fax animae, cineri nimium est vicina doloso,
Et quae lente oritur flamma, cito emoritur.
Disce meo exemplo tenui de lumine Solem
Sperare, et Solis disce timere obitum.*

Lit.: F. MULLER, *Beschrijvende catalogus van 7000 portretten van Nederlanders en buitenlanders tot Nederland in betrekking staande*, Amsterdam, 1853, p. 23, nr. 21 c; J. F. VAN SOMEREN, *Beschrijvende catalogus van gegraveerde portretten van Nederlanders*, II, Amsterdam, 1890, p. 84, nr. 26 c; G. J. HOOGWERFF, *De beeltenis van paus Adriaan op schilderijen en gravures*, in *Meded. Ned. Hist. Inst. te Rome*, III, 1923, p. 13.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Prentenkabinet.

364 Portret van paus Adrianus VI.

Naar Ant. Lefrère, burijngravure, plaatrand pausportret 105 x 76 mm., gehele gravure 282 x 183 mm.

Een der talrijke nabootsingen van de gravure door Ant. Lefrère in het 3e deel van C. HAZART, *Triumph der Pausen van Roomen over alle hare benijders ende bestrijders* (Antwerpen, 1681). Het pausportret komt in deze uitgave voor met verschillende omlijstingen, waarvan hier twee exemplaren getoond worden. In het eerste is de beeltenis van Adrianus vergezeld van de figuren van Petrus en Paulus, terwijl in de wolken de drie goddelijke deugden verschijnen, met hun respectieve emblemen. In het tweede wordt de omlijsting gevormd door engelen met de symbolen der pauselijke macht, de emblemen der Eucharistie en een allegorische voorstelling van de universaliteit van het Roomse pausdom naar een tekst uit de Christelijke patristiek.

Utrecht en Leuven, Universiteitsbibliotheken.

365 Portret en wapenschild van paus Adrianus VI.

Phil. en Ant. de Rubeis, Rome, 1677, houtsnede, portret 102 x 77 mm., wapenschild 115 x 90 mm.

Borstbeeld in profiel, het hoofd bedekt met de *camauro*. Het gelaat gaat terug op de gravure van A. Lefrère. Daarnaast het wapen van Adrianus in barokke cartouche en bekroond met de pauselijke emblemen. Deze gravure komt voor in een herdruk van het werk van A. CIACCONIO: *Vitae et gesta Summorum Pontificum ... necnon S. R. E. Cardinalium* (Rome, 1677, p. 423).

Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit.

366 Portret van paus Adrianus VI.

Filips Galle, Antwerpen, 1572, burijngravure, plaatrand, 177 x 124 mm., get. A 4.

De paus ten halve lijve, in wit koorhemd met *mozetta* en *camauro*, een geopend boek in de handen. Het gelaat, driekwart naar rechts, is nagebootst op het portret van Jan van Scorel eertijds in het Pauscollege te Leuven. De belijning der wenkbrauwen die naar links en rechts opgetrokken zijn, is duidelijk op de beeltenis van Scorel nagevolgd. Deze prent komt voor in het plaatwerk *Virorum doctorum de disciplinis bene merentium effigies XLIIII*, uitgegeven te Antwerpen door Filips Galle in 1572. Zij is bekend in drie staten waarvan deze de oudste lijkt. Onderschrift:

HADRIANVS TRAIECTENSIS PONT. MAX.

Regnat vbi in terris prudens vir, constat & almae

Virtuti in terris, quod meret ipsa, decus.

Dat mihi & haec teneros formandi Caesaris annos,

Orbis Pontificem & me facit haec eadem.

Lit.: F. MULLER, *Beschrijvende catalogus van 7000 portretten van Nederlanders en buitenlanders tot Nederland in betrekking staande*, Amsterdam,

369 Portret van paus Adrianus VI.

Theodoor de Bry, Luiks prentsnijder, 1597, burijngravure, plaatrand 140 x 105 mm., get. Dd 3.

Plaet uit het prentwerk van BOISSARD, *Icones quinquaginta virorum illustrium* (Frankfort a/Main, 1597-1599), en latere uitgaven. Herhaalt de gravure van Filips Galle (*Virorum doctorum... effigies XLIII*, Antwerpen, 1572), doch de figuur is omgekeerd voorgesteld en aangevuld met nieuwe elementen. Een boog rustend op gekanneleerde zuilen en met groteske figuren in de zwikvelden, omlijst de voorgestelde. Voor Adrianus is een gedeelte van zijn schrijftafel afgebeeld met inktkoker, ganzepen en stift. Op een banderol leest men: *Nasc. Trajecti A^o Obijt Romae A^o*, maar de jaartallen werden door de graveur niet ingevuld. Op de boog het opschrift: *HADRIANUS VI TRAJECT BATAVUS PONT MAX.*, terwijl onderaan de volgende tekst is bijgevoegd: *Orbis Pontificem summum me maximus Orbis/Caesar, pro meritis gratior ipse facit.*

Lit.: F. MULLER, *Beschrijvende catalogus van 7000 portretten van Nederlanders en buitenlanders tot Nederland in betrekking staande...*, Amsterdam, 1853, p. 23, nr. 23 e; W. VON SEIDLITZ, art. Bry (Theodor), in THIEME-BECKER, *Künstlerlexikon*, V, Leipzig, 1911, p. 162-163; G. J. HOOGWERFF, *De beeltenis van paus Adriaan VI op schilderijen en gravures*, in *Meded. Ned. Hist. Inst. te Rome*, III, 1923, p. 13; H. W. SINGER, *Allgemeiner Bildniskatalog*, V, Leipzig, 1931, p. 145, nrs. 35.824-35.827.

Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

370 Portret van paus Adrianus VI.

Nederlands graveur, begin 17e eeuw, houtsnede in medaillonvorm, diam. 65 mm.

Prent uit het werk van OPMEER, *Opus Chronographicum* (Antwerpen, 1611), geplaatst bij de beschrijving van Adrianus VI (p. 463). Blijkbaar geïnspireerd op het portret van de paus dat in het college te Leuven aanwezig was, doch de figuur is hier omgekeerd weergegeven. De uitgever van het werk wijst er op dat de afbeeldingen der voorgestelde personen met de grootste zorg werden uitgekozen en bij de beeltenis van Adrianus vermeldt hij het geschilderd portret van Scorel uit het Pauscollege te Leuven.

Lit.: E. W. MOES, *Geschiedkundige opstellen uitgegeven ter eere van Dr. H. G. Rogge*, Leiden, s.d., p. 59-66.

Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit.

371 Portret van paus Adrianus VI.

Daniel Hopfer, Duits graveur (1470-1536), burijngravure, 225 x 155 mm.

Borstbeeld in profiel naar rechts. De H. Vader draagt de pauselijke muts of *camauro*. Zijn voorhoofd is doorploegd met diepe rimpels en de kwabachtige plooien om de mond geven aan zijn gelaat een veel ouder uitzicht dan in de portretten van Jan van Scorel. Blijkbaar heeft de graveur, die zijn model nooit van dichtbij gezien heeft, zich hier grotendeels op zijn verbeelding verlaten. Onderaan rechts in renaissancistische cartouche het

volgend drieregelig opschrift: *Adrianus natione/Cimbricus patria/Dertunensis P.* Een weinig dieper bemerkt men de initialen van de graveur D. H., terwijl in de linkerhoek het wapen prijkt van de voorgestelde.

Lit.: A. BARTSCH, *Le peintre graveur*, VIII, Leipzig, 1866, p. 492; J. F. VAN SOMEREN, *Beschrijvende catalogus van gegraveerde portretten van Nederlanders*, II, Amsterdam, 1890, nr. 28; G. J. HOOGWERFF, *De beeltenis van paus Adriaan op schilderijen en gravures*, in *Meded. Nederl. Hist. Instit. te Rome*, III, 1923, p. 20; E. VAN WIJNBERGEN, *De Paus Adriaan-tentoonstelling in het Centraal Museum te Utrecht*, in *Opgang*, IV, 1924, p. 130; H. W. SINGER, *Allgemeiner Bildniskatalog*, V, Leipzig, 1931, p. 145, nrs. 35.813 en 35.828.

Afb. 10.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Prentenkabinet.

372 Paus Adrianus VI in zegende houding.

J. Houbraken, 1727, burijngravure, plaatrand 338 x 216 mm.

Copie van het portret van Adrianus VI uit de kapittelkamer van St.-Salvator (Oudmunster) te Utrecht, getekend door J. Wandelaar en gegraveerd door J. Houbraken. Verscheen voor het eerst in het werk van C. BURMANNUS, *Hadrianus VI sive Analecta...*, Utrecht, 1727, en werd overgenomen in de uitgaven van 1733 en 1755 van H. V. VAN HEUSSEN, *Historia episcopatum foederati Belgii*. Volgens G. J. Hoogewerff zou dit portret gemaakt zijn naar een beeltenis door de paus zelf geschonken aan het Domkapittel te Utrecht. C. Burmannus wijst er in zijn inleiding op dat bedoelde afbeelding gecopieerd werd naar een portret dat uit de kapittelkamer van St.-Salvator te Utrecht (Oudmunster). Onder de prent de volgende tekst:

HADRIANUS VI PAPA
ULTRAJECTI NATUS II MART. MCCCCLIX
DEFUNCTUS XIV SEPTEMB. MDXXXIII
*Inclyta Trajectum, sedis decus adspice rarum
Romanae, puerum quem tua fovit humus.
Cui pietas apicem, gentique innata Batavae
Simplicitas, Italo triste fremente, dedit.
Pontificem sed Roma probum, doctumque gravata,
Sancta piis vetuit reddere jura diu.
Flaminis et casti properata morte, vacanti
Nomina restituit flagitiosa throno.*

Lit.: F. MULLER, *Beschrijvende catalogus van 7000 portretten van Nederlanders en buitenlanders tot Nederland in betrekking staande...*, Amsterdam, 1853, p. 23, nr. 20 b; A. VERHUELL, *Jacobus Houbraken et son oeuvre*, Arnhem, 1875, p. 32, nr. 177; J. F. VAN SOMEREN, *Beschrijvende catalogus van gegraveerde portretten van Nederlanders*, II, Amsterdam, 1890, p. 84, nr. M 20; G. J. HOOGWERFF, *De beeltenis van paus Adriaan VI op schilderijen en gravures*, in *Meded. Nederl. Hist. Inst. te Rome*, III, 1923, p. 13-14; H. W. SINGER, *Allgemeiner Bildniskatalog*, V, Leipzig, 1931, p. 145, nr. 35.817.

Afb. 13.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Prentenkabinet.

373 Paus Adrianus VI en vier Cardinalen.

Franse reproductieprent, 18e eeuw, ets, 86 x 126 mm., onderschrift: *Le Pape Adrien VI et quatre Cardinaux*, daaronder in kleinere letter: *Dessin de Perin del Vague, du Cabinet de M. le Baron de Gaillard à Aix.*

Lit.: reproductie van de tekening van Perino del Vaga: P.P.CH., *Notice historique sur la gravure en France, préface du Catalogue raisonné des différents objets... qui composaient le Cabinet de feu M. Mariette par F. Basan*, Paris, 1771.

Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

374 Paus Adrianus VI te paard, met banier.

Anoniem, manier van Beham, eerste helft 16e eeuw, gravure, 111 x 78 mm., getekend links boven op de banier met vals Dürer-monogram, uit later tijd dateert het opschrift dat in inkt boven de voorstelling is geschreven: PAPA ADRIANVS VLTRAI.

Ruiter en rijdier (eer muilezel dan paard) zijn gezien van terzijde, gewend naar links. Het valt niet met zekerheid te zeggen of de ruiter een kardinaals-dan wel een reishoed draagt.

Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

375 Dubbele ducaat van Paus Adrianus VI.

Geslagen in 1522 of 1523, goud, gew. 7.8 gr., Hist. Cat. 1928, nr. 145.

Voorz.: schild met het wapen van Adriaan, bekroond met een lelie; er boven de Pauselijke insignia bestaande uit twee gekruiste sleutels en tiara; Omschrift: ADRIANVS . VI . PONT . MAX.

Keerz.: S. Petrus in een boot haalt een net binnen; omschrift: SANCTVS PETRVS ALMA ROM.

Lit.: C. SERAFINI, *Le monete e le bolle plumbee pontifiche del medagliere Vaticano*, I, Milaan, 1910, p. 196, nr. 1.

Utrecht, Centraal Museum.

376 Zecchino van Adrianus VI.

1522/23, goud, diam. 22 mm., gew. 3.4 gr.

Voorz.: wapen van Adrianus VI bekroond door de pauselijke insignia. Omschrift: ADRIANVS . VI . PONT . MAX.

Keerz.: H. Petrus in een boot een net binnenhalend. Omschrift: S. PETRVS. ALMA . ROMA.

Lit.: C. SERAFINI, *Le monete e le bolle plumbee pontifiche del medagliere Vaticano*, I, Milaan, 1910, p. 197, nr. 5.

's-Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet.

377 Giulio van Adrianus Vi.

1522/23, zilver, diam. 28 mm., gew. 3.6 gr., inv.nr. 1918/91.

Voorz.: wapen van Adrianus VI, bekroond door de pauselijke insignia. Omschrift: ADRIANVS . VI . PON(tifex) . MAX(imus).

Keerz.: staande figuren van de H. Paulus met zwaard in de hand en de H. Petrus met een sleutel in de hand. Omschrift: S. PAVLVS . S. PETRVS. en in de afsnede: .ROMA.

Lit.: F. VAN MIERIS, *Histori der Nederlandsche Vorsten*, II, 's-Gravenhage, 1733, p. 177, nr. 4; C. SERAFINI, *Le monete e le bolle plumbee pontifiche del medagliere Vaticano*, I, Milaan, 1910, pl. XXXI, nr. 14.

's-Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet.

378 Giulio van Adrianus VI.

1522/23, geslagen te Parma, zilver, diam. 26 mm., gew. 2.3 gr., inv.nr. 1070.

Voorz.: buste van Adrianus VI in profiel naar rechts. Omschrift: HADRIANVS . SEXTV(s) . P(ontifex) . MAX(imus).

Keerz.: wapen van Adrianus VI, bekroond door de pauselijke insignia. Omschrift: DOMINVS PARMAE.

Lit.: C. SERAFINI, *Le monete e le bolle plumbee pontifiche del medagliere Vaticano*, I, Milaan, 1910, p. 198, nr. 17.

's-Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet.

379 Giulio van Adrianus VI.

1522/23, geslagen te Parma, zilver, diam. 35 mm., gew. 3.7 gr.; inv.nr. 1869.

Voorz.: buste van Adrianus VI in profiel naar rechts. Omschrift: HADRIANVS ELECT(us) PONT(ifex) MAX(imus).

Keerz.: wapen van Adrianus VI, bekroond door de pauselijke insignia. Omschrift: SECVRITAS VRBIS PARMAE.

Lit.: C. SERAFINI, *Le monete e le bolle plumbee pontifiche del medagliere Vaticano*, I, Milaan, 1910, p. 198, nr. 15, 16.

's-Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet.

380 Paus Adrianus VI (Kroningsmedaille).

2 penningen, 1522/23 of einde 16e eeuw, brons, geslagen, diam. 43 mm.

Voorz.: borstbeeld van Adrianus VI in profiel naar links, gekleed in *mozetta* en *camauro*. Omschrift: ADRIANVS . VI . PONT . MAXIM.

Keerz.: voorstelling van de Pauskroning. Omschrift: QVEM . CREANT . ADORANT . en in de afsnede ROMAE.

Op het einde van de 16e eeuw zijn een groot aantal der vroegere pauselijke medailles herslagen door G. Paladino en van nieuwe keerzijden voorzien. Mogelijk behoren deze en de meeste der geëxposeerde medailles van Adrianus VI tot die later herslagene. Ze kunnen voorkomen in zilver en in brons met diameters van ca. 32 en 43 mm.

Lit.: PH. BONANNI, *Historia Pontificum Numismatica*, I, Rome, 1699, p. 182, nr. II, III; F. VAN MIERIS, *Histori der Nederlandsche Vorsten*, II, 's-Gravenhage, 1733, p. 158, nr. 2; A. ARMAND, *Les médailleurs italiens des quinzième et seizième siècles*, III, Parijs, 1887, p. 144; L. FORRER,

Biographical Dictionary of Medallists, IV, Londen, 1909, p. 367, t.a.v. G. Paladino; A. H. L. HENSEN, *De beeltenis van Adriaan VI op zijne medaljes*, in *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, III, 1923, p. 2; Cat. Tent. *Carlos V y su ambiente*, Toledo, 1958, nr. 376.

Afb. 14.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Prentenkabinet.
Madrid, Nationaal Museum v. Oudheidkunde.

381 Paus Adrianus VI (Kroningsmedaille).

Penning, 1522 ?, brons, gegoten, diam. 45 mm.

Voorz.: Borstbeeld van Adrianus VI in profiel naar links, gekleed in *mozetta* en *camauro*. Omschrift: ADRIANVS . VI . PONT . MAX.

Keerz.: Voorstelling van de Pauskroning, waarbij op de voorgrond een aantal krijgslieden.

Lit.: F. VAN MIERIS, *Histori der Nederlandsche Vorsten*, II, 's-Gravenhage, 1733, p. 158, nr. 1; PH. BONANNI, *Historia Pontificum Numismatica*, I, Rome, 1698, p. 181, nr. 1.

's-Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet.

382 Paus Adrianus VI, z.g. Vredesmedaille.

Penning, 1522/23 ?, afgietsel in brons naar het in zilver gegoten exemplaar te Wenen, diam. 65 mm.

Voorz.: borstbeeld van Adrianus VI in profiel naar links, gekleed in koor-mantel en blootshoofds. Omschrift: ADRIANVS . VI . PONT . MAXIMVS.
Keerz.: onbewerkt, evenals het exemplaar te Wenen.

Lit.: F. VAN MIERIS, *Histori der Nederlandsche Vorsten*, II, 's-Gravenhage, 1733, p. 172; A. ARMAND, *Les médailleurs italiens des quinzième et seizième siècles*, II, Parijs, 1883, p. 114, nr. 33; A. H. L. HENSEN, *De beeltenis van Adriaan VI op zijne medaljes*, in *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, III, 1923, p. 3-5.

Afb. 17.

Utrecht, Aartsbischooppelijk Museum
(uit het bezit van Mgr. A. H. L. Hensen).

383 Paus Adrianus VI.

Penning, 1522/23 of einde 16e eeuw, zilver, geslagen, diam. 32 mm., cat. 1903, nr. 50.

Voorz.: borstbeeld van Adrianus VI in profiel naar links, gekleed in *mozetta* en *camauro*. Omschrift: ADRIANVS . VI . PONT . MAX.

Keerz.: S. Petrus en St. Paulus staande voor de ingang van de aan hen gewijde basiliek. Omschrift: S. PETRVS . S. PAVLVS.

Lit.: A. ARMAND, *Les médailleurs italiens des quinzième et seizième siècles*, II, Parijs, 1883, p. 115, nr. 36; *Trésor de Numismatique et de Glyptique, Médailles des Papes*, Parijs, 1839, p. 7, pl. V, nr. 6; A. H. L. HENSEN, *De beeltenis van Adriaan VI op zijne medaljes*, in *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, III, 1923, p. 2.

Afb. 14.

's-Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet.

384 Paus Adrianus VI.

2 penningen, 1522/23 of einde 16e eeuw, zilver en brons, geslagen, diam. 32 mm.

Voorz.: Borstbeeld van Adrianus VI in profiel naar links, gekleed in mozetta en camauro. Omschrift: ADRIANVS . VI . PONT . MAX.

Keerz.: S. Petrus en S. Paulus ten halven lijve in nissen, in de zwik tussen de beide bogen een medaillon met Christushoofd. In de afsnede: S. PETRVS S. PAVLVS . Roma.

Afb. 14.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Prentenkabinet.
Utrecht, Aartsbisshoppelijk Museum (zilver).

385 Paus Adrianus VI.

Penning, 1522/23 of einde 16e eeuw, brons, geslagen, diam. 43 mm.

Voorz.: Borstbeeld van Adrianus VI in profiel naar links, gekleed in mozetta en camauro. Omschrift: ADRIANVS . VI . PONT . MAXIM.

Keerz.: Tafel, waarop heilige boeken. Omschrift: VELOCITER . SCRIBENTIS . SOBOLES en in de afsnede: NE . TANTI . ECCLESIAE . PACISQ . AMANTIS . DELEATVR . MEMORIA.

's-Gravenhage, Koninklijk Penningkabinet.

386 Paus Adrianus VI.

Twee penningen, 1522/23 of einde 16e eeuw, brons en verguld brons, geslagen, diam. 33 mm.

Voorz.: borstbeeld van Adrianus VI in profiel naar links, gekleed in mozetta en camauro. Omschrift: ADRIANVS . VI . PONT . MAX.

Keerz.: de heilige boeken, waarboven de gekruiste sleutels en tiara, het geheel bekroond door de H. Geest. Omschrift: SPIRITVS SAPIENTIAE en in de afsnede ROMA.

Lit.: PH. BONANNI, *Historia Pontificum Numismatica*, I, Rome, 1699, p. 182, nr. IV; F. VAN MIERIS, *Histori der Nederlandsche Vorsten*, II, 's-Gravenhage, 1733, p. 177, nr. 1; A. ARMAND, *Les médailleurs italiens des quinzième et seizième siècles*, III, Parijs, 1883, p. 198, 9; L. FORRER, *Biographical Dictionary of Médallists*, IV, Londen, 1909, p. 367 t.a.v. G. Paladino; A. H. L. HENSEN, *De beeltenis van Adriaan VI op zijne medaljes*, in *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, III, 1923, p. 2; Cat. Tent. *Carlos V y su ambiente*, Toledo, 1958, nr. 378.

Afb. 14.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Prentenkabinet.
Madrid, Nationaal Museum v. Oudheidkunde.

387 Paus Adrianus VI.

3 penningen, waarvan 1 in zilver, de beide andere in brons, geslagen, 1522/23 of einde 16e eeuw, diam. 42 mm.

Voorz.: borstbeeld van Adrianus VI in profiel naar links, gekleed in *mozetta* en *camauro*. Omschrift: ADRIANVS . VI . PONT . MAXIM. Keerz.: de heilige boeken, bekroond door de gekruiste sleutels en tiara, het geheel bekroond door de H. Geest. Omschrift: SPIRITVS SAPIENTIAE en in de afsnede ROMA.

Lit.: PH. BONANNI, *Historia Pontificum Numismatica*, 1, Rome, 1699, p. 182, nr. IV; F. VAN MIERIS, *Histori der Nederlandsche Vorsten*, II, 's-Gravenhage, 1733, p. 177; L. FORRER, *Biographical Dictionary of Medallists*, IV, Londen, 1909, p. 367, t.av. G. Paladino; A. H. L. HENSEN, *De beeltenis van Adriaan VI op zijne medalljes*, in *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, III, 1923, p. 2; Cat. Tent. *Carlos V y su ambiente*, Toledo, 1958, nr. 377.

Afb. 14. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Prentenkabinet (zilver).
Madrid, Nationaal Museum v. Oudheidkunde.
Utrecht, Aartsbisshoppelijk Museum.

388 Brief van Conrad Weicker aan Frans Cranevelt; Rome, 18 september 1523.

Facsimilé, Lat., papier, 2 f^{os} aan beide zijden beschreven, 270 x 200 mm.

Aankondiging van het overlijden en van de ter aarde bestelling van Adrianus VI. De schrijver deelt mede, dat te Rome het gerucht ging als zou de Paus aan een vergiftiging zijn gestorven.

Lit.: H. DE VOCHT, *Litterae ... ad Franciscum Craneveldium*, Leuven, 1928, brief 73.

Leuven, Verz. Mgr. H. De Vocht.

389 Laatste testament van Adrianus VI; Rome, 8 september 1523.

Ms., Lat., perkament, 520 x 372 mm.

Adrianus VI, ziek zijnde, beschikt bij testament, vóór Dirk van Heeze, klerk van het bisdom Luik, apostolisch protonotarius en pauselijk secretaris, over de roerende en onroerende goederen die hij, tot zijn verheffing tot de pauselijke troon bezat in het hertogdom Brabant en in het bisdom Utrecht. Hij beslist o.a. dat zijn nieuwgebouwd huis te Utrecht (*domus noviter edificata*, d.i. Paushuizen) ter beschikking wordt gesteld van kardinaal Willem van Enckenvoirt op voorwaarde dat deze, naar eigen goeddunken, de opbrengst ervan besteedt tot zielelaffenis van de overledene (*disponere et ordinare debeat prout saluti anime ipsius sanctissimi domini nostri Adriani papae judicaverit magis expedire*). Verder komen er ook schikkingen in voor die Adrianus treft voor het door hem gestichte college te Leuven (zie nr. 201).

Lit.: J. H. HOFMAN, *Paus Adriaan VI*, in *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, XXVIII, 1902, p. 121-154.

Brussel, Algemeen Rijksarchief
Fonds Universiteit Leuven, nr. 2471.

- 389A Bul van paus Clemens VII betreffende de uitvoering van Adrianus' laatste wilsbeschikkingen; Rome, 19 mei 1524.

Ms., Lat., perkament, 520 x 760 mm., met loden bul.

Paus Clemens VI keurt goed en bevestigt de bepalingen die zijn voorganger, Adrianus VI, heeft gesteld over de bestemming van zijn nagelaten goederen in Brabant en in het Sticht. De uitvoering wordt toevertrouwd aan kardinaal Willem van Enckenvoirt.

Lit.: J. H. HOFMAN, *Paus Adriaan VI*, in *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, XXVIII, 1902, p. 141.

Brussel, Algemeen Rijksarchief
Fonds Universiteit Leuven, nr. 2473.

- 389B Kardinaal Willem van Enckenvoirt subdelegeert verscheidene vrienden van Adrianus VI in verband met de uitvoering van diens testament; Rome, 20 juni 1524.

Ms., Lat., perkament, 352 x 255 mm.

Kardinaal Willem van Enckenvoirt, door Clemens VII belast met de uitvoering van Adrianus' testament, subdelegeert in verband hiermee verscheidene vrienden van de overledene, waaronder Herman van Lochorst, deken van St.-Salvator, Willem van Lochorst (bastaardzoon van Herman), kanunnik van St.-Pieter te Utrecht, Joannes Robbyn, deken van St.-Rombouts te Mechelen, Nicolas de Porta, deken van St.-Katharina te Eindhoven, Pieter van den Male, kanunnik van St.-Pieter te Leuven. Zie ook nr. 203.

Lit.: J. H. HOFMAN, *Paus Adriaan VI*, in *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, XXVIII, 1902, p. 148-154.

Brussel, Algemeen Rijksarchief
Fonds Universiteit Leuven, nr. 2473.

- 390 Brief van Joannes Fevyn aan Frans Cranevelt; Brugge, 4 oktober 1523.

Facsimilé, Lat., papier, 270 x 218 mm., adres op de keerzijde.

Deze brief betreft o.a. het sterven van Paus Adrianus VI. De schrijver vraagt aan zijn correspondent of de overledene zijn bibliotheek heeft overgelaten aan zijn collega te Leuven.

Lit.: H. DE VOCHT, *Litterae... ad Franciscum Craneveldium*, Leuven, 1928, brief 76.

Leuven, Verz. Mgr. H. De Vocht.

- 391 Plan van de oude St. Pietersbasiliek te Rome, foto op ware grootte.

Tiberio Alfaranno, 1571, pentekening, 1175 x 665 mm., de doorgesneden Christus, Sint Petrus en Sint Paulus ter weerszijden daarvan zijn gesneden uit prenten van die tijd en aan de bovenzijde van het blad op het papier geplakt.

Tiberio Alfaranno heeft op deze tekening alle monumenten uit de oude St.-Pietersbasiliek die naarmate de nieuwbouw vorderde, langzamerhand werd afgebroken, opgetekend. Hij heeft deze kaart voortdurend bijgewerkt, in 1576 een nieuwe getekend, die niet bewaard is gebleven, maar die op kosten van Alfaranno in 1589-1590 door Natale di Bonifazio is gegraveerd. Cerrati heeft de tekening van 1571, op hout opgeplakt en in slechte toestand, en de zinken plaat van 1589-1590 in 1914 nog gezien in het archivio capitolare van de St.-Pietersbasiliek. Zie ook p. 209.

Lit.: M. CERRATI, *Tiberii Alfaranni de basilicae Vaticanae antiquissima et nova structura*, Rome, 1914.

Vaticaan,

Rev. Fabbrica di S. Pietro in Vaticano.

392 Plan van de oude Sint Pietersbasiliek te Rome (gravure).

Naar tekening van Tiberio Alfaranno, 1589-1590, in M. CERRATI, *Tiberii Alfaranni de basilicae vaticanae antiquissima et nova structura*, Rome, 1914, pl. I.

Op deze kaart waar alle monumenten in de oude basiliek van Sint Pieter zijn aangegeven, staat onder nr. 83 vermeld: *Olim sepulchrum Adriani VI, nunc Julij III* (vroeger het graf van Adrianus VI, nu van Julius III).

Nijmegen, Universiteitsbibliotheek.

393 Beslissing van Paus Clemens VII in verband met de overbrenging van Adrianus' lichaam naar Santa Maria dell' Anima; Rome, 16 september 1530.

Vrije copie uit 16e eeuw, Lat., papier, 290 x 215 mm.

Paus Clemens VII verleent toestemming aan Willem Enckenvoirt, kardinaal van SS. Giovanni e Paolo en executeur-testamentaire van Adrianus VI, om het stoffelijk overschot van zijn overleden vriend over te brengen van de SS. Andreaskapel in de S.-Pietersbasiliek naar de graftombe die hij voor hem liet oprichten in de kerk van de Duitse natie, Santa Maria dell'Anima te Rome.

Brussel, Algemeen Rijksarchief,

Fonds Universiteit Leuven, nr. 2472.

394 Santa Maria dell' Anima te Rome, foto van de westgevel.

De kerk waar het stoffelijk overschot van Paus Adrianus VI in 1533 werd overgebracht, zie p. 205.

Foto Anderson, Rome.

395 Santa Maria dell' Anima, foto van het interieur.

Interieur met gezicht op het koor, waarin aan de rechterwand het praalgraf van Paus Adrianus VI.

Foto Anderson, Rome.

- 396 Praalgraf van Paus Adrianus VI in de S. Maria dell' Anima, foto van het gehele monument.

Voor de beschrijving van het graf, zie p. 213 vv.

Afb. 396.

Foto Anderson, Rome.

- 397 Praalgraf van Paus Adrianus VI, foto van het ligbeeld.

Dit beeld van Paus Adrianus VI vormt een onderdeel van zijn praalgraf in de S.-Maria dell'Anima. Zie p. 213.

Foto Sansaini, Rome.

- 398 Praalgraf van Paus Adrianus VI.

Afgietsel in gips op ware grootte van het borststuk van Paus Adrianus' ligbeeld als onderdeel van zijn praalgraf. Zie p. 213.

Afb. 72.

L. Mercatali, Rome.

- 399 Praalgraf van Paus Adrianus VI.

- a) Gravure van het grafmonument met het onderschrift: *Ioanni Sauenier nobili Leodien. Sepulchri imaginem Romae extatē in Eccla. S. Mariae de Anima Theutonicor. M. Greuter D.D.* Gravure in A. CIACCONIUS, *Vitae et Res Gestae Pontificum Romanorum*, III, Rome, 1677, p. 439, 440; zie p. b) Een variant in C. BURMANNUS, *Hadrianus VI*, Utrecht, 1727, p. 80.

Afb. 69.

Utrecht, Universiteitsbibliotheek.
Bibliotheek der Rijksuniversiteit.

- 400 Grafmonument van Paus Adrianus VI.

Variant naar Matthäus Greuter, 18e eeuw, gravure, 142 x 181 mm., opschrift: *Ioanni Sauenier nobili Leodien. Sepulchri imaginem Romae. extatē in Eccla. S. Mariae de Anima Theutonicor. M. Greuter D.D.*

Het grafmonument is geplaatst in een kerkelijk architectonische ruimte waarvan de achterwand wordt begrensd door een corinthische pilaster aan weerszijden; de zijwand zijn ter halverhoogte door een raam doorbroken. Op de voorgrond rechts, een monnik en een edelman in gesprek. De architectuur correspondeert niet met de koorruimte van de Santa Maria dell'Anima, waar het graf tegen de rechterwand is aangebracht. Op deze gravure komen de munten, die op de gravures nr. 399 a) en b) voorkomen, niet voor.

Utrecht, Gemeente Archief.

- 401 Ontwerpschets voor een grafmonument, foto van de pentekening op papier.

Baldassare Peruzzi, vóór 1536.

Het blad maakt deelt uit van het *Taccuino di Baldassare Peruzzi*, ms. S. IV, 7 fol. 22, hetwelk zich bevindt in de Biblioteca Comunale te Siena.

Lit.: H. EGGER, *Entwürfe Baldassare Peruzzis für den Einzug Karls V. in Rom*, in *Jahrbuch der Kunstsammlungen des A.H.K.H.*, XXIII, 1902, p. 27.

Afb. 70.

Foto Biblioteca Comunale, Siena.

- 402 Blad met vijf ontwerpsschetsen voor een grafmonument, foto van de pentekeningen op papier.

Baldassare Peruzzi, vóór 1536.

Het blad maakt deel uit van het *Taccuino di Baldassare Peruzzi*, ms. S. IV, 7 fol. 23, hetwelk zich bevindt in de Biblioteca Comunale te Siena. Zie p.

Lit.: H. EGGER, *Entwürfe Baldassare Peruzzis für den Einzug Karls V. in Rom*, in *Jahrbuch der Kunstsammlungen des A.H.K.H.*, XXIII, 1902, p. 27.

Foto Biblioteca Comunale, Siena.

- 403 Ontwerp voor het grafmonument van Paus Adriaan VI.

Baldassare Peruzzi toegeschreven, pen- en penseeltekening in bruine inkt, 100 x 145 mm., op de achterzijde van de zelfde hand een architectonisch ontwerp voor een grote zaal. Zie p.

Lit.: *Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst* 1936, LIX, 1937, p. 26. F. SCHMIDT-DEGENER, *An un-identified Portrait of Pope Adrian VI by Bacchiacca*, in *The Burlington Magazine*, LXXIV, 1939, p. 234-239.

Afb. 71.

Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

- 404 *Collectanea de Hadriano VI.*

Gedeeltelijk ms., register, papier, 111 f^{os}, 360 x 240 mm., het overige gedrukte stukken, verzameld door Mgr. P. F. X. De Ram.

Deze verzameling bevat o.a. een afschrift van de breve gestuurd door paus Gregorius XIII op 12 februari 1575 aan de prinsbisschop van Luik, Gerard van Groesbeek, met het verzoek opsporingen te laten doen om de briefwisseling van Adrianus VI terug te vinden. Dirk van Heeze, vriend en secretaris van Adrianus VI, had na diens dood het geheim archief meegenomen naar Luik, waar hij zich gevestigd had. Behalve een reeks later te Hamburg opgedoken brieven, heeft men op deze kostbare documentatie nooit meer de hand kunnen leggen.

Lit.: P. F. X. DE RAM, *Note sur Thierry Hezius, secrétaire du pape Adrien VI*, in *Annuaire de l'Université Cath. de Louvain*, 1862, p. 258-259 (over de breve van Gregorius XIII); J. VAN DEN GHEYN, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque royale de Belgique*, VI, Brussel, 1906, nr. 4180 (II, 3207).

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet.

405 Kardinaal Willem van Enckenvoirt.

Anoniem, 16e eeuw, paneel, 58.5 x 49.5 cm.

Portret van Willem van Enckenvoirt met snor en baard. Naast hem een zwevende putto met de kardinaalshoed en zijn wapenschild.

Een tweede portret van hem is aanwezig in de Kapittelzaal van de S.-Rom-boutskerk te Mechelen. Hij was proost van dit kapittel en bedacht Meche-len in zijn testament met verscheidene liefdadige stichtingen.

Hoewel Enckenvoirt de hervormingsplannen van zijn landgenoot en vriend zeer genegen was, verzamelde hij toch een groot aantal kerkelijke beneficiën, waaronder een dubbel episcopaat (Tortosa en Utrecht). Ge-boren te Mierlo bij Eindhoven in 1464, studeerde hij te Leuven en verbleef er in het *Varken*, waar hij Adriaan leerde kennen. Reeds vóór 1489 naar Rome vertrokken, diende hij er opeenvolgend Alexander VI, Julius II en Leo X. Hij werd door Adrianus VI zeer gewaardeerd en benoemd tot pau-selijk *datarius* en *in extremis* tot kardinaal van de Heilige Roomse kerk. Hij stond deze Paus bij op zijn sterfbed en droeg zorg voor zijn nalaten-schap. Als testamentuitvoerder van de overleden Paus bekommerde hij zich om de oprichting van het college, dat door deze te Leuven was gesticht. Onder Clemens VII was hij o.a. *datarius* en pauselijk secretaris en behartig-de hij de belangen van Karel V te Rome. De kerk van de Duitse natie, S. Maria dell'Anima, vond in hem een onbaatzuchtig maecenas. Hij bracht er in 1533 het lichaam van Adrianus VI in over en begroef het onder een prachtig mausoleum, ontworpen door Baldassare Peruzzi. Aan het Paus-college te Leuven stichtte hij vier beurzen met de inkomsten van de kerk van Asse. Hij overleed op 19 juli 1534 en werd bijgezet in de S. Maria dell'Anima te Rome.

Lit.: C. VAN GESTEL, *Historia sacra et profana archiepiscopatus Mech-liniensis*, I, Den Haag, 1725, p. 40; N. C. KOYAARDS, *Kardinaal Willem van Enckenvoirt*, in *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, IX, 1838, p. 119-231; *Inscriptions funéraires et monumentales de la Province d'Anvers*, VIII, Antwerpen, 1903, p. 88; J. LAENEN, *Histoire de l'église métropolitaine de S. Rombaut*, Mechelen, 1920, I, p. 179; II, p. 104, 212; W. A. J. MUNIER, *Willem van Enckenvoirt (1464-1534) und seine Benefizien*, in *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte*, LIII, 1958, p. 146-184; ID., *De curiale loopbaan van Willem van Enckenvoirt vóór het pontificaat van Adriaan VI*, in *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke kerk in Nederland*, I, 1959, p. 129-168; ID., *Nederlandse curialen en hofbeambten onder het pontificaat van Adriaan VI*, in *Mede-delingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, 3e reeks, X, 1959, p. 199-226.

Afb. 67.

Mechelen, Zwartusters-Augustinessen.

406 Grafmonument van Willem, kardinaal van Enckenvoirt, in de Sta Maria dell' Anima te Rome, foto van de tombe en ligbeeld.

Johann Mangone, 1538-1540, marmer.

Enckenvoirt overleed 19 juli 1534, enkele dagen vóór Clemens VII. In 1538

gaven de testamentuitvoerders opdracht voor het grafmonument aan Johann Mangone, die in 1540 voor zijn werk 100 ducaten ontving. Het grafmonument werd in 1749 uit het koor van de S. Maria dell'Anima naar de ingangswand verplaatst.

Lit.: J. SCHMIDLIN, *Geschichte der deutschen Nationalkirche in Rom*, Freiburg/Breisgau en Wenen, 1906, p. 290 vv.

Afb. 73.

Foto S. Sansaini, Rome.

407 Tekening met het voormalig glasraam van Willem van Enckenvoirt in de S. Janskerk te 's-Hertogenbosch.

Naar het originele glasraam door onbekend meester uit de 16e eeuw, 18e eeuw, tekening op papier, gehooagd met waterverf, 290 x 230 mm.

Gotisch venster, waarvan het gebrandschilderde glas reeds gedeeltelijk verdwenen was in de 18e eeuw. In het rechtergedeelte was toen nog de knielende figuur van Willem van Enckenvoirt in kardinaalsgewaad en zijn beschermheilige zichtbaar. In het bovengedeelte van het raam bevond zich het wapen van de voorgestelde. Boven de tekening van dit venster staat geschreven: *Cest verrière est à l'Eglise de St. Jean a Bois le duc au dessus du portael qu'on entre a la main droict lequel at donnez Son Eminence le Cardinael Enckevoirt don on voit encor son Effigies.*

Enckenvoirt bezat een kanunnikprebende in de S.-Janskerk te 's-Hertogenbosch.

Lit.: J. HELBIG, *De glasschilderkunst in België, Repertorium en documenten*, II, Antwerpen, 1951, p. 76, nr. 2741 (de afbeelding 160 bij Helbig wijkt af van deze tekening); W. A. J. MUNIER, *Willem van Enckenvoirt (1464-1534) und seine Benefizien*, in *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte*, LIII, 1958, p. 153-154.

Brussel, Ministerie van Buitenlandse Zaken,
Wapenkundig Archief, f° 113, nr. 30.

408 Documenten uit het familiearchief der Van Marselaer's, betrekking hebbende op Paus Adrianus VI en Dirk van Heeze.

Origineel en facsimilés van een reeks onuitgegeven en totaal onbekende documenten uit de 16e en 17e eeuw, o.a.:

a) Autograaf van Adrianus toen hij nog deken was te Leuven.

b) Lofgedicht op Adrianus door Maximiliaan de Vriendt, stadssecretaris en rederijker te Gent. De tekst werd op een paar plaatsen gewijzigd en de naam van de auteur werd doorgehaald en vervangen door die van *J. van Scorel Can. Utr.* in de 17e eeuw.

Zie voor de tekst C. BURMANNUS, *Hadrianus VI sive Analecta historica de Hadriano Sexto*, Utrecht, 1727, p. 343-344.

c) Brieven van Dirk van Heeze aan Adrianus van Marselaer te Antwerpen, waaronder één gedateerd Rome, 17 maart 1525 en een tweede Luik, 8 november 1525, beide met cachet van de afzender.

Leuven, Verz. Mgr. H. De Vocht.

409 Brief van Luis Vives aan Frans Cranevelt; Oxford, 25 januari 1524.

Ms., Lat., papier, 270 x 223 mm., sluitstrook met cachet van Luis Vives.

Vives laat zich in dit schrijven weinig vleiend uit over de politiek gevolgd door Paus Clemens VII, de opvolger van Adrianus VI, en hekelt de Romeinen die voor de Nederlandse Paus alleen minachting over hadden: *De Romanis ipsis quid sperandum est, quibus placet Julius, displicet Adrianus.*

Lit.: H. DE VOCHT, *Litterae . . . ad Franciscum Craneveldium*, Leuven, 1928, brief 90.

Leuven, Verz. Mgr. H. De Vocht.

410 Brief van Albert Pigge aan Frans Cranevelt; Rome, 9 april 1524.

Ms., Lat., papier, 288 x 216 mm., adres op de keerzijde.

Albert Pigge was een oud-leerling van Adrianus te Leuven en werd door deze naar Rome geroepen om hem bij te staan als *cubicularius secretus* en raadgever in verband met de hervormingen, die de Paus van plan was door te voeren. Hij bleef het zelfde ambt vervullen onder Paus Clemens VII, de opvolger van Adrianus VI en zoals uit dit schrijven blijkt, erkende hij in Clemens VII een meer ervaren staatsman dan in Adrianus VI: *Plura certe duobus aut tribus mensibus hic correxit & restituit, quam Adrianus, felicitis recollectionis, per annum integrum, cui tametsi non deerat bona voluntas, deerat tamen experientia rerum istarum.*

Lit.: H. DE VOCHT, *Litterae . . . ad Franciscum Craneveldium*, Leuven, 1928, brief 97.

Leuven, Verz. Mgr. H. De Vocht.

411 Brief van Joannes Fevyn aan Frans Cranevelt; Brugge, 1 februari 1527.

Facsimilé, Lat., papier, 154 x 220 cm., adres op de keerzijde.

Joannes Fevyn drukt zijn smart uit over het sterven van Conrad Weicker. Deze was na de dood van Adrianus VI in dienst getreden van Paus Clemens VII en bezweek te Rome aan de pest.

Lit.: H. DE VOCHT, *Litterae . . . ad Franciscum Craneveldium*, Leuven, 1928, brief 225.

Leuven, Verz. Mgr. H. De Vocht.

412 Akten en dokumenten betreffende de familie van Marselaer.

Ms., Lat., Ned., Frans, Spaans, register, 17e eeuw, papier, 218 f^{os}, 340 x 225 mm., lederen boekband.

Afschriften der voornaamste akten en dokumenten betreffende de Brabantse familie der van Marselaers, samengebracht door Frederik van Marselaer, burgemeester van Brussel († 1670) en geauthentificeerd door notaris van Seymbeke (1621). Verscheidene dokumenten hebben betrekking op de drie

gebroeders van Marselaer: Adriaan, Willem en Antoon, die door Adrianus VI naar Rome werden ontboden en er belangrijke ambten bekleedden aan het pauselijke hof. Adrianus had in zijn studietijd geldelijke steun ontvangen van het geslacht der van Marselaer's en hij heeft dit gebaar nooit vergeten. Reeds toen hij in Spanje was, in opdracht van de jonge Karel van Habsburg, zorgde hij er voor, dat zijn vrienden met vorstelijke gunsten en onderscheidingen bedacht werden. Te Rome aangekomen riep hij Adriaan en Willem bij zich: de eerste werd benoemd tot kamerheer en secretaris van de Paus, terwijl de tweede tot slotvoogd en gouverneur van Ostia werd aangesteld en het bevel kreeg over de pauselijke galeien, die het eiland Rhodos moesten verdedigen tegen de Turken. Kort voor zijn dood ontbood hij ook de derde broeder, Antoon, naar Rome en stelde hem aan tot kapitein over de pauselijke wacht. Na de dood van Adrianus VI, keerden de drie gebroeders naar Brabant terug.

Op f° 70v^o is een brief gecopieerd van Jan van Scorel aan Adriaan van Marselaer te Antwerpen (dd. Rome, 26 mei 1524) waarin hij deze laatste de toezending aankondigt van een portret van de overleden Paus, zoals hij hem *twee maanden voor zijn val hadde getrocken*.

Op de volgende folio's komen copieën voor van brieven door Paus Adrianus VI gezonden aan Willem en Adriaan van Marselaer (16 oktober 1522 tot 1 maart 1523).

Lit.: uitg. van de brief van Scorel: G. J. HOOGWERFF, *Jan van Scorel, peintre de la Renaissance hollandaise*, 's-Gravenhage, 1923, p. 38-39, ID., *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, IV, 's-Gravenhage, 1941-42, p. 62-63; over het geslacht der van Marselaer's; L. GUICCIARDINI, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi*, Antwerpen, 1567, p. 154; CHR. BUTKENS, *Supplém. aux Trophées tant sacrées que profanes du duché de Brabant*, II, Den Haag, 1726, p. 87-95; J. N. PAQUOT, *Fasti academia Lovanienses*, ms. Kon. Bibl. Brussel, Handschr. Kab., nr. 17.568, p. 48; *Annuaire de l'Université Catholique de Louvain*, XXIII, 1859, p. 310-311; F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *Geschiedenis van de gemeenten der Provincie Oost-Vlaanderen*, IV, 1, *Opdorp*, Gent, 1890, p. 5; J. WILS, *Le Musée de l'Université de Louvain*, Leuven, 1924, p. 44 en 62; J. LINDEMANS, *Oude Brabantsche geslachten*, nr. 37: *Genealogie van Marselaer*, 1958, p. 5-vlg.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek Handschriften Kabinet.

Cat. Van den Gheyn, XIII, nr. 8286 (21.750).

- 413 Pasquino, foto van de resten van een antieke beeldengroep, bestaande uit twee personen, op de Piazza Pasquino te Rome.

Deze groep werd gevonden op de hoek van het Palazzo Orsini, dat in 1500 werd gekocht door kardinaal Carafa, die het beeld liet opstellen. Het dankt zijn naam aan leerlingen van de daar in het begin van de 16e eeuw tegenoverliggende school, die gelijkenis met het gelaat van hun meester, Pasquino, meenden te herkennen. Aan dit beeld werden jaarlijks op het feest van San Marco (25 april), gelegenheidsverzen gehecht, die echter al spoedig ontaarden in schotschriften bij alle mogelijke gebeurtenissen.

Zeer vele en lasterlijke *pasquinate* verschenen bij de dood van Leo X en bij de Pauskeuze en het overlijden van Adrianus VI (zie het artikel Pasquino en de *pasquinate*, op p. 227 vv.).

Foto Anderson, Rome.

- 414 Detail van de plattegrond van Rome, foto met aanduiding van de plaats van Pasquino.

Plattegrond van Rome door Du Parc-Lafrery, 1577, uit R. en F. SILENZI, *Pasquino*, Milaan, 1932, bij p. 36.

Op deze plattegrond zien wij de Piazza Navona aangeduid als Piazza Agone, afgeleid van de oude naam Campo of Circo Agone. Dit plein is nog steeds het centrum van de wijk Parione, die in de tijd van Adrianus de verbinding vormde tussen de pauselijke gebouwen van het Vaticaan en de rest van de stad. Een nauw straatje tussen de paleizen Orsini en Pamfili, leidt naar het pleintje waar de Pasquino stond opgesteld op de hoek van Palazzo Orsini, waar het zich nog steeds bevindt. Het plein heette vóór de oprichting van de groep Piazza Parione, daarna Piazza Pasquino.

Onder 42 zien wij de kerk van S. Maria dell'Anima aangegeven, waarheen in 1533 het stoffelijk overschot van Adrianus VI was overgebracht en onder 41 de S. Maria della Pace.

Foto Centraal Museum, Utrecht.

- 415 Pasquino.

Nicolaes van Aelst, 1570, gravure, 254 x 190 mm.

Gravure in J. J. BOISSARD, *Topographia Romae*, II, Frankfort, 1628. Tekst, signatuur en datum ontbreken.

Lit.: G. J. HOOGWERFF, *Felix Roma*, Zutphen, 1928, noot p. 249.

's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek.

- 416 Pasquino.

19e eeuw, lithografie naar de oorspronkelijke gravure met rechts onder het adres: *Ant. Salm, Scudebat Romae*, Anno 1542, 154 x 114 mm., dient als titelpagina van D. GNOLI, *Le origini di Maestro Pasquino*, Rome, 1890.

Op de muur naast en achter het beeld van Pasquino zijn vele *pasquinate* bevestigd. Op het voetstuk een lang vers waarvan de eerste en vijfde regel luiden: *Io non son (come paio) un Babbuino ... Ma son quel famosissimo Pasquino* (ik ben niet, naar ik schijn, een Baviaan, maar ik ben Pasquino, met roem overlaân).

Afb. 64.

Rome, Nederlands Historisch Instituut.

- 417 *Pasquinate in occasione del conclave per la morte di Leone X.*

Ms., eerste decennieën 16e eeuw, papier, 25 fols, 217 x 145 mm, *Codex Magliabechiano*, ms. Cl. XXXVII. 205.

De codex bevat o.m. 50 *pasquinate*, waarvan er 28 betrekking hebben op

het conclaaf Adrianus VI, terwijl de andere na de Pauskeuze zijn ontstaan. Volgens Rossi zijn de meeste van deze *pasquinate* vervaardigd door Pietro Aretino, terwijl P. Luzio ze alle aan Aretino toeschrijft. Zie p. 228.

Het manuscript is vrijwel in zijn geheel gepubliceerd door Vittorio Rossi.

Lit.: P. Luzio, *Aretino e Pasquino*, Rome, 1890; V. Rossi, *Pasquinate di Pietro Aretino ed anonime per il Conclave e l'elezione di Adriano VI*, Turijn, 1891.

Florence, Biblioteca Centrale Nazionale.

OUDE BIOGRAFIEËN VAN PAUS ADRIANUS VI.

- 418 G. MORINCK, *Vita Hadriani sexti Pontificis Maximi*, Leuven, Rutger Rescius, 1536.

In 4°, 54 f^{os}.

Leuven, Universiteitsbibliotheek.

- 419 C. BATTUS, *Adriani. VI. pont. max. vita ex primo libro epistolarum C. Batti Parmensis invenis eloquentissimi*, zonder jaar en plaats.

In 4°, 4 pp.

Schimpschrift op Paus Adrianus VI, dat zeker na zijn dood in 1523 is geschreven op grond van de zinsnede: *Nam de obitu, certo scio...*

Rome, Nederlands Historisch Instituut.

- 420 PAOLO GIOVIO, *Le vite di Leon Decimo et d'Adriano VI. sommi pontefici et del cardinal Pompeo Colonna. Scritte per Mons. Paolo Giovio Vescovo di Nocera, & da M. Lodovico Domenichi*, Florence, L. Torrentino, 1551.

In 4°, 459 pp., in perkament band.

Pag. 257 t/m 338: *La vita di Hadriano Sesto pontefice massimo*.

Rome, Nederlands Historisch Instituut.

- 421 C. BURMANNUS, *Hadrianus VI sive Analecta historica de Hadriano sexto Trajectino Papa Romano*, Utrecht, Jacob a Poolsum, 1727.

In 4°, XXIII f^{os}, 541 pp.

Leuven, Universiteitsbibliotheek.

BIBLIOGRAFIE OVER PAUS ADRIANUS VI

I. WERKEN VAN PAUS ADRIANUS VI

Quaestiones Quotlibeticae XII.

Uitgaven: Leuven, 1515, 1518; Venetië, 1522; Parijs, 1522, 1527, 1531; Lyon, 1546, 1547.

Quaestiones in quartum Sententiarum praesertim circa sacramenta.

Uitgaven: Parijs, 1516, 1517, 1518; Venetië, 1522; Rome, 1522; Parijs, 1530; Lyon, 1546.

Computus seu supputatio hominis agonizantis per D. Card. Dertusensem (sive Adrianum Florentium). Ejusdem de pertuso sacco, sive de superbia, Sermo.

Uitgaven: Antwerpen, 1520; Rome, 1522; Venetië, 1522.

Regulae, ordinationes et constitutiones Cancellariae Apostolicae.

Uitgaven: Antwerpen, 1522, 1523; Rome, 1523.

Epistola Reverendissimi Domini Cardinalis Dertusensis ad facultatem theologie Lovaniensem.

Uitgaven: Leuven, 1520; Keulen, 1520.

II. UITGEGEVEN BRIEVEN EN ANDERE BRONNEN

AD SANCTISS. P. *Adrianum in summum electum pontificem epistola exhortatoria ut Romam veniat*, Rome, 1522.

BÄPSTLICHE *Bulla verteutscht So Adrian der Sechste disz Namens vber S. Bennonis Canonization zu Rom auszgehen lassen da man nach vnsers Haylands Geburt zehlet M. D. XXIII*, München, 1602.

BALBUS, H., *Oratio habita coram Adriano VI Pontifice*, Antwerpen, 1523.

BREVE *Adriani VI ad Fredericum Saxoniae ducem adversus Lutherum*, Antwerpen, 1522.

BREVE *Adriani in Pontificem electi ad senatum populumque Romanum*, Saragossa, 1522.

BREVIA *apostolica ad Trajectenses super litteris gratulatoriis*, Utrecht, 1522.

BULLA (*Adriani VI*) *Induciarum*, Antwerpen, 1523.

BULLARIUM *diplomatium et privilegiorum sanctorum Romanorum Pontificum*, Turijn, 1857-72.

COPIA *brevis Adriani VI in summum Pontificem electi ad sacrosanctum collegium Cardinalium*, Saragossa, 1522.

GACHARD, G., *Correspondance de Charles-Quint et d'Adrien VI*, Brussel, 1859.

HÖFLER, C. R. VON, *Correspondenz des Gobernadors von Castilien, Grossinquisitors von Spanien, Cardinals von Tortosa, Adrian von Utrecht mit Kaiser Karl V. im Jahre 1520*, in *Königlich-Böhmische Gesellschaft der Wissenschaften, Abhandlungen*, X, 1802.

INSTRUMENTUM *acceptationis electionis S.D.N. Adriani una cum executionibus ejusdem in urbe Roma factis ac epistola ad sacrum collegium Cardinalium*, s.l., s.d. (1522).

LITTERAE *Adriani VI indulgentiarum jubelei causa*, Antwerpen, 1515.

MATTHAEUS, A., *Epistolae aliquot Adriani VI*, in *Veteris Aevi analecta seu vetera aliquot monumenta*, III, 's-Gravenhage, 1738.

III. LITERATUUR OVER PAUS ADRIANUS VI VAN DE XVIe TOT DE XVIIIe EEUW

AUBERMONT, D', *Doctrina quam de primatu tradiderunt Lovanienses*, Luik, 1682.

BALUZE, E., *Stephani Baluzii... miscellanea novo ordine digesta et non paucis ineditis monumentis... aucta opere ac studio J. Dominici Mansi*, 4 dln., Luca, 1761-1764.

BATTUS, C., *Elogia Hadriani Sexti Pontificis Maximi vita ex primo libro epistolarum C. Batti Parmensis, juvenis eloquentissimi*, s.l., s.d.

BURMANN, G., *Hadrianus VI, sive Analecta historica de Hadriano Sexto, Trajectino, Papa Romano*, Utrecht, 1727.

CIACCONIO, A., *Vitae et Gesta Summorum Pontificum*, III, Rome, 1677.

DYALOGUE *et ung merveilleux parlement faict pas loing de Triet sur le cheming de Rome, dung Abbé, Curtisan et du Dyable, allencontre le bon Pape Adrien*, Lyon, 1522.

EYN *Dialogus wie der... Bapst Adrianus eingeritten ist zu Rom... Ein gesprech von dreyen Personen, Curtisan, Teuffel*, Aptt, s.l., 1522.

JACOBI, B., *De mente et sententia Adriani Florentii Trajectensis*, Leuven, 1719.

JOVIVS, P., *Elogia doctorum virorum ab avorum memoria*, Antwerpen, 1557.

JOVIVS, P., *P. Jovii... de vita Leonis decimi Pont. Max. Libri IV. His ordine temporum accesserunt Hadriani Sexti Pont. Max. et Pompeii Columnae Cardinalis vitae*, Florence, 1548.

MASS, F. J., *In Adriani Cardinalis tam celebre opus cui de latino sermone, deque latine loquendi modis vulgo inditur, recens ac nunc primum nata epitoma*, Valencia, 1554.

MIERIS, F. VAN, *Histori der Nederlandsche Vorsten uit de Huizen van Beyre, Borgonje en Oostenrijk*, 's Gravenhage, 1732-35.

MORINGUS, G., *Vita Hadriani sexti Pontificis Maximi*, Leuven, 1536.

ORTIZIUS, B., *Itinerarium Adriani sexti; ab Hispania; unde summus acer-*

situs fuit pontifex; Romam usque; ac ipsius pontificatus euentus, Toledo, 1546.

(Vertaling in het Italiaans door N. DE LAGUA, Rome, 1790; en in het Spaans door J. M. SAGARNA, Vitoria, 1950.).

PETRUCIUS, R., *Adriano VI Pont. Max. Reipubl. Sen. obedientia*, (Handschriftelijke nota's), Rome, 1523.

VIVES, J., *De Europae dissidiis et republica*, Brugge, 1526.

IV. RECENTERE LITERATUUR

ALBAREDA, A., *Adria VI y els Concellers de Barcelona (1522)*, in *Analecta Sacra Tarraconensia*, XI, 1935.

BLOCKX, K., *De veroordeling van Maarten Luther door de theologische faculteit te Leuven in 1519*, (Verhandelingen der Vlaamse Akademie van Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België), Brussel, 1958.

BOTTERMANNE, C. J. M., *De Brief van den Kardinaal van Tortosa (Paus Adriaan VI) aan de theologische faculteit van Leuven*, in *De Katholiek*, LII, 1882.

BRACHIN, P., *Adrien VI et la Devotio Moderna*, in *Etudes Germaniques*, 1959, april-juni.

CALLAGHAN, R. O', *Episcopologio de la Santa Iglesia de Tortosa*, Tortosa, 1896.

CALLAGHAN, R. O', *Recuerdos del Papa Adriano*, in *Anales de Tortosa*, I, 1886.

CALLAGHAN, R. O', *Adriano VI. Noticia de su eleccion*, in *Anales de Tortosa*, II, 1887.

CALLAGHAN, R. O', *Algunos apuntes de los anales de Tortosa*, Tortosa, 1911.

CHANTREL, J. en WENSING, J. H., *Levens der Pausen*, XIX, Utrecht, 1870.

CHRISTOFFELS, A., *Paus Adriaan VI. Eene kerkhistorische studie*, Amsterdam, 1871.

COPPENS, J., *Paus Adriaan VI en zijn stichting te Leuven*, Leuven, 1959.

DELVIGNE, A., *Le Pape Adrien VI. Sa vie et ses écrits*. (Afdruk uit de *Revue belge et étrangère*), Brussel, 1862.

DOMARUS, M. V., *Die Quellen zur Geschichte des Papstes Hadrian VI.*, in *Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft*, 1895.

DUINKERKEN, A. VAN, *Adriaan Florisz.*, in *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1942.

EVEN, E. VAN, *Adriaan Florisz. van Utrecht aan de Hoogeschool van Leuven (1476-1515)*, in *Dietsche Warande*, n.s., VII, 1894.

EVEN, E. VAN, *Renseignements inconnus sur la vie du Pape Adrien VI*, in *Messenger des sciences historiques*, 1856.

- FEA, C., *Difesa istorica del Papa Adriano VI, nel punto che riguarda la Infallibilità de' Sommo Pontefici in materie di Fede*, (Overdruk uit *Effemeridi Letterarie di Roma*), Rome, 1822.
- HOCKS, E., *Der letzte deutsche Papst, Adrian VI.*, Freiburg im Breisgau, 1939.
- HOCKS, E., *Paus Adriaan VI, de Paus uit de Nederlanden*, Brugge, 1944, met een inleiding door L. J. C. VAN GORKOM.
- HÖFLER, C., *Wahl und Thronbesteigung des letzten deutschen Papstes, Adrian VI., 1522*, in *Sitzungsberichte der Akad. Wis. Wien. Phil. Hist. Klas.*, LXXII, 1872.
- HOFMAN, F. H., *Paus Adriaan VI. Ter voltooiing van zijn levensbeeld*, in *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, XXVIII, 1902.
- HURDEMAN, D., *De nederlandse Paus Adriaan VI.* (Naar het duits van L. von Pastor), Amsterdam, 1908.
- KLAVEREN, G. VAN, *Utrechtsche Familieleden van Paus Adriaan VI*, in *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1958.
- MARCHESI, V., *Papa Adriano VI, 1522-23*, Padua, 1882.
- MERCATI, A., *Diarii di Consistori del Pontificato di Adriano VI*, Vatikaanstad, 1951.
- MUNIER, B., *Nederlandse Curialen en Hofbeambten onder het Pontificaat van Adriaan VI*, in *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, 3e reeks, X, 1959.
- PASOLINI, G., *Adriano VI*, Rome, 1913.
- PASTOR, L. VON, *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance und der Glaubensspaltung*, IV, Freiburg im Breisgau, 1907.
- PIEPER, A., *Zur Frage über den Verbleib der Korrespondenz des Papstes Hadrians VI.*, s.l., 1895.
- PIETRO, A., *Pasquinate di Pietro ed anonima per il conclave e l'elezione di Adriano VI*, *publicate ed illustrate da V. Rossi*, Palermo, 1891.
- POST, R. R., *Adrianus Florenszoon, Familie, Opleiding*, in *Dancwerk, Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. D. Th. Enklaar*, Groningen, 1959.
- RAM, P. F. X. DE, *Notice sur les papiers d'état du Pape Adrien VI et sur son secrétaire Thierry Hezius*, in *Compte-rendu des séances de la Commission royale d'Histoire*, 2e série, XI, 1858.
- REUSENS, E., *Syntagma doctrinae theologiae Adriani Sexti, Pont. Max.*, Leuven, 1862.
- REUSENS, E., *Anecdota Adriani Sexti, Pont. Max. quae partim ex codice ipsius Adriani autographo, partim ex apographis edidit E. Reusens, s.l.*, 1862.
- RODOCANACHI, E., *Les pontificats d'Adrien VI et de Clément VII*, Parijs, 1933.

RODOCANACHI, E., *La jeunesse d'Adrien VI*, in *Revue historique*, CLXVIII, 1931.

SANCHEZ REAL, J., *El Papa Adriano en Tarragona*, (Tarragona, Instituto de Estudios Tarraconenses 'Ramón Berenguer IV'), 1955, nr. 15.

SLEE, J. C. VAN, *Adriaan Florisz., de eenige Nederlandsche Paus*, Amsterdam, 1908.

STERCK, J., *Over Paus Adriaan VI*, in *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, VII, 1927.

WENSING, J. H., *Het leven van Adriaan VI*, (Naar J. Chantrel, *Leven der Paus*, XIX), Utrecht, 1870.

WIJNBEGEN, E. VAN, *De Paus Adriaan tentoonstelling in het Centraal Museum te Utrecht*, in *Opgang*, IV, 1924.

V. AFBEELDINGEN VAN PAUS ADRIAAN

1. Gebeeldhouwde portretten

Behalve de algemene werken over Paus Adrianus VI:

CELLINI, B., *La vita di Benvenuti Cellini*, I, Milaan, 1824⁶.

MONTINI, R. U., *Le tombe dei Papi*, Rome, 1957.

SCHMIDLIN, J., *Geschichte der deutschen Nationalkirche in Rom, Sa. Maria dell' Anima*, Freiburg, 1906.

2. Geschilderde portretten

HOOGWERFF, G. J., *De beeltenis van Paus Adriaan VI op schilderijen en gravuren*, in *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, III, 1923.

HOOGWERFF, G. J., *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, IV, 's Gravenhage, 1941.

MOES, E. W., *Iconographia Batava, Proeve van een beredeneerde lijst van geschilderde en gebeeldhouwde portretten van Noord Nederlanders in vorige eeuwen*, Amsterdam, 1890.

SINGER, H. W., *Neuer Bildniskatalog*, II, Leipzig, 1937.

STERCK, E. W., *Enige portretten van Paus Adriaan VI*, in *Het Gildeboek*, VI, 1923.

3. Op prenten

MULLER, F., *Beschrijvende Catalogus van 7.000 portretten van Nederlanders en buitenlanders tot Nederland in betrekking staande, afkomstig uit de collectie de Burlett, Verstolk van Stoelen, Lamberts enz.*, Amsterdam, 1853.

SINGER, H. W., *Allgemeiner Bildniskatalog*, V, Leipzig, 1931.

SOMEREN, J. F. VAN, *Beschrijvende Catalogus van gegraveerde portretten van Nederlanders*, 2 dln., Amsterdam, 1890.

4. *Op penningen en munten*

ARMAND, A., *Les médailleurs italiens des XVme et XVIme siècles*, II en III, Parijs, 1883 en 1887.

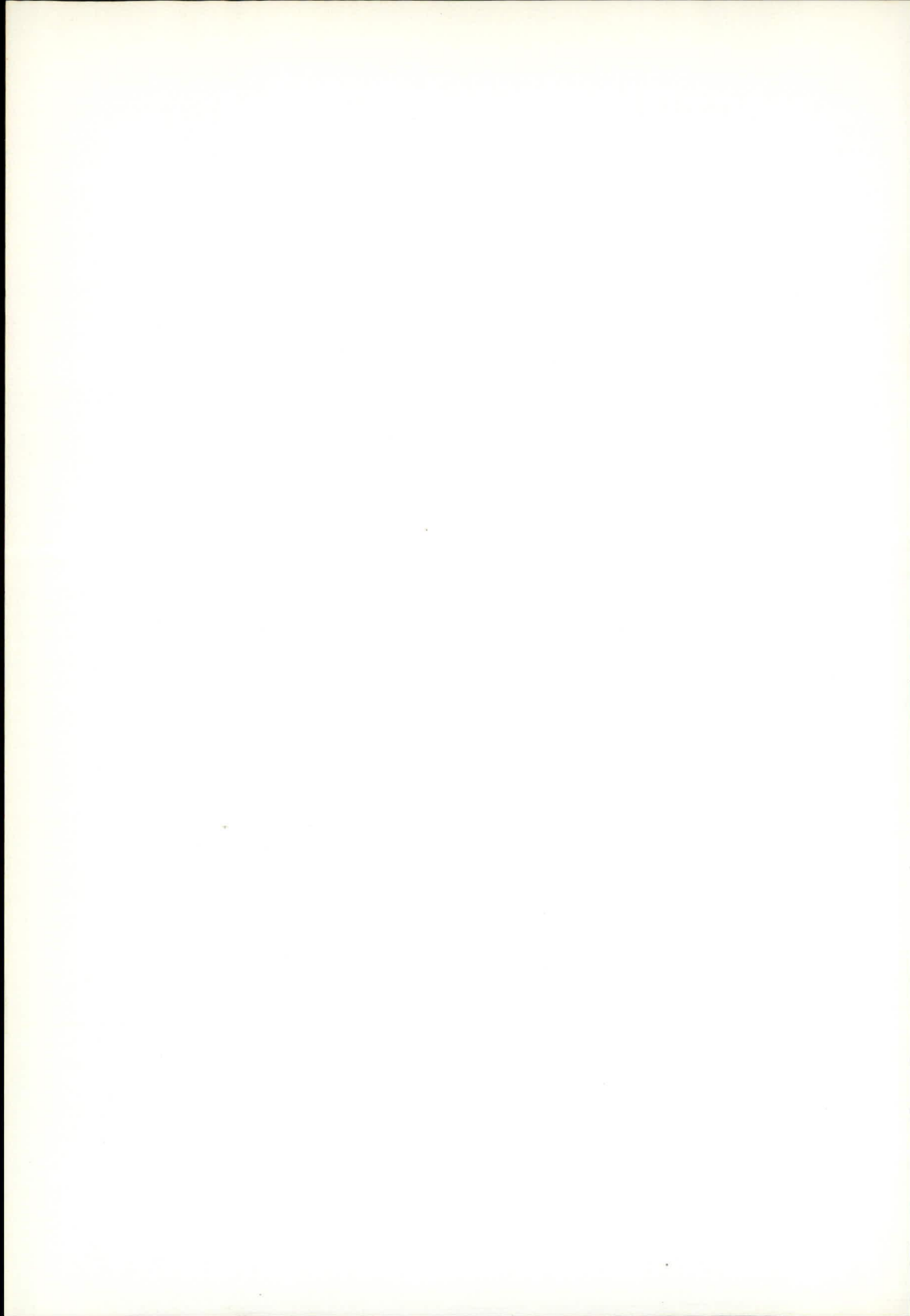
BONANNI, PH., *Historia Pontificum Numismatica*, I, Rome, 1698.

HENSEN, A. H. L., *De beeltenis van Adriaan VI op zijne medaljes*, in *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, III, 1923.

MIERIS, F. VAN, *Histori der Nederlandsche Vorsten*, II, 's Gravenhage, 1733.

SERAFINI, C., *Le monete e le bolle plumbee pontifiche del medaglierie Vaticano*, I, Milaan, 1910.

Samengesteld door E. P. W. Lourdaux, assistent bij de Katholieke Universiteit te Leuven

INHOUD

Beschermcomité - Haut Patronage	5
Ere-comité - Comité d'honneur	7
Uitvoerend comité - Comité exécutif	10
Verantwoording	11
Avant-propos	14
Herdenkingsrede door P. POLMAN	17
Eloge académique par P. POLMAN	26
Paus Adriaan VI, biografische schets door R. Post	35
Adrien VI, notice biographique par R. Post	42
I. Utrecht 1459-1476	49
I. Utrecht 1459-1476	53
Paushuize door v. d. S.	57
La maison dite 'du Pape' par v. d. S.	60
Paus Adriaan, burger van Utrecht door J. W. C. VAN CAMPEN	63
Utrecht - Catalogus	70
II. Leuven 1476-1515	97
II. Louvain 1476-1515	100
Leuven - Catalogus	103
III. Spanje 1515-1522	145
III. Espagne 1515-1522	150
Spanje - Catalogus	154
Reizen van Adrianus in Spanje	183
IV. Rome 1522-1523	186
IV. Rome 1522-1523	193
Portretten van paus Adrianus VI op de tentoonstelling aanwezig door J. K. STEPPE	199
L'iconographie du pape Adrien VI par J. K. STEPPE	202
De Santa Maria dell' Anima te Rome door M. E. H.	205
La Fondation de Santa Maria dell' Anima à Rome par M. E. H.	207
Het Praalgraf van paus Adrianus VI door M. E. HOUTZAGER	209
Le Tombeau du pape Adrien VI par M. E. HOUTZAGER	219
Pasquino en de Pasquinate door M. E. H.	227
Pasquin et les Pasquinades par M. E. H.	230
Rome - Catalogus	233
Bibliografie over Paus Adrianus VI	280

Afb. 1

Cat. 347

Afb. 2

Cat. 348

Afb. 3

Cat. 349

Afb. 4

Cat. 350

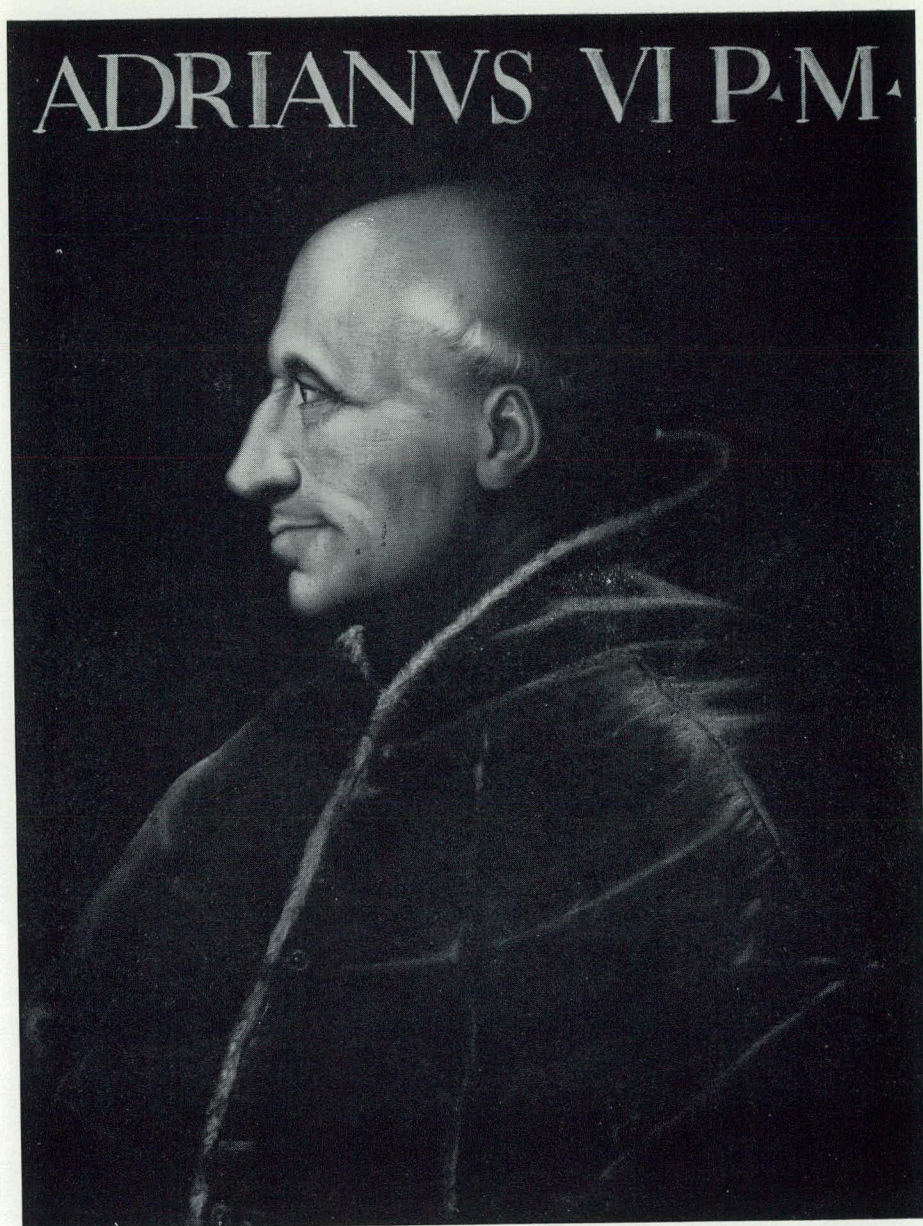

Afb. 5

Cat. 352

Afb. 6

Afb. 7

Cat. 358

Afb. 8

Afb. 10

HADRIANVS TRAIECTENSIS PONT. MAX.

Regnat vbi in terris prudens vir, constat & almae
 Virtuti in terris, quod meret ipsa, decus.
 Dat mihi & haec teneros formandi Caesaris annos,
 Orbis Pontificem & me facit haec eadem.

A4

Afb. 12

Cat. 346 Afb. 13

Cat. 372

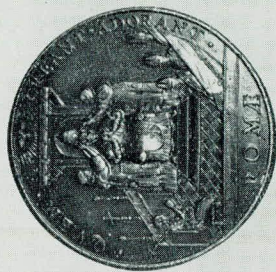
387

387, 380

380

384

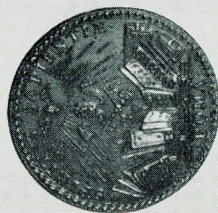
386

384

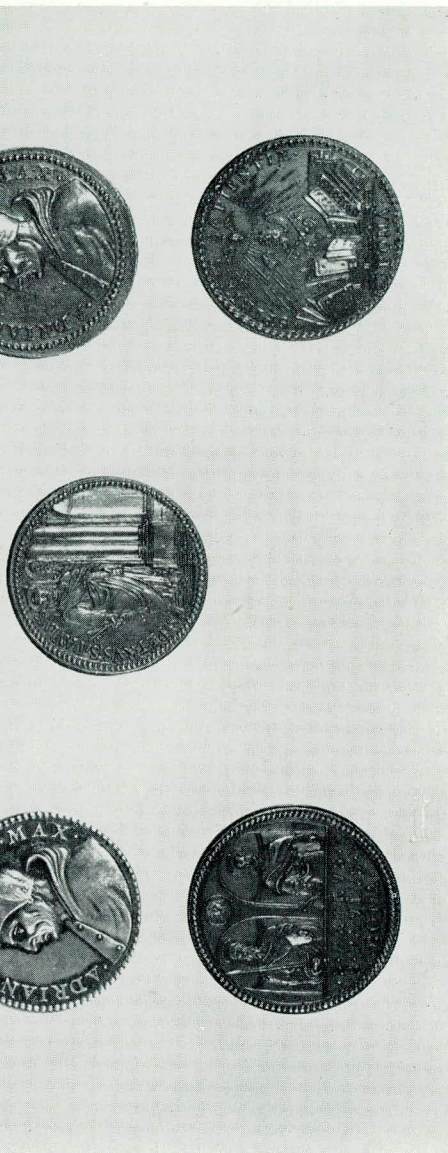

386

Afb. 14

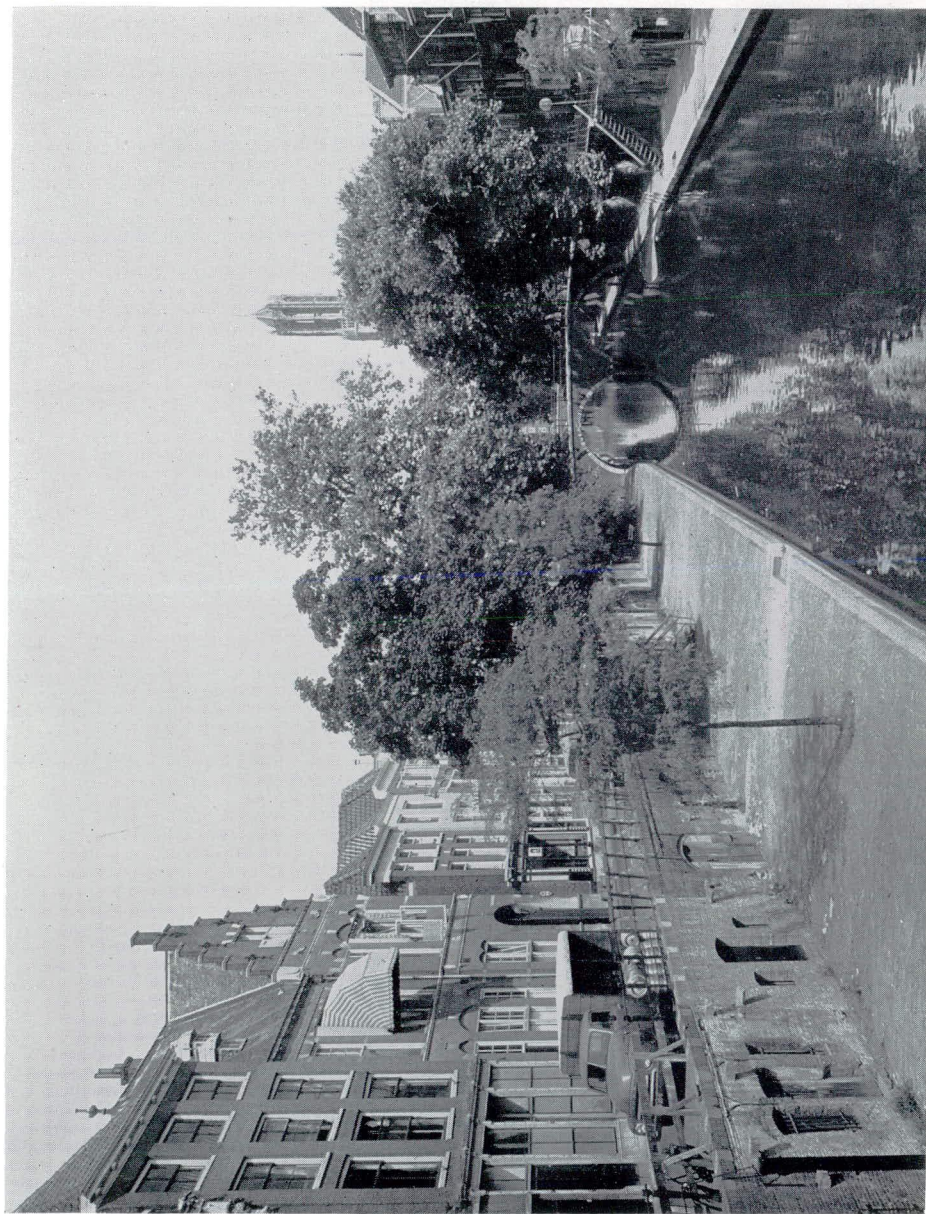
383

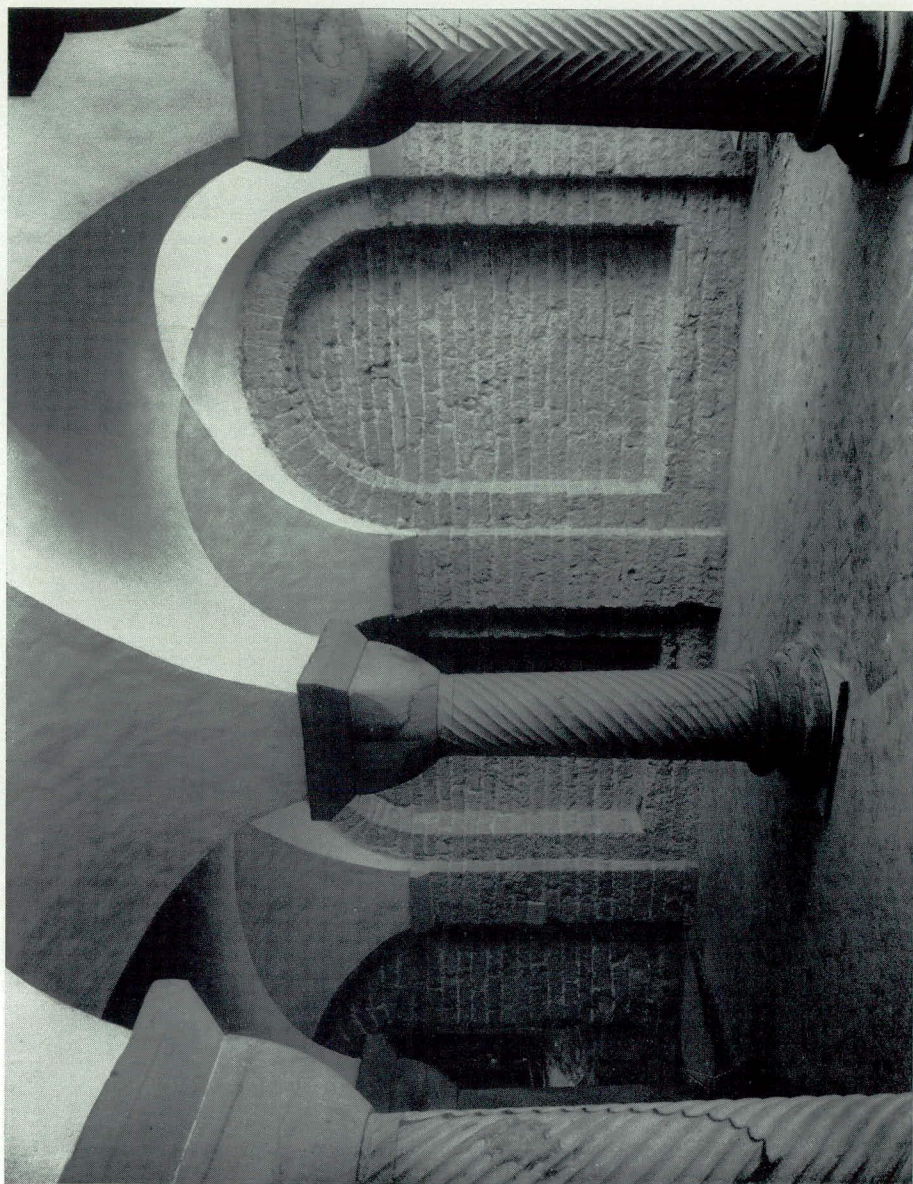

Afb. 15

Cat. 356

Afb. 18

Afb. 19

Afb. 20

Cat. 11

DEN DOM OF TE St MARTENS KERCK EN TOOREN BINNEN UTRECHT AN^o MDCLX.

Afb. 21

Cat. 44

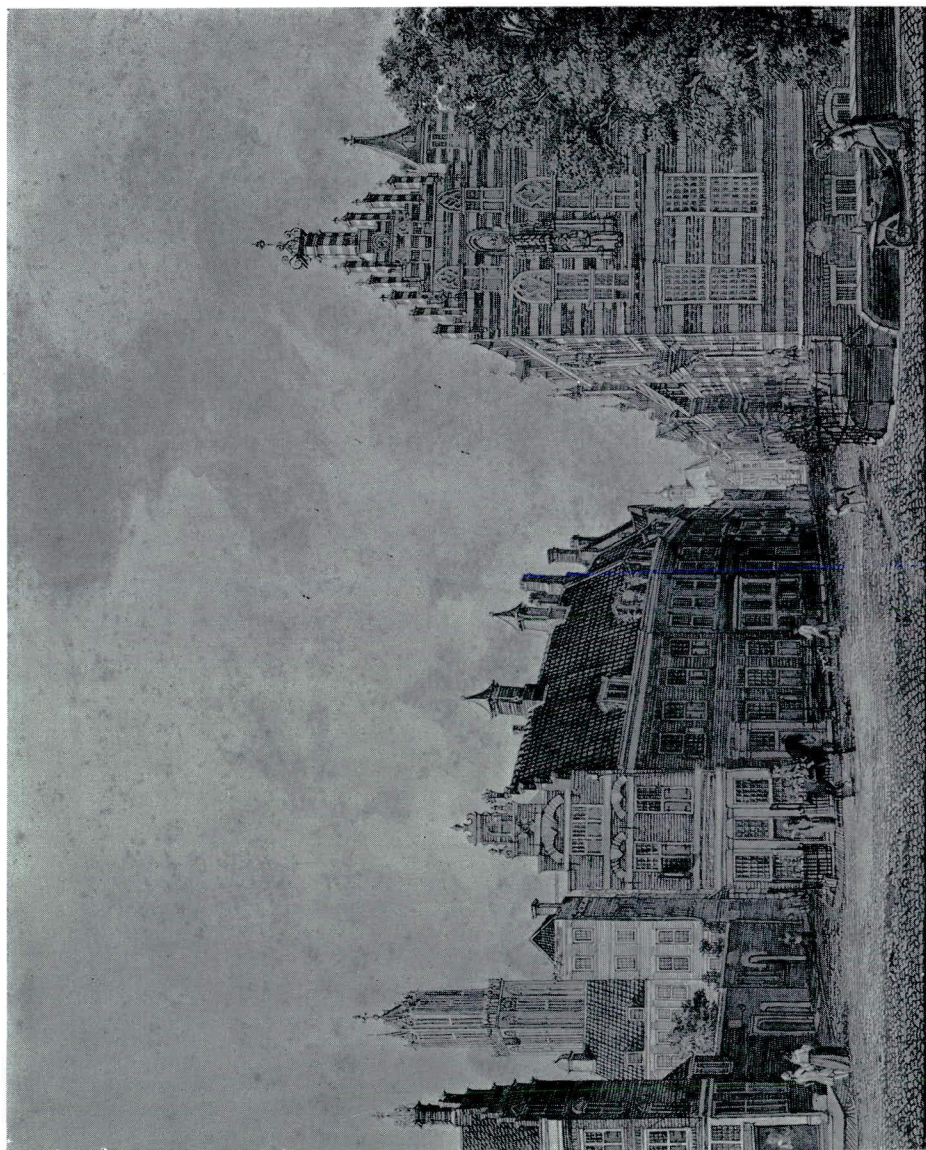
Afb. 22

Cat. 49

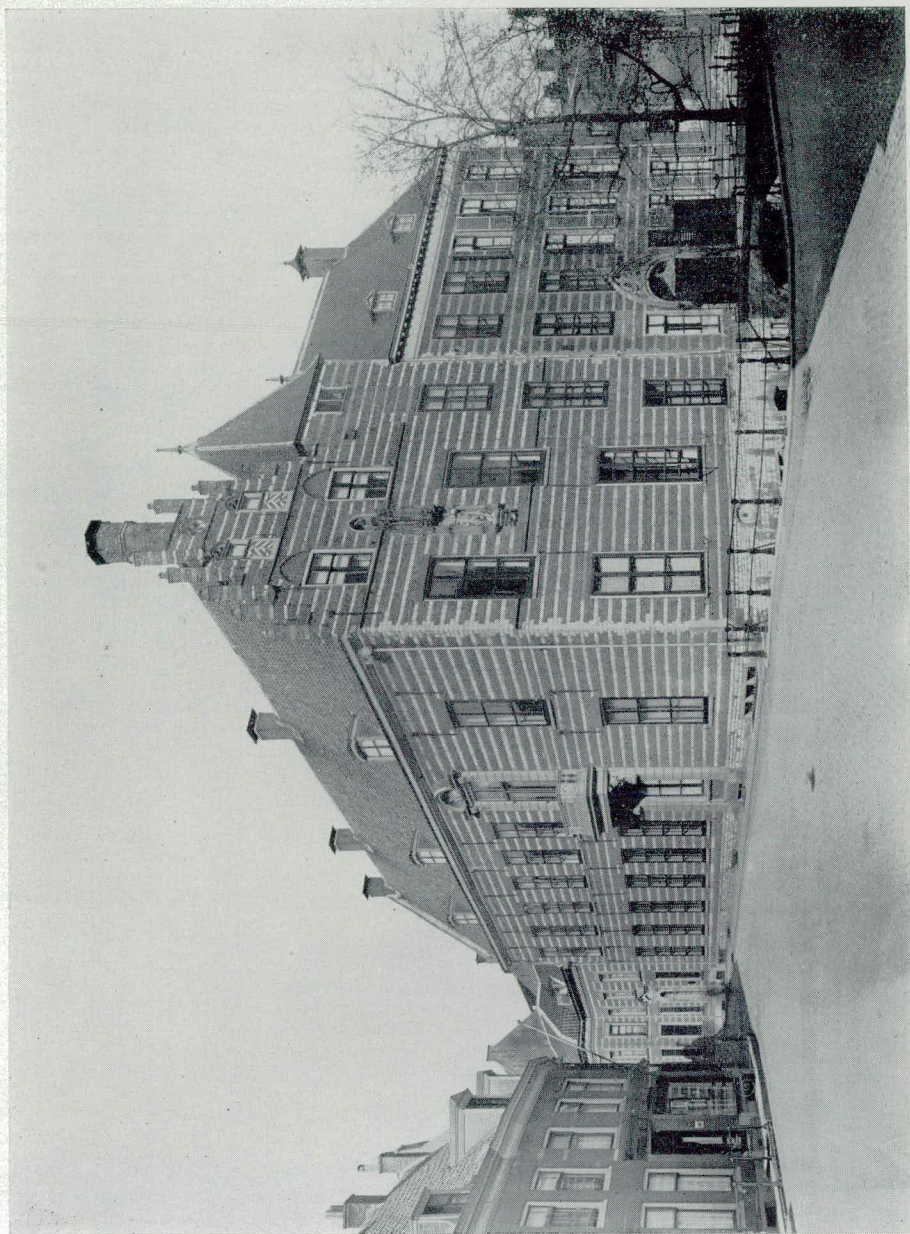

Afb. 23

Cat. 56

Afb. 24

Afb. 25

Cat. 79

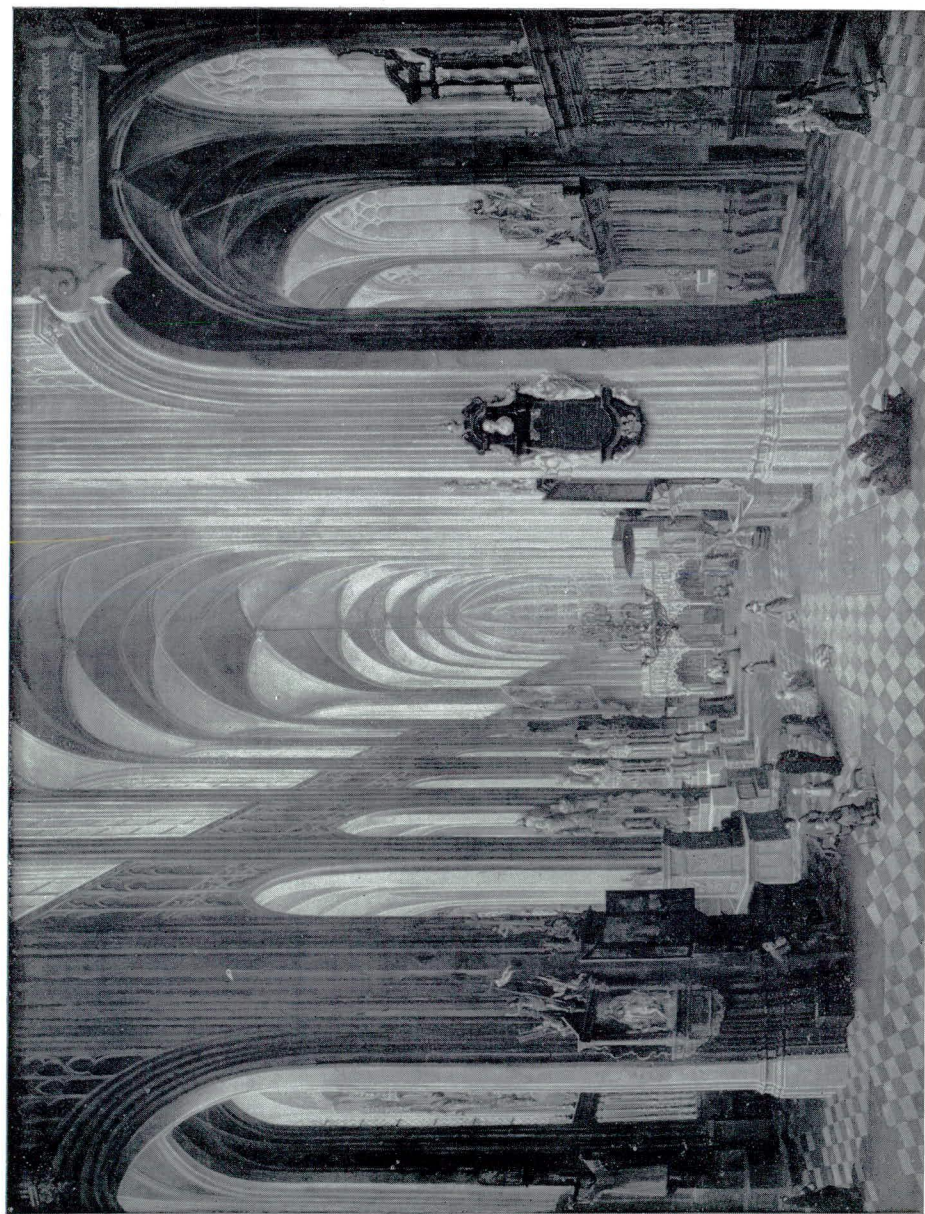
Afb. 27

Cat. 115

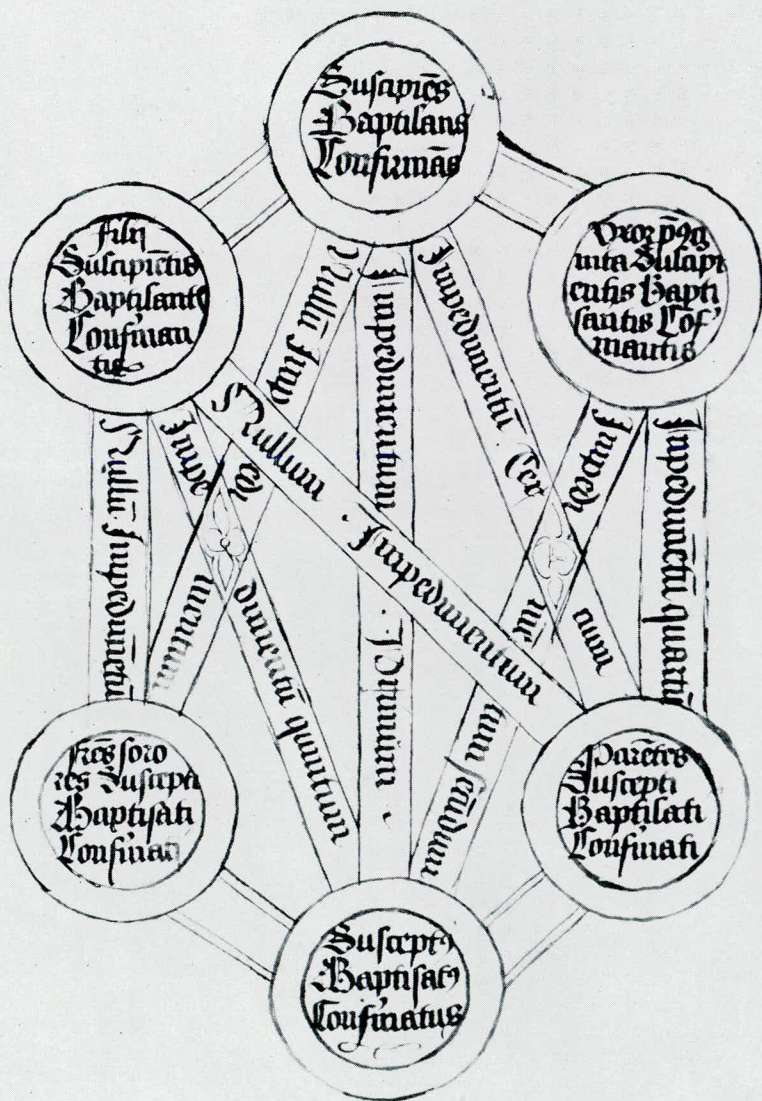
Afb. 28

Cat. 122

Afb. 29

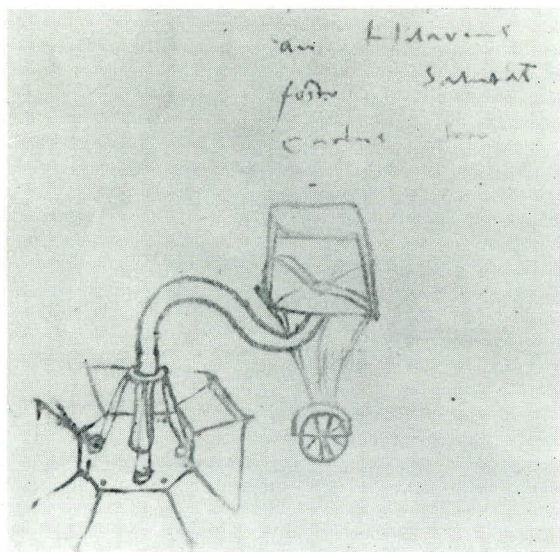
Arbor Cognationis Spiritualis

Afb. 33

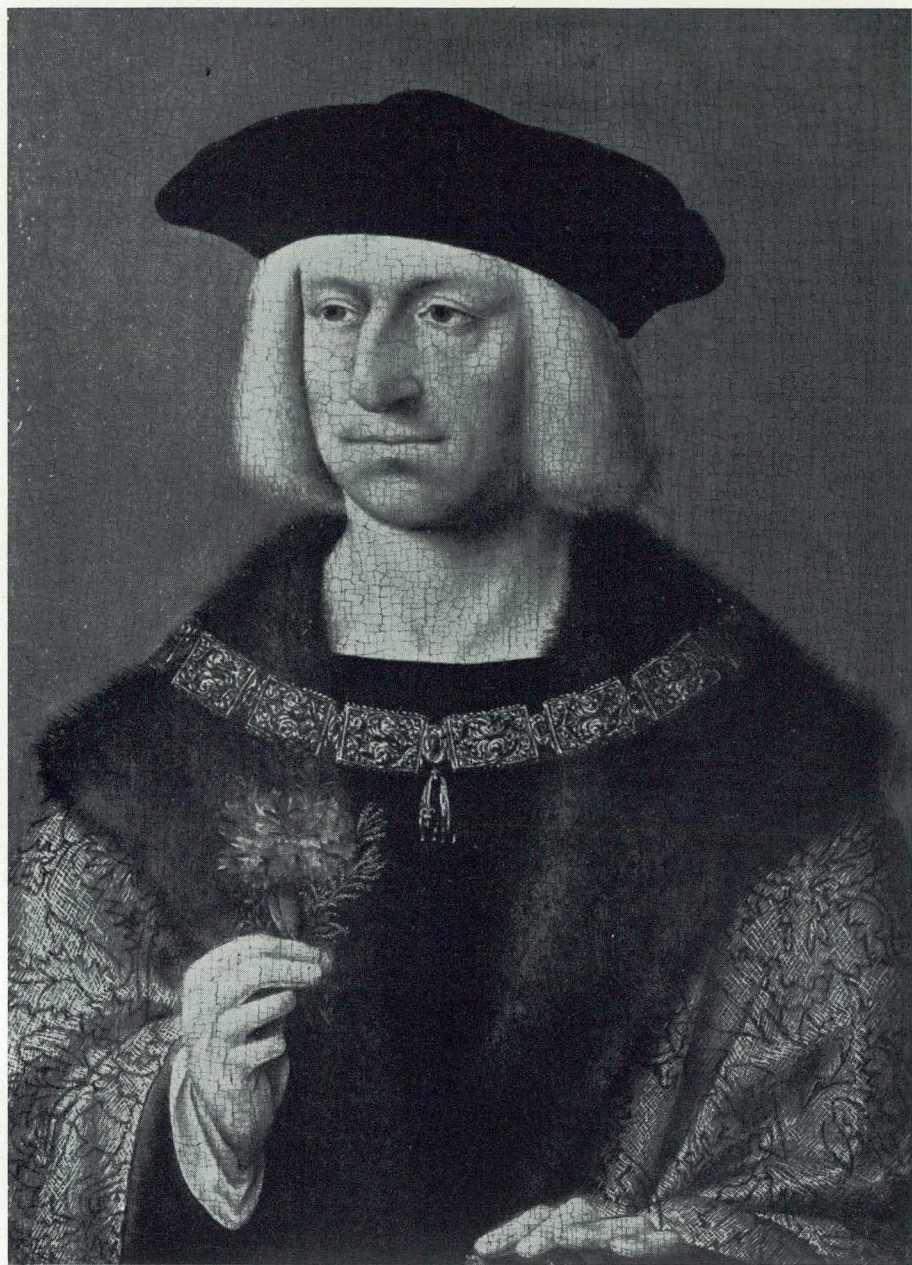
Cat. 68

Afb. 34

Cat. 340

Afb. 36

Cat. 186

Afb. 37

Cat. 190

Afb. 38

Cat. 233

Afb. 39

Cat. 197 b

Afb. 40

Cat. 130

Afb. 41

Cat. 227

Afb. 42

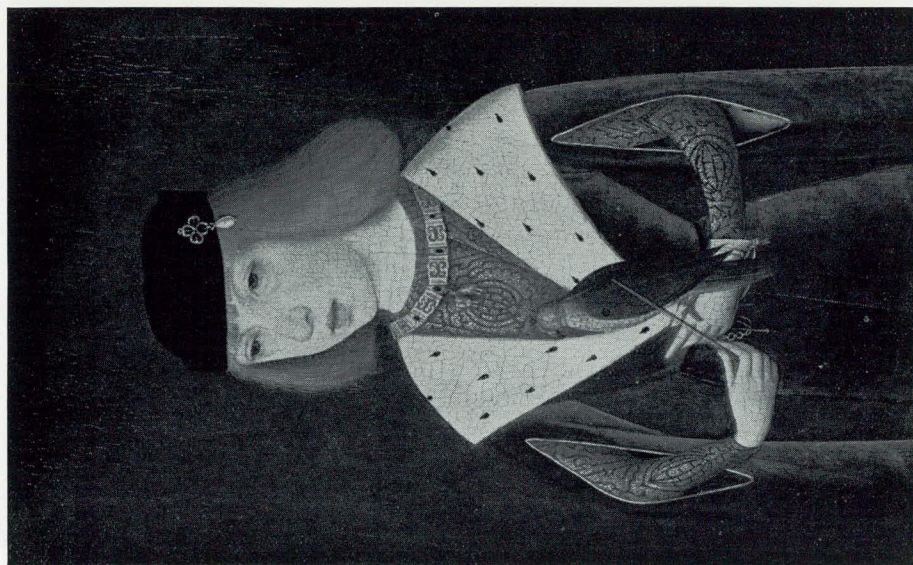

Cat. 226

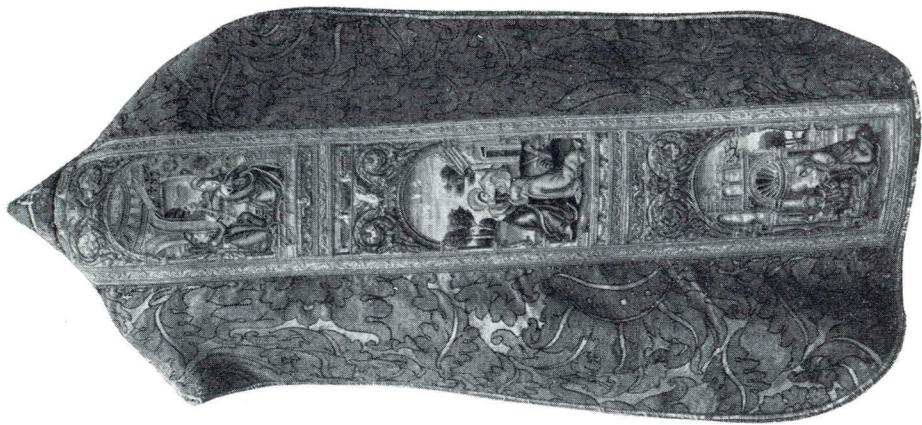
Cat. 231

Afb. 44

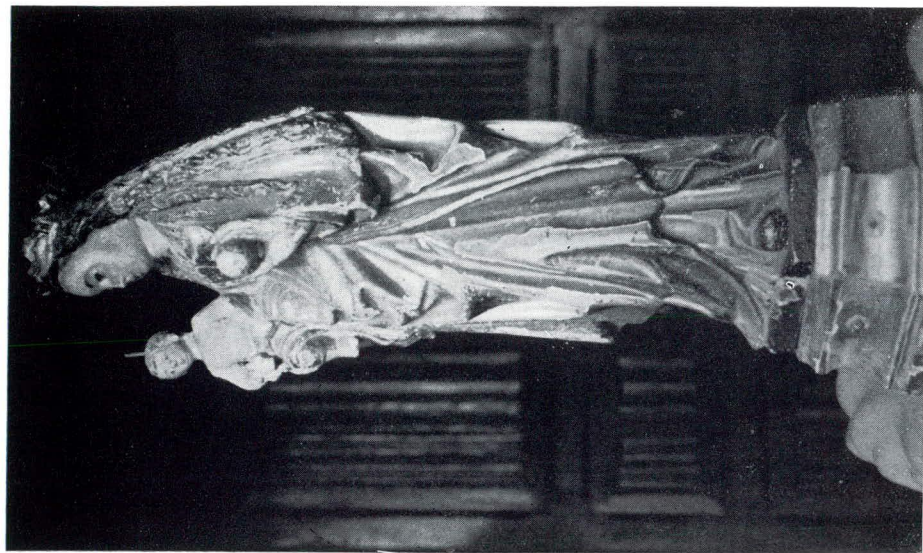
Cat. 229

Afb. 43

Afb. 45

Cat. 236

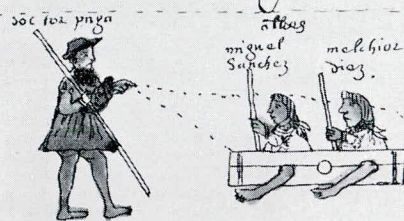
Afb. 46

Cat. 269

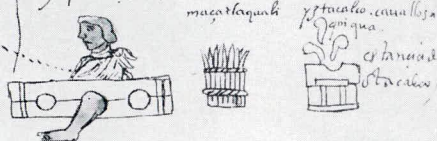

Afb. 47

Como el dicho puzo manda a los
allos y chachinbunco por lo le ania a los
una chachigua / tanques de comiende de
pueden en el la de enfus. 26
Comienzo del dicho puzo.

como el dicho puzo manda a los
nos en la stanza de barcos donde fuen
chachinbunco y chachinbunco y persona
melchior diaz principal lez puzo de
aguanianan los muellos y muellos de
muellos le muellos chachinbunco daniel puzo
chachinbunco
melchior diaz
Ipitoca. S. N.

como el dicho puzo. mal ha fuen a los
allos y chachinbunco y chachinbunco
la muellos de chachinbunco.

Como la muellos de chachinbunco
mal ha a los muellos de chachinbunco
muellos de chachinbunco y chachinbunco
de chachinbunco y chachinbunco
chachinbunco y chachinbunco

Como el dicho puzo manda a los
chachinbunco y chachinbunco
ta el dicho puzo y chachinbunco
le puzo y chachinbunco.

Como el dicho puzo manda a los
chachinbunco y chachinbunco
ta el dicho puzo y chachinbunco
le puzo y chachinbunco.

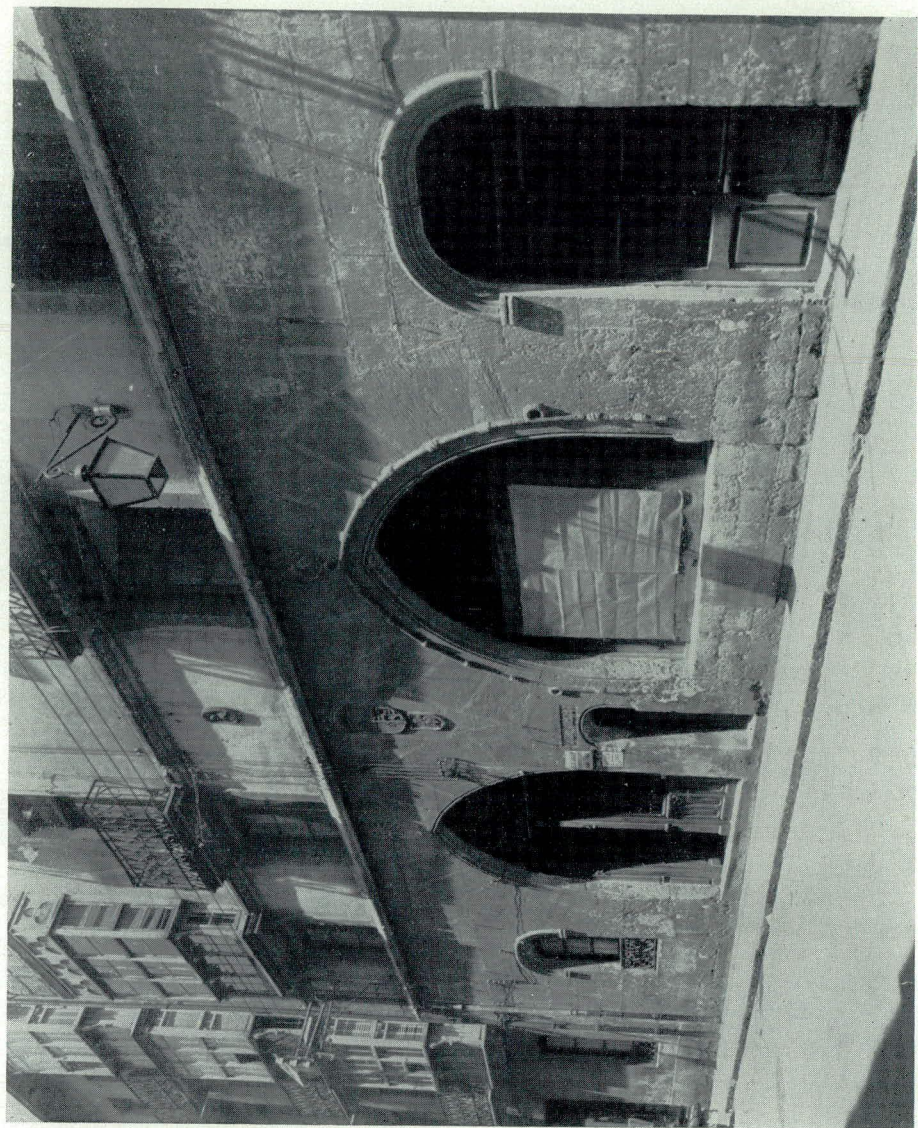

Afb. 49

Afb. 50

Afb. 51

2.	Can ^{lis} degrassis	4.	Can ^{lis} Arathi
4.	Can ^{lis} sancti quatuor	2.	Can ^{lis} danielis
7.	Can ^{lis} danielis	0.	Can ^{lis} cornelius
5.	Can ^{lis} senensis	2.	Can ^{lis} marianus
2.	Can ^{lis} trinitatis	0.	Can ^{lis} de cibo
0.	Can ^{lis} petrus	3.	Can ^{lis} virginis
6.	Can ^{lis} danielis		Can ^{lis} dionysii
3.	Can ^{lis} hypogagathis		Can ^{lis} ephraim
0.	Can ^{lis} canaliculatus		Can ^{lis} sabinae
5.	Can ^{lis} comensis	0.	Can ^{lis} rodulphus
6.	Can ^{lis} columba		Can ^{lis} romanus
10.	Can ^{lis} iacobinus		Can ^{lis} trinitatis
4.	Can ^{lis} compagius		Can ^{lis} de piscibus
6.	Can ^{lis} portus		Abbas
0.	Can ^{lis} carthaginiensis		
	Can ^{lis} armenius	15.	Can ^{lis} dionysius
	Can ^{lis} sancti dionysii		
5.	Can ^{lis} gregorius		

Assistit ad R^{mum} Can^{lem} dionysium infra scriptis indicant sancti dionysii
 columbini canaliculati demoni trinitatis senensis arathi
 antoniani armenii iacobini trinitatis comensis et de
 muni omnes.

Can^{lis} compagius qui deditur nomini dionysii deservit per
 imprimere accessus

Dur primum fuit facta degressio omnium Can^{lum} minula superiori Con
 sistory et Can^{lum} de viciis p^retere Legato ad p^resentem maxime
 designarent. Quibus ut Domini Cardinalium episcoporum p^resentibus
 rebusque iudicium summum impetrare usque ad vultum summi
 p^resentis obtinere ut Laus deo

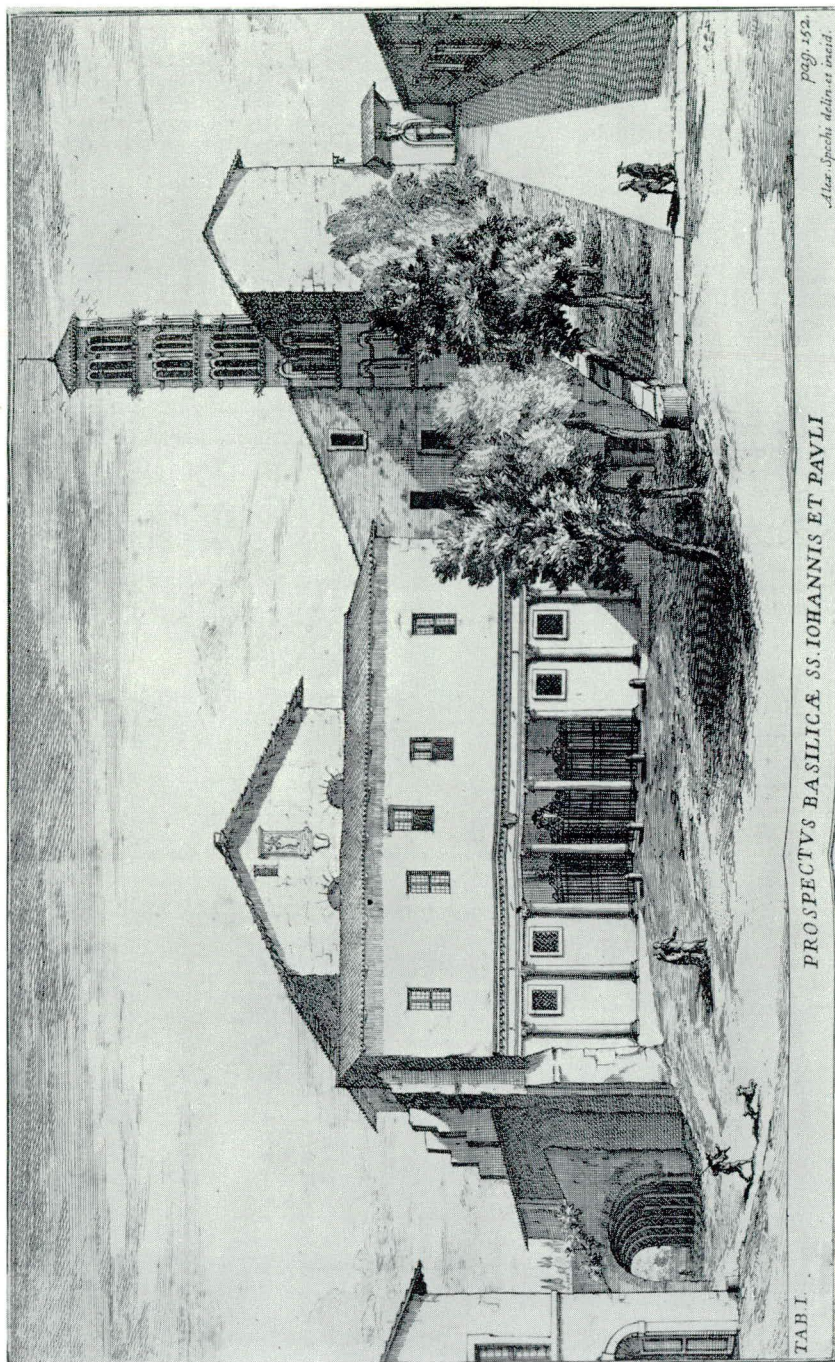

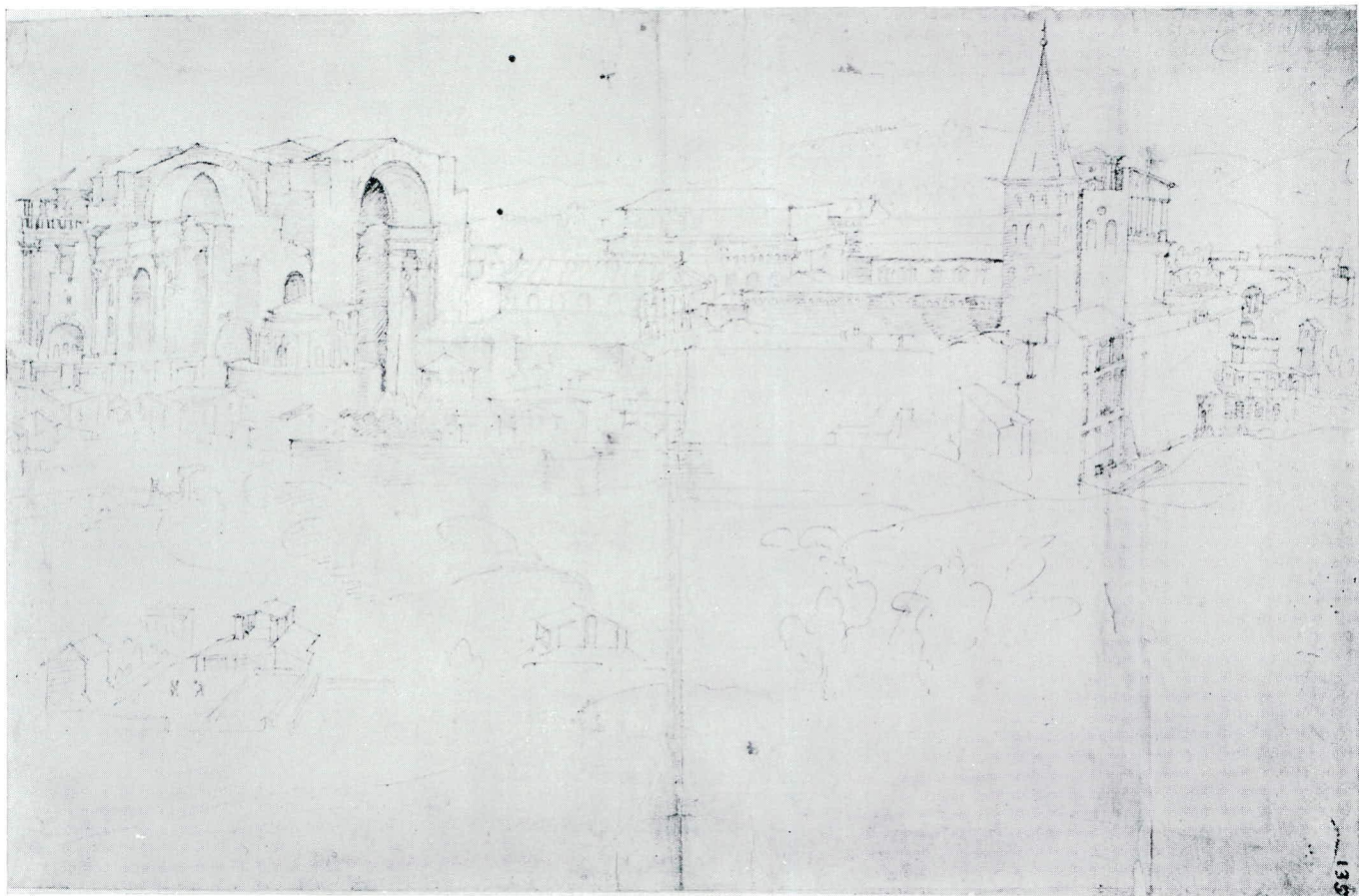
Afb. 53

Cat. 295

Afb. 54

Afb. 57

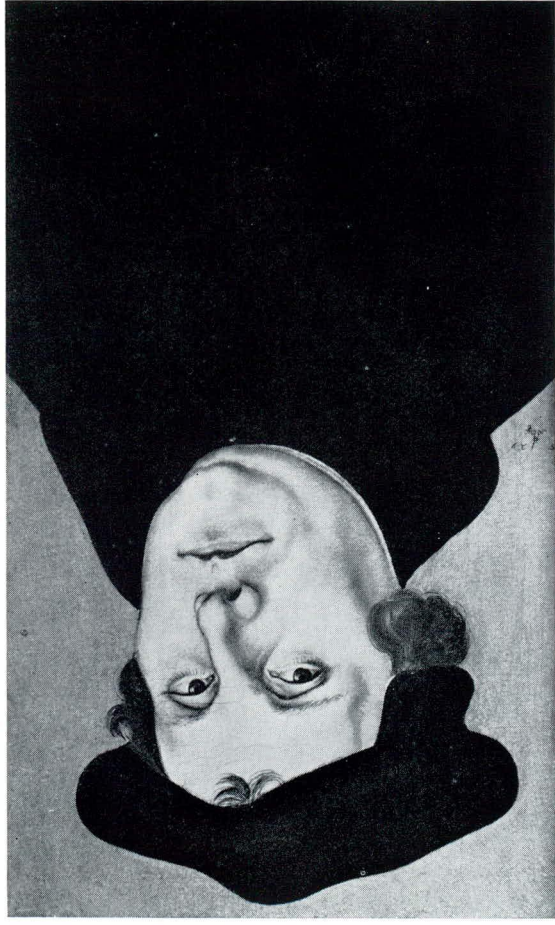

Afb. 58

Cat. 312

Afb. 59

Afb. 60

Cat. 317

Afb. 61

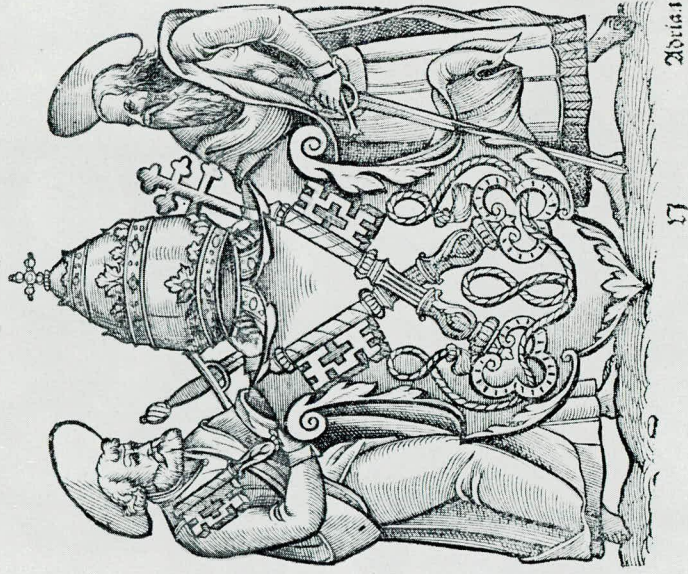
Cat. 322

Bispsliche Bulla vertheuschet.

40

So Adrian der Sechste diß Namens / ober S. Bernos
 nis Canonization zu Rom außsehen lassen / da man nach
 vnfers Geylande Güttert gebiet.

M. D. XXIII.

Afb. 62

Cat. 339

Afb. 63

Cat. 304

Eyn Dialogus wie d' heylig vatter babst

Zadrianus vngewittten ist zu Rom auff den .xxvij.
 tag des Albonats Augusti. Im Jar.
 1555. M. xxvj.

War von ein gesprech von
 dreyen personen.

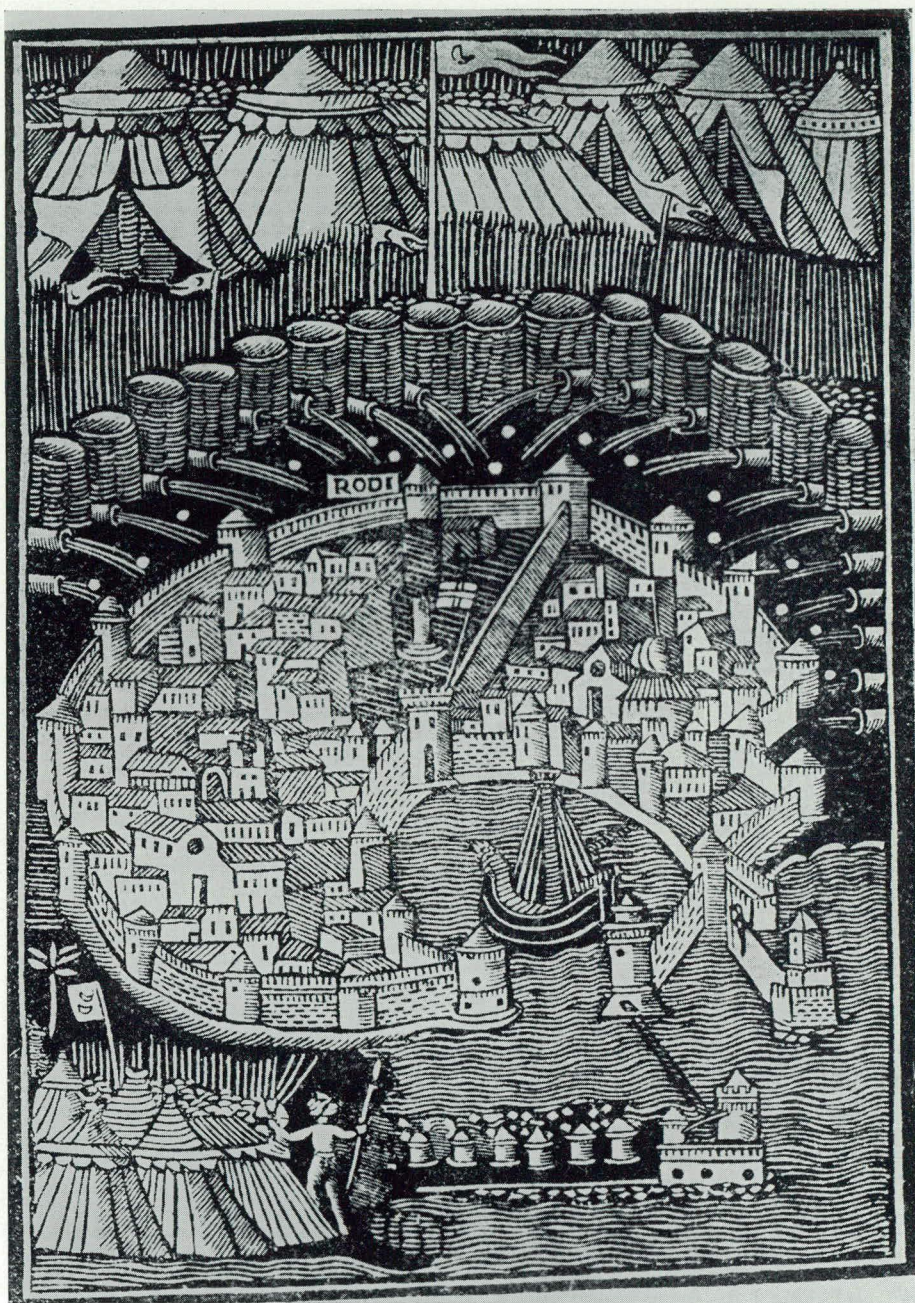
Curtison

Tuffel

Ziptt

Afb. 65

Cat. 332 a

508

E. 1147-34

Respecter et tresme filz salut la benediction apostolique. Je vous remercie
tresaffectionneusement de la visitation que vous a pleu m'envoyer faire
par messr de launay du quel jay eu tresgrande isolation par l'ambie
et reconnusmes que jay a luy. et principalement que par luy j'entendz
la bne diligence que luy eadme de voz propres affaires. Et j'ay desregles
en cruint de dire et selon sa benoite volonte. Il me aussy personnel de
vost part voz biens et voz demers par en dire et moy avertir a mon besoyn
de quoy ne vous sçavoir assez remercier. Je prie dieu prest que voz
en donne le qualitey que respere que fera.

En despesche de mes affaires le song et diligence que le prend par moy
en aler hastivement a Rome vous escripue le 3 launay.

Quand auz deux points de quoy l'un est de patronage de pampelone
il vous aussy aduise de donner a vous nous luy donneront les facultes
pour l'admission de vos benefices de pampelone et avec le temps vous
entendront vous le 3 patronage.

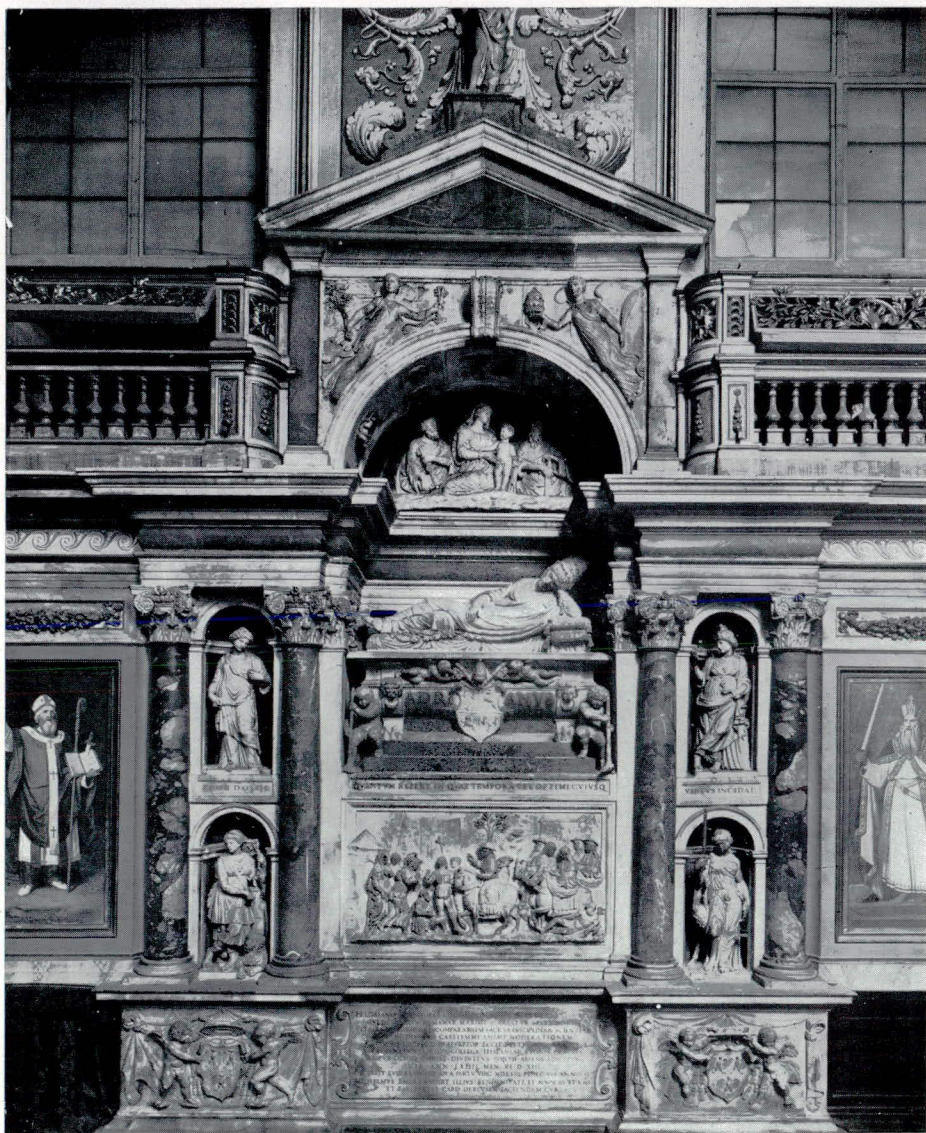
Congrue les mages luy Il faut que se face du respect des pampelone
parille le royaume parille accoust en mages de pampelone parille
parille l'admission de les mages luy parille la quelle ne pourroy
luy que sera fonde de les mages de pampelone parille la quelle ne pourroy
de l'admission. Mais sans sçavoir que se vous sçavez de la bne
parille plus grande parille de vous parille si vous sçavez que avec luy
de luy sçavez parille de vous de sçavoir que a vous le pampelone
ne qu'on sçavez a l'admission de vous de sçavoir que a vous le pampelone
de luy luy se sçavez a vous de vous de vous de vous de vous de vous
en la jussive de vous de vous de vous de vous de vous de vous de vous

Le jour du 22 d'april 1562

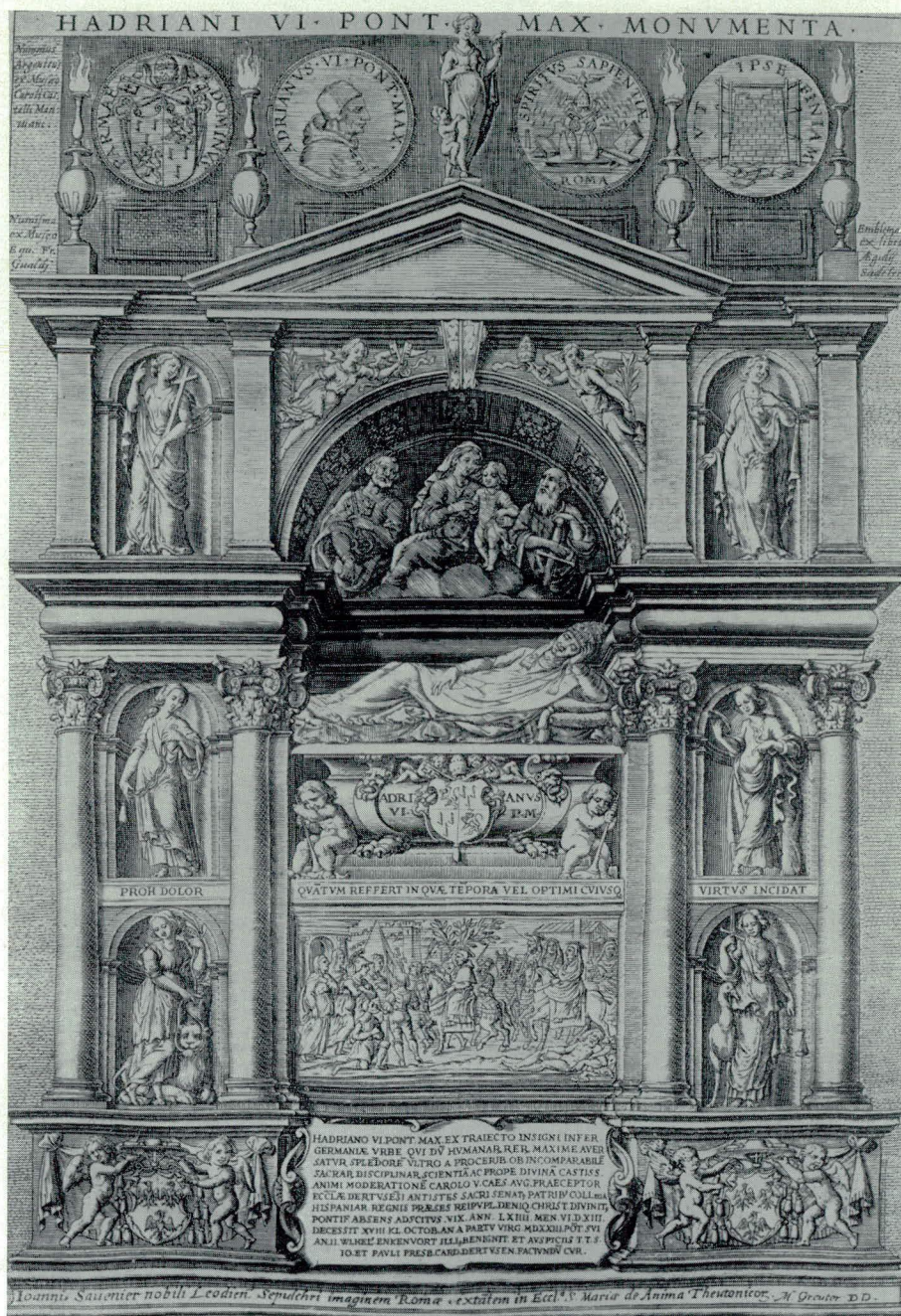
Afb. 67

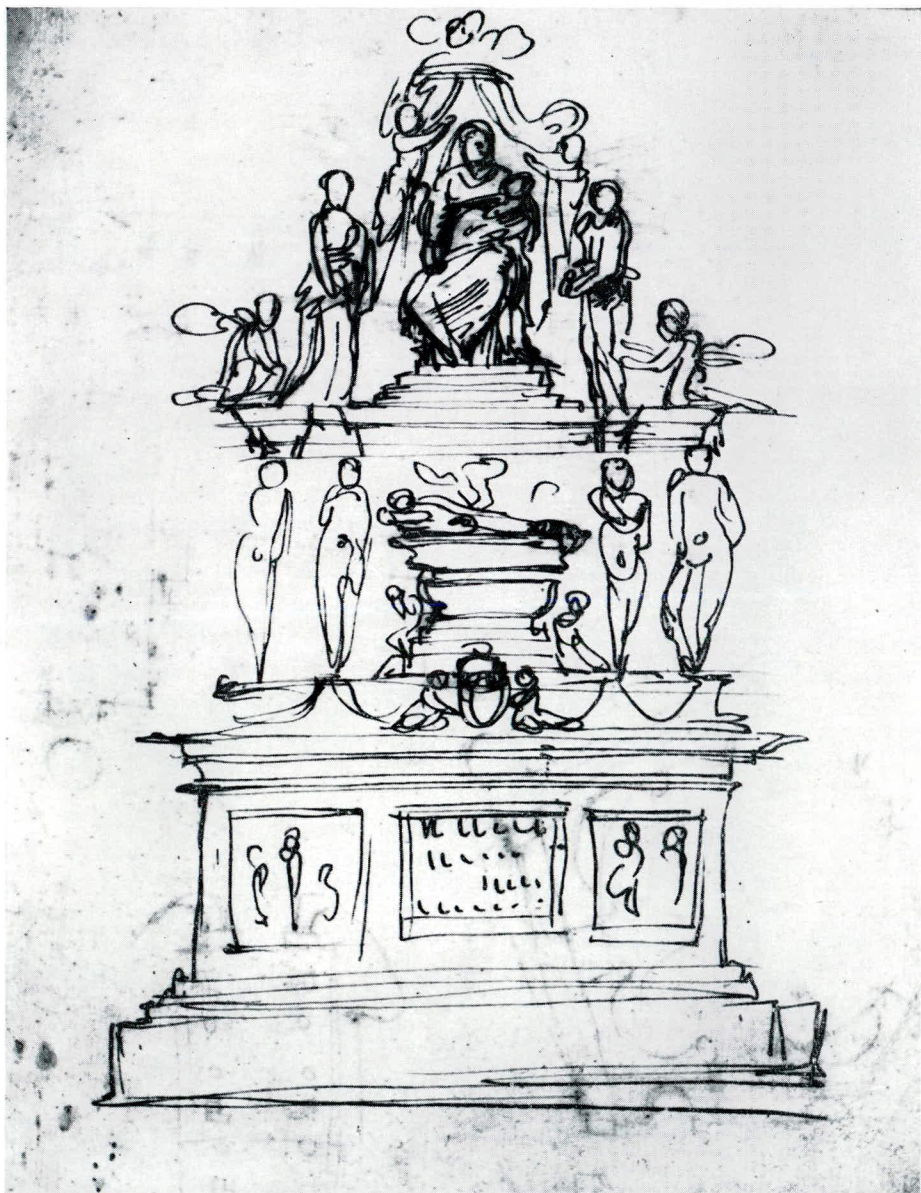
Cat. 405

Afb. 68

Cat. 396

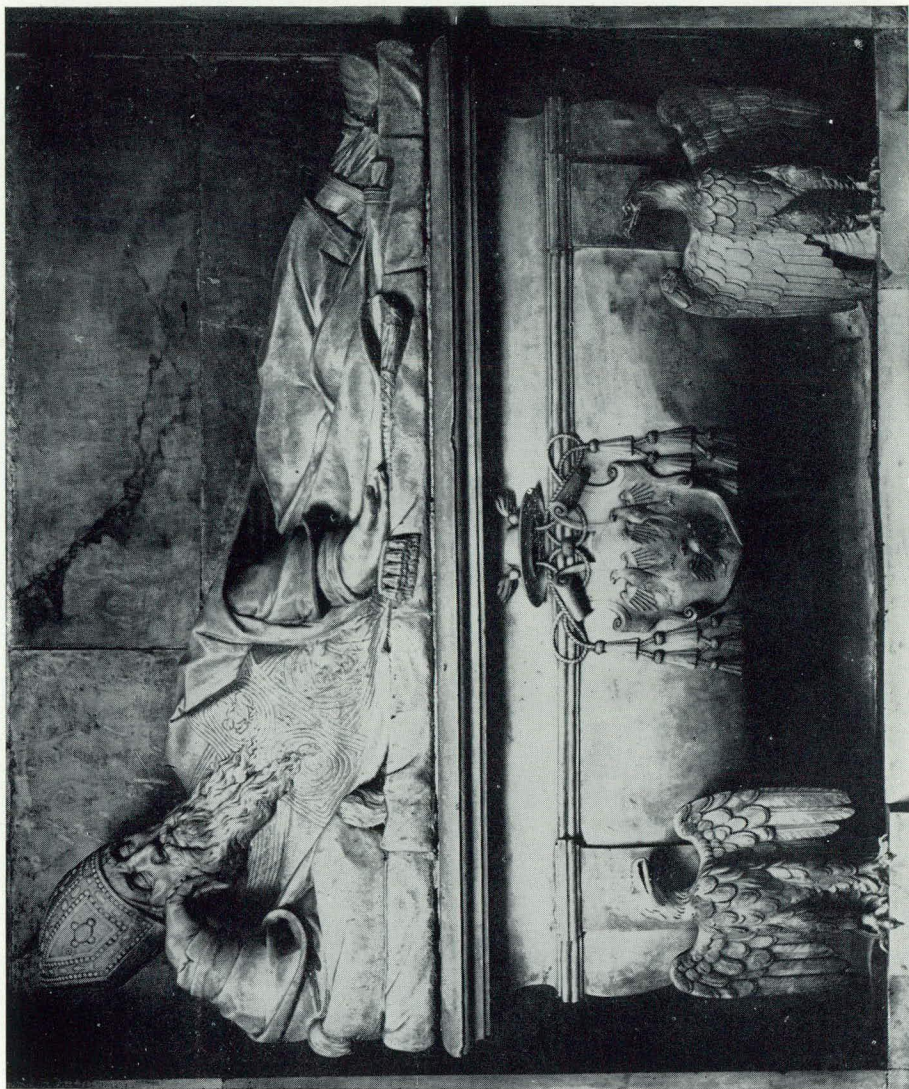

Afb. 70

Cat. 401

Afb. 73

Service

HOUTESS

KREDIETBANK

HOOFDKANTOOR TE BRUSSEL

*De dienstvaardige
Bank*

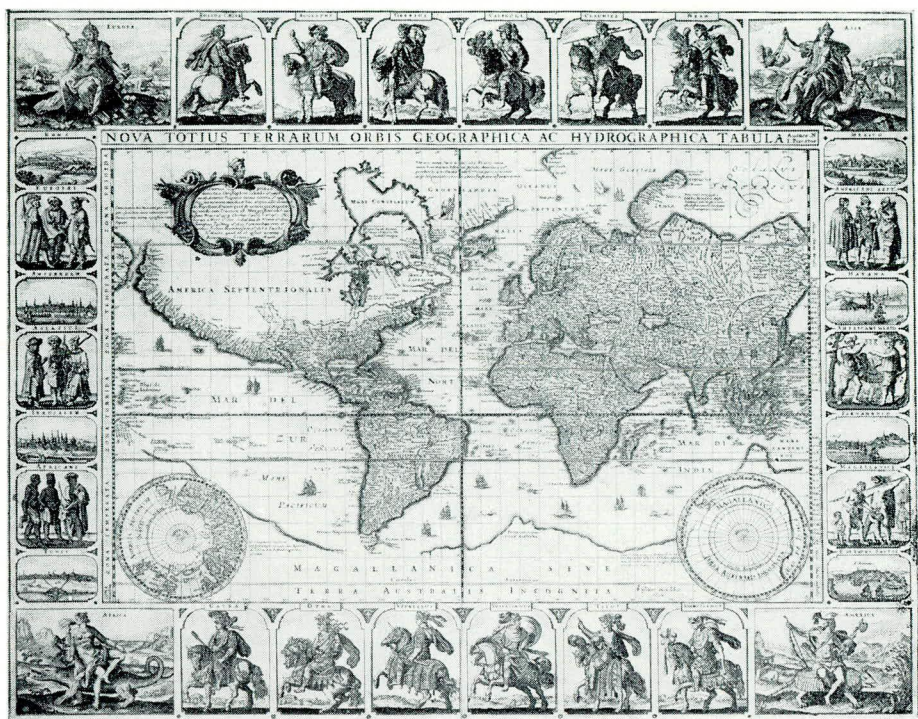
Epoque

Een der voornaamste specialiteiten van onze kunsthandel
wordt gevormd door onze collectie vroege kerkelijke kunst

Belangstellenden worden door ons gaarne ontvangen
Onze zaak is uitsluitend geopend van 1 April tot 1 October

EPOQUE - Oude Delft 125 - DELFT - HOLLAND

Martin Veeneman

Noordeinde 100 • 's-Gravenhage

Tel. 117877

Oude prenten

Landkaarten & Stadsgezichten

van de 16e - 19e eeuw

Antiquariaat
A. L. VAN GENDT

Prof. van Reeslaan 13
Blaricum
Tel. 02953-3344

Aan- en verkoop van
zeldzame, antieke
boeken en
handschriften

Gratis verspreiding
van 3 à 4 maal per jaar
verschijnende
catalogi

Toezening
op
aanvraag

Genootschap
„ST. JOSEPH”

St. Laurensstraat 5
Alkmaar

Bisschoppelijk en
Koninklijk goedgekeurd

Doel:
De Katholieken
te waarborgen
dat na hun
overlijden kerkelijke
intenties zullen
geschieden.

*Vraagt vrijblijvend
toezending prospectus.*

J. Tiller Sr.

IN- EN VERKOOP — TAXATIE

Antiquiteiten

Koper

Tin

Delft

Curiositeiten

Oude schilderijen

Singel 496

Amsterdam-C.

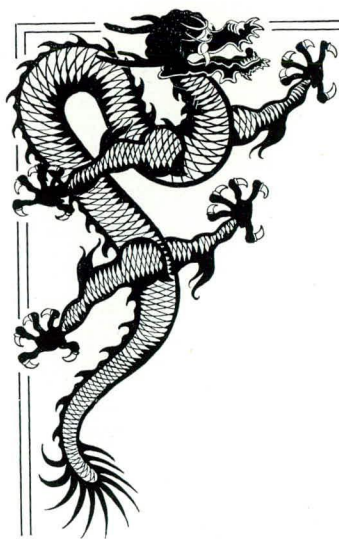
Holland

Privé adres: Singel 500

Telefoon 020-32573

Showroom:

Willemsparkweg 217

Aziatische
en
Afrikaanse
Kunsthandel

J. L. EBERHARDT

Leidsestraat 63

Kerkstraat 48

Amsterdam-C

Restaurateur van

Schilderijen

Tekeningen

Prenten

Aquarellen

Globes

H. DIK

Rooseveltlaan 13 - Tel. 727590 - Amsterdam-Z.

W. van Bokhoven

Antiquair

Wijnhaven 13 - Delft
Telefoon 01730-24427

Fa. Leon Spaas

KERKKAARSEN

Graaf Florisweg 154 - Gouda
Telefoon 3174

Voor goede
LESSEN
van ervaren,
bevoegde
leraren naar

Lerarencentrale

80 Leraren en onderwijzers - 60 Leervakken - Vertalingen (20 talen)

Privé en clublessen. Opl. examens en bijwerken v. leerlingen
(ook L.O.)

De lessen worden bij de leraren aan huis gegeven.

Secretariaat: NASSAUSTRAAT 36 - TEL. 16037

Vogelpoel & Noorweegen n.v.

ANNO 1898

AMSTERDAM - ROTTERDAM

*Specialisten in kunst-
transporten, verpakkingen,
douaneformaliteiten, verzekeringen*

O.Z. Voorburgwal 151 - Amsterdam - Tel. 020-223230

Gelukkig hij, die zichzelf kan blijven

Ontstellend veel veranderde de laatste twintig jaren. Staten en koninkrijken verrezen of verdwenen in het niet . . . Toch, temidden van deze gigantische tijden bleef Perez zichzelf en geniet als connaisseur par excellence van het oosterse tapijt het onveranderd vertrouwen van hen die zichzelf bleven. Als „voor den oorlog” verkoopt Perez alleen het volmaakte oosterse tapijt en kan U, de minnaar van het schone, een collectie tapijten tonen die, juist in onze dagen van imitatie en would-be, waarlijk uniek mag heten.

Perez

PERZISCHE TAPIJTEN

Korte Jansstraat 11 - Utrecht
Amsterdam - Rotterdam - Arnhem
Den Haag - Hilversum

Levensverzekering maatschappij

„UTRECHT”

Compagnie d'Assurances sur la vie

PAUL BRANDT

AMSTERDAM

Ventes Publiques

de tableaux, dessins et estampes anciens
et modernes, meubles anciens, objets d'art

Bureau: Pieter de Hooghstraat 30

Salle de Vente: Keizersgracht 738

Fa. C. A. v. d. Lee & Co.

Internationaal transportbedrijf

- ★ Bergplaats voor inboedels
- ★ Verpakking en vervoer kunstwerken

Lange Nieuwstraat 93-95 - Utrecht

Tel. 030-10508

Theater-
en
woning-inrichting

„Het Interieur”

M. OBBENS

BEHANGERIJ - STOFFEERDERIJ
COMPLETE MEUBILERING

Van Asch van Wijckskade 23
Utrecht - Tel. 16810

Kemink en Zoon N.V.

*Drukkers en Uitgevers
sinds 1753*

DOMPLEIN 2 - TELEFOON 030-11989 - UTRECHT

M. L. J. Lemaire

Kunst der Naturvolken

Ethnographica

Afrika

Zuidzee

Amerika

Amsterdam-C. - Leidsestraat 29

A. L. H. A. OTT

ANNO 1890

Een traaië collectie
17e eeuwse en Romantische schilderijen

Zutphensestraat 89
Brummen(Geld.) - Tel. 06756-372

BOEKHANDEL J. DE SLEGTE

Spuistraat 9 - Den Haag

Inkoop en taxatie
van bibliotheken en enkele
boeken van waarde

Boekhandel J. de Slegte - Spuistraat 9 - Den Haag
Telefoon 114096

Filialen in Amsterdam, Rotterdam en Antwerpen

N.V. AANNEMERSBEDRIJF

V.H. ERVEN

H. J. JURRIËNS

RESTAURATIEWERKEN

BOUWWERKEN

GEW. BETONWERKEN

UTILITEITSBOUW

TIMMERFABRIEK

*O.m. werd door ons bedrijf het gebouw "Pausuize", gesticht
door Paus Adrianus VI, zojuist verbouwd en gerestaureerd*

Singelstraat 11 - UTRECHT - Tel. 10709 b.g.g. 19381

Abonneert U op het

UTRECHTSCH NIEUWSBLAD

Verreweg de grootste krant
In het centrum van het land

★

OPLAGE: 53.000

★

MODERN

BETROUWBAAR

ONAFHANKELIJK

OBJECTIEF

ACTUEEL

Toonaangevend in alle kringen

★

Drift 23 - Utrecht - Telefoon 16431 (7 lijnen)

N.V. Koninklijke Delftsch-Aardewerkfabriek

„DE PORCELEYNE FLES”

v/h Joost Thoof & Labouchere

Delft - Anno 1653

Speciaal atelier voor het uitvoeren van
religieuze ontwerpen in
keramiek en gegoten glas

CREDIET- EN EFFECTENBANK N.V.

DEVIEZENBANK

**Alle Bankzaken in binnen-
en buitenland**

Directie:

Drs. J. W. JANSSEN

Dr. J. DE NOOIJ

Commissarissen:

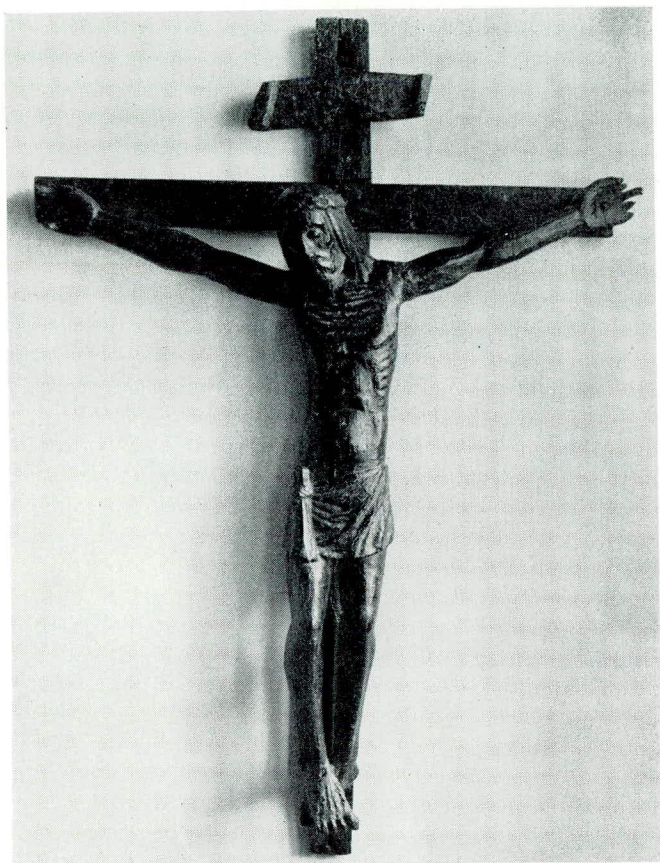
M. VAN MARWIJK KOOY

Mr. G. A. DIEPENHORST

JOS. TEN BERG

Mr. J. H. DES TOMBE

KROMMENIEUWE GRACHT 4-6 - TEL. 15851-UTRECHT

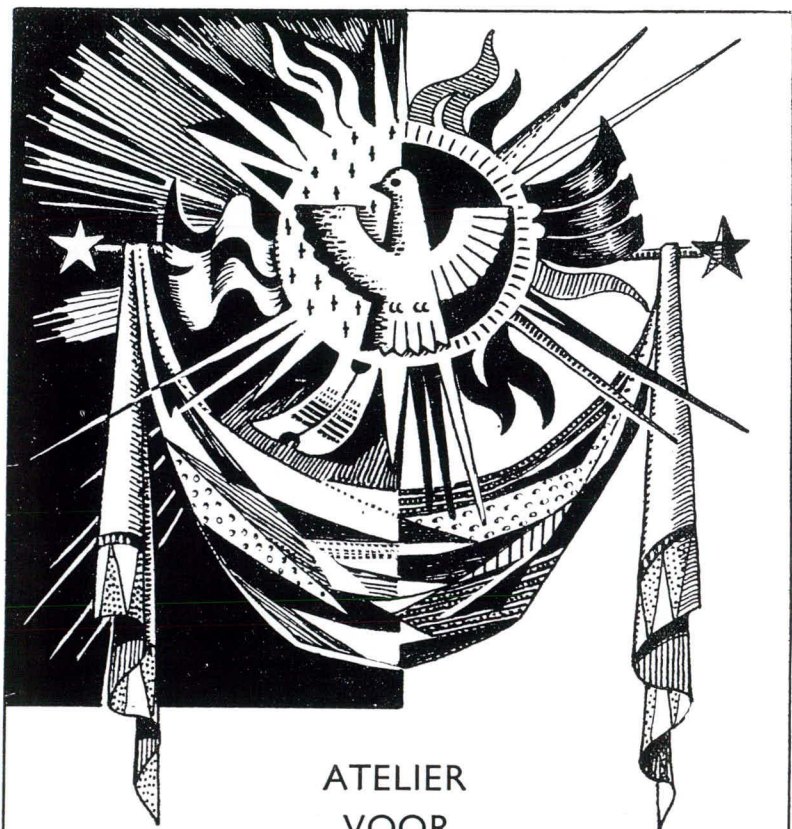

Antiek - Curiosa

DRS. J. PH. VAN DALEN

Markt 75, Delft / telefoon 01730-25599 / postgiro 600543

Privé: Paradijsstraat 39, Voorburg / telefoon 070-728595

ATELIER
VOOR
KERKELIJKE
GEWAADKUNST

A. W. STADELMAIER

ORANJESINGEL 65
NIJMEGEN

HEERKENS THIJSSSEN & CO.

Damrak no. 60 - Amsterdam - Telefoon 248080

"ALL RISKS" VERZEKERINGEN

met speciaal aangepaste voorwaarden voor
KUNSTTENTOONSTELLINGEN

Palais Royal

- ☆ Antiquités
- ☆ Furniture
- ☆ Glass
- ☆ China

Noordeinde 64c - Telefoon 110812
La Haye

Fa. W. HEILIGERS

Exclusive Home Decorating

Antiek - Klassiek - Modern
Complete Woninginrichting

Willemsparkweg 66 - Amsterdam Z/I - Telefoon 020-726039

F. H. M. Enneking

Oude Schilderijen

Prins Hendriklaan 41, Amsterdam

A. KATZ

Oude schilderijen

Paslaan 27
Apeldoorn - Holland
Telefoon 2813

Old Pictures
Alte Gemälde
Tableaux Anciens

Kunsthandel
F. BLESING

Rokin 63, Amsterdam
Telefoon 48607

*Antiquiteiten, Schilderijen
In- en verkoop
Taxatie voor Rijk en Gemeente*

H. BARENDSE

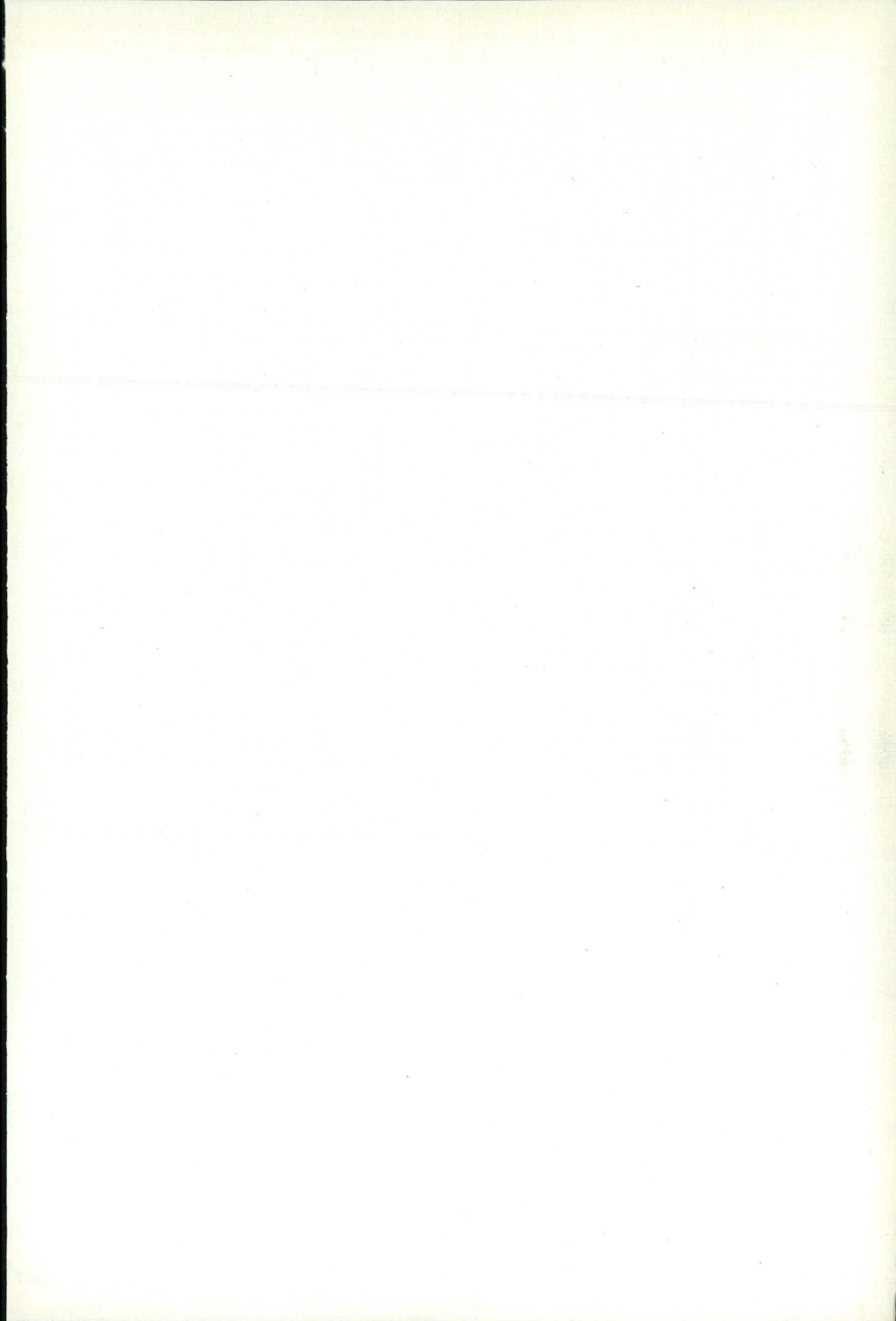
J. BARENDSE

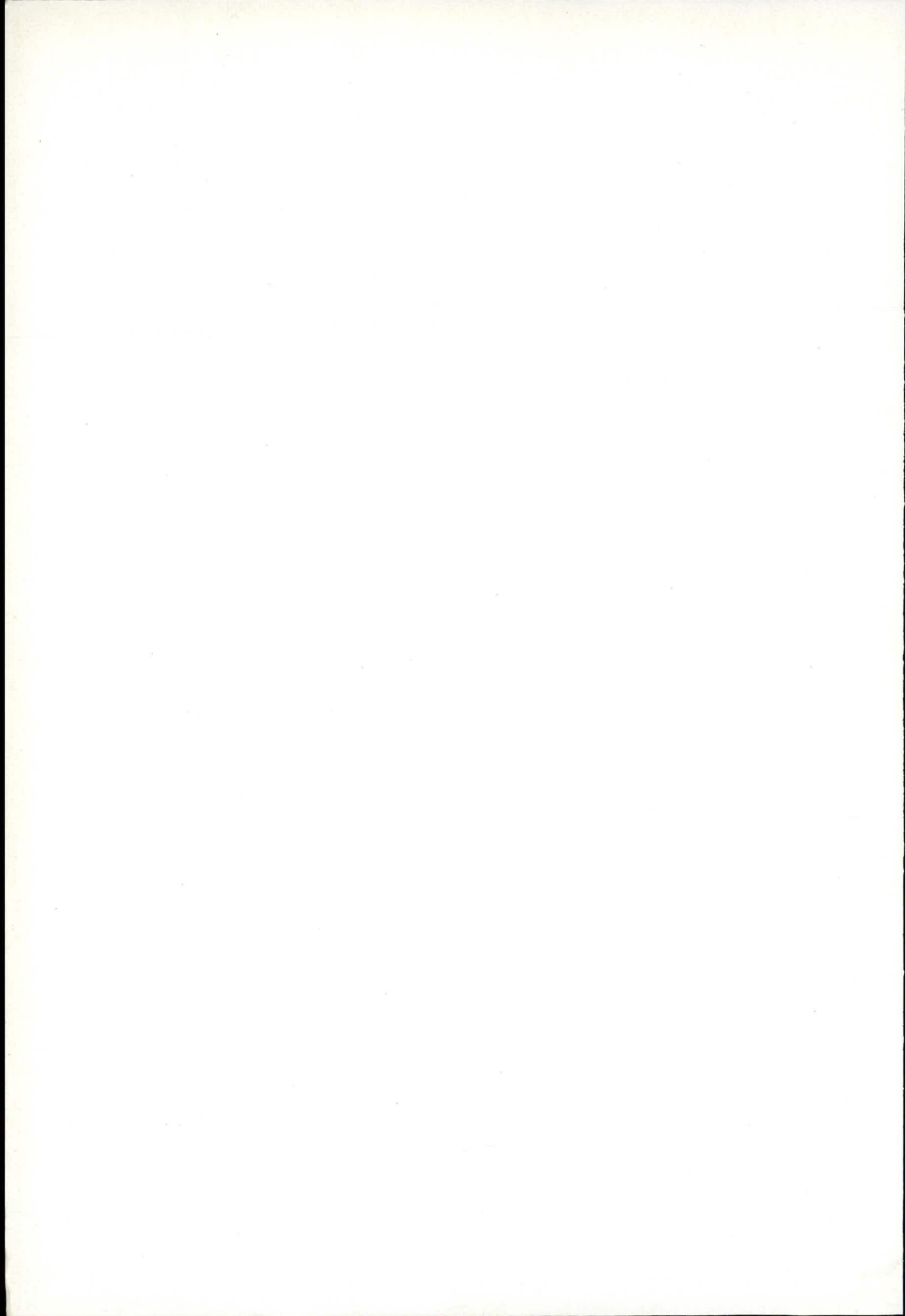
Antiquiteiten en Kunstvoorwerpen

Den Haag
Lijsterbesstraat 16
Telefoon 070-321529

Rotterdam
van Speyckstraat 147
(bij Nieuwe Binnenweg)
Telefoon 010-30446

Ontwerp: A. M. Witte
Druk: Kemink en Zoon - Utrecht
Gezet uit de Garamont

PAUS ADRIANUS VI - UTRECHT-LEUVEN 1959

